

АНАТОЛІЙ ІВАНОВ
ВІЧНИЙ
ПОКЛИК

Анатолій Іванов

Вічний поклик

 1980

СКАРБНИЦЯ
БРАТНІХ
ЛІТЕРАТУР

АНАТОЛІЙ
ІВАНОВ

ПЕРЕКЛАД
ДІОДОРА БОБИРЯ

*ПЕРЕКЛАДЕНО
ЗА ВИДАННЯМ:*
АНАТОЛІЙ ІВАНОВ.
«ВЕЧНЫЙ ЗОВ».
РОМАН.

*ИЗДАТЕЛЬСТВО
„СОВЕТСКИЙ ПИСАТЕЛЬ“,
МОСКВА, 1977*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1980

АНАТОЛІЙ ІВАНОВ

ВІЧНИЙ

ПОКЛИК

Роман

КНИГА ДРУГА

ЧАСТИНА П'ЯТА

Переклад з російської

Во второй книге романа читатель вновь встречается со знакомыми героями — большой семьей Савельевых, секретарем райкома Поликарпом Кружилиным, председателем колхоза Панкратом Назаровым и др. Они живут и борются в годы Великой Отечественной войны, активно участвуют в послевоенном строительстве. Идеи социализма, благородные начала жизни утверждаются в бескомпромиссной борьбе с силами старого мира, различными приспособленцами, карьеристами, оголтелыми врагами Советской власти. Исследуя и анализируя трудный опыт истории, автор создает обобщенный портрет положительного героя — образ народа, выдержавшего нелегкие исторические испытания.

СМЕРТЬ І БЕЗСМЕРТЯ

Колишньому слідчому томської міської жандармерії Арнольдові Михайловичу Лахновському йшов уже сімдесятий рік. У нього зовсім побіліла голова, але жодна волосинка з неї поки що не впала. Тіло його усохло, та було ще міцне. Він ходив з палицею, але крок його, незважаючи на постаречому згорблену спину, був твердий і впевнений. Обличчя з борідкою під Троцького завжди старанно поголене, ніяких старечих зморщок! Тільки глибокі складки на лобі й біля крил носа та холодні, давно згаслі очі свідчили, що прожила ця людина на землі досить. У маленьких, глибоко посаджених очах ніколи нічого не виражалось — ні гніву, ні схвалення, ні навіть простої цікавості. І тому кожен, на кому спиналися очі колишнього бургомістра Жереховського повіту, цепенів від тваринного страху. Надто коли знав, що ця низькоросла людина, вдягнена завжди в сюртук дореволюційного крою, має чин штандартенфюрера, тобто полковника загальних військ СС, а його палиця, розцяцькована під дерево, насправді добре загострений на кінці сталевий прут. У тонких, жилих руках цього старого важко було припускати наявність будь-якої сили, але він своїм страшним прутом, бувало, розкроював череп співрозмовникові або протикав його, як шпатою, наскрізь. І при цьому жоден м'яз на його обличчі не здригався, жодна складка на лобі не ворушилась. Він стояв і мертвими

очима дивився на жертву, яка від його страхітливого удару або уколу, ще якось мить протримавшись на ногах, обрушувалася на підлогу. І тільки тоді в Лахновського трохи гидливо опускалися кутики тугих гумових губ.

Перед закінченням громадянської війни в Сибіру, розуміючи, що контрреволюцію розгромлено, він виїхав до Москви, де одразу ж включився в роботу троцькістських угруповань. 1922 року Лахновського було направлено до міста Шахти, на Донбас, де влаштовано на роботу рядовим слідчим Шахтинської районної прокуратури. І, мабуть, жодного буржуазного спеціаліста не приймали того року на роботу без його відома й участі. Він, Лахновський, стояв біля самісіньких джерел створення там великої шкідницької організації.

Десь у середині 1923 року Лахновський потрапив у поле зору місцевих чекістів. Почуваюши, як зацькований вовк чує капкан, небезпеку, Лахновський негайно забрався з Донбасу, знову об'явився в Москві й під прізвищем Коновалова Юхима Гнатовича почав працювати в апараті Троцького. Одночасно він зв'язався з савинковською терористичною організацією, вербував у неї нових членів, забезпечував перехід кордону савинковськими кур'єрами, проводжав і зустрічав їх на радянській території, потім був одним з тих, хто розробляв безпеку майбутнього переходу кордону й самого Савинкова.

У 1924 році, після провалу савинковської авантюри, Лахновський, побоюючись арешту, знову подався до Сибіру, з наміром перечекати лихий час у своїй давньої коханки, удови колишнього члена Томського міського комітету РСДРП, потім провокатора, потім слідчого білочеської контррозвідки в Новомиколаївську Сергія Сергійовича Свиридова, який невідомо чому покінчив із собою пострілом у скроню.

Але дружина Свиридова після самогубства чоловіка раптом запалала до Лахновського запізнілою ненавистю, її пекло незрозуміле Арнольдові Михайловичу каяття за подружню невірність. Зустріла вона колишнього коханця холодним і роздратованим поглядом. Це не сподобалося її дочці Поліні, яка колись, будучи кістлявим дівчиськом, любила залазити йому на коліна. Лахновський лоскотав їй бочок, живіт, і маленька Поліна заходилася від реготу. У червні двадцять четвертого року їй минуло вісімнадцять. Вона добре пам'ятала Лахновського й, почувши недвозначний материн натяк («все, що, на жаль, було, пі-

коли... чуєте, ніколи я собі не пробачу!»), різко обернулась до неї, прокресливши гострим носом повітря:

— Звичайно, він у нас не житиме. Це до того ж небезпечно. Треба підшукати в місті якесь непримітне житло, я спробую. А зараз сідайте чай пити.

Поліна того ж дня в тихій і сонній частині міста найняла на своє ім'я кімнату з окремим ходом, перевезла туди свої коробки з платтями.

— Задля маскуванню,— пояснила вона.— А вас нехай вважають, якщо побачать, моїм коханцем або чоловіком.

— Навіщо ж вважати? Давайте я насправді ним буду,— сказав Лахновський, коли вона привела його ввечері на цю квартиру.

— Ну давайте,— просто відповіла вона, без будь-яких емоцій, зняла капелюшок, і її густе солом'яне волосся впало на плечі, обсипало їх.

Віддалася вона йому так само без будь-якого хвилювання, байдуже, лежала й уважно дивилася в стелю, мовби найважливішим для неї в цю мить було полічити на стелі тріщинки.

— Ти як колода,— незадоволено мовив Лахновський.— Колоду тешуть, а вона лежить собі нерухомо.

— Тоді йди до матері,— посміхнулася вона.

— Ти не дівчина. Одружена була, чи як?

— Буваю. Я не можу без чоловіка.

Лахновський прожив там з місяць, виходячи лише вночі подихати повітрям.

— А що, Арнольдiku, кінець, значить, справжнього людського життя в Росії настав? — спитала одного разу за чаєм Поліна Свиридова.— Батько мій кулю в скроню собі пустив. Боягуз малодушний! Ти ось теж — під жіночу спідницю сховався, визираєш звідти, як миша з нори. Остаточо вас... нас під свій чобіт оці голоштанники?

— Бачиш,— мовив Лахновський, схиливши голову, тоді ще не білу, тільки з проблисками сивини,— я людина маленька, Поліно, але я гадаю... Комуністи самі кажуть: революцію зробити важко, та ще важче захистити революційні завоювання. Так, це правильно, це мудро... Та чи вистачить у них сил захистити завоювання їхньої революції?

Лахновський помовчав, закупив цигарку. Поліна склала в емальований тазик з теплою водою тарілки й чайні чашки. Взяла рушника і, виймаючи з тазика посуд,

заходилася його протирати. При кожному русі домашній шовковий халат на її плечах туго натягався.

— Справді, чи вистачить, ось питання? — знову заговорив Лахновський. — Ось ти, Поліно, уяви собі... Росія одна в оточенні цивілізованого світу, з його високорозвиненою промисловістю, культурою, наукою. А що за душею в цих, як ти їх назвала, голоштанників? Тільки ідея, тільки гасло: свобода, рівність, братерство... Свобода від чого? Від капіталу, від експлуатації, як вони кажуть. Але щоб їсти, треба заробляти на їжу! Вони що, хочуть одвикнути їсти, чи як? Існує здавна така байка: один циган спробував був відучити коня від корму, та що з цього вийшло — відомо. Кінь здох... А братерство й рівність з ким? З найкращими, найосвіченішими людьми Росії? Розумом, діяльністю, капіталом котрих трималася й стояла велика Російська імперія? Але ж цього не вийшло й не могло вийти. Частково такі люди, на жаль, знищені їхньою революцією, частково емігрували за кордон. І капітали туди переведені. Що залишилося в Росії? У колишній Росії? Юрби оцих голодних голоштанників... Але ж їм навіть працювати ніде, орати землю нічим. Більшість фабрик і заводів досі в руїнах, залізниці здебільшого бездіяльні — висаджені в повітря, поцівечені залізничні колії і мости, проїржавілі паровози все ще валяються під укусами... Ні-і, ми ще поборемося! І відродимо Росію. Був стихійний вибух людського... Ні, людьми їх можна назвати дуже умовно! Був стихійний вибух біологічного, сказати б, сказу, перед яким ми не вистояли. Дикі, темні сили, вирвавшись назовні, забушували, стримати їх було неможливо, як неможливо заткнути вулкан або втихомирити шторм в океані. Але сили ці вичерпалися. Після кривавого бенкету настане тяжке похмілля. І є люди, є сили, які цих скотів, що зірвалися з припону, заженуть у їхні дивні стійла!

В міру того, як Лахновський філософствував, вродливі карі очі Поліни все розширювалися й розширювалися. Вона перестала моргати, вона дивилася на Лахновського так, мовби побачила раптом ореол над його головою. А може, їй і справді привидівся такий ореол. В грудях у неї утворилася від захвату й благоговіння якась порожнеча. Кинувши тарілки, вона квапливо витерла мокрі руки, хитнулася до Лахновського, впала перед ним навколішки.

— Арнольдiku! Ти не маленька людина, ти великий! — задихаючись, скрикнула вона, схопила гарячими від води

руками його пальці, почала їх цілувати.— Боже, яка ти людина! Що я ще можу для тебе?! Що можу?

Лахновський поморщився від цього недоречного й вульгарного емоціонального вибуху, тихенько відсторонив її і встав.

— Отак воно, Поліно. Батько твій справді був боягуз, нікчема. Його дружина, а твоя мати... відверто була мовою коханкою. А він навіть не мав сміливості й знаку подати, що знає...

— Вона не гідна тебе, Арнольдику! — палко скрикнула Поліна.— Вона стара, як заїжджена кобила!

Навіть він, цинік Лахновський, за якого він мав себе в душі й вважав це не пороком, а професіональним достоїнством,— навіть він при цих словах здивовано глянув на молоду жінку й гидливо скривив губи. Він хотів заперечити, що мати її не завжди була старою й заїждженою кобилою, але замість цього, походжаючи по кімнаті, заговорив:

— Світ, у кінцевому підсумку, простий. Є володарі, є раби. Володарів небагато, рабів — хмари. Так було завжди — за фараонів, за султанів, за царів. Так буде й надалі. Так богом встановлено. І хоч би які час від часу відбувалися катаклізми в суспільстві, все повернеться на споконвічний свій круг. І через те наша боротьба, в тому числі й мої скромні зусилля, історично закономірні і справедливі.

Промовляючи це, Лахновський спинився, сам здивований своїми словами. Ось до яких філософських глибин він дійшов. І, вірячи в істинність і правоту своїх міркувань, відчувши раптом потребу в таких міркуваннях, вів далі, походжаючи по кімнаті:

— А закономірність і є закономірністю. Вона настає невідворотно... Скільки було в тисячолітній історії Росії всіляких народних повстань та бунтів? Ну, скажімо, як його? Болотников, Разін, Пугачов... Або дев'яťсот п'ятий рік? А чим скінчилося? Призвідців кінець кінцем садовили в клітки, привселюдно стинали їм голови, вішали їх, розстрілювали. І життя входило в споконвічну колію. А на Заході, там, за кордоном, скільки було революцій, які мовбито перемагали?! А тепер яка картина? Все залишилося по-давньому. І революції сімнадцятого року судився такий же кінець. Не зуміють вони її оборонити, бо нічим. Ця юрба, йдучи за безнастанними закликами Леніна, хоче побудувати якусь нову державу. Не вдасться, не зуміють вони її

побудувати. Керувати будь-якою державою можуть тільки високоосвічені люди. Ну що ж, кінець кінцем такі люди й опиняться на всіх головних ключових постах... Нехай навіть новоствореної держави. Але це будуть наші люди. Тепер, після смерті їхнього проводиря, цього Леніна, така сприятлива можливість відкривається. І є в Росії людина, справжній лідер і вождь, високоерудований, загартований у політичних битвах, людина найблагородніших думок і сміливих дій...

— Хто? Хто?! — скрикнула Поліна Свиридова, відданими очима з'їдаючи Лахновського.

«Троцький Лев Давидович», — хотів був сказати Лахновський, але не сказав, утримався. «Навіщо їй це знати?» — подумав він.

— І ось, коли ця людина стане на чолі цієї новоствореної держави і, природно, розставить скрізь своїх людей, відданих своїх помічників, що ж тоді?

Поліна моргала очима, зіниці її горіли, щоки спухли від внутрішнього жару.

— Ти, ти будеш тоді... таємним радником, міністром! — прошепотіла вона. І несподівано очі в неї сповнилися слізьми. — І ти мене покинеш, забудеш...

— Ах, боже мій! — Лахновський скривився, наче від зубного болю. — Я про найсерйозніші речі, а вона... Я питаю: що ж тоді?

— Не знаю, — мотнула Поліна кучмами солом'яного волосся. — Любий!

— Тоді під дзвін тих же гасел і закликів... Під виття ультрареволюційної фрази... усі так звані завоювання сімнадцятого року будуть потихеньку поховані! Росія непомітно стане на буржуазно-демократичні рейки. Ну, а нам треба буде подивитися, що з цією демократією робити.

Лахновський примовк, глянув на Поліну, на її груди, що виривалися з одягу, усміхнувся.

Поліна нічого не зрозуміла, роззявивши рота, дивилася на Лахновського. «Скажи їй зараз: «Заріжся... або заріж кого-небудь, хоч би й мати рідну», — все ж зробить. У ній можна сліпий фанатизм розпалити до краю», — відзначив Лахновський.

— Але це, так би мовити, один шлях боротьби з революцією сімнадцятого року, — уголос промовив він. — Парламентський, чи що.

— А... другий? — так само важко й жарко дихаючи, спитала Свиридова.

— Другий примітивніший, хоч, можливо, швидший. З допомогою звичайної грубої сили.

— Де ж її взяти, силу оту?

— Я ж казав — Росія одна в оточенні цивілізованих країн з їхньою потужною індустрією, з могутніми арміями. А в Росії що тепер? Не випускається жодного танка, жодного літака або, скажімо, артилерійської гармати, військового корабля. Армія малосила й безпомічна, крім царських трьохлінійок, у неї нічого нема. Більшість вугільних шахт затоплено, електрики — кіт наплакав... І ми заважатимемо всіма силами, наскільки нам їх стане, заважатимемо відродженню і спорудженню заводів, електростанцій, шахт, створенню армії, будемо дискредитувати, а де можна — знищувати левінських фанатиків, відданих його ідеям, будемо...

— Навіщо? — прохрипіла раптом Поліна.

— Що — навіщо? — не зрозумів Лахновський.

— Перешкоджати і знищувати. Це ж все одно так поступово й довго! Простіше ж і швидше, якщо інші країни підуть на Росію війною тепер, коли вона безпомічна.

Лахновський знятавлено оглянув свою добровільну, так до речі знайдену наложницю.

— Бачиш, дівчинко... Це все на словах так просто й швидко. З'їсти спіле яблуко можна за дві хвилини. Але ти подумай, скільки треба праці й часу, щоб посадити насінину... доглядати деревце, виростити його, викохати, вберегти від заморозків, хвороб та інших небезпек. Навіть коза чи там заєць можуть кору обгризати або коли вже зацвіте, град може оббити, потім, коли яблуко дозріває, треба стежити, щоб дітлахи ще зелене його не зірвали.

— Боже, як я тебе сьогодні любитиму! — в нестямі простогнала Поліна.

— Так, але з цим незабаром доведеться кінчати. Само собою це фруктове дерево не виросте і плід не визріє...

І незабаром Лахновський, залишивши Поліні чималу суму грошей, щоб вона могла про всяк випадок зберегти за собою цю затишну й тиху квартиру, поїхав до Москви, з усмішкою сказавши на прощання:

— А то куди ж мужчин водитимеш?

— Ні, ні! — з щирим каяттям, давлячись слізьми, вигукнула Поліна. — Я була гідка... до зустрічі з тобою. Ти мене очистив, віродив! Чекатиму тебе, Арнольдiku! Я ще молода... І завжди буду молодша за тебе аж на тридцять років. Хіба цього мало для тебе?

— Не мало,— ще раз усміхнувся він.— Але я життя приймаю в усіх його діалектичних складностях і суперечностях... Я залишаю тобі гроші на квартиру, щоб, коли треба буде, я міг би знову пірнути сюди, як у нору, й перечекати... До можливої зустрічі, дитинко.

Але з Поліною Свиридовою Лахновський, тепер штандартенфюрер, тобто полковник німецьких військ СС, більше ніколи не зустрічався, тільки зрідка переписувався.

Життя Арнольда Михайловича Лахновського протягом наступних двох десятиріч було строкатим і неспокойним.

Прибувши до Москви, він знову почав працювати в апараті Троцького на посаді, як її називали, кур'єра-організатора. Офіційно він числився якимсь консультантом, насправді ж, щоразу одержуючи документи на нове прізвисьце, їздив по країні, вивчав стан у місцевих партійних, радянських організаціях, придивлявся до кадрів. Виконуючи спеціальну інструкцію самого Троцького, діяв дуже обережно: вдалося влаштувати в партійний комітет, у радянський або профсоюзний орган, у газету або журнал ідейно близьку людину, хоч би одну,— і то добре. Гроші, хоч би скільки їх було витрачено на відрядження, уже виправдані. «Тим більше, що гроші державні»,— осміхався сам до себе Лахновський.

«Ми роз'ємо партію зсередини, ми повинні виконати нашу роль ракової пухлини. Організм, уражений раком, приречено на смерть»,— любив повторювати, як розповідали Лахновському, Лев Давидович Троцький. Сам Лахновський ніколи таких слів від нього не чув, та й бачив його рідко, мимохідь, але цілком і повністю погоджувався з цими словами, вважав їх мудрими, вбачав у них цілу програму боротьби з більшовизмом, яка неминуче мала привести до перемоги. Пильно стежачи за діяльністю самого Троцького, він чітко бачив, що той, не скупуючи на гучні слова й гасла, робить все, що в його силах, щоб перешкодити «планові індустріалізації», тягне країну на шлях сільськогосподарського розвитку. «Масло замість гармат — правильно! — з тихою радістю й гордістю за «державний» розум Троцького, думав Лахновський.— Все велике кінець кінцем росте. Від масла можна розжиріти, але революцію вану ви їм не обороните...»

У Москві Лахновський жив на Балчузі, в половині глухого старовинного особняка, кожна кімната якого скидалася на вокзал. Кімнат, обставлених дряхлими, старомод-

ними меблями, було три чи навіть чотири, а він один. Така квартира йому була не потрібна, але йому дали на неї ордер. Він оселився там, з подивом виявивши наступного ранку, що по коридору, схожому на вокзал, хтось ходить. Визирнувши в коридор, побачив древню стару з буклями, в засмальцьованому халаті.

— Ви... хто? — спитав він, вражений.

— Людина. Певніше, колишня людина, — проскрипіла стара. — Це наш родовий особняк. Все, що залишилося від нашої маєтності. Я мешкаю в тій половині, в кімнаті для служниць. Я буду у вас за прибиральницю й за куховарку. В тій половині живе теж один партієць-холостяк. Белокопитов. Я готувала на одного, тепер буду на двох. Гроші на харчування залишайте щомісяця в цьому ось ящику. Жінок можете сюди водити скільки заманеться, тільки попросіть їх не верещати, я не терплю жіночого верещання. Щосуботи я братиму з ваших грошей на пляшку горілки. У Белокопитова беру щовівторка. Сніданок на кухні.

І ця дивна істота зникла десь у коридорі. Надалі вона рідко попадалася перед очі, а коли й попадалася, нічого не говорила. Стара гадала, що вона при першому знайомстві сказала й пояснила все, що треба, й на звертання Лахновського мовчала, мов колода, наче була глуха, німа й сліпа.

Але в кімнатах завжди було чисто, на кухні щоранку й щовечора стояв гарячий чайник і якась простенька друга страва — котлети, гуляш, каша. Перших страв дивна куховарка ніколи не готувала.

Власне, в Москві Лахновський жив мало, з мешканцем-сусідом теж ніколи не зустрічався. Але одного вечора хтось постукав до нього в двері.

— Даруйте, це Белокопитов, — промовив голос за дверима. — Дозвольте зайти.

— Ласкаво прошу.

Зайшов не старий ще чоловік з лисиною й жовтим лобом. Поставив на диванчик пузатий портфель. З виправки було видно, що це колишній військовий. Він постриг трошки Лахновського розкосими, неспокійно ворухливими очима, потім клацнув каблучками чобіт.

— Маю за честь... Колишній підпоручик Белокопитов. Здрастуйте, Арнольде Михайловичу.

— Ласкаво прошу, — ще раз сказав Лахновський.

Слідом за Белокопитовим нечутно зайшов ще один чоловік — хлопчина років під тридцять, став біля дверей,

якось жалісливо опустивши одне плече нижче другого. Очі в нього були голубі, мов травневе небо після першого дощу, якісь дуже добрі й довірливі. Тільки складки біля губ — різкі й жорсткі — змушували усумнитися в м'якому характері цієї людини.

— А це Олексій Валентик. Значить, Олексю, з ним ось, з Арнольдом Михайловичем, і поїдеш у Воронеж...

— Дозвольте...

— Зараз все поясню. Іди, Олексю.

Людина з дивним прізвиськом Валентик зникла так само безшумно й нечутно, як і з'явилася, а Белокопитов узняв свій портфель, витяг кільце ковбаси, три банки консервів, кусок севрюги, загорнутий у промашений папір, дві пляшки горілки.

— Пробачте, познайомимося. Я з того ж племені найблагородніших борців за потоптану справедливість. Колега ваш. Прошу, як мовиться, офіційально.

І він простяг посвідчення за підписом Троцького.

— Ви їдете цими днями у Воронеж. Ви там не раз бували і, знаю, не безуспішно. У вас там свої люди у міській партії. Треба з їхньою допомогою влаштувати цього хлопчину у Воронежський губвідділ ДПУ. Дуже важливо, дуже важливо. Серед тамтешніх чекістів наших нема. Валентик буде перший. За паспортом він українець, націоналіст до неподобенства. Помітили його добрі й безпомічні голубі оченятка? Ширма! Жорстокий, як Тамерлан, і безжалісний, як Чінгісхан. Такі нам потрібні. А мені доручено тільки відрекомендувати його вам, відповідні розпорядження відносно цього Валентика ви одержите завтра. А тепер чи не випити нам, щоб остаточно познайомитися? Горілка, продукти першосортні, з непманської крамниці. Непогана це річ — неп, шкода, що хиріє, гниє, як сифілітик.

Белокопитов пив горілку склянками, але майже не п'янів. Тільки наливався свинцевою червоністю та ставав балакучіший.

— Та-ак, як сифілітик загниває неп,— після кожної склянки з слізьми в голосі проголошував Белокопитов.— І Росія, велика стародавня Росія, теж заражена сифілісом, теж гниє... Вона скидається на розграбований дім, по брудних кімнатах якого гуляє холодний вітер, ворухить, ганяє по затоптаних підлогах уривки газет, недокурки. А почами по кутках кімнат сплять здичавілі бродяги з вуличними пов'іями...

Белокопитов мотав головою, схлипував, тремтливою рукою хапався за бездонний портфель, витягав звідти нові пляшки. Брязкало скло об скло, булькала горілка.

— Ви п'яні, Белокопитов,— сказав нарешті Лахновський.— Годі.

— Ні-і, я знаєте, їду завтра до міста Шахти. Я там, власне, й працюю. Заступником головного інженера однієї з шахт. Хоча, признатися, на гірничій справі розуміюся так, як корова на електричному моторі. Сюди приїжджаю рідко, по інструкції та ось щоб...— Белокопитов кивнув на пляшки.— Ви там почали, а я продовжую. Я продовжую, Лахновський, достойно! Цього року ми зірвемо план видобутку вугілля. Проста річ — два-три обвали у виробках, один хороший вибух... Ну, задля маскування кількох дрібних аварій. Плюс відсутність шахтарів, тікають вони з шахт, як пацюки з приреченого корабля. Бояться, залякали ми їх! Добре! Хто ще не злякався, того заживо під землею поховую...

— Давайте, справді, спочивати.

— Так, так, пора,— погодився Белокопитов, покопався в портфелі серед паперових клапанів.— Ось, остання. Я людина наближена... до декого. І я знаю, Арнольде Михайловичу, вашу роботу хвалять і цінують. Вас називають спеціалістом по Уралу та Поволжю. Ви чимало згуртували там наших груп... У тій, новій Росії, за яку боремося, ви матимете жирний пиріг. І становище!

— Що про це говорити? Поки що працювати треба.

— Так, працювати,— кивнув зовсім обважнілою головою Белокопитов. Потім майже впритул наблизив свій жовтий у випотинах лоб до обличчя Лахновського.— Розробляються нові інструкції... Складається такий... стратегічний план наших дій, нашої боротьби на тривалий час. Ми поки що загальною займаємося дрібницями. Та настане час — і ми почнемо активні диверсії, щоб швиденько розвалити, підірвати всю економіку, а також комуністичну ідеологію. Будемо фізично знищувати найвідданіших більшовицької ідеології людей. Цивільних, військових — усіх! В усіх сферах. В крайньому разі — будемо всіляко їх дискредитувати, обвинувачувати в усіх гріхах. А найбільший гріх — ідейний. Ви зрозуміли?

— Не дуже,— сказав Лахновський, хоч чудово зрозумів, про що каже Белокопитов.

— Є таке прислів'я: «Звалив з хворої голови на здорову». Га? Хе-хе-хе!..

І Белокопитов раптом, без будь-якої причини, зареготав. Відкинувши назад голову, він реготав дедалі дужче, голосніше, багровіючи обличчям та шиєю до чорноти. Шия, напружившись, здавалося, розірве комір напіввійськової гімнастерки, гудзики відскочать, і, якщо котрась влучить у пляшку, міцна посудина розколеться.

Лахновський поморщився й подумав раптом, що цей Белокопитов нагадує чимось Сергія Сергійовича Свиридова, Полініного батька, який тоді, вісімнадцятого року, застрелився у власному кабінеті.

— А ви знаєте,— урвав раптом Белокопитов свій істеричний сміх,— ви знаєте, що революція застала нашого Льва у Нью-Йорку. Там Троцький — Бронштейн редагував російську радикальну газету «Новый мир».

— Ні,— відповів Лахновський, який справді цього не знав.

— А це символічно! — Белокопитов підніс догори товстий палець, теж, здається, спітнілий.— Це символічно! І ми... ми віддамо в боротьбі за новий світ, за нову Росію — все! Ми ніколи не примиримося з тим, що Ленін перетворив російську буржуазну революцію на так звану пролетарську! Хе-хе, нема таких пролетарських революцій! Не було ще в історії! Всі революції відбувалися за класичним зразком: переворот — і до влади приходить ліберальна буржуазія! Свобода різним політичним партіям, крім комуністичної. Демократія... І ніколи не пробачимо собі, що своєчасно не знищили Леніна. Це нам жорстокий урок! І ми зробили з нього висновки. Висновки ми з нього всі вивели... Зрозумів?

Белокопитов нарешті сп'янів, язик заплітався, думки плуталися. Він ще понишпорив у портфелі, але нічого більшого там не знайшов, з люттю жбурнув його на підлогу; втупився посмутнілими раптом очима кудись в одну точку.

— Так, Арнольде Михайловичу, ми не здамося. Ми... ми ж як цацюки. Всі бачать, як вони тікають з приреченого на загибель корабля, але ніхто ніколи не помічав, як вони туди проникають... А там розмножуються. І гризуть, гризуть потихеньку все, що можна. Ми... вдячні співвітчизники вирабують... а чорт! — викарбують на граніті наші імена! Тому що... тому що... хто знає, може, боротьба тільки починається. Тільки починається... І ми біля самісінького її початку, а? Піонери! І ми будемо в цій боротьбі безжальні, як сам... о-о, я знаю Льовку Бронштейна з містечка Янівки поблизу Херсона. Він одразу ж приповз із-

за кордону сюди, тільки-но почув запах смаженого! Що буде, Лахновський, ти уявляєш?

У Лахновського була, очевидно, слабша уява, ніж у Белокопитова, що буде — він уявляв собі не дуже виразно, та й не хотів витрачати на це розумові зусилля; побачивши, що Белокопитов упав обличчям на купу ковбасних шкуринок і захропів, він гидливо скривився, встав та й пішов спати.

Арнольд Михайлович Лахновський, коли й вважався спеціалістом, то не тільки по Уралу й Поволжю, він роз'їжджав із спецзавданнями по всіх містах середньої смуги Росії. Щодо Валентика, цього кривоплечого хлопчини з ясними очима, він справді одержав відповідні розпорядження й повіз його у Воронеж. Через кілька місяців Валентика там влаштували в губвідділ ДПУ молодшим оперативним працівником.

Завдяки діяльності таких, як Лахновський, троцькістське підпілля було організоване в більшості великих міст країни, в багатьох осередках велетенського державного організму, включаючи й армію. Воно потроху шкодило, займалося тим, що доводило до абсурду, до своєї протилежності різні добрі справи й починання. Нових інструкцій, на які натякав Белокопитов, ніхто не давав, той стратегічний план боротьби, що мав би привести до підриву економіки країни та розвалу комуністичної ідеології, в дію не вступав. Чи то ці нові інструкції та плани були ще не вироблені до кінця, чи то до Лахновського вони не доходили.

А потім почалися події взагалі незрозумілі. Події ці сповнили Лахновського жахом. Що сталося в Москві 7 листопада 1927 року, він в подробицях не знав, бо в цей час жив у селі Жерехово поблизу Орла, де в глухому закутку на березі маленької річечки, порослої всіляким різнодерев'ям, два роки тому купив невеличкий, але затишний будиночок. Там він уже кілька днів провадив розмови з представником німецької військової розвідки Рудольфом Бергером. Це був досить меткий чоловічок непевного віку, з очима, що весь час немов стрибали. Проте очі ці при потребі здатні були втупитися в одну точку намертво, як гачками зачепити погляд співбесідника і струменіючим із зіниць безжальним холодом спинити серце. Бергер, в обмін на різну інформацію «економічного, соціально-політичного, а, по можливості, й військового характеру», пропонував великі гроші.

З Бергером Лахновського познайомив той же Белокопитов у їхньому особняку на Балчuzі, охарактеризувавши його як «концесіонера деяких кам'яновугільних шахт у Союзі». Концесіонер, проте, одразу ж заявив, що Лахновський цікавий йому не в зв'язку з гірничою справою, а як людина, яка багато їздить по країні й тому має обширну інформацію. Лахновський одразу насторожився.

— Крім того, ви, здається, успішно вивчаєте німецьку мову? — посміхнувся Бергер тонкими губами.

— Та я трошки знав і раніше. Але так, на рівні Анна унд Марта баден. І от вирішив...

— Похвально, — перепинив Бергер. — Люди, які знають німецьку мову, мову команд і наказів, незабаром будуть дуже потрібні. Ви мене зрозуміли?

— Так, — сказав Лахновський, насправді зрозумівши тільки те, хто такий цей «концесіонер». — Але я за фахом слідчий. Я сам вербував собі в давній добрий час... співробітників і хотів би ясності.

— О-о, я добре знаю про вашу минулу діяльність. Тому й попросив мого друга пана Белокопитова познайомити мене з вами. Може, нам зручніше буде побесідувати у вашо-му маєтку — в Жерехово?

Бергер знав і це, хоча, як гадав Лахновський, про його купівлю будинку в Жерехово абсолютно нікому не було відомо.

Всі питання про постійне співробітництво Лахновського з «Відділом III-Б» німецької військової розвідки було обговорено й вирішено (включаючи й надання всієї відомої йому зараз і в майбутньому інформації про троцькістське підпілля), коли Рудольф Бергер, прийшовши одного ранку до Лахновського з прощальним візитом, раптом, нишпорячи зіницями по кутках кімнати, сказав:

— Ваш червоний Наполеон, здається, зламав собі шию. І, можливо, ми, пане Лахновський, даремно мали намір так дещо вам платити.

— Що... сталося що-небудь? — злякано скрикнув Лахновський.

— Сталось. Ваш Троцький сьомого листопада влаштував на Красній площі політичну демонстрацію, слідом за якою мав відбутися, здається, державний переворот. У цьому розумінні — так, сталось. Але більше нічого не сталось. Російське ОДПУ було на сторожі, чекало... цього... — Бергер перестав бігати очима, втупився в Лахновського, наче гадюка прицілилася.

— Російська Чека чекала? Це як називається? Калам-бур?

Лахновського кинуло в піт.

— Цього не може бути! Звідки у вас такі відомості? Ви це... точно знаєте?

— Відомості в мене завжди точні, згадайте це, пане Лахновський,— холодно сказав Бергер.— А коли вони в мене будуть неточні, розраховуватися вже будемо не ми з вами, а ви з нами...

— Боже, боже! — простогнав Лахновський.

— Не турбуйтеся,— по-своєму зрозумів його Бергер.— Умова наша відносно винагороди залишається в силі. «Уговор паче грошей». Це прислів'я чи приказка?

Лахновський мовчав, як прибитий. Бергер сказав:

— У Москві вам навряд чи доцільно зараз з'являтися. І, не додавши більше нічого, пішов.

Лахновський, незважаючи на Бергерові попередження, вирішив все ж таки їхати до Москви. Колишня власниця особняка зустріла його з широко відкритими од страху очима.

— Ви збожеволіли! Забирайтесь геть! У Москві арешти... я розумію, ви приїхали з цікавості. Белокопитов три дні тому теж приїхав з цікавості. Його тут-таки й заарештували... І, між іншим, питали, хто живе в цій половині. Здається, вас особисто вони не знають, але обшук зробили. І хоча, як я переконалася, нічого не знайшли, виїжджайте од гріха. Візьміть свіжу білизну.

Ця стара напівдіотка, як переконався Лахновський, при потребі вміла міркувати цілком розумно й цілком певно.

— Нетерплячі ви! Ах, які нетерплячі! — з жалем говорила вона, коли Лахновський, схопивши портфель, почав бігти туди білизну.— Плоди не дозріли, а ви вже трусите дерево. Мій чоловік-покійник був паскудник і розпусник. Але навіть він розумів... І в нього було прислів'я: «Поки дівчинка не спалахнула, нема сенсу її роздягати».

— Знову прислів'я?! — визвірився Лахновський.— Відчепіться із своїми прислів'ями!

Стара нічого не розуміла, але не злякалася. Вона тільки гнівно витягла зморшкувату шию, так витягла, що крізь драглисту шкіру проступили жили, мов туго натягнені шворки.

— Ви невиховані, добродію,— прохрипіла вона.— І безмозкі, як колода.

І стара пішла, урочисто несучи голову на витягненій ший.

Цієї ж ночі, добравшись візником до вокзалу, Лахновський поїхав у Воронеж до Валентика. Той зустрів його не дуже радісно, відправив до своїх старезних батьків у Коростень. Там він місяців через півтора з допомогою батька Валентика влаштувався на його колишню роботу — комірником залізничного вугільного складу.

Аж до кінця 1934 року Лахновський, наляканий виключенням Троцького з ВКП(б) й висилкою до Алма-Ати, а згодом і видворенням з СРСР, жив, затаївшись у цьому Коростені,— маленькому, тихому містечку, живучи не на зарплату, а на гроші, акуратно присилані Бергером. Незбагненно було, звідки той дізнався про місцеперебування Лахновського, незрозуміло за що якісь невідомі люди передають йому чималі суми, нічого не вимагаючи взамін, тільки ввічливо цікавячись інколи, як у нього йде вивчення німецької мови.

Власне кажучи, боявся Лахновський не тільки й, можливо, не стільки тієї обставини, що викрито самого Троцького.

Прийжджаючи час від часу у відпустку до батьків, Олексій Валентик, який міцно і надійно загіздився серед вороньських чекістів, багато розповідав про шахтинський судовий процес 1928 року. З волі випадку, а може, й спеціально, він був командирований на Донбас і брав участь у слідстві в справах шахтинських диверсантів та шкідників.

— Декого врятувати пощастило. Але не всіх. Твоє прізвище, Арнольде Михайловичу, теж спливало десь. Ти ж там починав. Але пощастило загалом з усіх протоколів допиту його виключити. Особливо з допитів Белокопитова.

— Оп як! — видихнув Лахновський.

— Так, мерзенний тип, виявилось. Все виклав був. Але... загибав при спробі втечі.

— Спасибі, спасибі, Олексію! — схвильовано повторював Лахновський.

— Ну як же... Умів брати, умій і віддати.

Невідомо, на що натякав цей Валентик,— може, знущаючись, казав про ту обставину, що саме Белокопитов звів його з Лахновським, може, дякував Лахновському за те, що той влаштував його у Воронежі? Чи, може, знову ж таки в незбагненний спосіб дізнався про його, Лахновського, зустріч з Бергером, про їх домовленість і про інтерес

того німця до російських каламбурів, прислів'їв та приказок?

Останнє, як з жахом подумав Лахновський, було найпевніше, бо Валентик раптом спитав:

— Я дивлюсь,— розкішно живеш ти, братику. Грошва в кишені бринькає. Звідки?

— Будинок у Жерехово продав.

— Не бреш! А втім, яке мені діло... Але все питання в тому, що я в лещатах... Кошала рука безгрошів'я. Чи не виручиш? Ну, скажу по секрету, на жінок у Москві витратився. Грішний я щодо цього. А в Москві часто доводиться бувати в службових справах.

Валентик говорив все це неголосно, раз у раз погладжуючи своє криве плече сухою долонею, і Лахновський уперше подумав раптом, що це людина страшна.

— Гаразд, виручу... В борг. Скільки?

— Тисячі півтори для початку.

Це була рівно половина тієї суми, яку Лахновський щойно одержав від Бергера.

— А ти, Олексю, не з вогнем граєшся?

— Ну,— посміхнувся той, погладжуючи плече. І раптом сказав чистісінькою німецькою мовою, змусивши Лахновського остаточно зацікавити: — *Wir alle tanzen um den brennenden Hoez stoß. Die Frage lesteht nur darin, wer verbrannt wird und wann*¹.

До самісінького кінця тридцять четвертого Лахновський акуратно переказував Валентикові або вручав при зустрічах половину сум, одержуваних «від Рудольфа». Той приймав гроші мовчки, як зарплату, і ніколи не дякував. За ці роки Лахновський, крім самостійного вивчення німецької мови, нічого не робив, від неробства трохи обрешк, став дедалі частіше попивати горілочку. Ще на початку тридцятото почав жити з молоденькою гарненькою дівчиною Леонадією Шиповою, що з'явилася разом з Валентиком під час його чергового приїзду. Валентик поїхав, а Ліка ця залишилася, першої ж ночі прийшла до Лахновського, безцеремонно залізла до нього під ковдру. Була ця дівуля, незважаючи на свою молодість, до такої міри зіпсована, що Лахновський навіть у темряві червонів, а вранці відчував огиду до свого тіла, біг пасамперед до річки й довго купався.

¹ Усі ми навколо багаття пританцьовуємо. Все питання в одному — кого й коли обпече.

Взаємини з Лікою нагадали Поліну Свиридову. Він написав їй, просив відповісти йому до запитання, повідомити всі новини. Вона відповіла їй, докладно розповідаючи про те, що працює тепер у Новосибірському обкомі партії та облвиконкомі, згадала прізвище Поліпова. Боже мій, живий курилка! Лахновський і справді так зрадив, наче одержав повідомлення про свого щирого й доброго друга. Але як же він і що він?!

Про це, зрозуміла річ, Поліна не писала, бо нічого про його минуле не знала та й знати не могла, бо коли зав'язалися взаємини Лахновського, Поліпова та її батька, Свиридова, була маленькою дитиною. Вона скаржилася, що живе сама, що мати хворіє й незабаром, певне, помере, а як їй жити далі, на які кошти існувати, не знає.

І тут у Лахновського саянула думка: а чим не чоловік для неї Петро Петрович Поліпов, коли він ще не жонатий? І він написав дочці Свиридова докладного листа... За якийсь час вона відповіла, що на все життя вдячна Лахновському, що вона тепер не Свиридова, а Поліпова, що чоловік «пам'ятає вас, Арнольде Михайловичу, тільки зеленіє на саму згадку про ваше ім'я».

«Зеленій, Петре Петровичу, тільки ти, братику, давно й міцно сів на гачок і, може, ще знадобишся», — з усмішкою подумав Лахновський.

Вечір був тихий, тільки дуже душний. Невеличке село Шестаково, здавалося, вимерло, ніде ані вогника, ані звуку, хоч у будинках, які вціліли після дворічної давності артобстрілів, коли фронт нестримно котився на схід, було розквартировано близько двохсот солдатів так званої «визвольної народної армії» (Лахновський створив її ще в листопаді 1941 року, коли він тільки-но був призначений бургомістром Жереховської округи), всі служби розвідувального органу «абвергрупа-101-ЦБ Віддер» та невеличкий німецький гарнізон при ньому. Життя кожного солдата з «визвольної народної армії», яка насправді являла собою звичайнісінький загін поліцаїв, залежало від його слова, від його примхи. Та й абвергрупа-101, керована цим невдахою Рудольфом Бергером, фактично підкоряється йому, тому що без його сприяння не може перекинути за лінію фронту жодного агента, навіть вкорінити свою людину в який-небудь паршивенький партизанський загін не може. Справді, як змінюються часи! Колись, як Лахновський ще був резидентом німецької військової розвідки в Коростені, цей духовний імпотент і цинік Бергер надсилав йому з Бер-

ліна інструкції й вимагав звітів, а під час коротких викликів до Берліна зверху поплескував по плечу й кілька разів, розуміючи, що Лахновський іде вгору, навіть запрошував на свою заміську віллу, де йому солоденько посміхались його огрядна дружина й дочка, така ж, як мати, товстонога й пишнотіла, тільки трохи меншого калібру. Потім Бергер на чомусь сильно погорів — здається, що хтось із далеких родичів його дружини виявився чи то румунським циганом, чи то угорським євреєм, — і був ще з ласки шефа абвер-аусланда Канаріса, тобто самого начальника групи «Закордон» управління розвідки й контррозвідки при головному штабі німецьких збройних сил, посланий на непомітну роботу в Польщу. Там, перед війною з Росією, і була організована абвергрупа-101 при розвідоргані «Віддер», що російською мовою означало просто-напросто «баран». Начальником цієї групи було призначено Бергера. Група діяла спочатку на Україні, потім була перекинута на Орловщину й осіла в Жерехово. Зустріч Лахновського й Бергера була обтяжливою і неприсмною, хоч обидва з усіх сил зображували радість.

— О-о, пане оберфюрер! — весь час вигукував Бергер, бігаючи очима. — Я чув, чув про ваші грандіозні успіхи в Коростені та Києві після того, як мене... відрядили до Польщі. Ваші агенти добре попрацювали перед початком російської компанії. За відомості про стан Червоної Армії на Україні, я знаю, вам було присвоєно чин підполковника. А за що вам дали полковника? І чому ви пішли у війська СС?

— Бачите, — непевно відповів Лахновський. — Нові часи — нові завдання...

— Так, так... — бігав очима Бергер. — А я всього лиш зондерфюрер, тобто капітан. Мені не щастить, наді мною висить прокляття. Як каже російське прислів'я «Счастли-ый к обеду, а неудачник по обуху».

— Фюрер усіх нагороджує по заслугах, — насмішкува-то сказав Лахновський.

— О, звичайно! — розгублено мовив Бергер.

— Отож старайтеся, — ще болючіше вдарив Лахновський. — І ви своє матимете.

Наприкінці 1934 року Валентик знову приїхав до Коростеня, з новою дівулею, але дівуля ця з ним же й поїхала, бо Ліка Шипова видерла їй половину волосся й мало не засунула її голову в баняк з окропом.

— Невихованість яка! — стенив кривим плечем Валентик, у якого в петлицях було вже по два кубики, але скандалу не вчиняв і, одержавши від Лахновського чергову суму грошей, відбув із своєю побитою коханкою на відпочинок до Криму.

Ця данина Олексіві Валентiku була останньою. Незабаром до Лахновського в засніженому пристанційному сквері підсів на лавку невідомий суб'єкт, схожий на робітника, і стиха сказав:

— Слухайте мене уважно. За нашим завданням Олексій Валентик, ну й деякі інші наші друзі... зберегли вас од викриття в шахтинській справі. Скажу більше — всі, хто якось і якимсь чином знав вас або щось про вас, розстріляні за вироком або ліквідовані в ув'язненні. Отже, тепер ви поза будь-якими підозріннями... Ми дали вам кілька років пожити осторонь від шумних місць і неспокоїх справ, щоб обірвалися чи принаймні забулися всі ваші знайомства і зв'язки. Та й обстановка тепер в СРСР — я маю на увазі режим ОДПУ — трохи змінилася. Як ви знаєте, ОДПУ наприкінці минулого року було перейменовано в НКВС.

— Чув, — уперше подав голос Лахновський. — Що ж з того?

— Нічого, коли не рахувати, що замість Менжинського, цього більшовицького фанатика, який своєчасно помер від серцевого приступу, наркомом внутрішніх справ став такий собі невдачливий унтер-офіцер царської армії Ягода. Цілі у Ягоди, судячи з усього, трохи інші, ніж у нас... Але, можливо, ми знайдемо спільну мову.

Пришелець говорив речі страхітливі. «Ось які справи робляться!» — вражено думав Лахновський. Та коли цей пришелець повідомляє про такі речі просто й спокійно, значить, йому довіряють, і, певне, хочуть допустити до самісінького центру боротьби проти більшовизму та доручити дуже важливу й відповідальну ділянку цієї боротьби!

Від такого припущення Лахновський радісно млів, переймався нетерпінням.

— Так, обстановка, повторюю, трохи інакша тепер, ніж за Менжинського, — тим часом вів далі пришелець. — Коротше кажучи, ви тепер будете служити великій Німеччині в новій подобі. Тут ви добре вкорінилися, вас вважають старожилом. Чудово. Кращого резидента, як гадає Рудольф Бергер, не знайти.

— Резидента?! — напівпошепки скрикнув Лахновський, трохи розчарований і зляканий.

— Спокійно... Коростень — великий залізничний вузол. Але основний об'єкт діяльності агентів, яких засилатимуть сюди, буде Київ. Час від часу вам доведеться бувати в Німеччині, в Берліні. Перша подорож має відбутися найближчими днями, під час вашої трудової відпустки. Ну, а... працівник НКВС пан Валентик більше вас не турбуватиме.

* * *

Встромляючи вістря свого залізного костура в суху землю, Лахновський, пакульгуючи на праву ногу, повільно йшов сільською вулицею.

— Хайль Гітлер! — рывкнув начальник абвергрупи і, викинувши вперед руку, гучно вдарив каблуками чобіт. І цієї миті очі його перестали бігати немов змертвіли.

Понад рік вони жили загалом мирно й, на перший погляд, навіть дружно. Лахновський повинен був силами свого загону поліцаїв, який гучно називався «визвольна народна армія», забезпечувати охорону абвергрупи, допомагати їй в усіх її справах, тобто фактично був поставлений у підлеглисть Бергерові. Насправді ж все було навпаки. Бергер ніколи нічого не вимагав, а принижено просив, він боявся Лахновського, тому що без нього в цій проклятуї російській країні з її неосяжними просторами та зловісними густими лісами він був безпорадний, як сліпе кошеня.

Усією своєю кар'єрою в німців зобов'язаний Бергерові, Лахновський, проте, відчував до нього глибоку зневагу і в душі був радий його невдачам. «Розвідорган ваш зветься «Віддер», тобто «Баран», і абвергрупою-101 керує баран», — частенько посміхався він у думці. Але зовнішньо виявляв Бергерові всі знаки уваги, оселив його в Жерехові, в просторому й зручному будинку, й навіть поцікавився, чи не потрібна йому, чоловічій, як кажуть, саме в соку, скромна й чистоплотна жінка.

— О-о,— посміхнувся Бергер.— Якщо вона до того ж вродлива...

Лахновський усі ці роки тримав Ліку Шипову при собі. Але через фізичну неспроможність, що настала ще перед війною, вже не жив з нею. Вона була тепер при ньому служницею, господинею дому й смертельно мучилася від

незадоволеної статевої жаги, й Лахновський розумів її стан, бачив її муки, і це давало йому своєрідну насолоду. Він тільки побоювався, що Ліка, ця вродлива молода жінка з білозубою усмішкою, якось його отруїть, і крізь пальці дивився на те, що вона хапала своє, де й коли тільки було можливо. Потім почав подумувати, як її спекатися. А тут підвернувся Бергер і Лахновський об'явив Леокадії, що відпускає її до зондерфюрера.

— Спасибі! — задихнулася від радості Ліка.

— Не просто з жалю відпускаю тебе, — посміхнувся Лахновський. — Доповідатимеш мені про всі його справи, про всі розмови.

— Звичайно... Я постараюсь, — промовила вона, і Лахновський відчув, що їй це не сподобалося.

— І гляди мені! Зі мною жарти кепські, — попередив Лахновський. — Збирайся...

Відтоді Шипова й живе при Бергері, виконуючи ті самі обов'язки. Вони, здається, залишилися задоволені одне одним, бо наступного ж дня Бергер, зайшовши в бургомістрат, розплився в усмішці.

— О-о, фрейлен Лікія! Душ-ше справді скромна дівчина. Велике спасибі, пане оберфюрер.

...Мертва тиша, що висіла над селом, пригнічувала Лахновського. Він боявся її, бо розумів, що першої-ліпшої миті вона може вибухнути і скінчитися, як скінчилася цьогорічної весни в Жерехові. Майже два роки Жерехово було глибоким тилом, два роки стояла над цим великим селом, колишнім райцентром, така сама тиша. За два роки двічі, а може, тричі по найближчих околицях з'являлися партизани — і все. Після незначних перестрілок вони зникали в глиб лісів. Лахновський із своїм загоном та приданим невеличким німецьким гарнізоном контролював увесь повіт, був повновладним господарем, налагодив тут зразковий окупаційний режим. Щоправда, похмуро посміхнувся Лахновський, така ідилічна картина малювалася завжди лише для начальства. Насправді «зразковий окупаційний режим» був аж ніяк не зразковий. Всі ліси поблизу Жерехова кишіли проклятуцями партизанами, і коли саме Жерехово вони залишали у відносному спокої, то навколишні села та хутірці були фактично під їхнім контролем. Партизани з'являлися там і вдень, і вночі, одержували від місцевих жителів різноманітну інформацію й допомогу, формально Радянської влади в повіті не було, але фактично вона існувала, і Лахновський нічого не міг з тим вдіяти.

Він змінював старост, а вони поспіль були зв'язані з партизанами й працювали на них. Він вербував з числа стариків та підлітків поліцаїв, але вони в більшості своїй ставали партизанськими посібниками, розвідниками. Не допомагали прилюдні розстріли, не впливали каральні акції проти деяких сіл, коли спалювано всі будинки, всі хати, знищувано всіх жителів поголовно, включаючи дітей. Навпаки, це тільки посилювало злобу та ненависть до окупаційних властей.

І все-таки життя в Жерехові було більш-менш спокійне аж до початку сорок третього року. Радянські дивізії оборонялися десь далеко-далеко за Орлом і Курськом. Але минулої зими майже всі російські фронти рушили в наступ, скрізь набагато потіснили німецькі війська. Лахновський щоранку гарячково вмикав радіоприймач, слухав німецькі, потім російські повідомлення з театру воєнних дій. Німці вихвалялися, щось уперто й бадьоро торочили не про відступ, а про вирівнювання фронтів. Але це «вирівнювання» призвело до того, що 8 лютого росіяни забрали назад Курськ, над Жереховом почали з'являтися радянські літаки, а в березні, десь на самісінькому початку, уперше почувся віддалений гуркіт російських гармат, п'ятнадцятого числа на вулиці Жерехова, якраз перед будинком, у якому він, Лахновський, жив, розірвався перший снаряд, висадивши мало не всі вікна.

Наступного дня в Жерехово вкотилися відступаючі німецькі частини, заходилися зводити навколо села оборонні споруди. З головного штабу «Віддера» прийшло розпорядження абвергрупі-101 евакуюватися подалі в тил, у село Шестаково, а йому, Лахновському, разом із своєю «визвольною народною армією» забезпечувати в путі охорону майна цієї розвідгрупи й на новому місці всіляко сприяти її роботі. Одночасно Лахновського призначено комендантом поліційного загону у селі Шестакові. А який там гарнізон? Крім плюгавого старости на прізвище Подкоритов та трьох-чотирьох поліцаїв, гарнізону ніякого не було. Та й не потрібно було. У Шестакові всього лиш із півсотні цілих хат, половина з них порожні, по інших старезні бабусі, похмурі, якісь потворні жінки та десятків зо два виснажених дітлахів при них. Ось і все населення.

Лахновський, ідучи серединою вулиці, з ненавистю дивився на мовчазні в темряві хати. У нього чомусь народилося й жило в душі почуття, що ці сільські будівлі зовсім і не хати, а якісь незграбні й ворожі йому істоти, що

причаїлися в п'їтмі, готові впасти на нього, роздавити його й знищити, тільки-но він до них наблизиться. Лахновському хотілося замкнути намертво двері кожної хати, наглухо забити кожне вікно, а потім облити гасом, підпалити, самому стояти й слухати, як стогнуть і виють замкнені в палаючих халупах ці старезні баби, потворні жінки та їхні діти, схожі на живі скелети. Що ж, можливо, незабаром так і буде, похмуро думав він, відчуючи, як із серця поштовхами плещеться злість. Це буде помста не оцим бабам та жінкам, а всьому людству. За що? А за те, що життя на землі йде не туди, куди хочеться Лахновському. А чого йому хочеться? Та, власне, не дуже багато. Хороший великий будинок з колонами, простора, з гарним садом, влаштована на англійський кшталт садиба, з великим мальовничим ставком, у воді якого відбивався б його будинок. Кілька десятків слуг, готових на одне його слово кинути в огонь і у воду. Небагато землі, приблизно з Жереховський повіт, яка належала б тільки йому... Так за добрих давніх часів жили російські поміщики. Він, народжений на Волзі у сім'ї юриста, пішов по тій же лінії. Спадщина від померлих батьків була невеличка, Лахновський пішов служити, поїхавши до Сибіру, де легше було збити капітал. Що ж, він там добряче потряс різних товстосумів, коли вони самі або їхні синки та дочки попадали в різні незручні обставини. Той самий новомиколаївський купчик Поліпов, коли син його зв'язався з місцевими соціал-демократами, клопочучись за свого нащадка, відвалив йому чималий кусень. Він, Лахновський, розумно повів справи — і гроші взяв, і з сина його зробив корисну для себе людину. Живучи в Коростені, а потім уже, коли йшла війна, Лахновський інколи ні сіло ні впало згадував Петра Петровича Поліпова. Де він тепер, що робить? Війна — може, й воює десь? Хоча навряд: відсиджується десь у глибокому тилу на посаді якого-небудь районного начальника. Здається, перед війною він був чи то секретарем райкому, чи то головою райвиконкому... А коли на фронті, то може й загинути. Шкода, якщо так сталося або станеться. Хто його знає, куди життя заверне, міг би ще при нагоді придатися.

І раптом сьогодні довідався, що курилка, здається, по-давньому живий, що він недалеко від нього, його нещодавно призначено редактором газети однієї з дивізій, що воюють під Орлом!

Лахновський зупинився, ще раз з ненавистю оглянув

принишклі, похмурі хати та й пішов далі, думаючи вже не про Поліпова, а про те, що після сімнадцятого року мрія придбати маєток лопнула, як мильний пухир. Гроші він завчасно встиг перетворити в цінності, та чого все це було варто? Довгі роки потім він жив, як зміг, як доля визначила, і доля ця, як виявилось, була прихильна до нього, вона вела його рік у рік до давньої й невмирущої мрії. І хоч у високі сфери, до центру боротьби проти більшовизму, його не допустили й мрії його про це, як він незабаром зрозумів, просто наївні, все ж його відданість і його труд цінували, перед війною йому надано звання підполковника. Почалася війна і омріяний маєток був обіцяний німцями. Де-небудь на березі Волги або Дніпра. Щоправда, тут сталося незрозуміле — його з органів військової розвідки перевели чомусь у війська СС. І, підвищивши в чині, призначили всього-на-всього бургомістром жалюгідного й злиденного Жереховського повіту.

— Фюрер і Німеччина вам довіряють, пане штандартен-фюрер,— сказав йому довгоносий високопоставлений чиновник у місті Орлі.— В Жерехові ви повинні створити зразкову адміністративну округу з усіма поліційними силами, щоб ми могли рекламувати її як зразок нового ладу майбутньої Росії. Вирушайте до місця служби. Там є невеличкий військовий гарнізон, попервах він вам допоможе. Жерехово це вам знайоме, до війни там у вас була нерухома власність, чи не так?

— Так, я володів там невеличким будиночком,— розгублено сказав Лахновський.

— Володійте тепер усім повітом,— байдуже й казенно сказав німець.— До речі...-полковницьку форму рекомендую одягати тільки під час викликів до вищепоставленого начальства. А в Жерехові... не слід дратувати населення. Всі й без того знатимуть, що ви полковник. Вам усе зрозуміло?

— Так точно,— сказав Лахновський, справді все одразу зрозумівши. Полковник! Який він, з біса, полковник?! Він старик, глибокий старик, німці вижали з нього все, що можна, тепер він їм не потрібен. І вони відправляють його в цю діру, в Жерехово.

Це було в листопаді сорок першого. Тепер липень сорок третього. Орел ще у німців, але Курськ давно знову в росіян. На початку липня почалися бої на Курському виступі; поки що німецькі війська трохи просунулися вперед, знову відбили, здається, Жерехово. Але, судячи з усього,

незабаром німецький наступ видихнеться. Росіяни вирішили, очевидно, хоч би там що, визволити Орел. А за Орлом недалеко й Шестаково. От-от і на цій вулиці вибухне російський снаряд, а в його кабінеті, як у Жерехові, посиплуться шибки. Ось тобі і володійте...

Ні, будинок з колонами, що віддзеркалюється у воді, великий маєток на березі Волги або Дніпра — все це розтапуло, як міраж, ще там, у Жерехові. І здається, навіки, навіки...

Лахновський стояв перед великим, на два виходи, будинком, у якому жив Бергер. Самого начальника абвергрупи не було — його терміново викликано до Орла, до містився головний штаб «Віддера».

— Прощавайте, пане оберфюрер, — похмуро буркнув Бергер, відверто зробивши глумливий акцент на останньому слові: який, мовляв, з тебе полковник, фікція сама.

Охолола вже у венах Лахновського кров скипіла, сильними поштовхами почала бити в череп, і він, стримуючи себе, щоб не ткнути своєю страшною тростиною Бергерові в груди, рівним голосом спитав:

— Чому ж «прощавайте»? До побачення. Можливо, вас викликають, щоб вручити нарешті погони майора?

— О-о! — мовив своє звичайне Бергер, по достоїнству оцінивши відповідь. І з похмурою усмішкою сказав: — Ох, пане Лахновський... ви полковник, я всього лиш капітан. А різниці між нами нема — обидва ми невдахи. У росіян є таке ось прислів'я: «Искал дед маму, да попал в яму». Чи це приказка? Я, знаєте, ніяк не можу зрозуміти різниці між ними.

Кров у жилах Лахновського охолола. Саме невдахи, має рацию Бергер. І чого тут ображатися один на одного, обливати один одного насмішками?

— Приказка, Рудольфе. У росіян на будь-яку тему багато приказок, — глухуватим голосом сказав він. — А на цю нашу з вами тему я знаю ще одну: «Віжки в руках, та віз під горою». На жаль...

— Так, так. Під горою... Я побоююсь, Арнольде Михайловичу, що в абвергрупу більше не повернуся. Тому й кажу про всяк випадок «прощавайте».

Справді, Бергер міг не повернутися. Справи в нього були препогані, абвергрупа-101 мала, крім розвідувальної роботи проти частин Радянської Армії на фронті, провадити боротьбу з партізанськими загонами, засилати туди своїх

агентів, виявляти оперативні плани партизан, паралізувати їхні дії на головних комунікаціях до фронту, здійснювати вбивства партизанських командирів. Та які там к бісу вбивства та виявлення оперативних планів, чоловіків попросту не було. Щоправда, будь-яку кількість людей можна було взяти з таборів для військовополонених, але мало хто з них погоджувався стати німецьким агентом. А ті, що погоджувалися й проходили в навчальному пункті відповідну підготовку, а потім засилялися в партизанські загони та військові частини противника, найчастіше не подавали більше голосу. Отже, їх або викрито, або, що найпевніше, вони негайно з'являлися до своїх з повинною. А тих, що повернулися в абвергрупу з мовбито виконаним завданням, сміливо можна було розстрілювати без суду і слідства — дев'яносто дев'ять процентів з них були вже радянськими агентами.

— Проклятуца країна, тут усе не як у нормальних людей! — кип'ятився Бергер, дужче ніж звичайно микуляючи очима. І коли повертався агент, він без вагання його розстрілював, якщо на нього падала хоч би найменша підозра у зраді. Та застрелити агента було легко, а от знайти, підготувати нового не так просто...

Передає Бюргерові в наложниці Леокадія Шипова сумлінно інформувала Лахновського про всі справи начальника абвергрупи. Нещодавно вона повідомила, що вночі Бергерів дзвонили з Орла, з головного штабу «Віддера», цікавилися, чи нема в нього «відданої людини з росіян, дуже відданої». І додала від себе, що, мабуть, надто вже їм потрібна для чогось така людина, коли подзвонили глупої ночі й говорили відкритим текстом.

Лахновський посміхнувся й вирішив чекати. Де візьме Бергер таку людину? Він обов'язково звернеться до нього, до Лахновського, а він що ж! З кишені витягне та й подасть?

Бергер справді через тиждень звернувся до нього:

— Дорогий Арнольде Михайловичу! Двічі дзвонили з Орла... І офіціальну вимогу прислали. Дуже потрібен відданий нам росіянин для якогось важливого завдання.

— Якого?

— Не знаю. Дуже важливого. І десь, як я зрозумів, глибоко в тилу Росії. Якщо знайдемо таку людину, мої шанси одразу підвищаться. Так мені дано зрозуміти. Цей росіянин повинен бути людиною грамотною, бездоганно чистою перед радянськими властями, а найголовніше — безмежно

відданою рейхові. Одне завдання — й він зробить собі життя.

— О-о! — з Бергеровою інтонацією вимовив Лахновський. — А я непридатний для цього завдання? Я відданий.

— Виходить, непридатні, — жовчно сказав Бергер. — Як я зрозумів, такою людиною цікавляться з самого Берліна. А ви що ж... Ви там відомі.

— Мені шкода, — але нічим не можу вам допомогти, — з підкресленою ввічливістю сказав Лахновський.

Вчора, вже сідаючи в машину, Бергер приречено, як пес, котрого привели до мотузяної петлі, подивився на Лахновського.

— Ах, коли б ми знайшли таку людину...

Лахновському стало щиро жаль Бергера, але у відповідь він тільки зітхнув і розвів руками.

Навколо будинку Бергера ходило четверо вартових — двоє в один бік, двоє в другий. Ліва половина будинку була зовсім глуха, а крізь зачинені віконниці правої, де жила Шипова, проливалися струмені світла.

Вартові були з «армії Лахновського», із взводу охорони штабу. І коли він, спираючись на тростину, ступив до будинку, охоронники взяли «на караул».

З-за рогу будинку саме вийшов командир цього взводу, а сьогодні черговий по гарнізону Федір Савельєв, чоловік років під п'ятдесят, родом з Сибіру. Він був похмурий, неголений, форма на ньому сиділа мішком і була зім'ята й брудна, наче він валявся в дорожній пилюці. Тяжкий «вальтер» у кобурі підтягав ремінь, снотворював фігуру. Все це Лахновський побачив, освітивши його кишенюковим ліхтариком.

— Що за вигляд, лейтенанте Савельєв?

— Пости перевіряв. Скрізь пилюка, така суша стоїть, — буркнув той. Від нього тхнуло спиртом.

— Ану, дихніть! — суворо наказав Лахновський.

— А-а... — відмахнувся Савельєв.

— Я заборонив пиячити! Першої-ліпшої хвилини можуть наскочити партизани!

— Ну чого-бо розорятися? Не наскочать...

Федір Савельєв служить у Лахновського вже близько півроку, і це єдиний, хто не боїться його тростини. Його прислали до нього ще в Жерехово з групою солдат з орловської зондеркоманди. Ця група влаштувала п'яний дебош у міському публічному домі. Вони переламали там усі меб-

лі, перебили дзеркала, а тоді заходилися викидати з вікна другого поверху дівок з усього закладу.

— Молодці-і! — на розтяг мовив Лахновський, оглядаючи неждане своє поповнення.— Публічного дому в нас нема, тому свій буйний норів ви можете показувати тільки в бою. Якраз незабаром нам треба буде ліквідувати одну партизанську групу.

На ліквідацію вони вирушили приблизно через тиждень, але самі попали в партизанську засідку, і Федір Савельєв врятував життя Лахновському, витяг його, пораненого в ногу, в безпечне місце.

Наступного ж дня Лахновський присвоїв йому звання лейтенанта й призначив командиром взводу, який формально охороняв штаб «визвольної народної армії», а фактично його персону. Незважаючи на таку ласку, Савельєв нахабно, майже перед очима в нього почав в'язнути до Леокадії, і одного разу, повернувшись на світанку від Бергера, Лахновський застав командира взводу охорони у неї в ліжку. Лахновський був цим не ображений, а розсатанів від думки, що хтось валяється в ліжку, а він ось, старий і немічний, повинен у цей час разом з тупоголовим Бергером без кінця-краю допитувати агента Метальникова. Цей Метальников повернувся від партизанів, і треба було з'ясувати, чи не перевербований він і чи можна йому довіряти далі. А біс його знає, перевербований чи не перевербований. Начебто ні; жадібний до грошей, німці платять добре, обіцяють у подальшому ще більше, а росіяни нічого не платять, нічого не обіцяють. У них за ідею працюють, а навіщо Метальникову, синові колишнього пензенського купця другої гільдії, їхні ідеї? Хоча біс його знає, в душу нікому не влізеш. Не вірить Бергер йому, бахнув би з пістолета — та й край. Ні, бачите, нового агента підібрати важко, впровадити ще важче, треба, мовляв, і далі використовувати цього, якщо він чесний. Плутали-плутали Метальникова, та й самі заплуталися, почали молоти вже чортзна-що, Метальников тільки очі округляв від подиву. А тут Савельєв... І Лахновський, помітивши, що в руках у Федора нема ніякої зброї (форма й кобура з пістолетом лежали на канапі біля протилежної стінки), підніс свою страшну тростину, рушив до ліжка. З-під ковдри, завертавши й теліпаючи грудьми, метнуласть йому назустріч Леокадія, впала навколішки, обхопила його брудні чоботи. Лахновський стусаном відкинув її геть. А Федір, незважаючи на те, що Лахновський стояв біля ліжка з націленою

в груди тростиною, тільки посміхнувся стомлено, махнув якимсь мляво рукою й ліниво позіхнув, не виявляючи ані найменшої ознаки страху, ані бажання оборонятися.

Це так вразило Лахновського, що рука з піднесеною тростиною замерла.

— Т-ти, розпусник! — заїкаючись від гніву й відчуваючи, що коли він все ж таки вдарить Савельєва, тростина ввійде йому в груди по самісіньке руків'я, а нижній кінець встромиться в підлогу під ліжком. — Як ти смів?! Уб'ю!

— Ну то й що ж? — знов посміхнувся Федір. — Чи тут, у ліжку твоєї хвойди... чи в лісі від партизанської кулі...

— Що-о?

Ця байдужість до смерті, ба навіть не байдужість, а відверто виражене словами бажання якнайшвидше її прийняти, ще більше приголомшили Лахновського, й він опустив руку з тростиною. Тоді Савельєв устав з ліжка, натяг штани, короткополий мундирчик, сіро-зеленого кольору чоботи, взяв ремінь з пістолетом, застібнув його, сів на дивані й закурив. Ліка, обгорнувшись простирадлом, безглуздо стовбичила в кутку.

Лахновський сів на ще тепле ліжко й спитав напрямки:

— Пече, що своїх зрадив, чи як?

Федір підвів на нього важкі очі, сплюнув кисло на чисту підлогу, яку щодня мила хазяйка цього будинку, немолода, вічно мовчазна жінка-росіянка, що живе тепер десь у курнику.

— Свої — як старі рукавиці... На руку надінеш, а пальці голі.

— Як це розуміти?

— А так і розуміти, як говориться. Іншого смислу нема.

Він кинув під ноги недокурену сигарету, роздавив, розтер її чоботом. Хрипло мовив:

— Не бійтесь... Мої гріхи тепер ні піп, ні тим більше Радянська влада не відпустять.

«Справді, не відпустять, — подумав тоді, подумав і зараз Лахновський, стоячи біля чергового по гарнізону. Зі «справи» колишнього військовополоненого, потім солдата 1-ї роти «Групи по оформленню управління на окупованій території» орловської зондеркоманди, а тепер лейтенанта «визвольної народної армії», з численних протоколів допитів Лахновський знав, що Федір Силантіївич Савельєв добровільно здався в полон наприкінці жовтня 1942 року під містом Нальчик; родом з Іркутської області, уродже-

нець села Михайлівки, він був старшим сином михайлівського «землевласника й торговця» Силантія Лукича Савельєва, який у роки громадянської війни активно боровся проти Радянської влади і якого партизани, спіймавши згодом, розстріляли. Після страти батька Федір разом із залишками батькового загону пішов у тайгу, очолив цей загін і «боровся з більшовиками та сільрадівцями» до кінця 1923 року, коли загін його був вистежений, оточений і знищений, а сам він, під виглядом бродячого шевця, пробрався на Алтай, де оселився в селі Кружково на постійне мешкання. Через кілька років вступив на курси механізаторів при місцевій МТС, тобто машинно-тракторної станції, став комбайнером і працював на комбайні аж до війни й призову до Червоної Армії. Був жонатий, дружину звали Аноною Михайлівною, дівоче прізвище Кафтанова. Родом вона була з того самого Кружкова, з бідняцької родини, померла сорокового року від якоїсь жіночої недуги, внаслідок якої дітей у них не було... Далі йшли короткі довідки про участь Савельєва в різних каральних акціях проти партизан та співчуваючого їм населення, різні характеристики — все позитивні.

Коли Савельєв з'явився в Жерехові, на прізвище його Лахновський не звернув уваги, а коли знайомився з «справою», щось його зацікавило. Савельєв, Сибір... Згадалася слідча камера при томській міській жандармерії, випадково заарештований наглядцем Косоротовим (де тепер цей надзвичайно цікавий екземпляр людської породи, цей скот, чи живий?) — молодий хлопчина, на ім'я Антон Савельєв. Антон цей, заарештований разом з сином новомиколаївського крамаря Петром Поліповим, був, здається, рослим, світлооким, з великим білявим чубом. І дужий, як бик, — тоді, під час допиту, так стусонув його, Лахновського, в підборіддя, що спухла й довго нила щелепа. Пристрелити треба було б мерзотника тоді ж. Потім цей Антон Савельєв виріс у запеклого більшовика, багато турбот завдав охранці й жандармерії...

Ні, Федір Савельєв нічим не нагадував того Антона Савельєва — ні зовнішністю, ні вдачею, ні тим паче моральною своєю суттю. Просто однофамілець, усілякі Савельєви, Петрови, Федорови становлять половину населення Росії, неосяжної країни, що не має справжніх і законних господарів.

Цією думкою Лахновський задовольнився й ніколи більше до неї не повертався.

...Ніч над селом Шестаковом поволі набирала сили, ставала гущіша. Духота стояла така ж, ані вітерця, ані струминки свіжого повітря. Зорі горіли тьмяно, зовсім не даючи світла, до того ж зі сходу, звідтіля, де гримотів, наближаючись, фронт, насувалися хмари, з'їдаючи білясте зоряне полотно. Навкруги була непробивана тиша, але кожною клітинкою свого тіла Лахновський відчував, як гримить, гуде, стрясаючи землю, далека поки що лінія фронту, як вона наближається невблаганно, і йому, як колись, хотілося піднести тростину, наскрізь проткнути Федора Савельєва, подивитися, як він упаде на землю, а потім зайти в дім Бергера, де пиячить зараз Леокадія Шипова з колишнім своїм коханцем Олексієм Валентиком, кинути їм свою скривавлену тростину просто на стіл. Валентик, який несподівано з'явився сьогодні в обід у Шестакові, нічого не знає про цю тростину й нічого не зрозумів. Зате Ліка виричить з переляку свої великі безсоромні очиська, догадуючись, чия це кров, а він, Лахновський, тільки посміхнеться, а вона остаточно зрозумів, що він не пробачив їй тієї ночі з Федором у нього на квартирі...

Лахновський якось із жалем зітхнув, розуміючи, що нічого цього не зробить, Савельєв йому потрібний, він ще може придатися, він єдиний, хто його не боїться, але саме з цієї причини, як здавалося Лахновському, не покине його в біді, як не покинув того разу, коли потрапили в засаду і його було поранено в ногу...

— Все ж не пийте, Савельєв, — попросив він лагідно.

— Ет, гаразд. І нічого більше.

Лахновський ступив до ганку, обернувся:

— Секрети через годину змінити.

— Яка потреба...

— Балачки! Погода похмура, заснуть ще, сволоцюги... Через годину, зрозуміло?

— Ясно, — відповів Савельєв, повернувся й тут-таки розтанув у імлі.

* * *

Валентика цього сьогодні опівдні на околиці села затримали солдати, що сиділи в секреті. Чистісінькою німецькою мовою він зажадав доставити його до самого зондерфюрера Бергера. Та оскільки солдати були з його, Лахновського, «армії», вони привели затриманого до свого «штабу», розташованого в просторому будинку колишньої

школи. Появі Валентика Лахновський якось не здивувався, байдуже глянув на нього, відпустив солдат і сказав з усмішкою:

— Власною персоною? А я вже й не сподівався побачитися. І надовго до нас?

— Назавжди.

Валентик безцеремонно, як господар, походжав по кімнаті, що правила Лахновському за кабінет, з скляного глечика налив у склянку води, сполоснув її гидливо й виплеснув у відчинене вікно, просто під ноги вартовому. Потім, відхиливши голову, пив воду великими ковтками, уздовж його шиї, оброслої брудним волоссям, смикався гострий борлак. Лахновський поморщився.

— Мені б перевдягтися,— сказав Валентик.— І накажіть лазню витопити — запаршивів я. Коли повертається пан зондерфюрер?

— Звідки ж мені знати? — Лахновський помовчав, похмуро оглянув Валентика.— Спитайте в Леокадії Шиновой. Може, Бергер дзвонив їй з Орла.

— Як же ви її віддали йому? Я вважав, що ви одружилися з нею.

Останні слова Валентик сказав з виразною насмішкою. У Лахновського на перенісці збіглися й заворушилися зморщечки, як у собаки, який збирається загарчати. Але відповів він спокійно, ледь насмішкуватим голосом:

— Все тече, все змінюється, як кажуть філософи.

Валентик засунув руку під брудну гімнастерку, почухав плече.

— Як він, Рудольф, дуже ревнивий, якщо...

Лахновський тільки посміхнувся.

— Гаразд... Чи не знайдеться кілька аркушів чистого паперу? Як ви розумієте, я прийшов не порожній, отут,— він ляснув себе долонею по лобі,— є деякі відомості про нові з'єднання противника, що прибули на їхні Центральний і Воронежський фронти.

— Онде в шафі валяється з десяток учнівських зошитів.

Валентик підійшов до шафи, відчинив дверцята, взяв зошит. У глибині шафи стояв невеличкий шкільний глобус, що невідомо як зберігся досі. Валентик узяв його навіщось, ступив до вікна, де було більше світла.

— Ось він де Воронеж... Пам'ятаєте, Арнольде Михайловичу, як ви мене туди привезли, влаштували в органи ДПУ? А де Коростень? Нема на цій дерев'янці Коростеня... Зате ось Київ... Київ, Україна — благословенна

земля. А ось і Москва. Сама Москва, біля порога якої ми стояли — тільки переступити. Тільки переступити... Скільки було радості й надії!

Лахновський, стуливши висхлі безбарвні губи, мовчки стежив за Валентиком. Той раптом люто крутонув глобус, потім ще з більшою люттю вдарив ним об підвіконня. З тріскотом розлетілися на всі боки уламки.

— Ах, Алейников, Алейников! — проричав Валентик, жбурнув на підлогу підставку для глобуса, вона з гуркотом покотилася вздовж стінки. — Ну, постривай, може, ще й зустрінемося!

Лахновський підвівся з-за свого стола, міцного, двотумбового, стільниця якого була залита чорнилами, не поспішаючи, закульгав до дверей.

— Лазню я накажу витоцити, — посміхнувся він з порога. — А уламки... земної кулі ти вже підбери...

Коли він десь години через чотири повернувся до кабінету, уламки глобуса, розбитого Валентиком, так і валялися по всій підлозі. На столі лежала забута промокашка, якою користувався Валентик, видертий із зошита зібганий аркушик, попільничка повна недокурків, розсипаний скрізь попіл. «Свиня!» — скипів Лахновський на Валентика й хотів уже гукнути, щоб у кабінеті прибрали, але затримався, взяв зібганий аркушик, розгорнув. Він геть увесь був списаний по-німецьки, покреслений. Навіть з цього уривка було видно, що Валентик знав дуже багато — він перерахував не тільки радянські армії й дивізії, що прибули останніми днями на Центральний і Воронежський фронти, але й командний та політичний склад різних з'єднань і підрозділів. Та насамперед Лахновському кинулися у вічі криві рядки: «...der Zeitungsredakteur bei der Division von Oberst Welichanow ist Major Polipow, P. P.»¹

Стискаючи в кулаці Валентикову чернетку, Лахновський так і сів. «Невже це той Поліпов, незабутній Петро Петрович, який так славно послужив свого часу блаженної пам'яті незграбній російській охранці, що прошляпила і свого монарха, і всю його імперію? Невже той самий?»

...Все це було сьогодні всередині дня, все це промайнуло в голові Лахновського, поки він розмовляв з Федором Са-

¹ ...редактором газети при дивізії полковника Веліханова є ма-
йор Поліпов П. П.

вельєвим, підіймався східцями ганку до дому, в якому жив Бергер, ішов недовгим коридором, тьмяно освітленим газовою лампою, що висіла на стіні. Лахновський ішов в апартаменти наложниці зондерфюрера Рудольфа Бергера, з якою після лазні, як йому доповіли, пиячив Валентик, ішов, щоб докладніше дізнатися про цього Поліпова.

Двері до кімнати Шипової були незамкнені. Навстіж були відчинені й двері, що вели з коридору до внутрішнього двору, огороженого високим глухим дощаним парканом, поверх якого ще й був натягнений у кілька рядів колючий дріт. З цього двору чути було чи то зойк, чи то стогін самої Ліки, приглушений регіт і гомін Валентика. Лахновський поморщився, ступив до передпокою Шипової, звідти до їдальні. Там був неймовірний гармидер, стільці, крісла й дивани зсунуті з місця, килим залитий, стіл захащений пляшками, недоїдками. На одному з крісел валялося плаття Шипової, чомусь подерте на клапті. Лахновський зазирнув до спальні — ліжко стояло акуратно прибране, білосніжне, незаймане.

Він сів в одне з крісел, тростину поставив між ноги й по-старечому склав на неї руки.

Голоси Валентика й Ліки почали наближатися, загриміли в коридорі, в передпокої. І ось вони ввалилися до їдальні, обоє п'яні до знемоги.

— А-а... — байдуже кивнув Валентик, підійшов, хитаючись, до столу, налив півсклянки коньяку. Він був у спідній сорочці, формених німецьких брюках та в Бергерових кімнатних тапочках.

Шипова бачила, що в їдальні хтось сидить, але роздивитися, хто ж це, здається, не могла. На ній була тільки спідня шовкова, теж німецька, з рясним мереживом, сорочка, шлейка на одному плечі лопнула, і груди майже оголилися. Волосся розпущене, розкошлане, під очима чорні ями. Вона стояла біля дверей, намагаючись натягти сорочку на груди, хоч крізь тонке полотно взагалі просвічувало все тіло, молоде, струнке, міцне. Вона, ця розпусниця, була вродлива навіть у цьому своєму скотському стані, і Лахновському стало раптом шкода її.

— А що коли б несподівано пан зондерфюрер приїхав? — спитав він.

— А-а... — п'яно відмахнувся Валентик, а Ліка з криком полегкості: «Арнольдик!» — відсахнулася од стінки, ступила до Лахновського. Той хотів був підвестись, але вона

обхопила його за шию, припала до нього, посадовила назад у крісло.

— Арнольдiku... Любий мій старичок! — вигукувала Ліка, цілуючи його. — Я ні з ким не була така щаслива, як із тобою. Чому все скінчилося? Чому все кінчається?!

І вона, уткнувшись все ще свіжим, незважаючи на безнастанні гульбища, обличчям у плече Лахновського, заридала, здригаючись гарячим тілом.

— Бешкетниця ти, — по-старечому пробурмотів Лахновський, відштовхуючи її. — Опоряди себе. Якщо Рудольф несподівано приїде...

— Ет, нехай! — з ненавистю скрикнула Шипова, відскакуючи. — Що він мені зробить? Пристрелить? Нехай, нехай, нехай!

Вона відхилила назад голову з розкошланим волоссям і голосно, істерично зареготала.

Валентик знехотя підійшов до неї, намотав її волосся на кулак, смикнув, повалив на підлогу, безжально, наче це був набитий чимсь мішок, поволік по кімнаті й жбурнув на диван.

— Ти що це, повія смердюча? — рикнув він голосом зловісним і зовсім не п'яним.

Ліка втиснулася в куточок дивана, підібгала під себе голі ноги, обпекла Валентика нездоровим поглядом.

— А ти хто?! — вигукнула вона йому в обличчя. І обернулася до Лахновського: — А ти? А всі ви тут? Я тілом торгую, а ви чим? Країною своєю! Зрадники ви-и!

Валентик розмахнувся, вдарив її, не жаліючи, кулаком в обличчя. Ліка від удару перелетіла через валик дивана.

— Вста-ать! — заревів Валентик, стоячи над нею згорбившись, стиснувши кулаки. Спина в нього тіпалася від гніву.

Вона повільно підвелася, позадкувала під його поглядом до стінки, прилипла до неї спиною. І там витерла долонею скривавлене підборіддя. Довгі, тонкі пальці її при цьому тремтіли.

— Ми, по-твоєму, зрадники, а ти хто? — неголосно спитав Лахновський.

— Ти що... шпигунка російська?! — прохрипів Валентик, трясучись від люті.

Лахновському здалося, що він зараз кине́ться на Ліку, одним ударом з хрускотом переламає їй хребет, розірве, як хижий звір розриває жертву.

Шипова стояла біля стінки витягшись, підвівши голову, очі в неї горіли непокірно і зло.

— Не турбуйтеся, я не шпигунка,— сказала вона хрипло, з болем.— Я така ж мерзотниця... така ж тварюна, як ви. Тільки ще гидкіша, бо я жінка. У вас і в мене всередині все згнило.

Кривобокий Валентик ступив був до неї, зловісно схиливши голову, але вона скрикнула сердито й владно:

— Не доторкатися до мене! Вартового покличу!

І, мотнувши сплутаним волоссям, повернулася, пройшла мимо сторопілого Валентика до спальні, зачинила за собою двері, дзвякнула засувкою.

Валентик, постоявши якийсь час у безглуздій позі, з витягненими вперед руками, опустив їх, і, коли Шипова зачинила за собою двері, підійшов до столу, й ще випив коньяку.

— Її слід...— він кивнув на замкнені двері спальні й тернув ребром долоні по своїй товстій, розпареній лазнею та коньяком шиї.

Лахновський тільки посміхнувся.

— Бергер не дозволить. Вона йому дуже подобається.

— Вона зламалася! Вона може...

Лахновський підвівся.

— У неї в душі нічого цілого ніколи не було. А втім, як і в нас із тобою.

— Що-о? Ви... Ти що ж, теж видихнувся?

— Не тикати мені, падло,— заверещав Лахновський, підносячи тростину. Але Валентик не знав цього зловісного жесту й тому не зблід, навіть не звернув на цей його рух ніякої уваги. Лахновського це навіть розсмішило.— Не тикати, а то я тебе ткну...

Власні слова розвеселили Лахновського ще більше, з дивною, якоюсь хижою, похитливою усмішкою він ступив до Валентика, тримаючи тростину на вису, вістрям донизу. Відчувши нарешті в його поведінці щось незвичайне, Валентик, не на жарт розгубившись, позадкував до стінки, аж поки, як щойно Шипова, вперся в неї спиною. Невловним рухом Лахновський підніс тростину й притис вістря трохи нижче лівого Валентикового сосця, проколовши сорочку. Валентик охнув, схопився обома руками за холодний сталевий стержень. Та Лахновський злегка натиснув і скрипуче реготнув:

— Хе-хе... Будь ласка, не смикайся.

По білій сорочці Валентика потекла чорна струминка крові.

— Арнольде... Михайловичу?!— Валентикове обличчя зробилося біле, як крейда.

— Ось що, вельмишановний, поясню я вам,— так само скрипучо заговорив Лахновський.— У мене в армії двісті таких покидьків, як Леокадія... Тільки чоловічої статі. Ми розумні люди й повинні тямити — іншого людського матеріалу в нас нема й не буде. Але скотина тим і зручна для людини, що позбавлена здатності мислити. Корову, приміром, можна доїти, з барана стригти вовну. А при потребі можна прирізати, м'ясо з'їсти, з шкури пошити чоботи або кожушанку. Це ви можете зрозуміти курячим своїм мозком? А які тепер чоботи з цієї Шипової?

— Арнольде Михайловичу! — благально скрикнув Валентик, все ще тримаючись руками за тростину, що вп'ялася йому в груди.— Я розумію, розумію...

— Тоді відпустіть руки! — наказав Лахновський. Валентик скорився.

— Ось так. А до серця один сантиметр... Ну, так от, що я хотів спитати. Що це за Поліпов з газети при дивізії полковника Веліханова? — Лахновський дістав з кишені зібганий зошитовий аркушик і показав Валентикові.

— Не знаю. Я його ніколи не бачив. Його щойно призначено редактором газети. І я згадав про нього в щоденнику про всяк випадок.

— Ага... Молодець, що згадав. Тільки донесення такого роду — найсекретніший документ. І чернетки навіть у мене в кабінеті не слід забувати.

Лахновський висмикнув нарешті тростину з його тіла.

— Сядьте до столу!

Валентик, зламаний, покірно сів, затиснув долонею неглибоку ранку, з якої сочилася кров. Лахновський сів навпроти, схилив маленьку голову з ріденьким і тонким, як у дитини, безбарвним волоссям, якусь хвилину мовчав, про щось думав.

— Ну що ж...— він зітхнув і підвівся.— Якщо це той Поліпов, якого я колись знав... То, можливо, саме він нам і потрібен.

— Навіщо? — спитав Валентик.

— А страви готувати. За кухаря поставимо.

Валентик зрозумів, що спитав дурницю.

— Так чи так, я хотів би з ним побачитися.

— У який, цікаво, спосіб? — спитав Валентик.

— Спосіб на війні в таких справах один. Треба без галасу взяти його й доставити сюди. Можливо, тобі це й до-ручимо...

Тицяючи вістрям тростини в фарбовані мостини, Лахновський, згорбивши спину, пішов до дверей. На ходу, не обертаючись, сказав:

— Піди в лазарет, нехай тобі ранку йодом помажуть.

* * *

Воєнна доля Петра Петровича Поліпова до середини 1943 року була легка й навіть приємна. Опинившись в армії, він одразу ж був атестований у званні батальйонного комісара, але на його здивування, і, слід сказати, навіть при деяких спробах чинити опір цьому, був відправлений не в діючу армію, а в глибокий тил, під місто Термез в Узбекистані, де була розташована одна з гірсько-стрілецьких дивізій. Там він став відповідальним редактором дивізійної газети.

Частини й підрозділи дивізії були розташовані в кам'янистому міжгір'ї невисокого гірського хребта. Літо там було таке спекотне, каміння розжарювалося так, що, прихилившись якимось голим плечем до брили, від якої аж пашіло жаром, Поліпов мимоволі скрикнув від різкого опіку, а за якийсь час, виявив на плечі чималий пухир.

Згодом йому сказали, що тут буває найжаркіше в країні літо, температура в п'ятдесят градусів найзвичайнісіньке явище, але старі люди запевняють, що жарота буває й набагато вища, проте зміряти її нема можливості, бо нема, не існує відповідних термометрів.

— Що й казати, райське місце, — буркнув, обливаючись потом, редактор.

Та незабаром він переконався, що це місце не таке вже й згубне. Пекельна, немислима жарота стояла тільки в середині дня, кілька годин. Життя на цей час завмирало навіть у дивізії, люди ховалися від сонця. Але в першій половині дня було цілком терпимо, а в другій, надто ближче до вечора, взагалі розливалася приємна прохолода, гори робилися синіми, в різних місцях хребта в небо здіймалися стовпи диму, теж сині, жителі кишпаків готували вечерю.

Дивізія жила звичайним життям. Щодня відбувалися заняття з бойової та політичної підготовки, про що й повинна була писати газета. В штаті редакції, крім Поліпова,

було ще троє — заступник редактора, відповідальний секретар та літспівробітник — усі в званні молодших політруків. Обов'язки друкарки виконував мовчазний і похмурий боєць строкової служби узбек Рашидов, місцевий уродженець. Він друкував матеріали з грубими орфографічними помилками, зате був неперевершений майстер по приготуванню плову й шашликів. З його кулінарними здібностями Поліпов познайомився першого ж дня, коли прибув на місце служби, на вечері, якою підлеглі почували свого нового редактора. Поліпов випив склянку небувало смачного домашнього вина, націдженого просто з бурдюка, оглянув з усіх боків цю ніколи раніше не знану тару й спитав, кидаючи на стіл:

— Звідки все це? Де взяли?

— У Рашидова ж усі гори, як соняшники насінням, понабивані родичами та знайомими, — сказав відповідальний секретар, вусатий українець з хитрими очима. — І він у нас інколи, як би це сказати... забезпечується.

— Як це зрозуміти? Яким чином?

— Ну-у... присилають вони, так би мовити.

— Свіже м'ясо та вино в бурдюках поштою? Чи, може, ішаком привозять?

Відповідальний секретар одвів свої хитрючі очі, а Поліпов суворо сказав:

— Припинити! Щоб я більше не бачив цього неподобства. Тут військове з'єднання, а поряд кордон. Час воєнний!

— Буде виконано, — сказав українець.

Проте виконано нічого не було. Рашидов частенько, як пізніше з'ясувалося, з відома то одного, то другого молодшого політрука ходив у гори, приносив звідти всіляку їжу, вино, фрукти.

— Я, здається, наказував припинити! — кілька разів ніби намагався покласти край цій справі Поліпов. І щоразу хитрючий секретар відповідав йому своїм «буде виконано», розуміючи, що редактор каже це з обов'язку, про всяк випадок. До вина він, щоправда, був байдужий, та плов, шашлики і фрукти їв з великою приємністю.

Десь тривала тяжка, кровопролитна війна, а тут було тихо й спокійно. Одразу ж за Термезом, за каламутною й могутньою Амудар'єю, розпростирався мирний Афганістан. Він ніколи не завдавав прикордонникам ніякого клопоту, і тривоги, за якими частенько підіймалися части-

ни й підрозділи гірськострілецької дивізії, були суто навчальними.

За кілька місяців такого життя Поліпов, як то кажуть, капітально відпочив, почорнів під гарячим південним сонцем. І раніше огрядний, тепер він стурбовано відчув, що важчає ще більше, живіт і плечі запливають жирком.

— З пашликами вашими! — буркотів він дедалі частіше, обтираючи носовичком мокрі лиснючі щоки, й щоранку подовгу займався фізкультурою.

— Це не допоможе, — ворухив вусами секретар. — Туточки гарна жіночка потребується. Та де взяти...

— Балачки! — гримав Поліпов. — «Требується»...

Так, Поліна не давала йому заростати жирком, думав він все частіше. Що-що, а тут вона була на висоті. Як вона там? Працює тепер разом з Антоною дружиною Єлизаветою Никандрівною... Чого це Антонова дружина пішла працювати? Жити після Антонової смерті нема чим, чи як? І здоров'я ж ні к чортам у неї.

Коли Поліна повідомила про загибель Антона Савельєва, якесь дивне почуття охопило Петра Петровича. Поява Антона з родиною в Шантарі його стурбувала й налякала навіть. Минуле, що його він прагнув забути, й без того нагадувало про себе щоденною присутністю Поліни й тим, що живе десь Лахновський і час від часу надсилає їй якісь листи. А тепер ось ще й сам Антон об'явився, і Ліза... Тому повідомлення про Антонову смерть його не те, щоб обрадувало — просто якийсь тягар, що незримо лежав на плечах, одразу звалився. Він відчував і жалість до Антона, до Лізи, й одночасно приємну полегкість. Але та обставина, що Ліза почала працювати в бібліотеці разом з Поліною, що вони бачитимуться щодня сам на сам, його насторожила, занепокоїла. «Хоч загалом що тут особливо небезпечного? — розмірковував він. — І все-таки... і все-таки краще було б їм не бути разом. А ще краще... Здоров'я ж у неї...»

Та на цьому місці своїх міркувань Петро Петрович звичайно морщився, відчував роздратування, зусиллям волі змушував себе думати про інше. Ні, смерті Антоновій дружині свідомо він не бажав. Але десь у глибинах його істоти, позасвідомо, все-таки само собою жило, зачаївшись, неприємне сподівання цього. І, відчуваючи таке, він усміхався похмуро й жовчно: «Почуття самозбереження, як у тварини...» І часто при цьому думав: так, люди — тварини... Ні, ні, нехай Ліза живе. Що вона? От коли б

Лахновський дуба врізав! Живучий, як тхір, сволоцюга. Як було б славно й нормально все, коли б не трапилася на його путі ця страшна людина. Зовсім, зовсім інакше б склалося його, Петра Петровича Поліпова, життя — життя заслуженого більшовика з дореволюційним партійним стажем. Хороші, великі посади, матеріальне благополуччя... Саме страх перед можливим викриттям минулого змушував його жити загалом у затінку, не надто випинатися. А тут іще виникла в його житті Поліна, дочка Свиридова, колишнього слідчого білочеської контррозвідки, в лабети якого кинув його Лахновський. Тут уже зовсім не розгуляється. І Поліпов, з його почуттям самозбереження, робив, видимо, такі вчинки, що й були причиною того, що незабаром він змушений був не з своєї волі покинути Новосибірськ, опинився в Шантарі, у глибинному районі Сибіру, на посаді секретаря райкому партії. Потім скотився ще нижче і ось внаслідок загалом тих же обставин опинився тут, під Термезом, у забутому богом і чортом краю землі, де навіть каміння, пропечене нещадним сонцем, розсипалося на пісок.

«Гарна жіночка потребується...» — раз у раз спливало чомусь у розм'якшеному спекою мозку Поліпова, і він думав, що це було б добре, вона йому давно потрібна, і Рашидов, мовчазний довготелесий узбек, забезпечив би все це якнайкраще, та тільки він не може собі дозволити такого. Доля, як він гадав, все життя була не дуже ласкава до нього, але тепер обернулася більш-менш прихильною гранню. Тут жарота й духота нестерпні, але не свистять же кулі, не рвуться снаряди, і буде просто нерозумно випробовувати її. «Знову почуття самозбереження?!» — все-таки неприємно дряпало десь у нього всередині. А він відмахувався від цієї думки, як від чужої й сторонньої йому. Він думав інколи про Кружиліна, про Суботіна, згадував останню, дуже неприємну розмову з секретарем обкому партії у себе в кабінеті, в Шантарі. Згадував і саму Шантару, евакуйований завод, метушню з його відбудовою, з розміщенням біженців, але все це здавалося йому вже надто далеким — воно промайнуло в його житті й навіки відійшло за якусь межу, звідки ніщо не може повернутися.

Незвична спека, розплавивши мозок, мовби притупила в нього реальне сприйняття дійсності. Тому, коли начальник політвідділу дивізії несподівано викликав його якось до себе й оголосив одержаний наказ про відкомандируван-

ня його в резерв однієї з діючих армій Центрального фронту, він не одразу збагнув, що воєнна доля його круто змінюється...

...У першій половині липня 1943 року Поліпов уже в званні майора прибув у розташування 215-ї гвардійської стрілецької дивізії, діючої на Орловському напрямі, по всій формі відрекомендувався начальникові політвідділу дивізії, потім начальникові штабу й комдивові. А через дві години прийняв дивізійну газету «За Родину!».

* * *

Дивізіонка була розташована за два кілометри від передової в якомусь хуторі чи колишній колгоспній бригаді, що складалася з великого сарая та трьох будинків, з котрих два нещодавно згоріли. Між сараєм і віцілим будинком стовбичив колодязний журавель. Сюди й підійшов Поліпов, витяг води й, обпікаючи холодом губи, припав до пом'ятого відерця.

— Товариш майор... Поліпов? — з'явившись з-за сарая, спитав молодий хлопчина в погонах сержанта.

— Я...

— Товаришу старший лейтенант! Новий відповідальний редактор прибув! — загорлав сержант, як виявилось, водій автофургону, де містилося все друкарське обладнання — друкарські та паперорізальні машини, складальні каси.

З дому, застібаючи на ходу гімнастерку, подзенькуючи медалями, вискочив чорний, як ворон, старший лейтенант, виструнчився.

— Товаришу майор! Співробітники газети «За Родину!» готують черговий номер. Заступник редактора старший лейтенант Горохов.

— Не співробітники, а особовий склад, — поправив Поліпов, намагаючись не дивитися на медалі, на орден Червоної Зірки з потрісканою емаллю, відчуваючи незручність і роздратування через те, що його груди пустинні, як осіннє поле, нема на них ні орденів, ні хоч би навіть медалі. — До того ж чому не попросили пред'явити документи? Ви ж мене не знаєте.

— Так... дзвонив же начальник політвідділу про вас, про ваше прибуття.

Справді, нещодавно начальник політвідділу дивізії, повідомивши, де розшукати редакцію, обіцяв туди подзвонити, щоб чекали нового редактора, додавши при цьому: «Телефонний зв'язок з газетою сьогодні є. Прибувши до редакції, доповісте».

— Все одно,— похмуро буркнув Поліпов.— Ну, ходімо знайомитися з співробітниками.

— Зараз у наявності, крім мене, складачі та шофер,— Горохов кивнув на сарай. Дощані ворота його були відчинені навстіж, усередині виднів чорний автофургон.— Усі інші зранку на передовій, збирають матеріал для номера. З хвилини на хвилину мають повернутися.

Поліпов глянув на небо й, хоч у ньому того дня було порожньо, тихо й мирно, подумав: «На передовій... Так, тут не Термез... «Попередній редактор газети загинув ще в березні, беручи участь в атаці,— розповідали в штабі дивізії.— Хотів написати нарис про героїчну поведінку бійців у бою». Йому, Поліпову, тепер теж доведеться... Ну, що ж, коли вже йому розповіли про загибель бувшого редактора, він покаже, повинен показати, що й він не боягуз. Тільки от з писанням у нього не дуже легко й гладко виходило. Не така проста річ, виявляється...

— Значить, номер ще не готується...— промовив Поліпов і знову відчув роздратування, бо Горохов, звівши брови, заперечив:

— Як же, коли там хлопці... Свіжий матеріал буде завтра в газеті. Все інше набране або набирається. А я закінчую передовицю...

— Добре. Показуйте господарство.

Показувати особливо було нічого. В домі, де розташувалися на тимчасове мешкання фронтові журналісти, було брудно, тісно й незатишно. Це був, власне, не будинок, а велика хата з темними просторими сінями, де пахло дьогтем, хомутами та якоюсь пріліною, валялися запорошені ящики та діжки. В єдиній кімнаті з розбитими вікнами, через які плив гарячий запах полинного степу й залітали мухи, стояло два нефарбовані селянські столи, по стінах безладно порозвішувані пошарпані, бувалі в бувальцях шинелі та плащ-палатки. Фронтові журналісти спали на них, де випаде. На підвіконнях валялися алюмінієві тарілки, кухлі, в одному кутку стояло два автомати, в другому — прикритий стьобаною тілогрійкою радіоприймач.

Поліпов оглянув усе це, сів за скрипучий стіл, за яким, очевидно, щойно працював Горохов, ковзнув поглядом по

на половину списаному аркушику паперу, спитав навіщо:

— Друкарська машинка в редакції є?

— Аж ніяк, товаришу майор. Був поганенький «ундєрвудик», та в нього осколок влучив, викинули. Тепер з рукописного тексту набираємо. Нічого...

«Нічого...» — подумки повторив Поліпов. Так, це не Термєз. Там редакція містилася в складеній з кам'яних плит будівлі. У прохолодному напівпідвалі була друкарня, нагорі в одній з кімнат — редакція, в другій жили начальник друкарні, старший сержант Рашидов та двоє складачів. Житло творчого складу газети було у дворі цього дому, всі займали по кімнаті, спали, щоправда, на дерев'яних тапчанах, зате на чистих простирадлах і справжніх подушках.

Поліпов посидів, потарабанив пальцями по столу, мовчки підвівся, вийшов з хати, попростував до сарая. Біля стінки, на нежаркому ще осонні, двоє солдат у розстебнутих, без ременів гімнастерках, встановивши на якихось чурбаках складальні каси, набирали газету. Побачивши офіцерів, вони, не випускаючи з рук верстаток, виструнчилися.

— Здрастуйте, товариші, — привітався Поліпов, намагаючись надаги голосові привітність, а проте оглядаючи їх осудливо.

Складачі враз відповіли на привітання.

— Вигляд у вас якийсь... — сказав Поліпов. — Нєгаразд... Ремєні хоч надіньте. — І зайшов у сарай.

Там було досить світло, у широкі проломи в стінах потоками лилося сонце.

Сержант, який сповістив про прибуття нового редактора, колався в моторі трофейного автофургону, рукава його гімнастерки були засукані до ліктів.

— Що, ремонт? — спитав Поліпов, оглядаючи кабінку.

— Аж ніяк, товаришу майор. Профілактика. Ця трофейна драндулетина без профілактики не їздить.

— Давали нам нову машину ЗИС-5. Колишній редактор відмовився. Правильно, по-моєму. Ця вкрита все ж, — сказав Горохов. — Від дощу, від снігу... А раніше була полуторка, намучилися.

Поліпов на це нічого не відповів, обійшов навколо пущеної незграбної машини, відчинив стулки дверцят фургона, пом'яті, певне, колись зірвані вибухом, а тепер сяк-так виправлені й приварені до стінок великими ворітними ланцюгами, залізними сходнями зайшов усередину. Горохов

проскочив уперед, засвітив акумуляторну лампочку. Поліпов оглянув знайоме нехитре друкарське обладнання.

— Движка нема? — кивнув він на друкарську машину, точно таку допотопну «американку», що була в них у Термезі.

— Ніяк ні. Вручну крутимо. Та й що з ним, з движком? Попотягай його... Сьогодні ми тут, завтра — невідомо де. Бої почалися. Це ось тільки зранку спокійно...

— Бої почалися,— повторив Поліпов якомога байдужніше, удаючи, що війна для нього справа звична. І знову відчув роздратування від того, що цей довготелесий старший лейтенант знає, звичайно, що він прибув сюди з армійського резерву політскладу, бачить і розуміє, що ні в яких боях він ще участі не брав, передової не нюхав...

Горохов стояв поряд і чекав запитань, усім видом показуючи, що він готовий відповісти на будь-які.

На паперорізальній машині лежали невеличкі газетні аркуші. Поліпов узяв один з них.

— Це вчорашній номер,— сказав Горохов.

— Ага...— Поліпов перебіг очима заголовки першої колони, почав читати якусь замітку. Читаючи, він заковтував губи, мовби сумніваючись у правдивості надрукованого.

— Це мій матеріал,— сказав Горохов зніяковіло, гадаючи, що Поліпову не сподобався текст.— Написано, звичайно, не ох, але хлопці...

Поліпов мовчки поклав газету, спустився по сходні з фургона, вийшов з сарая.

Небо по-давнім було пустинне й чисте — ані димочка в ньому, ані хмаринки. Поліпов згадав останнє бойове навчання в Термезькій дивізії в умовах, наближених до бойових, багатозначно подивився на небо.

— Ось що, старший лейтенант,— нахмурившись, сказав він.— Тут фронт і бої, як ви справедливо відзначили, почалися. А що, як бомбардувальники налетять? Адже першої-ліпшої хвилини бойові дії можуть розгорітися, так?

— Можуть, товаришу майор,— підтвердив Горохов.

— То що ж ви?! — суворіше сказав Поліпов.— У вас «ундервуд» онде осколком пробило... Ви що, хочете дивізію без газети залишити? Негайно вивести машину з сарая й замаскувати. Старанно. Навкруги майже голий степ, а цей сарай — кращої цілі й не придумаєш. Ген отам я бачив якийсь яроч... І для приймача оборудувати надійне місце. Хто радист?

— Шофер наш, сержант Климов. Порядком сумісництва. Штатної одиниці нема...

— Неподобство! — буркнув Поліпов. — Почнуться польові дії — телефонний зв'язок одразу порушиться. Радист... або ще хтось завжди біля рації повинен бути!

Так почалася служба Поліпова на фронті. Почалася якось не дуже добре: ще підходячи до місця розташування редакції, він відчув, що налагодити прості природні взаємини з новими підлеглими йому, очевидно, буде нелегко. В газеті, як йому сказали в штабі дивізії, служать люди з великим фронтовим стажем або давно обстріляні. А він досі відсиджувався в глибокому тилу. Простуючи обрідними перелісками, потім степом, перетинаючи неглибокі ярочки та вибалки, він почував себе незатишно й щомиті був на сторожі. Лінія фронту, різноманітні дивізійні служби задишилися позаду, навкруги безлюддя, і його не залишала думка, що в такій ось прифронтовій смузі ворожим розвідникам простіше простого взяти «язика». Ось дорога спускається в улоговинку, а там, на повороті, стовбичить кущ. Вискочать із-за куща, збоку, навалляться — та й готово.

Інколи назустріч люди все-таки попадалися. Пройшов, козирнувши на ходу, боєць з автоматом, з перев'язаною кистю лівої руки, — певне, повертався з розташованого десь неподалік санбату. Проїхав фанерний фургон, обдавши запахом свіжовипеченого хліба, возій, літній солдат із зморшкуватим обличчям, порівнявшись, скосував очі на Поліпова, мовчки й неохоче кивнув...

Поліпов давно витяг пістолет з кобури, зняв з запобіжника, переклав у брюки і, підходячи до підозрілого місця або побачивши когось, про всяк випадок ховав руку в кишеню.

Всю дорогу до штабу дивізії й тепер сюди ось, до місця безпосередньої служби, він думав про те, як йому з перших же хвилин поставити себе з підлеглими. Найголовніше, міркував він, одразу ж створити атмосферу простоти й довір'я. Люди в редакції, як він і гадав, і як підтвердили в штабі дивізії, бувалі, обпалені вогнем. Може, прибувши, зібрати всіх, запросто відрекомендуватися, щиро сказати, що ось, мовляв, хлопці, людина я немолода, але так доля воєнна склалася, що на фронті я ще не був, а ви вояки стріляні, тож допомагайте мені обвикнути. Робити нам, мовляв, спільну справу, яку доручила в цей тяжкий час Батьківщина... І всім така його поведінка, звичайно,

сподобається. Так, тільки так і треба, кінець кінцем вирішив він.

Та вирішити він вирішив, а вийшло он як. І всі його плани й наміри, думав Поліпов, сидючи в брудній хаті за столом і гортаючи підшивку газети, сплутав і зруйнував цей горластий сержант Климов, загорлавши на всю силу свою: «Новий відповідальний редактор прибув!» Чортзна-що! Так, бувало, дітлахи в Новомиколаївську кричали на всю вулицю, побачивши бродячих артистів: «Циркачі приїхали!» І сам він кричав. А тут ще оці брязкаючі медалі Горохова! Не сам же він, Поліпов, у тил напросився, в той триклятий Термез, де медалей не видавали, де нікого не нагороджували... Ну про що думає зараз оцей Горохов? Сидить ось, наїжився, як грак, забувши про свою передовицю. Думає, що ось, мовляв, не встиг заявитися новий відповідальний редактор і вже вчинив рознос. Примусив замаскувати фургон, рацію... Але ж він все зробив як належить.

Горохов справді мовчки сидів за сусіднім столом, дивився на початий рукопис, але не писав, крутив у руках авторучку. Авторучка була в нього гарна, трофейна, сліпучо блискуча поблискувала нікельованим наконечником. І цей блиск, як нещодавно бренькіт медалей Горохова, знову викликав у Поліпова спалах роздратування.

— Два дні живете тут, а наче... в свинарнику! — промовив він, загортаючи підшивку. — Треба хоч би елементарну чистоту навести в приміщенні.

— Слухаю. Зараз буде зроблено, — похмуро сказав Горохов, підвівся й вийшов.

«Що ж це я?! — намагаючись взяти себе в руки, подумав Поліпов. — Тепер уже й зовсім... зовсім не встановити мені з ними контакту. Важко буде тут служити...»

Через день, випустивши за своїм підписом перший номер дивізійної газети, Петро Петрович Поліпов одержав звучну й непристойну кличку «Трипер».

* * *

Кличку цю він одержав завдяки фантазії літспівробітника Саші Березонського — завжди бадьорого молодшого лейтенанта, товстощогого, рум'яного, як яблуко, начиненого енергією, наче порохом. Він раз у раз вибухав, найбільше любив бувати на передовій під час бою, на найжаркіших вогневих позиціях, і розповідати про свої пе-

звичайні любовні пригоди. Матеріали з передової він завжди приносив найпотрібніші, робив їх швидко й цікаво, а любовним походенькам його ніхто не вірив. Більше того — у взаєминах з жінками він був несміливий і соромливий.

Коли вийшов перший номер газети, підписаний: «Відповідальний редактор П. П. Поліпов», Березовський вигукнув:

— Дивіться, хлопці, що виходить! Аж три «пе» в підпису!

— Ну то й що?

— Фантазії нема! Мозок не працює, цукру мало їстє. Три «пе»... Коли скорочено — трип. А повністю?

— Повністю буде — трипер, товаришу молодший лейтенант, — похмуро, без посмішки сказав сержант Климов, якому Поліпов встиг дати прочухана за халатне ставлення до машини. Це було несправедливо, бо «драндулетину» свою сержант доглядав, як малу дитину.

Розкотився стриманий, щоправда, регіт, бо присутній тут-таки старший лейтенант Горохов обрізав Березовського й Климова:

— Годі вам.

Проте, взявши газетний аркуш, глянув на підпис і теж посміхнувся, відходячи.

Наступного ранку Березовський звернувся до Поліпова:

— Товаришу майор! Кажуть, у нашу дивізію штрафна рота прибула, в селі Малі Балики розташувалася. Дозвольте туди змотатися? Це недалеко.

— Навіщо?

— Штрафна ж рота... Цікаво. Ніколи не зустрічав штрафників. Дозвольте в бій з ними піти?

— Що за несерйозність така! — сказав Поліпов, обернувшись чомусь до Горохова. — Не вистачало ще штрафників прославляти в газеті. Мало хіба справжніх героїв, гідних висвітлення в пресі? А штрафники — це ув'язнені. Ви зустрічали коли-небудь у пресі матеріали про штрафників?

— Та наче ні, — сказав Горохов.

На другий день дивізія вступила в бій, над обрієм зайнялися дими, гуркіт гармат і розриви бомб глухо долинали навіть сюди, в розташування редакції. Прифронтובה смуга ожила, туди, до лінії вогню, йшли та їхали війська, грузовики з боєприпасами, рухалася різна техніка, звідти везли поранених, одних розміщували в розташованому

поблизу медсанбаті, інших відправляли десь далі. Рев автомобільних і танкових моторів, метушня, крики, лайка... Все це для Поліпова було нове, все це оглушало й приголомшувало, породжувало невиразний страх. Але він намагався не виявляти цього, сидів у кімнатці й зосереджено вичитував рукописи та гранки...

Через кілька днів, коли стало трохи тихше, до редакції одного разу надвечір з'явився рослий, блакитноокий артилерійський підполковник, з товстими сивуватими вусами, в рогових окулярах. Він приїхав на попутній машині, пред'явив посвідчення спецкора армійської газети на ім'я Кузіна Григорія Єгоровича, видане йому лише три дні тому. На поясі в нього поряд з пістолетною кобурою стирчав ніж у чохлі, з другого боку теліпалася саперна лопатка. Теж у чохлі з шинельного сукна.

На покрівлі сарая, осяяного останнім промінням сонця, галасливо билися горобці. Кузін довго дивився на них, потім сказав, посміхаючись:

— Ах, чорти! Війна війною, а природа незнищенна. У мене в московській квартирі троє кенарів залишилося та дві папужки. Дружина пише, що папужки й двоє кенарів уже подошли — нічим годувати. Третій призвичаївся їсти картоплю. Голод не тітка.

— Як там живе фотокореспондент Мишко Соцький? — спитав Горохов.

— Соцький? Це який він із себе? Я всього три дні в газеті...

— Такий... середнього зросту, білявий. Звання старший лейтенант.

— Нічого, мабуть, але, відверто кажучи, я не встиг з усіма там познайомитися. Вчора в обід ще поїхав з редакції. Побував у сусідній з вами дивізії та ось вирішив до вашої зазирнути. Почалося — німців за Жерехово відігнали. А завтра на цій ділянці, за моїми даними, теж де-що цікаве має бути. Хочу, як то кажуть, бути присутнім... Ви, Петре Петровичу, я чув, теж у своїй редакції нещодавно?

— Атож, кілька днів. На передовій ось навіть не вдалося ще побувати.

— Ну це від вас не втече, — сказав Кузін. — А знаєте що? Ідьмо зі мною! Обстріляємося разом, приймемо хрещення й на цьому фронті. Загалом я, вважаю, з першого дня по фронтових газетах. І в дивізіонці півтора року служив.

Кузін був говіркий, усміхнений, усмішка в нього була добра, лагідна, навіть доброзичлива.

— Ну, то як, товаришу майор? Поїдемо? Прийняти хрещення що швидше, то краще.

Поряд мовчки стояли Горохов і Березовський. І Поліпов розумів — хоч би під яким приводом відмовився він, авторитет свій втратить остаточно.

— Мабуть, і справді пора прийняти, — сказав він, посміхаючись якомога простіше. — Повечеряємо тільки? Що там у нас з вечерею?

— Я послав на ахечевську кухню, — сказав Горохов.

— Попоїсти солдатів ніколи не завадить, — мовив Кузін, потираючи ліве плече, що було трохи нижче від правого.

Навіть Яків Алейников, коли б він опинився тут, не одразу впізнав би в усатому підполковникові колишнього свого підлеглого й начальника короткотермінової школи розвідників та підривників при фронтовій сценгрупі Олексія Валентика. Хіба що по оцих різновисоких плечах та по голубих очах, що світилися за скельцями окулярів. Але зустріч з ним Валентик, який ще на світанку перейшов лінію фронту, вважав малоймовірною. Цілісінький день він пролежав у глухому яру, в зарослях кропиви якогось цупкого чагарника, борючись з дрімотою. Місце хоч і глухе, але уві сні він хропів, і чорти його знає, кого випадково могло занести в цей яр. Та день минув спокійно. Коли сонце покотилося до обрію, він витяг з кишені й почепив окуляри із звичайними скельцями, вибрався з свого сховища і, пильно поглядаючи навсібіч, вийшов на порослий травою путівець. Приблизно через півгодини його наздогнала порожня полуторка, що поверталася з передової. Валентик зупинив її, привітно посміхаючись, відрекомендувався шоферові, літньому солдатів зі стомленими й запаленими очима, простягнув посвідчення.

— Не знаєш, батьку, де міститься дивізійна газета?

— Це... письменники, чи що? — спитав шофер. Посвідчення він не взяв, тільки кивнув головою, накритою брудною засмальцьованою пілоткою.

— Приблизно... фронтові журналісти.

— Поряд з нашою АХЧ, казали. На згорілому хуторі, чи що? Сідай.

При вечері Кузін знову розповідав про довоєнне московське життя, згадував імена відомих столичних журналістів і письменників, з котрими так чи інакше зводила

його доля. Поліпов декотрі з цих імен чув колись, тепер вони спливали в пам'яті, він із заздрістю дивився на Кузіна, а потім і сказав відверто:

— Заздрю вам, підполковнику. Цікаве життя. В самісінський гущину, так би мовити.

— Так, Петре Петровичу, нівроку, не десь там ізбоку, — не став скромничати і Кузін. — Хоча, звичайно, я не Стеклов чи, скажімо, Кольцов. То були журналісти міжнародного класу. Та загалом нічого. Війна нашому братові газетярєві зараз багато дає. Відкриває великі творчі горизонти... Є в мене мрія — після нашої перемоги засісти за книжку про фронтових журналістів — з ким, як то кажуть, зустрічався, з ким спілкувався... Увічнити скромний, але такий необхідний для справи великої нашої перемоги труд фронтового газетяря...

Все це Кузін — Валентик говорив не без умислу, відчуваючи, що Поліпов, погодившись піти з ним на передову, може від цього під яким-небудь слушним приводом ще й відмовитися. І шляхи для відступу йому треба було вирізати.

— А ви, Петре Петровичу, звідки родом? Де до війни працювали?

— Та я що ж? — скромно знизав плечима Поліпов. — Був на радянській і партійній роботі. Довгий час працював першим секретарем сільського райкому партії. Я з діда-прадіда сибіряк.

— Ну-у! — скрикнув підполковник, і очі його спалахнули. — Ах, як я мріяв побувати в цьому легендарному краю! Олексій Максимович Горький все любив повторювати: дивовижні люди там живуть! І теж, як я, грішний, все хотів поїхати до Сибіру, та так і не встиг... А сибірські дивізії що під Москвою зробили, га! Врятували, можна сказати, столицю.

— Це вже ви через край, — простенько посміхнувся Поліпов. — Не тільки сибіряки під Москвою воювали.

— Еге ж. Це так, звичайно. Дарма, історія розбереться, все оцінить. Ну, розкажіть мені трохи про ваше життя.

— Та що в ньому цікавого? Боротьба, робота... І тюрми, звичайно.

В очах Кузіна за скельцями окулярів промайнув подив, настороженість. Він тихенько поторкав свій вус, спитав:

— Які, пробачте, тюрми?

Відчуваючи, як всю його істоту заливає хвиля задоволення, розуміючи, що зараз приголомшить цього хвалько-

витого, в житті, очевидно, удачливого підполковника, Поліпов трохи помовчав і мовби знехотя сказав:

— Відомо, які тюрми... Царські. Потім білочеські.

— Що ви кажете?

— Так... Ми там, у Сибіру в себе, з азів починали. З організацій соціал-демократичних гуртків у масі робітників. Ну, а історію громадянської війни в Сибіру ви знаєте. Білочеські контрреволюційні виступи, Колчак...

Настороженість у Кузінових очах зникла, а подив залишився. Поліпов одразу ж помітив це, посміхнувся.

Неподалік заторохтів, наближаючись, мотор. Кузін одразу ж повернув голову на звук. Поліпов підвівся, підійшов до вікна, побачив Сашу Березовського. Саша під'їхав на якомусь чорному мотоциклі з коляскою. Його оточили складачі, сержант Климов, промайнув потім Горохов.

— Що це таке? — спитав Поліпов, відчинивши вікно.

— Зараз, товаришу майор, — гукнув Березовський, пішов до ганку.

— Знов устругнув щось цей Березовський, — промовив Поліпов незадоволено.

Березовський між тим вбіг до кімнати, виструнчився біля дверей:

— Товаришу підполковник, дозвольте звернутися до товариша майора?

— Ну, поміж своїх навіщо ж ця офіціальність? — посміхнувся Кузін. — Звертайтеся...

— Товаришу майор! У автотранспортників позичив, — кивнув Березовський за вікно, де стояв мотоцикл. — Трофейний. Дозвольте довести вас до військ? Мені ж теж треба на передову. У завтрашній номер дещо зібрати...

Кузін, оглядаючи Березовського, мовчки ворухнув бровами.

— Добре, Березовський, — сказав Поліпов. — А чи не можна цей мотоцикл взагалі забрати для редакції?

— Та ви попросіть у штабі дивізії. Чому ж не можна...

— Гаразд. Ідіть. Ми зараз.

За кілька хвилин вони виїхали. Поліпов запропонував Кузину місце в колясці, сам незграбно примостився позад Березовського.

Коли сідали, Кузін спитав:

— Виходить, Петре Петровичу, ви член партії з дореволюційним стажем?

— Так... — відповів Поліпов, спіймавши допитливий по-

гляд Березовського.— Восени 1905 року я, тоді ще зовсім хлопчисько, у новомиколаївській в'язниці сидів.

— Це де ж?

— Новомиколаївськ? Та теперішній Новосибірськ.

— Ах, правда...

— А в 1908 році знову. Але це було уже в Томську.

Більше Кузін нічого не питав, сидів у колясці, про щось замислившись. Поліпов, відчуваючи, як порипують під ним пружини сидіння, теж мовчав. У голові самі собою ворухилися думки: коли цьому Кузину вдасться написати свою книжку, зовсім не зайве, якщо в ній фігуруватиме й він, Петро Петрович Поліпов. «Непогано, непогано, що Кузін забрів до редакції. Звичайно, тепер він уважно стежитиме за мною. Треба не вдарити лицем у грязь. Піти на найпередовіші рубежі... хоч би й німці наступати почали... Це навіть добре було б, якби вони почали. І Березовського — із собою. Нехай усі в редакції знають, що я не боягуз. І що я ще в дев'ятсот п'ятому в тюрмі сидів, потім у дев'ятсот восьмому... Березовський не стерпить, роздзвонить, і всі незручності, що виникли невідомо як і чому в день прибуття до редакції, забудуться навіки...»

Так думав Петро Петрович Поліпов, не підозрюючи, що в його житті з кожною миттю наближається новий, несподіваний поворот, причиною якого є давні-давні вчинки, яких він допустився саме в ті роки, про які щойно згадував.

На якомусь підйомі мотоцикл заторохтів дужче, і це мовби вивело підполковника Кузіна із задуми. Він підвів голову, огледівся. Сонце давно сіло, захід рожево догоряв, фарби з кожною хвилиною блякли, світло-сіре вечірнє небо було прошите тонкими зорями, на сході вже досить рясно, на заході трохи рідше.

Кузін дістав з польової сумки ліхтарик, карту і, освітлюючи її, почав роздивлятися. Потім і те, й те сховав, промовив:

— Сашо, тут зараз путівець буде. Зверни-но на нього.

— А навіщо? Тут же пряміше. А там якийсь яр об'їздити.

— Я від ваших сусідів зв'язувався з командиром вашої дивізії полковником Веліхановим. Він кудись сюди свій КП хотів перенести. Розшукаємо його спочатку.

Ні Березовський, ні тим більше Поліпов у цих словах нічого не запідозрили, й, коли під'їхали до путівця, Березовський звернув на нього, мотоцикл промчав темним степом, фари в прифронтовій смузі вмикати було заборонено.

Березовський напружено вдихався в темряву, щоб не збитися з ледь помітного, порослого травою путівця.

Не досягши метрів тридцяти яру, путівець роздвоювався.

— Куди ж тепер? — обернувся Березовський, загальмувавши.

— Зупинись. Зараз розберемося, — сказав Кузін.

Усі зійшли з мотоцикла. Кузін оглянувся й промовив:

— Чорт! Невже це не той путівець?

— Я ці місця знаю, товаришу підполковник, — сказав Сапа Березовський. — Оце ось дорога на Малі Балики пішла. А це — в обхід болота. Тут болото тягнеться на багато кілометрів.

Це були останні в житті його слова. Тільки-но він змовк, Кузін лівою рукою торкнув його за плече, кивнув на зоряне небо.

— Гляди-но...

Березовський відхилив голову, Кузін блискавично вихопив ніж і всадив йому в голе горло. Молодший лейтенант тільки коротко простогнав і впав, мало не зачепивши Поліпова, який теж дивився в небо.

Кілька секунд неспроможний оцінити й зрозуміти те, що сталося, відчуваючи лише, як ціпеніє й холоде його мозок, Поліпов дивився вниз, на Березовського, а коли підвів голову, побачив не самого Кузіна, а пістолет у руці в нього. В ушах почала боляче дзвонити кров, і крізь цей дзвін він почув:

— Спокійно, сибіряк!

Ноги в нього підломилися, й він упав би, коли б не сперся на коляску мотоцикла.

— Сибіряк... з печі бряк, — ще раз насмішкувато мовив Кузін—Валентик, ступив до Поліпова. — Повернись спиною. Підніми руки.

Поліпов скорився. Валентик висмикнув у нього з кобури пістолет, відстебнув з ремня таку ж, як у нього самого, саперну лопатку. Цю лопатку він сам і порадив йому нещодавно взяти з собою, пояснивши: «Хіба мало в яку халепу наш брат газетяр ускочити може. Рятівниця. Руками ж не окопаєшся. До того ж холодна зброя, коли що...»

Обеззброївши Поліпова, він тим же насмішкуватим голосом сказав:

— Ну, а тепер спитай що-небудь.

І, мовби підкоряючись, Поліпов хрипло, над силу видавив:

— Що... все це означає?

Валентик зняв окуляри й віджбурнув їх далеко набік. Потім віддер вуса, але не викинув їх, а засунув у кишеню брюк.

— Що... все це означає? — знову спитав Поліпов. При цьому губи в нього не ворухилися, а тремтіли й смикалися.

— Від Лахновського тобі великий привіт.

— Від... кого?! — І Поліпов знов осів на мотоциклетну коляску.

— Від штандартенфюрера Лахновського Арнольда Михайловича.

— Не може бути... Не може бути... — пробурмотів Поліпов.

— Ну, ти... Встать! — різко тепер скомандував Валентик. — Розмазня... Бери мотоцикл. Коти в яр. Живо!

Поліпов, незграбно повернувшись, взявся за руль, уперся чобітьми в землю. Та чи то мотоцикл був надто важкий, чи то сили зовсім покинули Поліпова — машина з місця не рушила. Тоді Валентик, не випускаючи з рук пістолета, підштовхнув ззаду.

Удвох вони докотили мотоцикл до кручі, зіпхнули в зарослий диким чагарником яр, неподалік від того місця, де увесь день пролежав Валентик. При падінні затріщало поламає гілля.

— Тепер цього... туди ж. Давай! — махнув пістолетом Валентик. — Тягни, кажу!

Поліпов, хитаючись з боку в бік, пішов до тіла Березовського, взяв його за руки, намагаючись не дивитися на ніж, що стирчав з горла, поволік його, задкуючи до кручі. А Валентик ішов збоку.

— Ну от, — мовив він, коли Поліпов, скинувши молодшого лейтенанта вниз, розігнувся. — Коли й знайдуть, то не одразу. Тепер ще повернись спиною. Руки назад!

Поліпов став до нього спиною. Валентик швидко й уміло схопив його зап'ястя, якимсь вузьким ремінцем міцно стягнув.

— Це про всяк випадок, — сказав Валентик. — Рота забивати кляпом чи ні?

— Не треба, — прошепотів Поліпов, майже не чуючи свого голосу.

— Ну, дивіться, — раптом перейшов Валентик на «ви». — Покладаюся на вашу розсудливість. Та коли що, одразу пристрелю. Кроком руш! Іти попереду мене не далі п'яти метрів. Прямо, уздовж яру.

Якийсь час вони йшли один за одним по краю яру. «Коли що, одразу пристрелю...» — гув у Поліпова під черепом голос «підполковника», а в розпеченому тепер мозку гарячково металоя: «Але це «що» не станеться... А що, як все ж таки назустріч раптом хтось із наших?! Який-небудь солдат... Чи автомашина? Кинутися в сторону, закричати? Пристрелить? Та краще ж смерть! А може, не влучить, темно...»

Хвилин через десять-п'ятнадцять вони зійшли в улоговину й, пройшовши трохи нею, опинилися на дні самого яру, дикого й глухого. По обличчю хльоскали гілки, й Поліпов, боячись ткнутися очима в гілку, сумовито думав, що тепер, коли нагорі з'явиться навіть цілий взвод радянських солдат, кричати — марна річ. «Тому й рота не став зати-кати, сволююца...»

Поліпов глянув угору. Небо було вже темне, зірок на ньому висипало дедалі рясніше, і йому здалося, що там, у височині, під цими зорями був світ, покинутий ним давно-давно, світ, у який він уже ніколи не повернеться.

* * *

До якогось сільця вони дісталися ще вдосвіта. Спочатку йшли ярмом, потім лісом, аж поки їх окликнули. Окликнули по-російському. Серце в Поліпова тенькнуло. «Підполковник» відповів: «Дощ і вітер», — і Поліпов здогадався, що це пароль. Тут-таки по кореневищах заторохтіли колеса, в темряві замаячила повозка.

«Підполковник» знаком наказав сісти в неї, вліз сам. Кучер, мовчазний як пень, навіть з цікавості не глянув на Поліпова, почекав, поки він і його супутник сіли, й рушив коня.

Сидіти Поліпову було незручно, зв'язані за спиною руки натерли, а зап'ястия і в плечах пило.

Розв'яжіть хоч тепер, — попросив він.

Слів його мовби ніхто не почув.

Коли в'їхали в село, рук своїх Поліпов уже не відчував. «Підполковник», підсвітлюючи ліхтариком, завів його в якийсь затхлий підвал і тільки тут, ривком повернувши його до себе спиною, розрізав ремінь, що стягував зап'ястя. Коли руки, мов налиці, повисли вздовж тулуба, в плечах виник біль, мовби суглоби проткнули розпеченим прутом, голова запаморочилася.

— Ну от, чекай поки що тут, — наказав Кузін, цей кривоплечий чолов'яга, стомлено позіхнув і додав, мовби розлучаючись з близькою людиною: — Спочивай, і я піду спати.

У підвалі не було нічого, крім підстилки з перетертої соломи на підлозі. Це Поліпов помітив, коли «підполковник» світив тут ліхтариком. Навіть вікна, здається, не було. В кожному разі, коли цей зловісний тип пішов, Поліпов залишився в чорнильній темряві. Ні проблиску, ні звуку — цілковита тиша. «То ось як... у могилі! Ось як у могилі!» — стукотіло без кінця-краю в голові. Потім ворухнулася думка, що серце його качає вже не живу, а холодну кров, качає ще за звичкою, але зараз зупиниться, бо прохолола кров з кожною секундою гусне. Ось уже в грудях з'явилися болі, ось уже не суглоби, а серце проткнув розпечений прут... «Це кінець! Ось який буває кінець!»

Він заплющив очі, побачив перед собою небо, яким бачив його в яру — чорним, з білими зорями. І свідомість його згасла...

...Очутися він у такий же темряві. Лише вгорі, як знак життя, що десь іще триває, блимало кілька млявих світлих смужок. Петро Петрович Поліпов довго дивився на них, аж поки згадав, де він є, що з ним сталося, і здогадався, що ці смужки світла пробиваються в підвал крізь витяжну трубу.

У плечах більше не нило, а серце тепер не кололо, тільки хотілося по великій і малій нужді. «Цікаво, спав це я... заснув чи знепритомнів? І що буде далі?! Лахновський, Лахновський... Штандартенфюрер. Це, здається, полковник у німців. Чому ж він штандартенфюрер?!»

Поліпов устав і, здивований не так реальним уже уявленням про те, що сталося, як своїм раптовим сноком, почав посуватися вздовж стінки, намагаючись постукати в двері: повинні ж вони розуміти, що тут жива людина. Дійшовши до кутка, наткнувся на щось, нахилився, намацав дерев'яне цебро. Понюхав його й переконався в призначенні цієї посудини...

Тоді довго сидів у протилежному від параші кутку, знову згадував, як воно все сталося, як ішли яром, потім їхали, як при в'їзді в село їх кілька разів зупиняли якісь люди. Розмовляли ці люди російською мовою, але вдягнені були в німецьку форму, і, впізнавши Кузіна, чи як там у них його називали, пропускали далі. Згадав також про думку, що промайнула була вчора — хоч би там що — тікати, коли трапиться хоч один шанс з тисячі. Зараз це

йому вже здавалося шаленством. Який там шанс! Криво-плечий одразу б пристукнув його.

У темряву підвалу раптом просочилася якась музика, тягучо-тужлива, похоронна мовби. Її було ледве-ледве чути, Поліпову привиділося, що це в нього сляхові галюцинації, і серце знову боляче прошило: вчора він уявив себе заживо в могилі, а сьогодні...

Він мотнув головою. Але музика не припинялася. Журливі звуки точили й точили щось у грудях, зачіпаючи там найболючіше.

Він устав, знову припадаючи до стінки, пішов — мали ж бути десь двері. Знайшов їх, припав вухом до вологих, запліснявілих дощок. Музика лунала тепер трохи виразніше.

— Уф! — він витер рукавом гімнастерки холодний піт, відійшов, знову сів.

Серце поволі заспокоювалося. Привидиться ж... А там просто ховають когось. З музикою...

Це слово, несподівано зринувши в свідомості, чомусь не зникало. Всі інші зникли, а це повторювалося та й повторювалося без кінця-краю, наче клювало в мозок. Спершу мовби й не боляче, а потім дедалі відчутніше. «З музикою! З музикою...» Незабаром він уже ні про що не міг думати, мовби через рівні проміжки довбало в скроні, наче молотком, билось під черепом. «Невже я божеволію?!» — обпало раптом його, і Поліпов, все чуючи в мозку це слово, неспроможний підвестись, навкарачки поповз до дверей, загамселив у них кулаками, несамовито закричав:

— Відчиніть! Розстріляйте, тільки відчиніть... Я божеволію! Я бо-же...

Ніхто йому не відчинив. За дверима не було ані звуку, ані шелесту. Знесилівши від крику, він обм'як, простягся тут-таки, біля дверей, долілиць, і отак, важко дихаючи, з храпом, довго лежав.

Він не збожеволів. Просто вдруге не витримали нерви. Вдруге — і востаннє.

Заспокоївшись, Поліпов перевернувся на спину, шукаючи світлі смужки на стелі. Та ніяких смужок там уже не було, певне, знову настала ніч. «Ага...— з полегкістю відзначив він подумки, відчув голод і раптом йому стало вже й зовсім легко.— Все одно вони незабаром прийдуть, не на те ж привезли сюди, щоб голодом заморити в цьому підвалі... Лахновський... Живий, виявляється. Хто ж він такий тепер? Як довідався, що я тут? Чого йому тепер від мене треба?»

Коли клацнув замок дверей і пітьму підвалу прорізав промінь електричного ліхтаря, Поліпов сприйняв це з полегкістю: нарешті-бо! Промінь понишпорив по стінах, по підлозі, освітив його, скоцюрбленого, в кутку.

— Живий? — пролунав голос того ж Кузіна. — Ходімо.

Тепер він був у німецькій формі, але знаків розрізнення Поліпов не роздивився.

— Чортзна-що, — буркнув він, мовби мав тут якусь владу. — Ще трохи — й задихнувся б у цій порі.

— Вп, більшовики, живучі, — посміхнувся колишній «підполковник». — Надто ті, що з дореволюційним стажем.

Він повів кудись Поліпова порожньою темною вулицею мимо похилених парканів і похмурих у темряві будинків. Ніде не було жодного вогника, назустріч ніхто не попадався. У Поліпова виникло відчуття, ніби на селі нікого, крім нього та Кузіна цього, нема, хоч свідомістю розумів, що це не так.

І справді, коли підходили до довгої брусованої будівлі, — в таких звичайно містяться сільські школи, — назустріч вийшли троє патрульних з автоматами. Вони не зупинили їх, лише оглянули й, упізнавши кривоплечого, віддали честь. Потім, коли входили до цієї будівлі, біля самісіньких дверей їх зупинив вартовий, а з-за рогу одночасно вийшло ще двоє. Кривоплечий шепнув щось вартовому, той послужливо відчинив двері, голосно сказав:

— Будь ласка, пане Валентик.

Вони ввійшли у довгий коридор, тьмяно освітлюваний газовою лампою. З правого боку було кілька дверей, а з лівого — три великі вікна, наглухо забиті фанерою.

— О-он, яке прізвище у вас, — посміхнувся Поліпов. — Кузін краще.

— Мовчать! — зло тепер обірвав його Валентик.

Проминули широкий коридор, звернувши, ще щось із півтора метри йшли якимсь вузьким проходом, де з автоматами на шиї стояли двоє вартових. Поки Валентик пропускав Поліпова в двері, в розпухлій і німіючій від зловісної невідомості голові його металоя одразу кілька думок. Петро Петрович на мить згадав чомусь, як давно-давно, ще в тому житті, над яким палахкотить неоглядно зоряне небо, він, соваючись на дивані, несамовито кричав в обличчя Поліні, дружині своїй, що він росіянин і йому ненависна навіть думка, що російську землю топтатимуть чужоземці; одночасно промайнув жаль, що вчора вночі, коли вони йшли вздовж яру і далі яром, не попа-

лося назустріч жодної живої душі; і тут-таки билось в мозку: слава богу, що не наразилися ні на кого, добре це скінчитися не могло; звичайно, коли б у сутичці Кузін... тобто Валентик оцей був убитий, це було б добре... Але спершу він його встиг би пристрелити; а коли б чудом не встиг, а самого Валентика взяли б живим, для нього, Поліпова, краще б уже мертвим бути,— певне, Валентик знає все про його давні зв'язки з Лахновським. Ось коли почалося те, від чого нема порятунку. Ось коли...

Переплутавшись, перемішавшись одна з одною, думки ці ворушилися під череном, розриваючи його.

І раптом зникли, мовби їх вибило, голова зробилася порожньою й лункою, наче той широкий коридор, яким вони щойно йшли,— він стояв перед Лахновським.

Він одразу впізнав його, Арнольда Михайловича Лахновського, хоч той невпізнанно змінився — катастрофічно постарів, зморщився, зробився мовби ще коротший ростом, ніс схуд і загострився. Тільки очі, здається, були такі ж, як давно-давно,— вони так само насмішувато поблискували, так само продавлювали наскрізь.

Поліпов був певний, що побачить Лахновського в німецькому мундирі, але той стояв перед ним, спираючись на тростину, в якійсь розстебнутій коричневій чумарці; він чомусь вважав, що той заговорить з ним німецькою мовою, та Лахновський взагалі нічого не говорив, стояв перед ним і, схиляючи маленьку голову то вправо, то вліво, оглядав з голови до ніг.

Кімната була, здається, розкішно обставлена, та першою хвилини Поліпов нічого не помічав. Лише потім, мов з туману, почали проступати якісь гнуті крісла, важкі штори на вікнах, круглий, на розчепіrenих ніжках стіл, вкритий товстою, з довгою бахромою скатертиною.

— Ну, здрастуйте, вельмишановний,— промовив Лахновський по-російському.

Поліпов хотів відповісти, але злякано й здивовано відчув, що горло йому перехопило, як вірьовкою, а язик не підкоряється. Він тільки щось промимрив.

Лахновський беззвучно посміхнувся і, обернувшись, сердито сказав Валентикові:

— Через півтори години зайдеш. У радянській формі.

Валентик мовчки вийшов. Лахновський почекав, поки за ним зачиняться двері, знову з голови до ніг оглянув Поліпова, мовби приміряючи, що ж з ним вчинити. У цьому

роздумі своєму він навіть стомлено зітхнув і вимовив слова, яких Поліпов сподівався найменше:

— Зголоднів, звичайно... Ходімо вечеряти.— Ступив до стіни й штовхнув закриті портьєрою двері до суміжної кімнати.— Сюди. Чого стоїш? Іди.

Поліпов скорився. Човгаючи обважнілими ногами, пройшов мимо Лахновського, переступив невисокий поріг.

Ця кімната була трохи менша, вікна, як і в першій, щільно позавішувані. Якась молода жінка в яскраво-синьому, короткому — вище колін — халаті, з яскраво нафарбованими губами закінчувала накривати на стіл.

— Сідай,— сказав Лахновський Поліпову, сам сів перший, розстебнув сюртук, взяв серветку, засунув кінець її за комір лляної сорочки, в якому теліпалася худа, зморщена шия.

Жінка в халаті відкрила один з судків, розлила в тарілки суп.

Судки, тарілки, хлібниця, перечниця, сільничка — все було з тонкого, дорогого, не радянського — відзначив Поліпов,— фарфору.

— Іди, Леокадіє,— неголосно мовив жінці Лахновський.— Ми самі.

Вона схлипнула, пішла, на ходу дістала носовичок, притулила його до очей.

— Партизани шльопнули позавчора її... хазяїна,— сказав Лахновський, розмішуючи суп у тарілці.— З Орла, від командування повертався. Під самісіньким селом підстергли. Певне, живцем хотіли взяти. А він не дався, почав відстрілюватися. Ми підоспіли, та пізно... Сьогодні поховали.

«Ага, я чув музику»,— хотів сказати Поліпов, але не посмів. І, крім того, був не певен, чи повернулася йому мова. А ще йому хотілося чомусь сказати: «А я гадав — ви її хазяїн», та й цього він не сказав.

— Тому тобі й довелося... там побути. Ну, їж.

Приголомшений усім, що сталося, та зустрічю з Лахновським, Поліпов не вимовив ще жодного слова. Промовчав і зараз. Ложка в нього в руці тремтіла. Сьорбнувши кілька разів, він згадав раптом, як Валентик встромив ніж у горло Березовського, лунко дзвякнув ложкою об тарілку й відклав її, невидючими очима дивлячись убік.

Лахновський на це ніяк не відреагував, незворушно продовжував їсти. Щоб не розплескати з ложки, він підтримував її шматочком хліба.

Ще раз Поліпов здригнувся, коли Лахновський несподівано спитав:

— Чого ж ти мовчиш?

— Не можу... отямитися,— над силу, охриплим голосом видавив із себе Поліпов.

— Не радий, хе-хе, зустрічі? Негаразд, Петре Петровичу...

Скрипучий смішок Лахновського, власний голос та три звичайні слова, що їх він вимовив з неймовірним зусиллям, якось вивели Поліпова з заціпеніння, повернули його до реальності, страхітливої й незбагненної.

— Боже мій! Боже мій! — двічі зітхнув він.

— Як живе... Поліна Сергіївна? Дружина? Пам'ятаю її, хе-хе... Пам'ятаю.

— Я гадаю, вас... ви...

— Ти гадав, що мене вже нема в живих? Сподівався, що я здох? — нахмурився Лахновський. — Ач ти, гусак! Он який жирний! Від'ївся на радянських харчах!

І, мовби згадавши, що сам він тепер став худий і драглистий, підсунув до себе другий судок, витяг звідти варене курча, бризкаючи на серветку, що прикривала груди, роздер його, один шматок кинув на тарілку, другий заходився неквапно об'їдати.

Поліпов, відчувачи перед цією людиною непереборний страх і одночасно гидливість до нього, відвернувся й знову втупився в куток.

Покінчивши з курчам, Лахновський витер серветкою пошерхлі губи, беззвучно пожував ними, мовив:

— Н-ну, а я, знаєте, радий, Петре Петровичу... Ось... Дивлюсь на вас і згадую минуле. Сибір, Сибір! Розкішний край. Все думаю: як же там життя тепер іде, га? І як ви там?

— Дружина... як я зрозумів, ви зберігаєте про неї приємні спогади,— до війни листувалася з вами. І в листах все, звичайно, про мене... І про життя в Сибіру...

— Звичайно, звичайно,— двічі кивнув Лахновський.

— Де я опинився? І чого вам тепер від мене треба? — прямо спитав Поліпов.

— У селі Шестакові. Тут розташована одна з німецьких розвідувальних груп системи «Віддер». Чули що-небудь про «Віддер»?

Очі в Поліпова зробилися круглими, лівий кутик рота смикнувся. Помітивши це, Лахновський посміхнувся:

— Як розумієте, я сказав вам таємницю державної ваги. Але ви ж своя людина...

Кутик рота в Поліпова ще раз смикнувся, й він, щоб приховати це, трохи відвернувся. Але тепер відчув, як горять його вуха, надто чомусь праве, звернене до цього проклятушого Лахновського. «Своя людина... Своя людина...» — довбало десь у глибині свідомості, викликаючи роздратування і протест. Йому хотілося закричати: «Який я вам свій? Який я вам свій?!» Та одночасно він розумів, що не закричить, бо це безглуздо, бо цей Лахновський знову обіллє його своєю дружньою й диявольською по-смішкою і спитає, як колись давним-давно: «*Чи не здається вам самому ваша поведінка трохи сміховинною?*»

Поліпов ніколи не любив згадувати про своє минуле, намагався не думати про нього. Але зараз із темних глибин пам'яті сама собою спливла ота слідча камера при томській міській жандармерії, хазяїном якої був оцей ось старик, який відкрив зараз табакерку й закладає в чорні ніздрі тютюн. Тоді Лахновський був молодий, вилощений, формений китель його горів гудзиками. Він тоді не нюхав тютюну, а курив. Отією, правою рукою він обхопив тоді його, Поліпова, голову, а лівою почав штрикати запаленою цигаркою в око, вимагаючи відповісти на одне-єдине запитання: «*Чого приїхав до Томська? Чого приїхав до Томська? Чого приїхав до Томська?*» І що ж далі вийшло? Ні, ні, він, Петро Поліпов, не хотів тоді виказувати Антона Савельєва, з котрим вони приїхали в Томськ по друкарське обладнання, щоб налагодити в Новомиколаївську випуск підпільної газети. І він не виказав би, коли б не Ліза, оте клишоноге дівчисько. Що вона тепер для нього? Нічого, порожнє місце. А тоді? Буває ж отаке... Звичайно, він розумів тоді, що Лахновський подержав би їх з Антоном у тюрмі... Ну, познущалися б з них... І все одно випустили б за браком доказів. Та раптом здалося йому, що цей же Лахновський підказав, що дуже просто може він, Петро Поліпов, оволодіти цією дівчиною з довгими вугільно-чорними бровами, у великих зеленавих очах якої завжди жила якась таємничість. Мовби запаморочення якесь на-йшло на нього тоді. І ось:

«— *Що я... маю... для цього... зробити?*

— *Сказати, чого ви приїхали до Томська?*

— *Скільки... скільки років дасте йому... Савельєву?*

— *Залежно від того, з якою метою він приїхав до Томська...*»

Він так спритно й уміло вів тоді розмову, цей Лахновський. Уже не ВИ, а тільки ВІН! Отже, залежно від того,

з якою метою ВІН приїхав до Томська? Та це тепер йому, Поліпову, все ясно й зрозуміло як на долоні. Але тоді він не помітив цих тонкощів у словах Лахновського й зажадав:

«— З однією умовою — я поза підозрою.

— М-м... З однією умовою і з нашого боку... Ми садимо вас на кілька місяців у тюрму... в камеру з політичними. Ви повинні нас постійно інформувати про їхні розмови, плани, зв'язки з волею. Вийшовши з тюрми, ви берете участь у роботі вашої партійної організації, якнайдокладніше інформуючи...

— Годі! Закінчуйте...»

Поліпов, обливаючись потом, чітко й виразно згадав зараз і все подальше, побачив білий аркуш паперу, покладений перед ним Лахновським, почув навіть його шелест.

«— Для початку кілька запитань. Вожаки вашої міської підпільної організації РСДРП? Їхні прізвища, клички, явки? У Новомиколаївську нелегально живе такий собі Чуркін, що втік з тюрми, справжнє прізвище якого Сучотін. Його місцезнаходження».

І ще далі:

«— ...Ми зробимо так: я дам вам адресу й шифр, на цю адресу ви надсилатимете мені з Новомиколаївська ваші дописання, підписуючись умовним ім'ям. Таким чином, жодна жива душа, крім мене, не знатиме про вашу... патріотичну діяльність на благо Росії...»

І потім, як наслідок, арешт Чуркіна—Суботіна, багато провалів Новомиколаївської підпільної організації РСДРП, неодноразові арешти Антона Савельєва, тяжке його, Поліпова, життя, сповнене тваринним страхом перед можливим кожної миті викриттям, складні взаємини з Лізою, що перейшли в неприязнь, а згодом у відверту ворожнечу. Коли він думав, що все минуле потонуло в північному часу, з'являється раптом у його житті Поліна, доросла вже дочка завербованого тим же Лахновським провокатора Свиридова, який згодом став слідчим білочеської контррозвідки, а разом з Поліною вплив і сам Лахновський. Він не був поряд, але зловісну його тінь Поліпов завжди відчував над собою. Вона завжди могла впасти на нього, розчавити, знищити. Повсякчасне відчуття небезпеки породжувало ненависть до Поліни, а почуття самозбереження змушувало цю ненависть не вихлюпувати, зосереджувати в собі й, на словах все ж таки заперечуючи проти її рекомендацій щодо ставлення до людей, скажімо, до тих же Засухіна, Кошкіна чи Бауліна, на ділі виконувати їх. Кому

пояснити й хто зрозуміє, що не він посадив цих трьох, а Поліна Сергіївна, уроджена Свиридова, яка ніяких постів не посідала й ніякої влади не мала; домогосподиня, вона й тепер ось нечутно розгулює по кімнатах, здебільшого нечесана, в брудному халаті й м'яких тапочках?! Ось парадокс... З початком війни народилася надія, що тепер уже згорить де-небудь ця зловісна людина — Лахновський, адже старий тепер і, мабуть, німечний, не вижити йому. Ось і листи його до Поліни припинилися... Ця надія зміцнювалася, й хоч службові справи його, взаємини з Кружиліним, з тим самим Чуркіним—Суботіним дедалі більше ускладнювалися, на душі ставало легше, звалювався потроху з нього колишній тягар. Як складеться життя його далі, він, природна річ, знати не міг, але уявляв собі частенько більш-менш благополучно, дивився вперед з надією. У перемогу німців він, у кожному разі, не вірив, військова служба його не така вже й небезпечна. Суботіна хилить до землі літа, навряд чи довго протягне, Лахновський з горизонту зник...

А він — ось... він... ось ця зловісна людина... німечний тілом, він, проте, по-давньому має над ним необмежену владу! І цю владу він показав, продемонстрував... А зараз сидить, поклавши руки на тростину, дивиться на нього пильно, звузивши очі, ріже ними... Чого дивиться? Що хоче видивитися в ньому?

Полінов рукавом зім'ятої гімнастери обтер змокле, розпарене обличчя, прохрипів:

— Годі!.. Закінчуйте...

Він не помітив, що вимовив ті самі два слова, які вивдавав з себе колись давним-давно у слідчій камері при томській міській жандармерії і які щойно спливали у нього в пам'яті. Але за мить зрозумів це, тому що Лахновський, не відводячи від його обличчя іронічного погляду, скрикнувши безбарвні губи, якимось вкрадливо, але без насмішки, спитав:

— Про давні й добрі наші взаємини, Петре Петровичу, розмірковуєте?

Це вже було занадто. Полінов рвучко підхопився і, відчуваючи, як горло знову перехоплює вірьовкою, квапливо видавив:

— Ви... що — диявол? Диявол, питаю?

Лахновський мовчав. Руки його так само лежали на тростині. Він тільки пальцями верхньої руки тарабанив по нижній.

Це Поліпова вибило з себе остаточно. Він крутопнувся, побілілими пальцями схопився за спинку стільця, наче збирався кинути його на Лахновського, і, задихаючись, прокричав:

— Про добрі?! Ви... Ти... Це якесь прокляття наді мною! Все життя, все життя! За що?! За що?!

Лахновський все це вислухав терпляче. Жодна складка на його обличчі не ворухнулась. І тільки коли Поліпов змовк, стиха сказав:

— Заспокойтесь, Петре Петровичу! — Спираючись на свою тростину, підвівся. — Я вас відпущу. Ходімо до тієї кімнати. Вікна у нас зачинені, а там все ж таки повітря трохи більше.

І, погойдуючи плечима, пішов від столу до дверей.

* * *

— Так, я тебе відпущу, — знову перейшов на «ти» Лахновський, сідаючи в одне з крісел. Свою тростину він знову поставив між ноги й знову поклав на неї руки.

— Відпустите... — Поліпов зупинився біля столу, застеленого товстою, важкою скатертиною з довгою бахромою. — Навіщо ж тоді все це... — Поліпов зробив непевний рух головою, чи то кивнув кудись, чи то боднув повітря. — Навіщо тоді мене оцей Валентик ваш... До того ж він людину вбив.

— Людину... — Лахновський гидливо ворухнув губами. — Ото ще подія! Відколи на землі з'явилися ці дивні істоти — люди, вони знищують одне одного, інакше їх розплодилось б надто багато. Тепер вони вбивають одне одного мільйонами.

— Філософ ви...

Лахновський низав плечима, мовби кажучи — не знаю, мовляв, — і додав:

— Знищення одне одного справа для людей нормальна.

— Щось подібне, здається, піп Мальтус проповідував.

— Він не дурень був, цей піп... Хоч би як ви, комуністи, проти цього заперечували. Та ти сідай.

Поліпов, одначе, стояв. Лахновський дивився на нього не моргаючи, як удав на жертву. І, мовби підкоряючись цьому поглядowi, Поліпов узяв стілець, присунув його до столу й сів.

— Отак, — задоволено мовив Лахновський чи то на адресу Поліпова, чи то відповідаючи якимсь своїм думкам. — Я не філософ. Який з мене філософ? Але історія

підтвердила: коли людей на землі стає надто багато, ладу на ній з кожним роком менше та й менше. Великим стадом пастухові важко управляти. І чим більше стадо зростає, тим швидше виходить із покори.

Полінов сидів, схиливши голову, але при цих словах підвів її.

— Надзвичайно цікаво... І хто ж пастух цей?

— А той... хто пасе народи жезлом залізним, як сказано в біблії. Господь наш.

Полінов заспокоювався дедалі більше. Незабаром після слів Лахновського «я вас відпущу», Петрові Петровичу раптом здалося, ніби все, що сталося з ним протягом останньої доби, сталося, власне, не з ним, а з кимсь іншим, а він був при цьому тільки свідком. Відчуття це, народившись навперекір свідомості, все зміцнювалося, виправдовувало в ньому щось, і одночасно під черепом заворушилася цікавість: якщо відпустить, як же він тоді? Куди ж йому йти? Як пояснити свою відсутність і в редакції, і у військах?

— Ви що ж, Арнольде Михайловичу, в бога вірите? — спитав він з ледь помітною іронією.

Лахновський лише хитнув головою, але не ствердно, а якось непевно, мовби не погоджуючись, але й не протестуючи проти іронії в голосі Полінова.

— Не вірите ви, — сказав той. — Ні тоді... у ті давні роки не вірили, ні тепер.

Лахновський зробив головою такий же рух. Цього разу він ще ледь помітно стенив плечима і якось сумовито зітхнув.

— Коли хочете відпустити, навіщо ж ви мене притягли сюди? — ще раз прямо спитав Полінов.

— Від начальника нашої абвергрупи Бергера зажадали людини для якогось завдання в російському тилу. Що це за завдання, я не знаю, та з усього видно, надто вже серйозне — з самого Берліна в Орел з приводу такої людини дзвонили. Ну, а з Орла до нас. Знаю тільки, що ця людина повинна бути для росіян абсолютно поза підозрою. Очевидно, для якоїсь великої диверсії або теракта знадобилася. От я й подумав, чи не підійдеш ти?

В міру того, як Лахновський говорив це тихим, рівним голосом, спокій Полінова зникав, розвіювався, всередині у нього все леденіло. Холод, виникнувши спочатку в грудях, розтікався вгору й униз по всьому тілу, заніміли ноги, руки і, здається, язик.

— Це... що теракт? — все ж таки видавив він.

— Терористичний акт, — спокійно уточнив Лахновський. — Знадобилося, певне, якогось великого радянського діяча усунути. Коли в тилу, значить, не військового. А може, й військового.

Поліпов був тепер блідий як стіна.

— Н-ні... — вимовив він і, засунувши два пальці за брудний комір, посмикав його, не розстібаючи. — Ви що? На таке діло... я непридатний. І не пішов би ніколи. Ви... Ти... чуєш?!

Лахновський помовчав, потім якось співчутливо зітхнув.

— Ніколи! Чуєш?! — підводячись, двічі крикнув Поліпов.

— Чую, не репетуй, — відповів Лахновський. — І сядь!

Старий підвів трохи голову. Цього було досить, щоб Поліпов плюхнувся назад на своє місце. Вже сидячи, відчув, як тремтять у нього ноги, як судорога зводить литки.

У кімнаті з щільно завішаними вікнами стояла тиша, жоден звук не долинав зовні. І ця тиша, мовчання Лахновського, який знову поліз по табакерку, гнітюче давила на Поліпова, повітря йому не вистачало, він задихався.

— Не пішов би... — Лахновський взяв пучку тютюну, — а куди б ти подівся? Так, партизани, кажу, порішили Бергера... на твоє щастя. Коли він з Орла повертався.

«Ага, це хазяїн цієї жінки... Хазяїн цієї жінки...» — промайнуло в голові у Поліпова. Серце його билось лунко, а дроз у ногах почав усухати.

Лахновський із свистою втягнув у ніздрі тютюн, хотів чхнути, вже заплющив був очі в блаженстві, але мовби передумав, зло глянув на Поліпова і сховав табакерку в кишеню. Покінчивши з цим, застиг у попередній позі.

Посидівши так з хвилину, по-старечому зітхнув.

— Та я теж, Петре Петровичу, бачу тепер, що непридатний. Тому й відпускаю тебе з миром. Живи, скільки бог пошле, і допомагай нам, як раніше.

На обличчі Поліпова відбився подив.

— А я тобі одним прикладом це поясню, — посміхнувся Лахновський. — Ось ти на смерть затоптав кількох комуністичних фанатиків... як їх? Засухін, здається, прізвище одного. А інших забув, давно Поліна Сергіївна мені писала. Та не в прізвищах справа. Хіба це не допомага? Скільки вони шкідливих справ для нас накоїли б?!

Цей старий Лахновський, цей дідуган говорив обурливі речі, проти яких протестувала вся істота Поліпова, а в голові його заметалося: справді, з одного боку, він їх... з допомогою Алейникова... чи знає цей клятий Лахновський про Алейникова? Знає, звичайно, хіба Поліна не написала? Але з другого боку, все це набагато складніше. З другого боку — до чого тут він? Алейников це! Ну звичайно, при його, Поліпова, бажанні, можна навіть сказати — з його допомогою. Але цього ніхто й ніколи не доведе. Такий уже час. Онде Кружилін, навіть Суботін — і ті не наважилися кинути йому таке обвинувачення. А цей Лахновський... Зухвалець! Який зухвалець!

Поліпов забув, здається, де він є, і, обурений, підвівся був, щоб заперечити Лахновському. Але тут-таки наразився на гострі, нерухомі зіниці Лахновського, думки, що безладно товклися в мозку, раптом зникли. І він, підхопившись, безглуздо стояв, мовчки, однією рукою спираючись об стіл, а другою об спинку стільця.

— Ну, виправдуватись хочеш? — перечекавши, спитав Лахновський. — Кажі, я послухаю.

Але говорити Поліпову було нічого, виправдуватися, власне, нема перед ким та й ні до чого. Постоявши, він повільно й важко осів, стілець під ним зарипів.

— Ось бачиш... — на приношеному обличчі Лахновського проступило щось живе. — Як кажуть у нас, у росіян, проти фактів не попереш.

— Ви... ви не росіянин. Ні! — несподівано для самого себе, прагнучи хоч би в чомусь заперечити Лахновському, кинув Поліпов.

Стуливши було зморшкуваті повіки, Лахновський швидко відкрив їх, подивився на Поліпова спантеличено. І сказав з сумовитою усмішкою:

— А ви, Петре Петровичу?

Поліпов хотів відповісти ствердно. Але не відповів, тільки знову, вдруге за сьогоднішній вечір, згадав, як він колись кидав у вічі дружині сповнені люті й несамовитості слова, що він росіянин і йому ненависна навіть сама думка, що російську землю топчуть іноземці, що німцям ніколи не перемогти Росії. І ще згадав, як Поліна, слухаючи його, спочатку глузливо посміхалась, а потім, здається, на обличчі в неї з'явилося вагання, якийсь неспокій.

Поліпов нічого не сказав, а Лахновський і не вимагав відповіді на своє запитання. Він, здається, тут-таки забув про нього. Він, як і раніше, поклавши руки на тростину,

сидів нерухомо й дивився в той бік, на закриті віконницями й завішане зсередини важкою шторою вікно. Потім неглибоко зітхнув і сказав:

— Старий я, Петре Петровичу... Ось чого шкода. Помру незабаром. Не побачу нашої перемоги.

— Якої? Німецької?

Лахновський кліпнув повіками, різонув Поліпова очима.

— Ні... Гітлер — він дурень. Ах, боже мій, який він йолоп!

— Цікаво, — стримано посміхнувся Поліпов. — Поясніть уже тоді, чому він...

Слово «дурень» і «йолоп» він вимовити не зважився.

— Що ж... Я поясню, — після нетривалого мовчання сказав Лахновський. — До червня сорок першого року це була наймогутніша сила в світі, здатна перекроїти світ. Держави падали перед ним, як трава під косою. Вся Європа стояла навколішках. Вся. Тільки Англія... Ви добре пам'ятаєте ті події?

— Як же... Газети читав, — непевно відповів Поліпов.

— Ага, — кивнув білою головою Лахновський. — Тоді знаєте, що таке Дюнкерк. І ось уявіть собі, — як на мене, це не важко уявити, — що сталося б, коли б тоді, у сороковому році, після розгрому французів і втечі англійців, Гітлер переправив свої дивізії через Ла-Манш і напав на Англію? Що, га? Скільки б протрималися англійці? Тиждень? Два? Ну?

— Не знаю, — сказав Поліпов.

— «Не знаю»... — невдоволено буркнув Лахновський. — Дуже недовго протрималися б, дуже скоро німці увійшли б у Лондон, як вони входили в столиці всіх європейських держав. Не було сили, яка могла б їх зупинити. Не було, розумієте?! — верескливо гукнув він.

— Та-ак... можливо.

Лахновський мовби задовольнився цими словами, заспокоївся, тільки часто й швидко дихав. Та потім і дихання його стало рівніше й тихше.

— Ну... от. А тепер подумайте. Зараз Англія і Америка — союзники Росії. Другий фронт вони не відкривають, і я не знаю, чи відкриють! Ніхто поки що цього не знає. Але вони — союзники Росії, допомагають їй озброєнням, продовольством... Не знаю, чим ще. Подумайте, кажу, з ким була б тепер Америка, ця наймогутніша країна, коли б Англія була під владою Німеччини, воювала б на її боці? Га? З ким? Не з Гітлером?

— Так, так, можливо...— Поліпов знову витер з лоба піт.— Цілком можливо, бо все... все це логічно ви...

Лахновський чекав цих слів напружено, як підсудний чекає вироку, і, щоб краще почути, навіть витяг довгу, жилаву шию.

— Іменно,— вимовив він задоволено.— Іменно логічно. Америка неминуче була б на боці Німеччини. І тоді б... А тепер...

Лахновський низько схилив голову, торкнувся лобом складених на тростині рук і так застиг.

По-давньому стояла глуха, гнітюча тиша. Над столом висіла фарфорова лампа з абажуром, було чути, як потріскує за склом язичок полум'я. «У лампі, певне, не гас, а бензин»,— подумав Поліпов.

— Неймовірно, незбагненно...— простогнав Лахновський, одриваючи голову від складених на тростині рук.— Як же міг Гітлер, досвідчений політик, отак страхітливо помилитися? Га? Відповідайте?

— Я вам Гітлер, чи що? — розлючено сказав Поліпов.— Як він міг? Він, певне, боявся, що рік-два ще — й Радянський Союз стане не на його зуби...

Вимовивши все це, надто слова «не на його зуби», Поліпов трохи зніяковів, навіть злякався. «Біс його знає... образиться ще, клятий дід»,— промайнуло в нього. Та Лахновський тільки кинув коротко:

— Ну?

— Ви ж знаєте, ми дуже швидко розвивали індустрію, оборонну промисловість. І Гітлер це розумів.

— Справді, може бути. Може бути...— Лахновський зітхнув тепер глибоко.— Ну то й що? Нехай рік, нехай два... Зате вся сила Англії й Америки була б у розпорядженні Гітлера. А тепер, після Сталінграда... І зараз ось на Курському напрямі почалося. Незабаром нам із цього Шестакова доведеться, мабуть, забиратися геть. Партизани просто знахабніли — під самісіньким селом шастають. Бергера вбили... Він, певне, потрібен був їм живий. І я їм потрібен живий. Атож, тепер чекай нападу на саме Шестаково. Такі ось справи, такі справи, Петре Петровичу...

Лахновський раптом ривком викинув з крісла своє тіло, титцяючи тростиною в килими, квапливо пішов до протилежної стінки, мовби наміряючись з ходу проломити її. Але біля самісінької стінки рвучко повернувся, пішов, майже побіг назад.

— Ось такі справи, Петре Петровичу! — повторив він, зупиняючись біля крісла.— Ні, Гітлерові цієї війни не виграти. А це означає... це означає, що нам не виграти взагалі... в цьому столітті.

Помовчавши, послухав навіщось тишу. І в цій абсолютній тиші ще раз вигукнув:

— У цьому столітті!

Сів на попереднє місце, насупився, мовби його грубо й несправедливо образили.

— Як це гірко усвідомлювати, Петре Петровичу! Як гірко вмирати з цією думкою.

Поліпов, вражений, нічого не міг сказати. Та Лахновський і не вимагав цього.

За дверима, закритими порт'єрами, почувся шум, якийсь рип, нагадуючи, що життя десь там ще не закінчилося, ще триває, моторошне й незбагненне. Поліпов повернувся до дверей головою. Порт'єра колихнулася і з'явився Кузін—Валентик у тій же формі підполковника радянських військ.

— Гер штандартенфюрер...— почав був він, та Лахновський досадливо махнув рукою:

— Зараз, почекайте там...

Поліпов зрозумів, що цей тип з'явився у зв'язку з його дальшою долею і відповідне розпорядження незабаром буде. «Яке воно тепер буде? І чим усе це закінчиться?» — думав він, відчуваючи, що до горла підступає нудота.

— Так, кепські справи в німців, коли вони зважилися на крайності... на фізичне знищення когось із радянського керівництва. Може, найголовнішого керівника...— промовив Лахновський.

Губи в Поліпова побіліли й самі собою розтулилися:

— Не може бути... Не може...

— Ні, все може бути. А втім, я не запевняю. Так, здогад лише. Та не трусись! Твоя кандидатура, па щастя для тебе, відпала, в зв'язку із загибеллю Бергера.— Він насмішкувато оглянув Поліпова, який у своїй брудній гімнастерці з пожмаканими погонами був жалюгідний і непривабливий.— Та коли б і не відпала, то не пройшла б. Он які молодці є,— кивнув він за двері, куди вийшов Валентик.— Такі підуть на все. На все!

Останні слова він виштовхнув з себе над силу, багровіючи від рантового приступу удушся. Потім, смикаючи стертою, зморшкуватою шиєю, довго кашляв, прикладаючи до рота носовичок.

Не перестаючи кашляти, він витяг з кишені темну пляшечку, висипав з неї на тремтливу долоню дві чи три пілюлі, квапливо кинув їх у рот. Кашляв він і після того як проковтнув пілюлі, та вже тихше й рідше, нарешті перестав зовсім, витер носовичком слюзові очі.

— Уф! — зітхнув з полегкістю, сховав носовичок. — Добрі пілюльки. Без них би... Щодо хімії німці молодці. «Справді: газові камери винайшли, душогубки всілякі...» — подумав Поліпов, але вголос цього не сказав.

— Ну що ж, Петре Петровичу... — Поліпов гадав, що розмова з ним закінчується, хотів був підвестись. Проте Лахновський жестом попросив сидіти. — Ну що ж... Не вдалося нам виграти в цьому столітті, виграємо в наступному. Перемога, каже ваш Сталін, буде за нами. За Росією тобто. Це правда, тепер — за Росією. Але остаточна перемога залишиться за протилежним їй світом. Тобто за нами.

У скрипучому голосі не було зараз ні злості, ні роздратування і слова, певніше думки, виголошені цими словами, звучали в устах Лахновського переконливо.

— Не помиляєтеся? — вихопилося в Поліпова мимоволі, навіть протестуюче.

— Ні! — підвищив голос Лахновський. — Ви що ж, гадаєте, Англія й Америка завжди будуть з Росією? Не можна примирити вогонь і воду.

— Але ідеї Леніна, комунізму — вони...

Поліпов почав і запнувся під холодним поглядом Лахновського.

— Ну?! — зловісно видавив він. — Продовжуй!

— Вони, ці ідеї... — Поліпов був нерадий, що почав про це говорити. І в той же час хотів виразніше зрозуміти, на чому ж все-таки тримається ця фантазія Лахновського.

— Непереможні? — вигукнув, наче прогавкав, Лахновський. — Це ти хотів сказати? Про це весь час кричить ваша преса. Непереможні тому, що слухні, мовляв...

— Я хотів сказати, — перебив Поліпов, — вони, ці ідеї, все ж таки... привабливі, так би мовити, для мас.

— Все ж таки? Для мас?

Він вихопив з його уривистих фраз саме ці слова, на яких Поліпов не хотів би спиняти його увагу. Але цей клятий старий повторив саме їх, і Поліпов поморщився.

Лахновський помітив це, насмішкувато ворухнув губами, спираючись на тростину, повільно, мовби над силу

розгинаючи висохлі суглоби, підвівся й більше вже не сідав до кінця розмови.

— Слухай мене, Петре Петровичу, уважно. По-перше, непереможних ідей нема. Ідеї, всілякі там теорії, різні політичні вчення народжуються, на якийсь час визнаються тією чи тією групою людей як єдино правильні, а потім старіють і вмирають. Нічого вічного нема. І законів ніяких вічних у людей нема, крім одного — жити та їсти. Причому жити якомога довше, а їсти якомога солодше. От і все. А щоб добитися цього... заради цього люди вигадують усілякі ідеї, пристосовують їх, щоб цієї мети досягти, дурять ними ці самі маси — безглузду й жадібну юрбу двоногих звірів. Хіба не так?

Поліпов мовчав, стуливши міцно губи.

— Мовчиш? Там, у своїх, де-небудь на зборах, ти сильно заколотився б проти таких слів. А тут — що тобі сказати? Ось і мовчиш. А я тебе, шановний, наскрізь бачу. Ідеї... Не подолай нас тоді ця озвіріла юрба, ти б тепер зовсім інші ідеї проповідував. Цареві б здравицю до хрипу кричав. Бо це давало б тобі жирний кусень. Але ця юрба зробила те, що вони називають революцією... Незважаючи на наші з тобою зусилля, все пішло нанівець. За ці зусилля й мене, й тебе могли запросто роздавити... як колесо мураха давить. Але ми вивернулися. Ти і я. Та я продовжував, я продовжував усіма можливими засобами боротися. Тому й тут, з німцями, опинився. А ти, братику, пристосувався до нового часу й ладу. Ти питаєш, чи вірю я в бога? А сам ти віриш у комуністичні ідеї? Не віриш! Ти просто пристосувався до них і тепер удаєш, що віриш, борешся за них. Тому що саме це за нових часів тільки й могло дати тобі великий... і, наскільки можливо, жирний кусень. Хіба не так? Га, не так?

По-давнішому мовчав Петро Петрович Поліпов.

Лахновський крутонувся, квапливо збігав до вікна, завішаного цупкою і важкою матерією.

— Ось, це все по-перше,— оголосив він, повернувшись.— Але я тебе не засуджую... Жити кожному хочеться... А тепер по-друге. Комуністичні ідеї, кажеш, привабливі для юрби? На жаль — так. На жаль — так!

Двічі повторивши це, Лахновський змовк. Стоячи на одному місці, він дивився чомусь собі під ноги й тицвав тростиною в килим. Поліпов тепер побачив, що вістря його тростини загострене, воно простромляє килим наскрізь. Але йому й на думку не спало, що Лахновський при бажанні

користується тростиною, як страшною зброєю, він подумав, що вона загострена для того лише, щоб не ковзала при ходьбі. Та ще йому шкода було дорогого килима.

— На жаль — так, — повторив Лахновський. — І я, Петре Петровичу, думаю вже про те, про що, можливо, мало хто й думає тепер. Що Гітлер програв війну, це тепер ясно. Але як воно закінчиться, га?

Він різко скинув очима на Поліпова, потім, мовби загрозливо, підвів голову.

— У якому... розумінні? — відізався Поліпов на його безмовне запитання.

— Росіяни витіснять німців, відкинуть зі своєї території. А далі що? Перейдуть вони кордон чи ні? І коли перейдуть, де зупиняться? Що станеться з тими країнами Європи, які тепер перебувають під владою Гітлера і воюють на його боці? Що станеться з самою Німеччиною, з усією Європою?

— Хто ж... може це сказати, — промовив Поліпов.

— Сказати ніхто не може... а думати хіба не треба? Хіба не можуть численні країни, підвладні тепер Гітлерові, опинитися під п'ятою більшовизму? А значить — на його боці?

Не чекаючи відповіді, та й не цікавлячись нею, Лахновський рушив по кімнаті мимо Поліпова, обійшов навколо столу.

— Тим більше, що ідеї комунізму поки що привабливі! — роздратовано ткнув він тростиною в килим, зупиняючись. — Адже ось що може вийти, шановний.

Лахновський постояв ще, болісно стуливши губи, потім хитнувся, пішов у другий бік, знов обійшов навколо столу, спинився тепер навпроти Поліпова. Той хотів був підвестись, але старий знову жестом спинив його.

— Але, як кажуть ваші діалектики, все тече, все змінюється. Коли навіть станеться таке з Європою... Не з усією, будемо сподіватися, — до Іспанії, скажімо, до Португалії... до так званих нейтральних країн більшовики не поткнуться. Коли ж і станеться таке, ну що ж... перемога наша трохи віддалиться, тільки й того. Але ми будемо щодня, щогодини працювати над нею. Ах, який жаль, Петре Петровичу, що небагато мені вже залишилося жити! Як хочеться працювати, хай йому чорт, ради великої і справедливої нашої справи!

Поліпов сидів на стільці безпорадний і жалюгідний. Уважно подивившись на нього, Лахновський знов посміх-

нувся тією поблажливою посмішкою, що лише прикривала зарозумілість та гидливість і спитав:

— Не вірите в нашу перемогу?

Полінов знизав плечима: не знаю, мовляв, що й думати.

— А ось дружина ваша вірить. На зорі її туманної юності я розмовляв з нею якось про це, — він кілька секунд про щось думав, щось пригадував. У його старечих, потьмянілих очах ворухнувся живий вогник і тут-таки згас. — Поліна Сергіївна надзвичайна жінка. У вас нема дітей?

— Ні.

— Шкода. Дуже шкода. Ви бережіть дружину.

— Спасибі за пораду. Мені ще самому... ще невідомо, що буде зі мною...

— Ну, залишиться живий, — переконано сказав Лахновський. — В атаку вам не ходити.

— Минула вже доба, як я з редакції виїхав. Мене вже загубили. Якщо ви мене й відпустите...

— Відпустимо, — підтвердив Лахновський. — На світанку будеш у своїх.

— Як же я поясню... де був, чому був відсутній? Мною ж особисти одразу зацікавляться.

— Ах, боже мій! — Лахновський підніс тростину і роздратовано ткнув нею килим. — Сьогодні зранку обидва фронти — ваш і наш, знову рушили. Там таке діється! Хто помітить у цьому сум'ятті, в місиві крові та смерті, що ти був добу відсутній? Зараз Валентик переведе тебе де-небудь за лінію фронту...

Стілець під Петром Петровичем знову рипнув, груди його якось самі собою наповнилися повітрям, але зітхнути з полегкістю він посоромився. Він відчув на собі чіпкий погляд Лахновського, тремтливою долонею витер змоклого лоба й потихеньку, відчуваючи, як квапливо токотить серце, випустив з себе повітря.

— Зрадив, бачу? — спитав Лахновський. На губах у нього тепер зміїлася уїдлива посмішка. — Ось ти зайвий раз і демонструєш цей одвічний закон, що існує в людському стаді, — жити, за всяку ціну вижити. Всі ви скоти. І ти не кращий і не гірший з них. Живи! Ти ще, порівнюючи зі мною, молодий. Живи.

Останні слова він вигукнув з люттю, із заздрістю, круто повернувшись, пішов у куток кімнати, там постояв, мовби роздивляючись щось. Рвучко обернувшись, квапливо підійшов, майже підбіг до Полінова.

— Так, проклятуці комуністичні ідеї поки що привабливі! І багатьох вони, ці ідеї, роблять, на жаль, фанатиками. Тому Гітлер зазнає поразки.— Лахновський тяжко, з хрипом дихав.— У своєму житті я чимало зустрічав таких фанатиків. Оцього, як його... Антона Савельєва пам'ятаєш?

— Аякже,— над силу вимовив Поліпов.

— Ти виказував, а я садовив його! Все стерпів, скотина,— каторжний труд, кандали, торттури...

— Він... загинув. Нема його в живих,— докинув свого слова Поліпов.

— Загинув? Де ж це? Коли?

— Понад рік тому, дружина мені писала. До Шантари, де я працював, евакуйовано оборонний завод. Там була пожежа. Цей Антон Савельєв... Він був директором того заводу. Цензура з листів усе таке викреслює. Та все ж я зрозумів, що завод був би вибухнув, коли б Антон Савельєв щось там не зробив. При цьому й загинув.

— От-от! А цей... Чуркін—Суботін? Головний новомиколаївський більшовик? Твоя дружина писала мені до війни, що він був секретарем обкому.

— І тепер... Живий ще.

— Ага, ага, живий...— Лахновський уже заспокоївся, лють, що бушувала у нього всередині, ущухла.— Живий... І ти живи, Петре Петровичу. І своїм життям, своєю роботою руйнуй привабливість комуністичних ідей... як і раніше.

У Поліпова ворухнулися складки на лобі.

— Атож, як і раніше! — розлютився Лахновський.— Не зображуй такого подиву!

Потім гнів його якось одразу прив'яв, ущух, він, телінаючи тростиною, почав мовчки походжати туди й сюди по кімнаті. І десь через хвилину заговорив:

— Бачиш, у чому річ, Петре Петровичу... Ми зараз розлучимось, і бог знає, чи побачимось ще колись. Навряд. Тому я скажу тобі все... що, звичайно, вважаю за можливе. Може бути, щось ти зрозумієш, а чогось, може, й ні. Та по суті й дарма, зрозумієш чи ні. Все одно ти залишишся такий, який ти є.

— Який же я... дозвольте спитати, у вашому розумінні? — ображено скрививши губи, спитав Поліпов.

— Який ти є, такий і є,— вів далі Лахновський неголосно, не удостоївши Поліпова навіть поглядом.— Я бо вже

тебе добре знаю. Але такий ти нам і потрібний. Це я в тобі завжди цінував. Хіба ні?

Тільки тепер Лахновський, спинившись на мить, подивився на нього. Але Поліпов демонстративно відвернувся.

— Що ж, з моєї точки зору, сталося в світі після революції в Росії? — серйозно вів далі Лахновський. — А втім, не будемо говорити про увесь світ, це надто складно. Візьмімо тільки Росію. Ну що ж, у так званому народі стався вибух біологічного шаленства...

Поліпов тепер мимоволі глянув на Лахновського.

— Так, — кивнув той, — я так вважав тоді, в ті роки, та й тепер вважаю. Саме так! Слепе біологічне шаленство, закладене в кожному людиноподібному, вирвалося назовні. І сили, котрим всевишнім визначено держати в узді людське стадо, не витримали, були зметені. Російські правителі були безмозкі йолопи, це давно очевидно. Треба було або держати це біологічне шаленство народу в узді, в таких міцних посудинах, щоб воно звідти не виплеснулося й не розірвало саму посудину, або, коли це важко або неможливо, давати віддушину, поволі спускати пару з казана... Ну, не знаю, подачки якісь, чи що, кидати час від часу цим робітникам і селянам, усій смердючій погані... Робочий день, скажімо, зменшити, платити трохи більше. Всілякі розваги забезпечити. Чого римляни вимагали від своїх правителів? Хліба й видовищ! Якось задовольняти низькі, найелементарніші потреби цих скотів. Але власть іміущі в Росії до цього не додумалися. І пройшов по Росії смерч, який все змів на своїй путі. Так?

Поліпов здригнувся від цього запитання, що впало на нього, як камінь.

— Що ж... Справді, все було зметене, — погодився він.

— Так, усе. І ми в цій пустині... на цих уламках намагалися після смерті Леніна, цього найголовнішого фанатика, цього проводиря проклятущої революції... Не знаю, як його ще назвати... Маркс, Ленін... Справді, це були геніальні люди. Я визнаю! — Лахновський знову почав наливатися гнівом і, задихаючись, бігав дедалі швидше по глухій, завішаній важкими полотнищами кімнаті. — Я визнаю... Але їхня геніальність в одному — вони знайшли спосіб випустити на волю біологічне шаленство народу! Справді, після його смерті ми почали будувати... Закладати основи нової, справедливої... і необхідної нам держави, необхідного нам суспільства. І ми багато зробили.

— Хто це — ми? — наважився спитати Поліпов про те, що давно свердлило йому мозок.

Лахновський — він пробігав цієї миті мимо Петра Петровича — мовби вдарившись лобом об невидиму стінку, ривком обернувся до Поліпова, на драглистих щоках, на підборідді в нього палахкотіли рожеві плями.

— Ми? Хто ми? — перепитав він. — Ми — це ми. Ви досі називаєте нас троцькістами.

Поліпов дивився на Лахновського спайтеличено. Той теж не відривав од нього збудженого погляду. Рожеві плями ще повзали по його зім'ятому, мовби пожованому обличчі.

Нарешті Поліпов якось недовірко й розгублено посмінувся. У водянистих очах Лахновського настрашливо ворухнулись темні цятки, зіниці його мовби спалахнули чорним полум'ям, збільшилися в кілька разів і тут-таки знову стали колишніми. І усмішка на круглих щоках Поліпова розтанула, миттю зникла, брови неспокійно заворушилися.

— Ось так, — задоволено мовив Лахновський. — І ти даремно... Це була грізна сила! Ви багато базикаєте про троцькізм, але не знаєте, не уявляєте, яка це була сила... І яка відплата чекала Росію!

Вимовивши це, Лахновський раптом обм'як, розпустився, по-старечому, із схлипуванням, втягнув у себе повітря й поплентався до завішаного вікна. Коли йшов, плечі його були згорблені, маленькі, худенькі.

Дійшовши до вікна, він там постояв, як щойно в кутку, майже уткнувшись обличчям у порт'єру. Наче хлопчисько, якого жорстоко й несправедливо образили, він тепер плакав беззвучно.

— Але ваш... Не твій, а ваш, я кажу, клятий фанатизм подолав і цю силу, — сказав він хрипло, не обертаючись. А потім обернувся, дзичі або й тричі переступив. — І запам'ятай, Петре Петровичу, запам'ятай: це вам, усій Росії, всій нашій країні, ніколи не проститься!

По-давньому стояла в кімнаті глуха тиша, і тільки-но змовк голос Лахновського, стало чути потріскування гасової лампи. І ще Поліпову здалося, що по всій кімнаті розноситься лункий стукіт його серця.

— Не проститься! — повторив Лахновський. — Троцького нема... Його найближчі помічники, вірні його соратники, засуджені й розстріляні. Але ми багато встигли зробити, Петре Петровичу. Промисловість Радянського Союзу, наприклад, не набрала тієї потужності, на яку розраховували його правителі...

Поліпов ворухнувся. Лахновський блискавично підхопився з місця, швидко, як молодий, підбіг до нього, піднісши на ходу страшну свою тростину вістрям уперед. Здавалося, ще мить — він простромить Поліпова своїм прутом, розцяцькованим під дерев'яну палицю. Про це догадався, здається, й Поліпов, обличчя його змертвіло, й мимоволі, ступивши крок назад, він тремтливими губами квапливо промовив:

— Арнольде Михайловичу?! Арнольде Мих...

— Ти... не віриш мені?! Не віриш? — істерично прокричав Лахновський.

— Чому ж... — мотнув головою Поліпов, з жахом дивлячись на вістря тростини.

Лахновський стулив губи дужкою, опустил свою тростину, ввіткнув її в килим.

— Так, ми терпимо тепер поразку... Ми, Петре Петровичу, зробили багато що, та не все... Не достатньо для нашої перемоги. Дарма. Боротьбу да-алеко-о не закінчено! Наших людей ще бага-ато в Росії. А за її межами ще більше. Ну, не трясись. Сядь!

Петро Петрович підкорився.

— Ти навіть не уявляєш собі, які ми маємо сили. Яка міць у нас... Тільки діяти будемо тепер не поспішаючи, з дальнім і точним прицілом.

Говорячи це, він дивився на Поліпова якимось дивно, мовби чекаючи заперечень і мовби готовий при перших же звуках його голосу обрушитися на нього згори, як коршак на курча, повалити на килим, розчавити ногами, прип'ясти до килима своєю тростиною. Рука його, стискаючи тростину, вже нетерпляче здригалася, і Поліпов, здається, розумів його стан і його намір, дивився широко відкритими очима на худу, висохлу руку старого, ворухнув губами, але нічого не казав.

— Я багато думав над майбутнім, Петре Петровичу, — несподівано посміхнувся Лахновський лагідно і якимось мирно, добродушно. — Звичайно, теперішнє покоління, що всотало в себе увесь фанатизм так званого марксизму-ленінізму, нам не зламати. Намагались, не вийшло. Так, намагались — не вийшло, — ще раз повторив він роздумливо. І, в котрий раз оглядаючи Поліпова з голови до ніг, скривив губи. — Чимало, чимало до війни було в Росії, в усій Радянській державі надто вже заповзятливих революціонерів, чимало було й таких кар'єристів та шкурників, як

ти... На різноманітних ділянках, на різноманітних посадах, великих і малих. Хто свідомо, а хто несвідомо, але такі надреволуціонери й такі ж комуністи, як ти, допомагали нам розкладати комуністичну ідеологію, поганити її в очах народу, в свідомості найзавзятіших, але не дуже грамотних її прихильників. А деякі з таких... і ти ось, приміром, сприяли ще й дискредитації... а інколи й загибелі справжніх комуністів... Вони летіли з своїх постів, опинялися у в'язницях і таборах. Вони вмирали від розриву серця, або їх розстрілювали...

По широкому лобі Поліпова котилися краплини поту, але він не зважувався стерти їх, боявся тепер навіть поворухнутися.

— Та-ак,— зітхнув Лахновський, знесилено й тужливо дивлячись на його змоклого лоба,— усім цим ми вміло користувалися. Але всього цього було мало. Мало...

Безвиразні очі Лахновського, втупившись у Поліпова, тьмяніли дедалі більше, мертвіли й, здавалося Петрові Петровичу, застигнуть зараз навіки, й, постоявши ще якусь мить, Лахновський стовпом повалиться на бік, його висхле, обтягнене старомодним сюртуком тіло безшумно впаде на товстий килим, а тростина, на яку він спирається зараз обома руками, відлетить геть.

Та Лахновський не впав, навіть не похитнувся, безживні очі його стенулися, зіниці засвітилися чорними цятками, й він прикрив їх зморшкуватими, без вій, повіками.

— Та-ак,— витяг з себе слабенький звук Лахновський.— Але світ, Петре Петровичу, в кінцевому підсумку дуже простий. Дуже простий...

Тільки тепер Поліпов зважився піднести руку й обтерти піт з лоба та щік. Лахновський кивнув, мовби схвалив це.

— Настане день — війна закінчиться,— вів далі він.— Очевидно, російські війська перейдуть свій кордон, вступлять у Німеччину, займуть Берлін. І страшно подумати, що буде з Європою? Але... ось кажуть — лихо не без добра. Це так. Але й добра без лиха нема. Наймогутніші країни світу — Америка й Англія — дозволять хіба комуністичній ідеології безперешкодно розповзтись по всій Європі? Га? Дозволять хіба втратити Європу? Га?

Поліпов двічі якось смикнувся, мовби щоразу хотів підвестись, підхопитись. Але не підвівся, а тільки пробурмотів щось невиразне.

— Що?! — люто прокричав Лахновський.

— Я кажу... зроблять, звичайно, все, щоб не дозволити.

— Дурень! — заревів старий, метнувся знов до порт'єри і, дійшовши до неї, рвучко обернувся. — Дурень ти, але... правильно, все зроблять. Хоча щось... якісь країни ми, можливо, втратимо. Ну, наприклад, Польщу. Щоб дійти до Німеччини, треба перейти насамперед через усю Польщу, через Румунію. Атож! А це означає, що на шляху радянських військ будуть Угорщина, Чехословаччина і не знаю, які ще країни. І, ввійшовши в них, росіяни встановлять там свій лад, звичайно. Це ти, Петре Петровичу, правильно сказав.

І хоч Поліпов нічого такого не казав, він не заперечував, сидів тихо, намагаючись не дивитися тепер на сердитого старого.

— Це ти правильно, — повторив Лахновський і далі, стомлено й роздратовано, сказав: — Америка і Англія не завжди будуть на стороні Росії. Чому ж тепер на її стороні? Певне, бояться, що коли впаде Росія, Гітлер проковтне Англію, як гоголівський Пацюк галушку. Ну, а тоді з Америкою розмова буде крута. І не вистояти їй. Американці які вояки? Пиячити та з жінками розпутничати — це вміють. А воювати? Ні-і. І океан їх не загородить. Ось чому вони поки що з Росією. Але впаде Німеччина, і вони отямляться... Отямляться, Петре Петровичу! Іншого бути не може й не буде!

Потім Лахновський довго стояв нерухомо, мовби трикратно до чогось прислухаючись. Поліпов, занепокоєний, теж напружив слух, але в мертвій тиші, що панувала в кімнаті, не почув навіть найменшого звуку.

— Так, після війни ми будемо діяти не поспішаючи, з дальнім і вірним прицілом, — повернувся до попередньої думки Лахновський. — Все дуже просто в світі, кажу, все дуже просто. Теперішнє покоління не зламати... Що ж, візьмемося за наступне. Розумієш, Петре Петровичу?

Поліпов хотів сказати «ні», та тільки беззвучно мотнув головою.

— Ах, Петре Петровичу, дорога ти моя людина! — несподівано тепло, якось по-батьківському сказав Лахновський. — Все на світі, я сказав, уже має звичай старіти. Будинки, дерева, люди... Бачиш, як ми з тобою постаріли. Це закон, абсолютний закон природи. Сама земля старіє. Але вона вічна. А люди вмирають, на зміну їм приходять

інші. Протягом кількох десятиків років одне покоління змінюється другим. Хоч це ти спроможний зрозуміти?

— Ну то й що ж з того, що змінюється?

Лахновський незадоволено поморщився від такої нетямуцості, заходився терпляче розтлумачувати йому, як маленькому:

— Я ж тобі й пояснюю... У цьому столітті нам уже не перемогти. Нинішнє покоління людей у Росії надто фанатичне. До знавіснілості фанатичне. Війни звичайно послаблювали будь-який народ, бо, крім фізичного винищення значної частини людей, виривали його духовне коріння, топтали й знищували найголовніші основи моральності. Спалюючи книжки, знищуючи пам'ятки історії, влаштовуючи стайні в музеях і храмах... Таку ж мету переслідує й Гітлер. Та надто він багатолюдний, цей клятий ваш радянський народ... Чи, може, він якийсь особливий і незрозумілий... І в результаті війни він не слабшає, а дужчає, його фанатизм і віра в перемогу не зменшуються, а дедалі збільшуються. Гітлер не може цього зрозуміти, а коли б зрозумів, спробував би якось вийти з війни. Отже, він приречений, і його імперія, його тисячолітній рейх, напередодні краху... Отже, треба діяти нам іншим шляхом. Пам'ятаєш, звичайно, Ленін ваш сказав колись: ми підемо іншим шляхом. Читав я це десь чи в кіно чув... Що ж, гарна фраза. Ось і ми підемо далі іншим шляхом. Будемо виривати це духовне коріння більшовизму, поганити, знищувати найголовніші основи народної моральності. Ми будемо розхитувати таким чином покоління за поколінням, вивітрювати цей ленінський фанатизм. Ми будемо братися за людей з дитячих, юнацьких років, найголовнішу ставку завжди робитимемо на молодь, почнемо розкладати, розбещувати, розтлівати її! — зморшкуваті повіки Лахновського швидко й часто засмикалися, очі зробилися круглими, в них заплескався, запалахкотів лютий вогонь, він почав говорити голосніше й голосніше, а під кінець буквально закричав: — Так, розбещувати! Розтлівати! Ми зробимо з них циників, пошляків, космополітів!

Лахновський був тепер страшний. Вигукуючи все це, він метався по всій кімнаті, глибоко встромляв свою тростину в килим, біла маленька голова його трусилася, очі горіли безумним вогнем, і, здавалося Поліпову, на тонких і висохлих губах його проступає піна, пузириться й лопається.

— Ну, припустимо,— мимоволі вимовив зляканий, приголомшений Поліпов.— Тільки як це зробити?

— На місце! — в самісіньке вухо садонув йому клекотливий від люті голос Лахновського.

Поліпов хитнувся й тут тільки виявив, що він знову підвівся з стільця. Він намацав рукою його спинку, сперся на неї. Лахновський, стоячи поряд, давив на нього очима.

Поліпов повільно сів. Ухо, в яке Лахновський випукнув йому ці два слова, горіло, мовби й справді в нього чимсь ударили.

— Як зробити? — пробурчав Лахновський уже без попереднього гніву. Лють його, швидко виникаючи, так само швидко й ущухала, мовби збігала, як вода крізь сито. Так сталося й цього разу, й перед Поліповим знову стояв, спираючись на свою тростину, здавалося б, лагідний і безпорадний, здрихлілий старик. — Так, нелегко це зробити, Петре Петровичу... А головне — не так скоро... Неможливо швидко досягти цього. Десятки й десятки років минуть. Ось що прикро.

Поліпов підвів голову. Лахновський спіймав його погляд і, мовби зачепившись чимсь, довго не відпускав.

Отак вони, дивлячись один на одного, якийсь час мовчали. Один стояв, другий сидів, але обидва мовби перетворилися на скам'янілі статуї.

— Що? — спитав нарешті Лахновський. — Думаєш: звідки в цього чорта Лахновського такий фанатизм? І навіщо йому? Здохне ж незабаром, а ось, мовляв...

— Н-ні...

— Не бреш, думаєш! — обрізав його Лахновський. — І це добре. Сам бачиш — у них є фанатики, і в нас є. Ще які є! Набагато завзятіші й непримиренніші, ніж я. Знай це. Запам'ятай. Звичайно, моє життя кінчається. Ну що ж, інші продовжуватимуть нашу справу. І рано чи пізно вони побудують у Росії, по всіх ваших Радянських республіках зовсім новий світ... угодний всевишньому. Це станеться тоді, коли всі люди... чи принаймні більшість із них стануть схожими на тебе. Адже ти, Петре Петровичу, не станеш... не будеш зі зброєю в руках захищати старий комуністичний світ?

— Тепер — обороняю, як бачиш. — Поліпов смикнув плечем, на якому стирчав майорський погон.

— Ну, зараз, — посміхнувся Лахновський, — та й який з тебе захисник навіть тепер?.. А потім, коли відповідним чином буде підготований увесь народ...

— Теорія гарна, — усміхнувся й Поліпов, знову починаючи сміливішати. — Легко сказати — увесь народ. А як,

ще раз питаю, зробити це вам? У партії... комуністів велетенський ідеологічний, пропагандистський апарат. Він що, буде бездіяльний? Сотні й тисячі газет і журналів, радіо, кіно, література. Все це ви берете до уваги?

— Беремо,— кивнув Лахновський.

— Радянський Союз економічно був перед війною слабший від Німеччини. Менше, значить, було танків, літаків, гармат. І всього іншого. Та й тепер, може бути... А втім, тепер — не знаю. Але преса... Ідеологічний апарат зробив найголовніше — виховав, розпалив до краю те, що ви називаєте фанатизмом... А інакше кажучи — патріотизм, любов до своєї землі, гордість за свій народ, за його минуле й сучасне. Виховав небувале почуття інтернаціоналізму, любові й поваги народів одного до одного, прищепив небувалу віру в партію комуністів... І в кінцевому підсумку — віру в перемогу,— говорив Поліпов, сам дивуючись, що говорить це. Але, почавши, спинитися вже не міг. Відчував, що тепер йому необхідно до кінця висловити свою думку.— І ви бачите — народ захлинається в цій своїй гордості, у своєму патріотизмі й відданості, у вірі й любові. Цим і пояснюються всі перемоги на фронті... Всі діла в тилу. Солдати, мов розсатанілі, йдуть у бій, не задумуючись про загибель! На заводах, на фабриках люди по двадцять годин на добу стоять біля верстатів! І жінки стоять, і діти! На селі люди живуть на картоплі, на кропиві — все, до останнього кілограма м'яса, до останнього літра молока, до останнього зерна, віддають фронтові. Усі, навіть безпомічні й старезні баби й діди повиповзали зараз у поле, висмикують бур'яни на ланах. Ось як їх виховали! І це... Все це ви хочете поламати, знищити, вивітрити?

— Це,— кивнув Лахновський, вислухавши його не перебиваючи.

— Ну, знаєте...

— Саме це, Петре Петровичу,— спокійно повторив Лахновський.— Ти не віриш, що це можливо, і не треба. Вважай мене безумним філософом чи ще ким... Я не побачу плодів цієї нашої роботи, але ти ще, можливо, станеш свідком...

Лахновський, затиснувши тростину під пахвою, знову витяг табакерку, розкрив її, забив одну, тоді другу ніздрю тютюном.

— Газети, журнали, радіо, кіно... все це у більшовиків, звичайно, є. А у нас — ще більше. Вся преса іншого світу, всі ідеологічні засоби фактично в нашому розпорядженні.

— Весь цей інший світ ви й можете... одурманити, — майже крикнув Поліпов. — А народів Росії це не стосується.

— Як сказати, як сказати... — похитав головою Лахновський, сховав табакерку, знову заходився вістрям тростини копірситися в килимі. А покопірсавшись, сказав, зітхнувши: — Зараз важко все це уявити... тобі. Бо голова в тебе не тим заповнена, ніж, скажімо, в мене. Ти не думав про майбутнє. Закінчиться війна — все якось утрясється, влаштується. І ми кинемо все, що маємо, чим володіємо... Все золото, всю матеріальну потугу на задурювання і задурманювання людей! Людський мозок, свідомість людей здатні до змін. Посіявши там хаос, ми непомітно підмінімо їхні цінності на фальшиві й змусимо їх у ці фальшиві цінності повірити! Як, питаєш? Як?!

Лахновський, в міру того, як говорив, знову почав, у котрий уже раз, збуджуватися, бігати по кімнаті.

— Ми знайдемо своїх однодумців... своїх союзників і помічників у самій Росії! — зриваючись, вигукнув Лахновський.

Поліпов не відчував тепер неспокою, та й взагалі все це філософствування Лахновського якось не сприймав всерйоз, не вірив у його слова. І, не бажаючи цього, все ж сказав:

— Та скільки ж ви їх там знайдете?

— Достатню кількість!

— І все одно це буде краплина в морі! — з якоюсь упертістю заперечив Поліпов.

— І навіть не те слово — знайдемо... Ми їх виховаємо! Ми їх настворюємо стільки, скільки треба! І ось тоді, ось потім... з усіх боків — зсередини й ззовні — ми й почнемо розкладати... тепер, звичайно, монолітне, як люблять повторювати ваші правителі, суспільство. Ми, як черва, поточимо цей моноліт, продірявимо його. Мовчи! — заревів Лахновський, почувши не голос, а рипіння стільця під Поліповим. — І слухай! Спільними силами усі ваші історичні авторитети, ваших філософів, учених, письменників, художників — усіх духовних і моральних ідолів, якими пишався, яким поклонявся колись народ, ми зведемо до примітиву, як учив, як умів це робити Троцький. Льва Толстого він, наприклад, задовго до революції називав у своїх статтях замшілою кам'яною брилою.

— Не читав... Та мені це й байдуже.

— От-от! — ще більше пожвавішав Лахновський. — І коли таких, кому це байдуже, буде багато, справа

робитиметься швидко. Всю історію Росії, історію народу ми будемо трактувати як бездуховну, як царство суцільного мракобісся та реакції. Поволі, крок по кроку, ми витравимо історичну пам'ять у всіх людей. А з народом, позбавленим такої пам'яті, можна робити що заманеться. Народ, який перестав пишатися минулим, забув його, не розумітиме й сучасного. Він стане байдужим до всього, отупіє й кінець кінцем перетвориться на стадо скотів. Саме цього й треба. Саме цього й треба!

Горло Лахновському перехопило, він, задихаючись, почав чорніти й безпорадно, в якомусь останньому відчаї, дряпав зморшкувату шию правою рукою, з лівої одначе не випускаючи тростини. Потім розкашлявся й кашляв часто, безперервно, сильно смикаючи при цьому головою й витягаючи шию, мов гусак на ходу.

— Отак воно, шановний, — сказав він уже не гнівно, але якось пишномовно. — Я, Петре Петровичу, відгорнув тобі лише краєчок завіси, й ти побачив тільки крихітний куточок сцени, на якій епізод за епізодом розігруватиметься грандіозна за своїми масштабами трагедія — картина загибелі найнепокірнішого на землі народу, остаточного, безповоротного згасання його самосвідомості... Звичайно, для цього доведеться багато попрацювати.

Поліпов не знав, що колись, давним-давно, ховаючись у Новомиколаївську від можливого викриття всієї його діяльності, Лахновський такі ж маячливі ідеї розвивав перед його майбутньою дружиною. Він не знав і знати не міг, що за всі довгі роки, що минули після цього, в заціпенілому від люті й ненависті мозку Лахновського нічого нового не народилося. Приголомшений і роздавлений усім почутим, він вражено дивився на старого, який стояв неподалік від нього в якійсь чудернацькій позі — ноги його, здавалося, не тримали, й, спираючись однією рукою на тростину, а другою на крісло, він, напівзігнувшись, у тяжкій задумі мовби висів між тростиною й кріслом. Мозок Поліпова не міг у повному обсязі осягнути смисл усього сказаного, не міг визначити, серйозно все це чи ні, нормальна перед ним людина, цей Лахновський, чи ненормальна. Петро Петрович тільки вражений був намальованою йому апокаліпсичною картиною.

— Та-а-ак. Спритно, — розгублено вимовив він після тривалого мовчання.

— Що? — різко скрикнув, мовби очутившись від забуття, Лахновський.

— Плани ваші, звичайно... рішучі. Тільки ніколи вам їх не здійснити, — мотнув головою Поліпов.

Лахновський ще раз струсонувся, випрямився. Проговорив квапливо:

— Тобі цього не зрозуміти. Не зрозуміти... Та бог з тобою. Не всім дано.

Лахновський прошкутильгав до дверей, штовхнув їх, гукнув:

— Де ти там? Гей...

Він обернувся. Слідом за ним зайшов Валентик.

— Ось він тебе одведе за лінію фронту. Як привів, так і одведе. Залишить там десь... А я стомився. Йди.

Поліпов підвівся, постояв, дивлячись на Лахновського, не знаючи, треба чи не треба йому що-небудь сказати.

Вступивши в нього свої зіниці, що плавали у водянистих очах, як поплавці, Лахновський теж мовчав. Потім губи його розтулилися, позначивши темну щілину рота.

— Живи якомога довше, Петре Петровичу, — посміхнувся він. — А служи якомога вище. Що вище, то краще для нас...

Це було останнє, що Поліпов почув від Лахновського.

* * *

Тієї самої ночі, коли Валентик вів стомленого, до краю вимотаного Поліпова на радянську сторону знайомим уже яром, десь півтора кілометра на південь переходила лінію фронту невеличка група Алейникова. До групи, крім самого Алейникова, входили Іван Савельєв, Гриша Бременко, Ольга Корольова (знаючи, що до війни Ольга жила в Шестакові, Алейников попросив її бути провідницею) та двосержантів-підривників, які нещодавно закінчили спецшколу. Група йшла вздовж глухого вибалку, теж порослого чагарником. Розпечене протягом довгого липневого дня нічне небо ще не зовсім прохололо, дихало теплом, і всі, крім Ольки, обливалися потом. Кожен ніс у речовому мішку по кілька комплектів батарей — живлення для партизанських рацій. Ольці Алейников не дозволив взяти жодної батареї, в неї не було речмишка. Вдягнена в чоловічі селянські штани та старий піджак, пов'язана хусткою, туго затягнутою під підборіддям, вона йшла попереду, час від часу обертаючись, натикалася поглядом на Гришу Бременка, сердито фиркала, як звірятко, й, відшукавши очима Івана Савельєва,

який ішов слідом за Гришею, мовби заспокоєна тим, що він не відстав, ішла далі.

— Слухай, чого ти на мене все фиркаєш? — не витримавши, стиха спитав Гриша.

— Замовкни! — блиснула в темряві очима Ольга. І хоч були ще на своїй території, кивнула кудись убік: — А то фріц заспокоїть.

З того дня, коли Ольга з'явилася в штабі прифронтової опергрупи, взаємини поміж ними склалися якісь дивні, насмішкувато-неприятні.

— Гей, баришня! — гукнув її Гриша, коли вона одного разу виходила з штабу від Алейникова.

Дівчина мовчки зупинилась. Гриша, переставши копатись у моторі, розігнувся й, неквапно витираючи ганчіркою руки, вступив на неї, роздивляючись її тендітну фігурку з голови до ніг. Її це анітрохи не збентежило. Зав'язана, як ось і тепер, у хустину, вона стояла й спокійно чекала.

Розхристаний, у непідперезаній гімнастерці, Гриша сказав:

— Дозвольте познайомитися, глянути в очі, як терен!

— А пощо це тобі, коли ти, хлопче, мерин,— відрізала Ольга.

Це так приголомшило Григорія, що він більше не міг вимовити жодного слова. Розтулив був рота, а слова не знаходилися. Ольга ж стояла собі й тепер сама оглядала його насмішкувато з голови до ніг. Гришина рука сама собою поповзла до коміра. Він застібнув гудзики, взяв ремінь, що висів на відкритих дверцятах автомобіля, підперезався ним, обсмикав гімнастерку. І тільки тоді вимовив з усмішкою:

— Сила-а...

Дівчина у відповідь тільки фиркнула, як і зараз, повернувшись та й пішла. І він нічого не посмів сказати їй услід.

Відтоді при кожній зустрічі Ольга лише глузливо фиркала, і в очах у неї спалахувала давня усмішка. Всі спроби Григорія зайти з нею в розмову ні до чого не призводили, і він, відчуваючи себе в чомусь переможеним, припинив їх.

З Іваном Савельєвим Ольга познайомилася лише кілька годин тому. Певніше, навіть не вона з ним, а він з нею. Алейников зібрав їх усіх, коротко, ще нічого не конкретизуючи, сказав, що в тил їх поведе ось вона, Оля Корольова, і наказав усім до вечора спати.

Тільки-но Алейников назвав її ім'я і прізвище, цей літній солдат, котрий сидів якось очужіло, мовби мучився тим,

що треба йти у ворожий тил, повільно й стомлено підвів важку голову, глянув на неї з похмурою, навіть, як їй здалося, зловісною цікавістю. Вона ще подумала тоді: «Навіщо цього типа береш із собою, Якове Миколайовичу?» Та коли бере — значить, бере. Рішення це обговоренню не підлягає.

Увечері в двері кімнатки при штабі, де вона спочивала, хтось неголосно постукав. «Зараз!» — відгукнулась вона й за хвилину вийшла в темний коридорчик, уже вдягнена в дорогу.

— Пора, дочко,— почула глухуватий голос, впізнаючи в ньому «цього типа», і їй було неприємно, що Алейников прислав до неї саме його. Не приховуючи цього почуття, неприязно спитала:

— Ви?!

— Я... Розумієш, я дядько Сьомчин.

— Який дядько? Чий?

— Сержанта Савельєва. Танкіста. Він мені казав про тебе... Під Лукашівкою ми стояли...

— Ой! — злякано скрикнула Ольга й швидко затулила рот долонькою. Потім, відступивши в півтемряву, вороже спитала звідти: — Ну то й що?

— Нічого...

Вона повернулась і пішла до виходу.

На розхитаній, побитій осколками полуторці вони, вже в темряві, доїхали до околиці невеличкого села. Тут на них чекали армійські розвідники. Троє молодих і неговірких солдат хвилин сорок вели їх луками, потім берегом річки, якимсь обридлим лісочком. Нарешті, зійшли в неглибоку балку, засмічену клаптями паперу, жерстяними банками, дерев'яними ящиками з неросійськими наклейками.

— Все. Вже у фріців,— сказав один з розвідників.— Щасливо. Балка ця довга, ще кілометрів із півтора. Як закінчиться, ліворуч буде ліс, праворуч — поле. Ліс обійдете з південної сторони — підійдете до села Жуковки. Німців там позавчора не було, а зараз — чорти їх знають! Тепер їх погнали, може, якась частина їхня і в Жуковці опинилася. Там дивіться.— І обернувся до Ольки: — Дідові Сергію поклін.

— Передам,— сказала дівчина.

І ось вони йдуть уздовж балки, яка все ще не закінчується. Веде їх уже Ольга Корольова.

Пітьма стояла глуха й зловісна. І тиша павкруги мертва, ворожа. Іван все це розумів свідомістю, добре знаючи, що тиша першої-ліпшої миті може вибухнути ревом автоматів, чорну пітьму можуть пропороти вогняні язики. Але в душі ані страху, ані хоч би відчуття небезпеки не було. В душі з тієї секунди, коли Алейников сказав йому про Федора, утворилася якась порожнеча, все там мовби заніміло, все тіло втратило чутливість, мозок перестав сприймати реальність оточення. У голові, розвалюючи її, дзвеніла та й дзвеніла одна-єдина думка: «Федька з німцями, служить їм... Як же так? Як же так?!» Все це було таке страхітливе й безглузде, таке незбагненне й неоясниме, що Іван навіть і не згадав, що ні хто інший, а саме він не так уже й давно нещадно кинув Федорові просто у вічі: *«Не все в житті легко пояснити... Тоді ти партизанив, що-правда, тільки здається мені: коли б трапилася тепер можливість для тебе, проти боровся б»*.

Іван ішов слідом за Григорієм Єременком, бачив якісь неспокійні погляди цієї замотаної хустиною дівчини. Але йому здавалося, що погляди ці вона кидає не на нього й що взагалі не він, Іван, іде зараз кудись у пітьмі, а хтось інший. А він, справжній Іван Савельєв, залишився десь там, у диму, у вогні, в гуркоті страхітливих боїв, у тому світі, де недавно ще були Сьомка, Дедюхін, Вахромєєв, Аліфанов, що він живе й вічно житиме за тією межею, за якою ще не було страшної звістки про Федора.

— Не відставай, Іване Силантіївичу, — почувся позаду голос Алейникова, змушуючи все-таки повернутися до реальності. — Незабаром прийдемо.

— Ага, — вимовив Іван, оглянувшись й зітхнув.

— Стомився?

— Ні. Нічого.

І помітив, як Ольга знову глянула на нього.

Балка нарешті закінчилася. Вони вийшли на узлісся, про яке казали їм армійські розвідники. Обігнувши ліс, довго стояли, вслухаючись, вдивляючись у пітьму. Потім Ольга сказала:

— Здається, тихо на селі. Лежіть тут. Я до діда Сергія піду, спитаю в нього...

Де воно було, це село, Іван у темряві не бачив. Він скинув рюкзак, поклав на нього автомат, сів на землю. Те саме зробили й усі інші.

Алейников осторонь радився про щось з Олькою, потім вона зникла в п'їтмі, а він підійшов до Івана, сів спиною до дерева й попередив:

— Курити почекати. Усім можна подрімати. Раніше, як за годину, вона не повернеться.

У безгомінні минуло з півгодини. Іван лежав біля ніг Алейникова, крізь гілля дивився на тихі зорі у височині. Вони якось заспокоїли, змусили згадати чомусь той день, коли він позаторік улїтку, повертаючися з тюрми, йшов до Михайлівки. Небо над головою гримотало, десь позаду шуміла гроза, злива гнала перед себе тугий вал куряви. Іван мовби знову побачив, як, прориваючись через цей тугий і вітряний вал куряви, біжить до нього Агата, дружина, відчув, як її маленьке, неважке тіло впало йому на руки й забилося в них, тепле й живе... Потім одразу, без перерви, виникли перед ним очі худої, великоокої дівчинки років п'яти — його дочки, якої він ніколи ще не бачив. Вона кліпнула віями, відступила від стїнки, сховавши за спину ганчір'яну ляльку... І знову, без будь-якої перерви, сірі очі та спадистий лоб тринадцятирічного сина Володьки. Ступивши через поріг, він, з батогом у руках, теж припав до стїнки, теж дивився на Івана злякано й здивовано.

Дружина й діти живуть тепер десь під одним небом, чекають на нього, й він на зло всім смертям, на зло клятій німоті, на зло Федорові повернеться до них живий і здоровий! Ах, Федька, сволоцюга слинявий! Ну, розплатишся!

Іван поворухнувся, підвівся, сів.

— Шкодуєш, Іване Силантїйовичу, що сюди... з нами пішов? — неголосно спитав раптом Алейников. — Дивлюсь я на тебе — маєшся.

— Ні-і! — вороже відповів Іван. — Зрозуміло? Ні. А що маюсь, правда.

— Розумію... — помовчавши, кивнув Алейников.

— Закурити б все ж таки, га? Терпцю ніякого нема.

— Ну, закури, — неохоче дозволив Алейников. — Тільки обережно. Біс його знає.

Іван скрутив цигарку, ліг животом на землю, головою до речового мішка і, уткнувшись обличчям у жорстку траву, тернув сірником, одразу ж щільно затиснувши вогонь долонями. Лежачи отак, швидко висадив усю самокрутку.

— Чудно,— сказав він, вдавши недокурку у землю.— Скільки часу в пеклі та в гуркоті я... А ось — тиша. Наче й нема війни.

— Це ми перейшли лінію фронту на тихій ділянці. Сьогодні вранці й тут почнеться.

Алейников підвівся, чутно прислухався до темряви. Потім подивився на фосфоруєчі стрілки годинника.

— Незабаром повинна вже Корольова...— сів на попереднє місце.— Зараз, Іване Силантіювичу, судячи з усього, тут розгориться битва така, що... якої ще й не було. Вона тільки почалася. Німці хоч би там що знову хочуть взяти Курськ. Вони зосередили тут сили, з усього видно, небувалі. Гітлер, як свідчать полонені, вважає битву на Курській дузі вирішальною для всієї війни.

— Виходить, у найстрахотливішому пеклі ми опинимося? — помовчавши, сказав Іван.

— Уже опинилися. Страшно?

— Та що ж... Я обвик.

— А я ось не можу,— несподівано признався Алейников. І, відчувши на собі здивований Іванів погляд, сказав так само голосно: — Я, Іване Силантіювичу, нічого не боюсь. Теж бував у різних бувальцях... На воді й на суші. У Криму воював, на Кубані. По німецьких тилах не раз ходив. А ось не можу звикнути до війни. Старію, чи що? Замолоду, у громадянську, такого почуття не було.

— Та-ак,— якимось непевно вимовив Іван.

— Ось ми тут сидимо, на своїй землі. І стережемося її... Звідусіль ждемо небезпеки. Хіба ж до цього можна звикнути?

Іван довго осмислював ці слова.

— Можна, коли так... Тільки я скажу — і не треба. Не треба звикати, коли в цьому розумінні.

— У цьому, Іване Силантіювичу,— кивнув Алейников.

Коротка липнева ніч от-от уже почне зі сходу підтавати, а Олька Корольова все не поверталась. Вона повинна була довідатися в діда Сергія, де перебуває зараз партизанський загін Кіндрата Баландіна, колишнього голови Жуковського колгоспу. Залежно від цього Алейников мав схвалити рішення — рушати далі чи десь переховатися на день.

Він знову встав, почав вдивлятися в темряву.

— Коли б не схибила. Що, як у Жуковці німці?

— Дівка, здається, не дурна,— заспокоїв Іван Алейникова.— Ти давно її знаєш?

— Не дуже. Всю окупацію вона розвідницею була в партизан.

— Он що? Чого ж вона, мов стара, в хустку замотується?

— Голову собі попсувала кислотою. Щоб німці не споганили.

Іван довго-довго тепер мовчав. І нарешті промовив, зітхнувши:

— Чого лиш тільки люди за цю війну не натерпляться! Чого лиш не зазнають...

— Та-ак...— Алейников знову сів.— Війна завжди сильно ламає долі людські. По собі знаєш.

Груди в Івана Савельєва нечутно колихнулися. Йому стало трошки неприємно, що Алейников знову сказав про це, але образи на нього не було.

— Часом тільки дивом дивуєшся...— вів далі Алейников.— Під час тієї війни, в громадянську,— твою долю, тепер — Федорову, брата твого рідного.

— Війна, звичайно, війною, та й окрема причина для цього завжди буває,— сказав Іван не на своє, тим паче не на Федорове виправдання, а щоб з'ясувати щось, якусь думку, мовби зрозумілу йому, та не до кінця.

— Це само собою,— погодився Алейников.— Кого через дурість, кого через тупість...

— Він що ж, Федька, добровільно до німців пішов чи через полон?

— Цього не знаю, а коли через полон, хіба не міг добровільно? Та й у цьому хіба справа?

— Авжеж,— погодився Іван. Подумав про щось, посміхнувся.— Зустріч коли вийде зараз із ним, у вічі сволоцюзі подивлюсь. І скажу: мінялися ми з тобою, Федька, обидва в житті. Та, показав час, у різні боки. Не зрозуміє тільки...

— Зрозумі-іє! Він не дурень,— промовив Алейников.— Що ж, коли візьмемо його живого, скажи...— І по паузі додав: — А що в різні боки — правильно ти, Іване Силантіювичу, в точку... Ось зустрів я тут нещодавно одного, котрий теж, здається, мається. В ту сторону, що й ти. Знаєш кого? Зубова, царського полковника, карателя пам'ятаєш?

— Ну? — мовив Іван.— Зводила мене доля потім ще й з сином його...

— Сина його я тут і зустрів.

— Петра Зубова?!

— Його. У штрафній роті у Кошкіна. Сиди, чого підхопився?

Іван, який був підхопився, осів, дихаючи важче, ніж звичайно.

— А з ним і родича твого через Анну Кафтанову — Макара. Рідного синочка Михайла Лукича Кафтанова.

Осмисливши це повідомлення, Іван помовчав з півхвилини, потім сказав:

— Діла... Ну то й що?

— Довго я розмовляв з ним. З Макаром не довелося. А цей сам на розмову вийшов. Що ж, скажу тобі... Якщо й не зрозумів я його долі, то відчув — не вмерла, пробуджується в ньому людина. Промайнула була навіть думка, чи не взяти його з собою в Шестаково? Може, й несерйозна поки що. Але промайнула... І загалом шкода, коли в тому бою, про який ти розповідав, загинув. Живих тоді залишилося небагато. А Макар ось живий, коли цікаво тобі...

Іван тільки мовчки посміхнувся і втупив очі в темряву.

— Коли загинув Зубов, то тієї пори, коли й не треба б уже...

— Так, буває, — стрепенувся нарешті Іван. — А я ось що хочу, Якове Миколайовичу, спитати... Ти кажеш, Кружиліну про нас із Сьомкою повідомив у Шантару. А про Федьку? Га?

Алейников відповів не одразу:

— Не писав я нічого про Федора.

Іван з полегкістю видихнув з себе повітря.

— І не треба, га? Якове Миколайовичу! — майже пошепки попросив Іван. — Нікуди не треба... Адже що буде з Анною, з її дітьми?

— Так, що буде? — зітхнув і Яків. — Не солодко їм у житті, мабуть, буде. Та не від мене це залежить, повідомити куди чи не повідомити. Та й не моя це справа.

— В чому діти винуваті? Андрійко, молодший їхній, на фронт бігав. А як Сьомка воював, я бачив.

— З Семеном, сам казав, ще й не ясно, вбитий він чи...

— Тепер, я вже сподіваюсь, що вбитий, — майже простогнав Іван. — Ах, війна... Клята війна, що вона робить!

Виговорившись, вони тепер обидва сиділи нерухомо. І тепер уже ніщо не порушувало тишу зоряної липневої ночі. Не порушувало, аж поки десь неподалік у зарослях цвірінькнула, прокинувшись, перша пташка.

Вона подала голос і змовкла. Іван, мовби чекавши цього звуку, поворушив плечима, скидаючи скам'янілість, підніс руку й провів долонею по обличчю.

— Та-ак,— і чомусь спитав: — А ти, Якове, досі одинокий?

— Коли ж мені було одружуватися? І з ким?

— Ну, з ким? Ти ж не в окопах воюєш.

— Тихо! — прошепотів Алейников. Він протягом усієї цієї розмови чуйно прислухався до темряви, до нічного простору. — Здається, повертається, чуєш?

Іван хоч як вслухався, не міг розрізнити в тиші жодного шурхоту.

— Нічогісінько...

— Іде... хтось.— Алейников підвівся.— Буди всіх.

Люди прокидалися одразу, тільки-но Іван доторкався до них, і у відповідь на шепіт, що хтось наближається до них, мовчки й звично знімали з запобіжників автомати.

Алейников стояв біля дерева, злившись із стовбуром. Збоку знову подала голос вільшанка, їй відгукнулася друга. Іван, заचाївшись разом з іншими в зарослях, крізь гілля побачив, що східний край неба ледь торкнула синява.

— Вона,— неголосно вимовив Алейников, знімаючи з усіх напруження.

Постать дівчини з'явилася з темряви раніше, ніж розраховував чомусь Іван, а тому несподівано. З'явилася нечутно, мовби пливла в повітрі, не торкаючись землі,— під ногами її хоч би гілочка тріснула. «А Яків все одно почув. Ач, спеціаліст!» — захоплено подумав він про Алейникова.

— Загін Баландіна там, у Попівських лісах, кілометрів за сім від Шестакова,— повідомила Корольова.— Я гадаю, треба йти. Тут пустирі по дорозі, поки розвидніється, ми їх пройдемо. Та й німців у Жуковці нема. А там усе ліси та ліси...

— Взяти речові мішки,— наказав Алейников.— Стомилась?

— Ні, дід Сергій мене молоком напоїв. Жива його корова, виявляється. Всю війну в лісі держить, поблизу села,— сказала вона, обернувшись до Івана.— Дід цей тямущий!

Це «тямущий!» вона вимовила по-дитячому захоплено, поправила хустку, тугіше затягла її на підборідді.

— Цими днями партизани намагалися Бергера живого взяти. З Орла він повертався, чи що.

— Бергера?! Ну?! — скрикнув Алейников нетерпляче.

— Не вийшло щось там. Вбили його в перестрілці. А документи, що були при ньому, всі забрали...

— Он як... Ну, тоді справді поспішаймо.

— Ходімо,— сказала Корольова.

І всі рушили попереднім порядком — перша Оляка, за нею Гриша Єременко, далі Іван, Алейников та інші.

Синіюче крайнебо залишилося у них праворуч.

* * *

Попівськими ці ліси називали тому, що в двадцятих роках там довго переховувалася банда, очолювана попом шестаковської церкви Захаром Баландиним. Захарій цей був старшим братом голови Жуковського колгоспу, а тепер командира партизанського загону Кіндрата Баландіна, чоловіка дебелого, зарослого дупким волоссям. Фанатичний піп у перший же день встановлення Радянської влади прилюдно піддав її анафемі, а заодно прокляв і свого меншого брата, який, повернувшись з фронту, став головою Жуковської ж сільради. Коли ж Кіндрат, у супроводі своїх беззбройних односельців, з'явився до церкви й зажадав припинити контрреволюційну агітацію, Захарій вихопив револьвер і торохнув у брата в упор. Куля глибоко проорала Кіндратові праву щоку, а піп, скориставшись із замішання, кинувся з церкви, на дверях обернувся і ще раз вистрілив, вбивши наповал одного з мужиків. З револьвером у руці, полохаючи зустрічних, він метляючи лапами ряс, мов крилами, чорним птахом промчав уздовж вулиці, погрожуючи зброєю, зупинив бричку-одноколку, скочив на неї, схопив віжки й, стоячи, заходився нахльостувати коня.

Потім по навколишніх селах він збив банду з таких же фанатиків, як сам, і, переховуючись по темних болотяних хащах, багато років бешкетував по всій окрузі. Він кілька разів спалював комуну, тричі посилав він людей стріляти в Кіндрата Баландіна, але, на щастя, невдало. Кіндрат, озброївшись чим прийдеться шестаковських дядьків, з допомогою незначних сил міліції, теж не раз намагався знищити банду. Та хитрий піп завжди був на сторожі, зненацька заскочити себе не дозволяв, і щоразу його люди тікали в глибокі ліси, за болото, де взяти їх було неможливо.

Лише двадцять шостого року, вже з допомогою регулярної частини Червоної Армії, банду вдалося розгромити. Сам Захарій ні живим, ні мертвим у руки не дався. Відстрілюючись, він задкував у глибоке болото, та десь оступився зі стежки й захлинувся, втонув у трясовині.

Все це Іванові, не відаючи про його життя, розповіла

Олька Корольова, коли вони, розшукавши загін, сиділи надвечір біля згасаючого багаття, над яким висів казанок з холонучим чаєм. Розповіла у відповідь на його запитання: чому командир партизан заріс як страховище — бритви в загоні нема, чи що?

— А бритва є. І перукарі свої в загоні є,— закінчила вона свою розповідь.— Тільки півщок в Кіндрата Маркеловича нема — тим пострілом шматок м'яса з обличчя зірвало. Ну, він і закриває обличчя бородою відтоді.

Олька не спала всю попередню ніч і весь день, але втомилася, здавалося, не відчувала, очі її поблискували сухо й суворо.

— Скрізь воно приблизно однаково відбувалося,— задумливо сказав Іван, вислухавши її розповідь.— І в нас у Сибіру нове життя так само круто замішувалося. На смертях та на крові.

При цих словах Ольга повільно, мовби над силу, обернула до Івана замотану хусткою голову, підвела її, оголивши худу слабеньку шию. В холодних очах її плеснувся біль, такий виразний і пронизливий, що здавалося, дівчина зараз застогне.

— На крові, на смертях замішувалося, нехай,— ворухнула вона губами. І кожний рух завдавав їй, певне, ще нестерпнішого страждання, а очі, досі сухі, раптом зволожилися.— Замішувалося — нехай. А чому... чому воно й триває так само? Все на тих же смертях? На тій же людській крові?!

Очі в неї зволожувалися дедалі більше, сповнювалися слізьми. І в міру того, як це діялося, біль зникав з них, змивався, вона дивилася на Івана все тужливіше й безпорадніше.

І раптом сльози линули рясними струмками, вона судорожно ковтала повітря і, захлинувшись ним, задихнулась, упала, уткнулася головою йому в коліна, худі, гострі плечі її затремтіли.

— Ну, це ти даремно — плакати,— промовив він перше, що спало на думку, торкнув її тремтливe плече.— Війна ж, вона он яка. Тому й кров... і смерть. Годі, дочко, годі... Не треба.

Вона відірвалася від його колін, долонями по-дитячому витерла сльози, потім дістала з кишені носовичок.

— Не можу я більше, дядечку Ваню,— схлипуючи, говорила вона, раптом назвавши його так.— Сил мені більше не стає ніяких.

— Та що ж... Зрозуміти можна.

— Ні, не можна...— І вона знов заридала, уткнувшись йому в груди.

— Ну, ну... годі. Їй-богу.

— Дядько Кіндрат... він покалічену щоку бородою закрив,— вороже скрикнула вона, відриваючись од його грудей.— А я чим? А я чим?! У жінок борода не росте! Ось, дивись!

Вона зірвала хустку. Іван побачив потворний рубець у неї на щоці, в очах у нього спалахнули подив і біль. Але сказати він нічого не встиг, із землянки вийшли Алейников, командир загону Кіндрат Баландін, якийсь хлопчина в облізлій шкіряній куртці, з яскраво рудою копицею волосся, та ще кілька чоловік. Алейников, упізнавши Івана й заплакану Ольку, сказав щось Баландіну, і той з усіма підійшов до багаття.

— Що таке? — спитав він занепокоєно ще на ходу.— Що сталося?

— Та ось — розмовляємо,— відповів Іван.— Нічого, так це... Стомилася вона.

— Я ж наказав — спати.

— Та я ж їй і кажу...

— Іди спати, Олю.

— Я зараз, Якове Миколайовичу,— сказала вона, зав'язуючи хустку.

— Одведи її, Іване Силантіївичу, до намету,— розпорядився Алейников і пішов.

Кроків через десять оглянувся, зробив Іванові жест убік злинялого під дощем намету, поставленого під важкими ялиновими лапами,— веде, мовляв, чого сидите! — і пішов кудись слідом за партизанами.

— Ходімо,— Іван хотів був підвестися.

— Зараз. Ти постривай, дядечку Ваню.— Вона поклала йому руки на коліна.— Це нічого, що я вас так називаю?

— Та чого ж... називай.

Ольга звичним рухом поправила на голові хустку, подивилася в той бік, куди пішов Алейников, сказала:

— «Спи», а сам коли спатиме? — Голос у неї був уже спокійний.— Уночі сам хоче розвідати всі підступи до Шестакова. Цей рудий його поведе. Це Стьопка Метальников, Бергерів шпигун у цьому загоні.

— Як це — шпигун? — не зрозумів Іван.

— Ну, вони заслали його до Баландіна. Вступи, мовляв, у партизани. А нам усе доповідай. А він, виявилося, хлоп-

чина чесний... Ну, то й вирішили — час від часу він з'являтиметься в їхню абвергрупу з усякими брехливими відомостями. А вже в них що вивідає, негайно в загін відомості, а звідси Алейникову... Не раз Стьопка од вірної загибелі загін врятував. Він та шестаковський староста Подкоритов.

— І староста... теж? — скрикнув Іван.

— А чого так дивуєшся? У нас тут скрізь такі люди.

Вечір був тихий і душний, розіпріла на денному сонці ялинка глиця густо просочила повітря духмяним настоєм смоли, так густо, що в ньому, здавалося, зав'язали комарі, їх було напрочуд мало, й вони, знесилені і мляві, не могли високо злітати над землею.

Олька довго сиділа нерухомо, слухала дзюрчання струмка, що протікав метрів на десять по трав'янистій низині.

— Ви що ж, коли ти про мене знаєш... в одній частині з Семеном, чи як? — неголосно спитала вона.

— Та ось із самісінького початку разом воюємо... воювали.

Він відчув, як вона, не змінюючи пози, здригнулася при останньому слові. Навіть не здригнулась, просто хитнулась ледь помітно обмотана хусткою голова, і обличчя її повільно почало повертатися до нього. А коли повернулась, в очах її побачив безмовний болісний крик.

— Вбитий? — більше здогадався по рухах її губ, ніж почув Іван.

І за кілька секунд він пережив безліч дивних, досі не знаних йому станів. Що відповісти цій, з усього видно, добрій і славній дівчині, до нутра кісток обпаленій вогнем і кров'ю, виснаженій страшним часом війни? Вбитий? Але він і сам цього не знає. Не вбитий? І цього не певен. Може, в такому разі, сказати «вбитий»? Щоб раз і навіки знала вона це, забула про нього й знайшла собі, нарешті, спокій. А коли... коли він, Сьомка, чудом все ж таки об'явиться на землі, щоб мав спокій і він сам, і його дружина Наташка і їхня дочка. Кінець кінцем хто йому Олька? Випадково зустрілися на страхітливих дорогах війни, щось під впливом хвилини у них там вийшло, нічого серйозного, нічого такого, що має якесь значення для обох... Та чи не має? Он як палають і горять у неї очі. І, крім того, це буде брехня, брехня! Одне слово, і життя цієї живої душі людської піде, потече якимсь іншим шляхом. Ген маленький і безсилий струмочок, перегороди його, вибухом снаряда завалить, коли неглибоке русло, — вода назбирається, потече в сторону кудись, у невідомість. А навіщо позбавляти цей

живий струмінь певного, природного його шляху? Іншим шляхом... А хто має право взяти за це відповідальність? Ніхто, нікому не дозволено...

— Вбитий?! — ще раз продавив йому вуха благальний хрип, зім'явши, змішавши всі його гарячкові міркування й одночасно змусивши його подумати про їх непотрібність.

— Не знаю, Ольго! — сказав Іван, притискаючи до скронь долоні.

— Знаєш! Знаєш! — двічі вигукнула вона і владно зажадала: — Розповідай, все кажи!

Іван ще помовчав і з подробицями розповів про все, що сталося там, на висоті 162,4, як розповідав нещодавно Алейникову. А дівчина його не перебивала, не задала жодного запитання.

Коли він скінчив, зола під казанком була холодна, багаття давно згасло, спопеливши все вугілля до останнього. І день майже згас, залишивши над узліссям світлий поки що, але вже меркнучий простір. Стало прохолодніше. Зникли поодинокі комарі, затихли голоси партизан, що долинали часом з галявини за струмком. Все навкруг змінилося, тільки струмочок так само, як і раніше, неголосно бринів, і Ольга, прислухаючись до його гомону, несподівано спитала:

— Правда, хороше?

— Що?

— Струмочок бринить...

Іван їй не відповів. Йому було прикро, що Ольга нічого не перепитувала. Навіщо тоді вимагала розповідати їй все?

Вона сиділа нерухомо, не відриваючись дивилася на згасле багаття.

— Мені розповідали, що дядько Кіндрат тоді за братом своїм, попом, до самісінького кінця гнався, обойми чотири в нього розстріляв з нагана, а той усе вислизав, аж поки в трясовину попав. А ти, дядечку Ваню, за своїм братом поженешся післязавтра?

— Ти... знаєш?! — здивувався він.

— Алейников зараз, — вона кивнула на землянку, — зараз при мені всіх попередив, щоб брата твого та начальника шестаковського гарнізону Лахновського живими взяти.

Іван думав, що про Федора, крім нього та Алейникова, ніхто поки що не знає. Але, розуміючи, що рано чи пізно це стане відомим, морщився від передчуття того, що такий момент неминуче наближається. І ось він настав...

— Ну що ж... Воно й добре,— мовив він, відчуючи полегкість.— А поженусь чи не поженусь, тобі хіба що?

Вона підвела на нього очі, зовсім мертві й холодні, як охолола під казанком зола. Іван чомусь думав, що в них по-давнімому стоять нестерпний біль і страждання, а в них нічого не було.

— А я хочу, дядечку Ваню, разом з тобою... разом з усіма — туди.

— Не треба було б тобі...— мимоволі сказав він.

Куточки її губ стонулись і опустилися вниз, вона посміхнулась усмішкою тяжкою і страшною у якійсь своїй жорстокості.

— Ти, дядечку Ваню, за мене не бійся. Я вже нежива. Давно... Алейников знає.

Іван дивився на неї з наростаючою тривогою. А вона ще раз так само усміхнулась.

— Що він знає? — спитав Іван.

— Я весь час бачу перед себе мамині очі... День і ніч. День і ніч,— не звертаючи уваги на його слова, вела вона далі.— Зрозуміло? І весь час голос її в мені звучить: «Дочко, кидай! Кидай!» І я кинула.

— Що? — спитав Іван. І, вже спитавши, відчув, як виникає в ньому передчуття, що він, пройшовши в житті всі пекельні кола, зазнавши все мислиме й немислиме, тепер дізнається про таке, від чого спиниться в жилах кров.

— Гранату. В маму...

Іван, мовби намагаючись скинути хворий і нестерпний гул у голові, струснув нею.

— Ти що... говориш?!

— Кинула...— повторила Ольга, задихнувшись, смикнула шиєю, проковтнула важкий клубок.— Вони, троє німців, гвалтували її... на підлозі.

Кров у Іванових жилах справді сплилася, в грудях похололо, там, де було серце, виникла й росла, росла чорна порожнеча.

Неспроможний нічого сказати, він почав повільно підводитись. І Ольга, мовби була з ним з'єднана чимсь, теж підвелась.

Якийсь час вони стояли нерухомо. Іван, тепер нічого не тямлячи, не розуміючи, оглянув дівчину каламутними, невидючими очима, а вона, згорнувши руки під грудьми, трохи схиливши голову набік, мовби напружено прислухалась до безугавного плескоту струмка.

— Та очі її — це не найстрашніше, — долинуло до нього. — Найстрашніше в іншому... Коли б мама не закричала, щоб я... я все одно кинула б... все одно...

Голос у неї був тихий, кволий, вона говорила майже пошепки, але дзюрчання струмка, чітко відбиваючись у свідомості, зовсім не заглушало його.

Промовивши це, вона стомлено опустила руки, повернулася й пішла. І Савельєв Іван повернувся разом з нею, але залишився на місці. Стояв і дивився їй услід, аж поки вона зникла в палатці...

* * *

Алейников і рудий Степан Метальников, остерігаючись німецьких постів, на значній відстані обійшли вночі навколо Шестакова, до табору повернулися вже при яскравому світлі сонця, яке в липні встає рано. Всю ніч Яків був похмурий і неговіркий, пояснення Метальникова про характер місцевості вислухав теж мовчки, не задаючи ніяких запитань. Тільки коли вони вибралися з чагарника на піщаний шлях, що вів до західної сторони Шестакова, й коли Метальников сказав, що завтра вночі він, згідно з обумовленим Бергером строком, повинен вийти з черговим донесенням саме на цей шлях, тільки на кілометр правіше від цього місця, де вони стоять, Алейников спитав:

— А далі що буває звичайно?

— Вони або забирають у мене зашифроване донесення й відправляють назад, або ведуть на бесіду та інструктаж до самого Бергера.

— Але тепер Бергера нема, — роздратовано, але стиха сказав Алейников. — Ти, їхній агент у загоні, не повідомив заздалегідь про заплановану партизанами акцію проти нього. І що в абвергрупі тепер з цього приводу думають?

Степан тільки знизав плечима.

Це саме запитання Алейников, повернувшись, задав Баландіну. Яків, поспідавши, щойно виліз з-за столу й, збираючись нарешті поспати, скинув гімнастерку, штани, сів на тапчан.

— Відповіді в них можуть бути дві-три, — сказав Баландін, допиваючи чай з алюмінієвої чашки. — Перше — не міг заздалегідь дізнатися про цей наш план. Друге — не вумів, ну, не мав змоги, часу повідомити про це. Адже

йому теж треба було відлучитися із загону непомітно, а ми не лопухи. Шестаково не близько.

— А третє?

— Третє? Все більше думають, чий він агент: їхній чи наш?

— Оце найпевніше,— сказав Метальников.— Лахновський давно цим мучиться. Востаннє, коли я ходив у Шестаково, години зо три допитував і замалим не заплутав, сволюцюга. Потім свою тростину приставив до серця: «Чуєш,— сичить,— що жде тебе, коли що? Півсекунди — й готово. В будь-якому випадку наші люди живого тебе до мене притягнуть...»

— Поспішили ви з Бергером,— поморщився Алейников.— Тепер вони у сто крат насторожилися.

— Зв'язатися з вами не мали змоги. Живлення для рації скінчилося.— Баландін відставив чашку.— А тут таке повідомлення староста Подкоритов через Степана передав — Бергер до Орла поїхав, от-от має повертатися. Прогавити такий момент? Дві доби, проклятучого, сторожили. Живого, гадали. Та ось...

— Ну гаразд, гаразд...— роздумливо мовив Яків.

— Гадаю, я все ж таки твердо, Якове Миколайовичу, що саме третє...— сказав Метальников.— Їм не зрозуміло тільки одне... Одне бентежить, я гадаю. Звідки могло мені стати відомо, що Бергер поїхав до Орла? А це, я говорив, Леокадія Шипова Подкоритову сказала, а той негайно мені... Та Лахновський — змій, він докопається до кінців... якщо вже не докопався. Тоді старому капець негайно, не зволікаючи.

— Спочатку ми не повірили,— посміхнувся Баландін.— Леокадія, ця повія, чого б це раптом? Провокація, думасмо... Але Фотьян Подкоритов дуже запевняв, що, хоч як це дивно, вона правду сказала... От і вирішили підстергти Бергера.

— Та-ак воно трапляється, таке: що не дивніше, тим разючіше,— ялось незрозуміло промовив Алейников, позіхаючи від утоми.— Але так чи так, а про тебе, Метальников, вони зараз голову сильно ламають. Якщо старика Подкоритова взяли в оборот, міг він чи не міг признатися?

— Ні, Якове Миколайовичу,— хитнув головою Баландін,— це чорт, а не старий. Він ще замолоду канчуками та вогнем випробуваний.

— Як? — стрепенувся Алейников.— Ану, розкажи.

— Чи то двадцять четвертого, чи то двадцять п'ятого... точно двадцять п'ятого було. Братусь мій, Захарій, у котрий уже раз налетів на Жуковку. Ех, було діло, кресонув він нас, паразит! І мене в праву литку підстрелив,— блиснув чорними очима Баландін.— Подкоритов Фотя — він тоді в Жукові жив, тамтешній і уродженець,— коли вже з кільця вислизнути не можна було, перед очима в бандитів затагнув мене до себе на подвір'я й заштовхав... ну, куди ж думаєш? У собачу конуру. Пес у нього був величезний вовкодав, та не завбільшки ж з людину. «Як же,— кажу,— вміщує?» — «Лізь!» — кричить і пхає мене головою вперед. Ну, це я тепер погладшав, а тоді щуплий був. Голова, плечі й зад у дірку пролізли, а ноги стирчать. Фотьян звелів мені на спину лягти, загнув мені одну ногу, вдавив у дірку, «упинайся, каже, під покрівлю конури, та не сильно, не висади передню стінку». І другу, поранену, таким же макарком. Бездітний він був, Подкоритов, з дружиною вдвох жили. Вона вибігла з хати, заголосила. «Не розпускай слини! — гримнув він на неї.— Біжи задвірками куди хоч, і я десь затаюсь...» Ледве-ледве впорався зі мною, як чую, горлорізи Захарія на подвір'я вдираються, пес загавкав на них шалено. Гримнуло одразу два чи три постріли — собака заверещав передсмертно. «Чим же пес винуватий?» — почув я Фотьянів голос... Не встиг він, значить, вибігти. Хвилини якоїсь і не вистачило. Все, думаю собі, кінець йому.

Баландін налив з чайника прохололого вже чаю і сьорбнув. Алейников перестав позіхати. І Метальников слухав здивовано, широко розплющивши по-калмицькому вузькі очі.

— Ну, а далі? — спитав він.

— Далі — що ж? Я лежу, як тарган здохлий, на спині, із зігнутими лапами, коліна в підборіддя впинаються, а ступні — в передню стінку конури, під покрівлю. І помру, думаю, ганебно. Все одно ж побачать, коли хтось на собачий лаз погляд кине. Або кров з ноги витече струмочком з конури. Ну, я не знав, що мертвий пес на щастя просто біля дірки лежав, трошки затуляв її. І кров собача землю біля конури оббризкала. Не знав, а ради собі не дам, лежу. Наган, щоправда, не випустив з руки, стискаю. Зовсім за так, думаю собі, не дамся... Галас надворі, крики, нагаї свистять, Фотьян репетує. Потім чую — сам братусь підскакав до дому, заматюкався несамовито: «Чого,— кричить,— ви його нагаями по подвір'ю, як щеня, ганяєте? —

це Фотьяна значить. — Йому, — кричить, — сідницю не нагаями, а вогником погріти треба, щоб не смерділа. Ну, куди сховав Кіндрата? Утік через горід? Не бреши, підстрелений він, не втекти йому. Ану, підвісити його кренделем на верей та вогнику під сідницю».

Партизанський табір жив звичайним ранковим життям. Крізь невеличкі віконця землянки було видно, як декілька чоловік, озброєних радянськими й німецькими автоматами, з ножами на поясах, вервечкою пішли в ліс — змінити нічні пости, порозставляювані в необхідних місцях на різній відстані од табору. Проїхав кудись віз, навантажений туго набганими мішками, ящиками. Серед них обрубком стирчав ствол станкового кулемета. Широка в плечах, грудаста жінка, боса, з мокрою пеленою, розвішувала на шворках, натягнених між деревами, щойно випрану в струмку білизну... До неї підійшла Ольга з рушником у руках. Голова в неї, як звичайно, була туго обмотана світлою хусткою. Вона спитала щось у жінки, посміхнулася, поклатла рушника на траву, заходилася допомагати розвішувати білизну.

Алейников пильно дивився через віконце на Ольгу. Коли вона спиналася на носки солдатських чобіт і витягала руки, щоб перекинути білизну на шворку, чітко позначалася, вимальовувалася її худенька, теїдїтна, ще майже дитяча фігурка; очі Якова взялися сумом. Командир партизанського загону помітив це й мимоволі глянув у віконце. Яків зніяковів, одразу ж спитав:

— І чим же скінчилося все?

— Чим... руки-ноги Подкоритову зв'язали вірьовками, кінці перекинули через верей, підвісили гаком у воротах, а знизу вогонь розпалили. Улюблені веселощі Захарія, любив отак людей мордувати, не одного стратив. «Я не до смерті караю, — казав він, — тільки жир з м'якого місця витоплюю, щоб комунарам легше було потім ходити в нужник». Вогню багато не клав, щоб тіло одразу не обвуглювалося. А коли все до кісток вигорало, вогонь наказував гасити. В жорстоких муках умирали його жертви...

На вилицях Алейникова тіпалися міцні, мов камінці, жовна. Метальников не своїм голосом сказав:

— До такого... і фашисти ще не додумалися.

— Отакий він був, братусь мій. «Що ж, — знущується він, — коли Кіндратову сідницю жалієш, засмажимо твою...» А я все чую, лежу в оцій самій... позі. Чую, як верещить Подкоритов Фотьян. Ось і горілим м'ясом запахло.

Досі тільки псиною смерділо, а тепер усе цей запах перебив. Ну, та що говорити...

Олька все ще допомагала розвішувати білизну. Алейников знов невідривно дивився на неї холодними, нерухожими очима.

— Чого лиш не доводиться зазнавати людині на цій землі,— помовчавши, хрипло сказав Баландін.— І подумати страшно... Подкоритова палять, а піді мною горить, відчуваю, ще жаркіше. Як стерпіти? Хай буде що буде, вирішую, смерть, звичайно, буде. Та сил більше нема уявляти, що вони з людиною роблять. «Виб'ю зараз ногами,— думаю собі,— передню стінку собачої будки... Тільки б зуміти на ноги підхопитися, у нагані ще три-чотири патрони є». Напружився та як давонув...

Баландін проковтнув щось важке, відкинувся на спинку стільця так, що вона затріщала, замотав оброслим обличчям, мовби намагаючись вивільнити шию з тугого коміра старої, побілілої від сонця гімнастерки.

— І — що? — неголосно спитав Метальников.

— Нічого... Тільки в очах потемніло. В тісній будці й без того темно, а тут чорні кола якісь пішли. Тіло все прорізалось боєм — литка ж у мене розворочена кулею була. «Ось,— майнула думка,— тому й не вистачило сили будку розламати. Виявилося, міцна...» А справа була навіть не в тому, що міцна. Ноги в мене в такому положенні затерпили вже, не послухалися. А в мозку болючіше, ніж у тілі, закрутилося: через мене ж людина лютою смертю загине, через мене! Крикнути треба: «Облиште його, ось він я, тут!» І, Подкоритов каже, закричав. Сам я нічого не пам'ятаю, мені привиділося, що тільки думаю про це. А він каже: «Ні, я чув, кричав ти з будки».

— А бандити не почули, чи як?

— Не до того їм уже було. З Шестакова міліціонери примчали. Як налетів Захарій, ми туди кінного відрядили. Телефонів тоді не було, ми кінного... Там близько, три версти всього.

— Ну гаразд, Подкоритов, будемо вважати, не признається,— сказав Алейников.— А ця, як її? Леокадія Шипова?

— Ця, звичайно, коли почнуть її трясти... Але Подкоритов, я вірю, змовчить,— ще раз запевнив Баландін.— Смерті він не боїться, пожив, каже, слава богу, а залишати сиротами на цьому світі нікого. Дружина його до війни ще померла, дітей у них не було.

— Гаразд,— махнув рукою Алейников, мовби підсумовуючи розмову.— Навіть краще, коли б признався, що повідомив Степана... Ворухнуться в мене у мозку один план. До другої години я та ти, Метальников, поспимо. Вдень обговоримо й уточнимо все в деталях. А поки що весь загін розбити на чотири групи: дві — по сорок бійців, дві — по п'ятнадцять. Малувато сил, та що вдієш. По обіді покласти всіх спати. Під вечір виступаємо.

План Алейникова був простий. Він ґрунтувався на тій обставині, що лінія фронту невблаганно наближалася й у зв'язку з цим Лахновський, приголомшений нападом серед білого дня на Бергера та його загибеллю, безумовно, сподівається тепер неминучого удару партизан і на саме Шестаково. І цього удару вони завдадуть найпевніше цієї ночі з заходу. Чому цієї ночі і з заходу?

Інтуїція підказувала Алейникову: Лахновський давно взяв на цугундер усіх, кому було відомо про поїздку Бергера до Орла, а значить, насамперед таку собі невідому йому Шипову Леокадію, а там, очевидно, і Подкоритова. Признаються вони чи ні, що повідомили про поїздку Бергера — вона Подкоритову, а той Метальникову,— все одно Метальников тепер для Лахновського зрозумілий. Але, міркував Алейников, Лахновський подумав і таке: Метальников і командир партизанського загону Баландін теж не ликом шиті, теж розуміють, що Метальников тепер, очевидно, викритий, а тому на сьогоднішню зустріч йому, зрештою, з'являтися не можна. Коли ж Метальников все-таки з'явиться, то з єдиною метою: партизани, які потай ідуть за ним, мають захопити посланця, вирядженого Лахновським на зустріч з Метальниковим, під загрозою смерті змусити його підвести до постів, безшумно зняти їх, і таким чином крадькома наблизившись до Шестакова саме з цього боку (про наближення партизан з другого боку повідомили б секрети), напасти на його гарнізон. Іншої мети явка Метальникова означати тепер не могла. І він з'явиться, бо ще одної такої можливості обманути пильність Лахновського в партизан уже просто не буде, і абвергрупа в міру дальшого наближення фронту може евакуюватися кудись у глибокий тил. А цього партизани допустити не можуть.

Далі Алейников був певен, що, міркуючи так, Лахновський давно привів свою «армію» у підвищену бойову готовність, розосередив її в найзручніших для нападу на Шестаково місцях і якусь частину, безперечно, висунув до

місця зустрічі Метальникова. Вся ця ситуація не склалася б так, Лахновський не сполошився б, коли б Бергер повернувся з Орла у свій барліг, але начальника абвергрупи-101 було вбито, і все різко змінилося. Ситуація тепер була така, Алейников це печінкою чув. І він розумів, що горлорізи Лахновського нападуть на партизан перші, як тільки виявлять їх. Але саме це йому й було потрібне. На це він розраховував. Та нападуть вони на одну з чотирьох груп, очолювану Баландіним. А тому важливо буде, зав'язавши бій, відступити за південний бік дороги, в болотяну пойму річки, що загинається тут кренделем. Заманивши ворога в цю пойму, з якої, здавалося б, вибратися неможливо, за всяку ціну бандитів там зупинити, з тим, щоб, сподіваючись знищити загнаних у мішок партизан, вони викликали підкріплення. Лахновський надіслав його негайно. Та тільки-но прибуле підкріплення з'єднається зі своїми і вступить у бій, друга група партизан, теж сорок чоловік, що ховалася досі в лісі за північною стороною дороги, вдарить по фашистах з тилу. І вже не партизани, а німці опиняться в мішку. А далі, як то кажуть, справа техніки.

В «армії» Лахновського було двісті чоловік. Алейников гадав, що основну її частину буде кинуто в цей бій, а в самому Шестакові залишиться якась незначна команда та нечисленний німецький гарнізон. Третя й четверта групи партизан загальною кількістю в тридцять чоловік за сигналом — дві зелені, одна червона ракети — повинні кинутися в Шестаково з півночі й півдня, зім'яти пости, коли вони трапляться на путі, ввірватися в село, знищити або взяти в полон усіх, хто там опиниться, захопити штаб абвергрупи-101 та штаб Лахновського, вжити всіх заходів до того, щоб жодна папка з документами, жоден папірець з наявних там столів або шаф не були знищені...

Увечері, коли партизани вечеряли, цей план було всебічно й детально обговорено з Баландіним, його заступниками та командирами взводів і прийнято за основу. Було тільки умовлено, коли, бува, на зустріч з Метальниковим ніхто не прийде, групі, очолюваній Баландіним, рухатися по дорозі до Шестакова, аж поки її виявлять. А коли виявлять, бій все одно зав'яжеться. І далі діяти за планом — відступати до річкової пойми.

Вийшовши з землянки на повітря, Алейников глянув на вечірнє небо, на важкі хмари, що оповили його, і сказав Баландіну:

— Ось побачиш, половина «армії» Лахновського чека-
тиме на нас у лісі біля місця зустрічі Метальникова з аб-
веровцями. Буде все, як я розраховував.

* * *

Так воно й сталося. Інтуїція Алейникова не підвела.

Коли зайшло сонце, партизани хто в чому — у зім'ятих піджаках, у гімнастерках, у темних цупких сорочках, озброєні радянськими й німецькими автоматами, із запасними патронами, ріжками та дисками, з гранатами на ремнях, — перед виходом вишикувалися чотирма невеличкими колонами на галявині й, чекаючи команди, спокійно перемовлялися, розповідаючи щось один одному, безжурно пересміювалися, мовби збиралися не на смертний бій, а на веселу розвагу. Іван бачив партизан уперше і другий день оглядаючи їх з цікавістю, ніяк не міг собі уявити, що цей люд уміє стріляти, кидати гранати й наводити жах на німців. Йому здавалося, що бородаті дядьки й безбороді молоді хлопці ніякі не партизани, а звичайні колгоспники, які зібралися біля контори перед виходом на роботу, й тільки через непорозуміння в них за плечима не граблі та вила, а справжня бойова зброя.

Із землянки вийшли Алейников, Баландін, Метальников та ще кілька чоловік, теж усі озброєні автоматами. Розмови й сміх у колонах одразу ущухли, над галявиною запала тиша. У безгомінні пролунали неголосні команди, й за хвилину три групи покинули табір, рушили в лісову темряву, кожна своїм шляхом, а четверта затрималася, бо Алейников, намірившись уже подати команду, побачив раптом Ольку, що стояла на лівому фланзі в першому ряду біля Івана. На плечі в неї, як і в інших, висів автомат.

— Корольова, я наказав тобі залишитися тут.

— Ще чого! І не подумаю, — відповіла вона, дивлячися вбік.

— Олю, ти свою справу виконала, привела нас... — якимсь незвично безпомічним, благальним голосом мовив Алейников.

— Я свою справу, Якове Миколайовичу, ніколи до кінця не виконаю, — відповіла вона, не повертаючи голови.

Іван розумів, про що вона каже. Розуміли, здається, і всі інші. Тим часом Алейников топтався на місці, аж поки хтось із строю глухо сказав:

— Та нехай іде Ольга...

Алейников мовби цього тільки й чекав, зітхнув.

— Ну гаразд.— Він дивився вниз, собі під ноги. Потім підвів голову, уривчасто й різко скомандував: — Зліва по одному... Інтервал два кроки... За мною — кро-оком руш!

Повернувся й пішов. Вервечка партизанів безшумно потекла за ним, пірнула під накриття ялинкових гілок. На спорожній, просторій тепер галявині, з країв якої було викопано кілька довгих землянок, мовчки й нерухомо стояли, проводжаючи партизанів, дві літні жінки-кухарки і троє дядьків, залишені доглядати коней та взагалі про всяк випадок.

Розвідавши вночі і вранці місцевість, Алейников вів партизанів упевнено, мовби знав усі ці лісові хащі з дитинства, і за дві з лишком години жодного разу не оглянувся. Ольга йшла слідом за ним і теж не озиралася, не дивилася навіть на Івана. Минулої ночі вона раз у раз оглядалася, а тепер ішла, схиливши голову, мовби боялася спотикнутись.

Вервечка партизанів перетинала узлісся й галявини, обходила мочарі та болітця, зникала в обрідному ялинику і знову безшумно рухалася відкритим простором. Алейников, залежно від місцевості, ішов то швидше, то повільніше, у темряві в такт кроків погойдувалися його гострі, худі плечі, обтягнені заношеною, випраною сьогодні гімнастеркою. Випрала її Ольга. Вона, ні в кого не питаючи, зайшла в землянку, де спав Алейников, узяла зі стільця гімнастерку та штани, попрямувала до струмка. Там, заглибившись у невеселі й невиразні якісь думки про Федора, сидів Іван. Думати про нього він уже стомився й не хотів, але думки тупі й тяжкі мимоволі ворушилися в голову. Не думки навіть, а просто запитання, які він задавав собі вже тисячі разів і на які не було відповіді: «Ох Федоре, Федько, як же так?! Навіщо ж так? Що ж тепер буде з Анною?..»

Ольга, з гімнастеркою і штанами в одній руці, з куском чорного мила в другій, підійшла, привіталася, поклала мило на траву, відстебнула від гімнастерки погони, потім повикладала з кишень на землю зім'яту пачку цигарок, гребінець, носовичок, коробку сірників, скинула чоботи, закачала холоші й ступила в струмок.

Вона прала, стоячи в струмку боком до Івана, закачані холоші робили її схожою на хлопчика.

Виправши і гімнастерку, і штани, і носовичок, порозвішувавши все це під жарким сонцем на кущах, взяла роз-

чіску Алейникова, навіщось оглянула її з усіх боків і поклала назад на траву.

— Дядечку Іване... Ти давно Якова Миколайовича знаєш? — спитала вона задумливо.

— Давно,— посміхнувся той.

— Він хороша людина?

Іван повільно, побоюючись чогось, повернув голову до дівчини, глянув на неї. Вона сиділа, підібгавши під себе ноги, правою рукою спиралася об землю, а лівою креслила пальцем по траві, зосереджено про щось думаючи...

— Навіщо тобі? — спитав він неголосно.

Вона довго не розтуляла губ. Іван теж мовчав.

— Він... він запропонував мені стати його дочкою.

— Дочкою?! — мимоволі вихопилося в Івана.

— Так, а хіба що? — дівчина, глянувши на нього, ворухнула бровами. — «За всіма правилами, каже, оформлю».

— Ти ж... ти ж не маленька. Маленьких удочеряють. А ти...

В Ольчиних очах спалахнув чи то гнів, чи то протест, обличчя зробилося злим і холодним.

— А що я? Ну, що я?! — сказала вона з незрозумілою ворожістю. — Я в тебе спитала, а ти відповідай, коли можеш.

Іван відчув, як боляче смокче, здавлює йому серце. Як відповісти на її запитання, просте, нехитре загалом запитання для неї? І таке несподіване для нього!

— Я... Не знаю. Не можу поки що відповісти.

— Чому? — спитала вона тоді руба. — Ви ж земляки. Яків Миколайович ще там сказав мені. У штабі, перед виходом.

Чому... Щоб пояснити це «чому» треба їй розповісти про все його гірке життя. А що вона зрозуміє в його житті? І в тому, яку роль відіграв у цьому його житті Яків Миколайович Алейников? Та, може, й не треба, щоб розуміла, не треба, щоб замислювалася над цим. Своя-бо доля в неї он яка обпалена, обвуглена до чорноти, навіщо ж їй у мозок та в серце додавати ще болісні роздуми про це безжальне й жорстоке життя на землі, а значить — нові страждання?

Вона якось по-своєму розцінила його мовчання й відчужено сказала:

— Хоч би що ти думав про нього, це твоя справа. А я знаю — він добрий і хороший. Він тільки дуже самотній і тому здається злим і відлюдним. Він мені розповідав,

що син у нього потонув, а дружина пішла... покинула його.

— Це, звичайно, буває,— мовив Іван.

— У тебе все добре в житті. Тебе дружина не кидала! — ще зліше різнула вона його зіницями.

— Не кидала. І в мене — все добре в житті,— гірко посміхнувся він.

Але вона не розуміла й не могла зрозуміти цієї гіркоти. Вона рвучко підвелась на коліна.

— Чого ти мене злиш?! Чого ти мене злиш?

Олька крикнула це двічі, двічі стиснула й розтиснула кулачки, і йому здалося, що вона кине́ться на нього, як дика рись. Він ворухнувся й мимоволі встав, мовби і справді треба було оборонятися.

— Я зовсім не по злобі...— мовив він.— Заспокойся.

Дівчина мовби одразу повірила його словам, опустила-ся на землю, зітхнула.

— Я була б йому хорошою дочкою, дядьку Іване,— дивлячись кудись за струмок, у зарості шелюги та пахучої смородини, сказала вона тепер уже знову спокійним голосом.— Але справді ж я не маленька. І незабаром... незабаром у мене в самої дочка буде. Або син...

Іван якось не одразу зрозумів, про що вона каже. А коли смисл сказаного в свідомості прояснився, він підвівся й став на весь зріст, дивлячись на неї зверху вниз.

Олька посиділа ще нерухомо, тоді, мовби підкоряючись його безмовній вимозі, піднесла обличчя догори. Так, не відводячи очей, вона теж підвелась і, не моргаючи, дивилася на нього зневажливо й гордо.

— Від нього... від Сьомки? — ворухнув Іван склесними губами.

— А крім нього, в мене нікого не було. Він був перший. І, може, останній.

— Зрозуміло...

— Ну, то й іди звідси, коли зрозуміло,— сказала вона грубо.— Мені кофточку свою випрати треба.

...Ідучи тепер слідом за Олькою, Іван з жалем оглядав її тендітну фігурку, відчував, яка вона беззахисна й безпомічна в цьому світі, що гримотав вогнем і залізом, відчував до неї щось батьківське. Він розумів тепер і Алейникова. Ольчине признание раптом освітило Іванові не тільки всю життєву путь цієї людини, але й душу його з якогось зовсім іншого боку, про який він раніше й не підозрював. Душа ця, як вважали інші, та й він, Іван, була

нелюдима й похмура, а вдача безжалісна й жорстока. Але ж його життява путь була не проста і не легка, ця путь завжди, щодня, щогодини, пролягала крізь те життя, яке гримотало вогнем і залізом, хоч би то війна була, хоч мирний час. Розібратися в житті кожної людини нелегко — навіть у простенькому і благополучному житті. А Якову Алейникову випала доля бути в самісінькому центрі людських коловоротів, у самісінькому пеклі безжальних сутичок добра і зла, любові й ненависті, правди й брехні. Він пропускав усі крайні людські пристрасті через своє серце, і воно, щоб не лопнути, одяглося в крижаний панцир. Та всередині воно все одно обвуглювалося, зі стінок його обсипалася окалина, утворюючи дедалі більшу порожнечу. І ось, певне, настав час, коли цю порожнечу треба заповнити, інакше серце прогорить наскрізь. Коли не ззовні, то зсередини. І тут з'явилася, зустрілася ця дівчина з долею страхітливою, але з вдачею, чимсь подібною до його...

Розумів він і Ольку, відчував, як їй хотілося звичайного людського тепла, розумів тепер, чому її бажання, цієї безумної, з першого погляду, просьби її не міг не задовольнити Семен, не міг не відгукнутися на неї, забувши на мить про Наташку, про дружину, і про маленьку свою дочку. І хоч ні сам Семен, ні взагалі будь-хто на землі не міг би пояснити того, що він, Семен, справді ні в чому не винуватий перед дружиною й перед людьми, Іван знав тепер твердо — справді не винуватий.

Погода з настанням сутінок почала псуватися, небо геть захмарило, чорнота в лісі згущувалася, дедалі більше обмежуючи видимість. Дощу поки що не було, але вітер раз у раз дужче мотав верховіття дерев, ліс сповнився нескінченним тужливим гулом.

Іван розумів, що кроків партизанів тепер не чути — їх заглушав вітер і шелест дерев, — з відстані двадцяти метрів людей уже не видно — їх ховала нічна темрява, і все це заспокоювало, породжувало почуття безпеки. Та хоч би про що він думав, хоч би що відчував, у мозку, в серці розпеченим цвяхом стирчало: «Ах Федоре, Федоре!» І цього гнітючого болю не можна було спекатися, цвях цей увійшов глибоко і вріс намертво, вивернути його звідти можна було тільки з м'ясом, а більше ніяк не можливо.

А Федір Силантіївич Савельєв у цей час, стомлений останніми безсонними ночами, сидів у кабінеті Лахновського. Повіки його були налиті кам'яним тягарем, очі заплющувалися, в голові тупо шуміло, вона сама собою хилилася вниз. Боячись заснути і впасти з стільця, Федір підкидав її, одночасно здригаючись, обводив каламутними очима кімнату, щоразу натикався на паперовий портрет Гітлера в чорній рамі. Круглі холодні очі цієї людини з якимсь несерйозним дитячим кучериком дивилися в простір, мимо Федора, мимо Лахновського й Валентика, які теж були в цьому кабінеті, мимо всього живого на землі, мовби вони бачили там, у цьому просторі, якісь вищі, остаточні істини, незрозумілі й недоступні для інших.

Відколи Федір опинився в німців, він бачив безліч портретів цієї людини, великих і маленьких, на папері й на полотні, на значках і книжках. Портрети були різні, однаковий був на них тільки цей погляд, що викликав у Федорових грудях холодок, але зараз він уперше відчував не холодок, а нудоту, а від цього ще більше хотілося спати, хотілося кудись провалитися к чортам, під землю, в морок, щоб ніколи не вибратися звідти, щоб не бачити більше ні цього портрета, ні висхлого від злоби на весь світ Лахновського з його тростиною, якою він учора надвоє розрубав череп колишньої своєї коханки Леокадії Шипової (а потім, коли вона, вже мертва, впала, в диявольській безсилій люті ще кілька разів встромив цю тростину в неї), ні товстозадих, з рудими волосатими руками німців, ні своїх підлеглих — увесь цей набір, усіх цих покидьків роду людського, жадібних до горілки й до жіночого тіла, але жалюгідних і боягузливих у бою, — нікого. І себе щоб більше не бачити, не згадувати торішній похмурий осінній день, коли в таборі для військовополонених під П'ятигорськом, даючи слово служити німцям, він, скинувши подерту на клапті зопрілу солдатську гімнастерку, натяг на себе білизну, що пахла незнайомим, чужим запахом, грубі сукняні штани, коротеньку куртку. Та, мов на зло, він добре пам'ятав цю хвилину, цю годину і взагалі весь той похмурий, сльотавий день...

Лахновський у своїй чумарці, не випускаючи з рук тростини, метався по кабінету од стінки до стінки, інколи зупинявся біля вікна, крізь синіючі шибки вдивлявся в темряву, рвучко обертаясь, підбігав до столу, де стояв по-

льовий телефон, в'їдався в нього очима. Рука з тростиною при цьому тремтіла, здавалося, він зараз розмахнеться, обрушить свою тростину на телефонну коробку, як обрушив учора на розкошлану голову Шипової. Але він цього не робив, сідав у старе, розхитане крісло, що стояло збоку столу, і, поклавши долоні на тростину, похмуро й ображено стуляв губи. Посидівши так з півхвилини, підхоплювався й починав усе з початку — підбігав до вікна, до телефону, сідав...

Зі спостережної вишки, побудованої на покрівлі єдиної в Шестаково двоповерхової мурованої будівлі, де до війни був магазин, повинні були негайно подзвонити, коли побачать над лісом, у тому місці, де мав вийти на зв'язок агент Метальников, сигнал про допомогу — дві червоні ракети. Саме цього сигналу й чекав Лахновський, боячись його...

Дзвінок пролунав несподівано, змусивши всіх здригнутися. Лахновський тремтливою рукою схопив трубку.

— Біля апарату...— хрипло й квапливо сказав він. Потім перейшов на німецьку.— Nein, Herr Meisner, bis jetzt gab es kein Signal ¹.

Тоді кинув трубку й відбіг до вікна.

Заступник Бергера оберштурмфюрер Майснер тепер, до призначення нового начальника, був повновладним хазяїном абвергрупи. Як і всі, він теж не спав цієї сум'ятної і тривожної ночі. А втім, не тільки цієї. З дня вбивства партизанами начальника абвергрупи в Шестаково почалося сум'ятне життя. Пости навколо села були посилені многократно й висунуті далеко вперед. Командирам взводів, у тому числі Федорові Савельєву, наказано було кожні півгодини перевіряти їх, усіх солдат тримати в цілковитій бойовій готовності. Без зброї заборонялося виходити навіть до вітру.

Оберштурмфюрер Майснер, завжди неговіркий, зарозумілий і зухвалий, любив розпикати й повчати керівників відділів, слідчих, інструкторів та інших співробітників абвергрупи, дозволяв собі навіть те, чого Бергер не дозволяв,— начальницьким тоном розмовляти з Лахновським,— тепер за якусь мить став зовсім іншою людиною. Зарозумілість і гордовитість раптом обсипалися з нього, як лузга, в очах заплескався переляк, зіниці забігали, і взагалі весь він якось змарнів і щохвилини щулився, мовби за коміром у нього стирчав кусочок льоду.

¹ Ні, пане Майснер, сигналу поки що нема.

— Пане штандартенфюрер! — по кілька разів на день запобігливо звертався він до Лахновського. — Солдати вашої «армії», в разі нападу партизанів, я сподіваюсь...

— І я сподіваюсь, — відмахувався Лахновський, наляканий не менше, ніж він.

— Невже вони насміляться?

— Вони?! Вони — це півбиди, пане оберштурмфюрер. А ось коли противник прорве фронт...

— Але... — Майснер бліднув, на старанно поголених щоках його проступав піт, він тисняв у них зібганим носовичком. — Але це означає... в цьому разі абвергрупу слід спішно передислокувати далі в тил.

— Щодо цього у вас є начальство. Дзвоніть в Орел.

— Так, але коли... не противник прорве нашу оборону, а наші доблесні війська відкинуть росіян? Як мій дзвінок буде розцінено? Моя кар'єра...

— Боже, який, виявляється, йолоп! — уже по-російськи сказав Лахновський Федорові, коли той випадково став свідком однієї з таких приблизно розмов.

Все це було давно, кілька днів тому.

...Стоячи біля вікна, Лахновський, повісивши тростину на лікоть, дістав табакерку, нервово забив ніздрі тютюновим пилом. Потім рвучко обернувся.

— Сигналу поки що нема, — повторив він. — Диявольщина! Що ж там діється?

— Нічого. Просто цей ваш Метальников не з'явився, — буркнув Федір і мотнув головою, струшуючи сон.

— Не може бути! — сердито скрикнув Лахновський. — Або я нічого не вартий! В них це єдиний шанс підібратися зараз до Шестакова непомітно. Єдиний. І вони це розуміють.

Лахновський раптом сам схопив трубку, крутнув ручку телефону.

— Садовського мені, живо! — прохрипів він. І секунди чотири, сумовито згорбивши плечі, чекав з'єднання. — Садовський?.. Ну що там Подкоритов? Не признався?.. Знепритомнів?.. Прийде до пам'яті, продовжуйте допит.

Кинув трубку й знову заходив по кабінету.

— Дивовижна річ! Просто незбагненні вони, ці росіяни! Є муки, біль яких людина неспроможна витримати. А Подкоритов мовчить. Старий же, сил наче нема...

— Сил... — усміхнувся Валентик, подивився на блимаючу газову лампу, що стояла на спеціальній підставці біля стінки, по-котячому примружився й чхнув. — Мені доводи-

лося... декотрих розстрілювати... груди й голова, бувало, кулями пробиті, а він усе дихає. Ну, в мене довбенька така була в підвалі. Дерев'яна, щоб череп не роздробити. Лікарі за цим стежили, не любили чомусь, коли голова пролама-на. Цією довбенькою разів зо два стукнеш — тоді задре. Певне, вже коли мозок розбовтається...

Валентик знову глянув на лампу, знову солодко при-мружився і чхнув.

Федір дивився на Валентика й відчував... ні, не страх і, тим більше, не жах. Він, Федір, усього надивився, всьо-го зазнав. Він бачив, як людей убивають, і сам убивав. Учора при ньому в мурованому підвалі колишнього мага-зину терзали цю нещасну Ліку Шипову за те, що вона, невідомо навіщо, сказала Подкоритову про поїздки Берге-ра в Орел. Вона давно призналася, що сказала про це ста-рості, та Лахновський усе допитувався: а що та кому ска-зала ще? Вона мотала головою й повторювала одне й те ж: нікому й нічого більше, але коли її залишать у живих, то піде до партизанів і викладе все, що знає про цей га-дючник, бо ненавидить усіх, ненавидить себе. Вона заті-палася в істериці й плюнула колишньому своєму коханце-ві у вічі. Той мовчки розмахнувся тростиною й розрубав їй череп... Бачив потім Федір, як Садовський, начальник і кат шестаковської тюрми, розпинав понівечене, пошмато-ване на клапті тіло старого Подкоритова, прибив цвяхами до стінки спочатку його руки, потім ноги... Всього, всього надивився, всього зазнав Федір Силантіївич Савельєв, давно навчився спокійно дивитися й байдуже сприймати людські муки та людську смерть, чітко, без жалю навіть, відзначав при цьому, що душа його давно змертвіла, об-вуглилася. Але зараз, чуючи слова цього кривошлечого, який недавно об'явився в Шестаково, дивлячись, як він блаженно, мов ситий кіт, мружиться на світло газової лам-пи й солодко чхає, відчув раптом, що під череп йому пе-рестала надходити кров, у голові, десь під лобом, похололо. Потім від холоду почали німіти шия, плечі, спина...

Лахновський висмикнув з кишені жилетки слизький жовтий годинник, глянув на нього.

— Пора. Марш перевіряти пости.

Савельєв і Валентик встали, пішли до дверей. Обійшов-ши секрети, порозставлявані навколо Шестакова, вони по-винні були знову повернутися сюди, в цей кабінет, і осо-бисто доповісти Лахновському, що все гаразд. Таке прави-ло він запровадив три доби тому, і всі ці три доби Федір

не стуляв очей, хоч йому на допомогу й було дано цього Валентика. Та й сам Лахновський не спав. Він взагалі, здається, не лягав з самісінького 5 липня, коли за Орлом ожили обидві лінії фронту й почалася битва. А останніми днями, надто після загибелі Бергера, він мовби здурів, метався в своїй чумарці по Шестакову, як звір, що почув яв біду, держав усіх у цілковитій бойовій готовності, встановив нову систему постів, без кінця-краю допитував заарештованих — старосту Подкоритова та Ліку Шипову, по кілька разів на день дзвонив особисто й ходив до Майснера, вимагаючи, щоб той попросив у свого начальства дозволу евакуювати абвергрупу далі в тил. Але Майснер, смертельно наляканий усім, що сталося, торочив одне й те ж:

— Це розцінять як слабодухість. І моя кар'єра...

— Ваша кар'єра?! — вибухнув кінець кінцем Лахновський, підстрибуючи навколо столу, на якому стояв телефон. — Коли відірвуть голову, нічим буде думати про кар'єру! Ні, я не забуваюсь. Це ви... ви втратили будь-яке почуття реальності!

І з грюкотом кинув важку трубку польового телефону.

Усі ці дні після загибелі Бергера Лахновський щохвилини чекав нападу партизанів. Нападу не було, але це не заспокоювало, а навпаки, ще більше збуджувало Лахновського і вчора він якимись тільки йому самому відомими шляхами дійшов висновку, що партизани неодмінно нападуть цієї ночі, скориставшись виходом на зв'язок Метальникова.

— Ось побачите, саме сьогодні, — сказав він уранці Федорові. Останні місяці він виявляв до Федора незбагненну прихильність. — Ах, Савельєв! Ти людина тверда, я в тебе вірю. А Метальников — партизанський шпигун. Передчуття не обманює мене. Я давно б його... коли б не цей тупак Бергер.

Федір ніколи не бачив Метальникова, досі навіть не чув про нього. Різного роду агентів і таємних співробітників в абвергрупі було безліч, вони з'являлися і зникали, їх тут у спеціальній школі навчали, а потім декотрих чомусь розстрілювали. В усю цю страхітливую кухню Федір не вникав і вникнути не міг. Він просто робив те, що його зобов'язували робити, охороняв із своїм взводом штаб Лахновського і його особисто. Зараз Федір і його люди, самі невидимі, цілодобово тримали під наглядом усі в'їзди та

виїзди з села, всі стежки й можливі підходи, впускали й випускали з Шестакова людей, які знали встановлений на той день і на ту годину пароль. Кілька днів тому він випустив цього Валентика, вдягненого в форму радянського підполковника. Коли Валентик повернувся, Федір не бачив, а нещодавно вночі знову випустив його разом з якоюсь людиною. Обличчя тієї людини він не роздивився та й не намагався роздивитися, навіть не підійшов близько до воза, на якому вони їхали. Невідомий, здається, теж був у формі радянського офіцера. На возі він сидів згорбившись, мало не вище від голови підвівши широкі й жирні плечі. Інколи Федорові наказували взяти двох-трьох солдатів з його взводу, одвести за село якого-небудь в'язня, виснаженого допитами й тортурами, змусити його викопати собі могилу. Коли ж приречений не мав сили, вони викопували самі й розстрілювали його. Федір виконував і це, не дивлячись в обличчя приреченому, не питаючи в нього ні прізвища, ні імені, не цікавлячись, за які гріхи людину засуджено до смерті. Він діяв, як автомат, щодня був п'яний і боявся лише одного — коли-небудь витверезитися.

Проте хоч як щільно висів у мозку випний туман, інколи крізь нього, з хрускотом розрізаючи черепну коробку, пробивалася думка: «А що ж далі?!» По всьому тілу перебігали судороги. Щоб угамувати їх, щоб позбутися нестерпного болю в голові, Федір ковтав і ковтав спирт (горілка його вже давно не брала), не відчуваючи його смаку й запаху. Та й спирту, щоб отупіти, з кожним днем треба було дедалі більше, протягом доби він тепер висмоктував його понад літр.

«То що ж далі?!» — думав Федір і зараз, виходячи від Лахновського. Валентик чомусь кивнув йому, мовби йшов навіки, зник у темряві, а Федір залишився посеред вулиці, дістав з внутрішньої кишені німецького френча пляшку й сьорбнув. Спирт був теплий, але він звик його пити такий, і, як завжди, проковтнув легко, паче воду. «Що ж далі?» Он як заметався Лахновський. Отже, порятунку нема. Отже, прийдуть і сюди радянські війська. Отже — смерть...

Федір ступив кілька кроків уздовж темної вулиці, глянув на небо. Вгорі була така ж птьма — ані проблиску, ані зіроньки. Небо ще звечора обклало товстими, важкими хмарами. «Пости... Наче врятують тепер якісь пости! І ці окопи, що їх зробили навколо Шестакова...» — всміхнув-

ся він, проходячи мимо решток спаленого минулого літа, під час несподіваного нападу партизанів, величезного корівника, перетвореного Лахновським на казарму для своїх солдат. Солдати, пригадується, ремствували — казарма в корівнику! — проте всі інші придатні для цього приміщення були зайняті службами абвергрупи та німецьким гарнізоном. Лахновський наказав вивезти звідти гній, оббризкати вапном всю землю навколо, засипати її піском, настелити в приміщенні нові підлоги й побілити стіни — вийшло нічого. Тепер згарище рясно поросло кропивою та коноплями. Федір, спинившись на мить, неголосно й тяжко простогнав раптом, махнув рукою й ступив у кропиву. Підійшовши до обгорілої стінки колишньої казарми, він ще ковтнув з фляжки, сів на землю, затиснув голову руками й так завмер.

Навіть спирт сьогодні не брав, у мозок все довбало й довбало: «Що ж далі? Що ж далі?»

Смерті він тепер не боявся, давно шукав її, йшов їй назустріч. Але вона чомусь звертала геть, обходила його. Навіть Лахновський, заставши його в ліжку з Леокадією, не простромив своєю тростиною, як Федір сподівався з якоюсь байдужістю, навіть з полегкістю, що виникла в душі. Смерті він злякався один раз, у листопаді минулого року, там, під П'ятигорськом, коли, обірваний, скривавлений, побитий нагаями й прикладами, стояв край рову, викопаного в кам'янистому ґрунті. Рів цей він сам же й викопав разом з іншими полоненими червоноармійцями.

«Один раз... Так, один раз досить було злякатися смерті...— щось гостре й гаряче заворушилося в хворому мозку Федора.— І ось... І ось...»

Він висмикнув з кишені фляжку, тремтливими пальцями відгвинтив накривку, ще кілька разів жадібно ковтнув.

«Як же все це сталося? Як сталося?!»

Біля обгорілої стінки було душно, не спирт, а запах коноплі, густий і солодкавий, туманив йому мозок, проймав кудись до печінок, до серця, викликаючи огидну нудоту. Треба було йти перевіряти пости, та на саму думку про це нудота навалювалася ще дужче. Федір боявся йти в ліс, у п'ятому. Але боявся не п'ятому чи якоїсь там небезпеки. Йому здавалося, коли він побачить зараз першого-ліпшого солдата з «армії» Лахновського, з ним щось станеться. Найпевніше, він висмикне з кобури парабелум і з нелюдською насолодою розрядить його просто в обличчя цієї людини.

Несподівано у Федоровій голові щось задзвеніло — мовби дзвіночки заспівали неподалік, усе наближаючись. І крізь цей дзвін пробилася, прийшла до нього думка: а що, як пройти зараз по секретах і, зціпивши зуби, перекосити всіх з автомата! Потім прийти в кабінет Лахновського, підійшовши до нього впритул, схопити однією рукою за комір сюртука, другою вдавити парабелум йому в хирляві груди й натиснути спусковий гачок. Потім... Потім виволікти його надвір, кинути труп у воза... в мотоцикл. Біля штабу абвергрупи завжди стоїть кілька мотоциклів. І рвонути кудись туди, звідки наближається фронт. А потім сказати... Як Ванька колись давно, у громадянську... Як Ванька, сказати: «Ось вам отаман наш... Тільки мертвий. Ось і сам я. Що хочете зі мною... До стінки, то до стінки. Тільки швидше давайте». Так приблизно він сказав тоді. І Анна, страшна, нежива, раптом стрепенулась, підхопилася з воза, закричала: «Ви спершу розберіться, ви спершу розберіться!..»

Федір, здригнувшись, очутився від своїх думок. Який Іван? Який Лахновський? Хто це йому дозволить вискочити з трупом на вулицю, взяти мотоцикл? Першої ж миті прошиють з автоматів, решето зроблять. І хіба прорвешся через лінію фронту... Чи до партизанів? Нісенітниця все це. Маячня. І — яка Анна? Де вона — Анна?

Він мотнув важкою головою, остаточно отямлюючись. Потім подивився на небо. Але не побачив там ані зірки, ані проблеску.

Випитий спирт зовсім не впливав на нього, зовсім не відчувався. І задушливий запах коноплі тепер не турбував. «Притерпівся, чи що?» — промайнуло в Федора. В голові була незвичайна порожнеча і ясність. Відчуваючи це, він думав лише, що в нього й на думці не було ніколи перейти на службу до німців, але сталося це, сталося все швидко й просто похмурого листопадового дня, числа шостого, здається, саме напередодні свята...

Федір щільно заплющив очі, немов боявся, що густа темінь розверзнеться вмить сліпучим світлом і в цьому світлі з'явиться йому таке, що люди бачать тільки раз на життя, перед його кінцем. Він завжди заплющував очі, коли думки його, гарячково пометавшись, неминуче приводили його до того рову, викопаного кілометрів за десять від П'ятигорська в жорсткій кам'янистій землі приреченими людьми, власне, вже мерцями, серед яких був і він, Федір Савельєв. Заплющуючи очі, намертво зціплював щелени —

аж зуби кришилися,— і це допомагало йому не думати про те моторошне і страхітливе, що сталося там, під П'ятигорськом, біля рову, неймовірним зусиллям волі він змушував себе думати про інше, про будь-що, тільки про інше.

От і зараз примусив. Звідкілясь із бездонних глибин мороку виник жаркий і курний літній день, довгий ешелон з двовісних та чотиривісних товарних вагонів, лемент юрби жінок та дітлахів. Десь там, у тій юрбі, був Сьомка, його, а може, й не його син. Та ні, чого там, його, Федір це завжди знав, по зовнішності бачив. Але мучив Анну своїми підозрами від образи на весь світ, що пішов кудись не туди, від образи на Анну, яка дісталася йому вже тоді, коли була непотрібна, та до того ж кимсь до нього пробувана. Сьомка йшов добровольцем, але Федорові було байдуже, як він ішов — добровільно чи по призову, він був, як і двоє інших синів — Димко та Андрійко, як усі люди — чужий йому, проводити його він не хотів. Але останньої хвилини пішов чомусь на станцію, поштовхався серед плачучих жінок, які чіплялися за чоловіків, синів та братів, мовби хотіли відтягти їх від поїзда, що збирався одвезти чоловіків на війну, може, на загибель і смерть... і несподівано якимось опинився перед Семеном.

«Не думав, що ти прийдеш», — сказав той здивовано, відтрутивши од себе заплакану Анну й розгублене дівчисько, з яким нещодавно начебто одружився.

«Я знаю, — відповів йому Федір. — Тому й не хотів».

«Чого ж прийшов? Я не образився б».

«Не знаю. Може, заздрість пригнала?»

«Що?!» — Сьомка звів брови.

І всі ті, що стояли навколо Семена, здивовано ворухнулися. Це Федір пам'ятає чітко й виразно, як і всю ту коротку розмову, що чомусь глибоко врізалася йому в пам'ять. Хтось, Іван, здається, брат, ну, звичайно, Ванька, — він теж їхав на фронт, — навіть підійшов майже впритул, недовіриливо, ховаючи нашішку, спитав:

«Стривай, стривай... Яка заздрість? Що на війну не беруть?»

Але Федір цю посмішку помітив і відчув, всередині в нього скипіло щось люте і їдке. Проте він задавив у собі цю злість і тільки посміхнувся тяжко й холодно, відповів не лише Іванові, усім їм сказав кілька слів, мовби цеглину до цеглини поклав:

«Ні. Це я теж міг би, коли б схотів... У крайньому ра-

зі — як Інютін Кир'ян... Взагалі... Та вам цього не зрозуміти...»

Еге ж, отак він їм сказав тоді, повернувся та й пішов, не турбуючись тим, як вони зрозуміли його слова та що про нього думають.

На фронт, як Інютін Кир'ян, Федір не побіг. Після проводів Семена він три-чотири дні пролежав дома, на роботу не ходив. Анна щось казала йому, про щось просила, плакала — він відмахувався. А потім устав, поголився, пішов у МТС, до начальника політвідділу Голованова.

— Ось що... Знімайте броню, — заявив він йому, навіть не привітавшись. — Я на фронт краще піду.

— Постривай, Федоре Силантійовичу, — сказав Голованов, трохи здивований. — Наближаються жнива. Взимку ти взяв зобов'язання зібрати зчемом з трьох комбайнів дві з половиною тисячі гектарів...

— Інші зберуть. Ось на курсах скількох дівок навчили. І трактористок, і комбайнерок. Я на роботу більше не вийду.

— Як це не вийдеш?

— А так. Я все сказав...

І Федір вийшов з кабінету.

— Стий! — гукнув Голованов, підвівся, спираючись на милицю, і заговорив, тіпаючись, багровіючи обличчям: — Ти що витворяєш?! Ми тут з ремонтом пурхаємося, а ти цілий тиждень носив в МТС не показував. Тепер заявляєш...

— Хворів я, — мляво сказав Федір.

Голованов, пригадується, накульгуючи, підійшов до Федора, оглянув його з ніг до голови.

— Ну, чого оглядаєш?! — роздратовано скрикнув Федір. — Я не продаюся, не приміряюся... А я вам більше не робітник.

Голованов ще помовчав, думаючи про щось, потім сказав:

— Давно вже не робітник, ми бачимо... Так я й не можу збагнути, що з тобою сталося.

— На фронт, сказано, хочу.

— Всі хочуть, та поводяться по-людськи. Ось син твій, Семен...

— Ти не тич мені ним у пику! Він сам собою, я сам...

І ще помовчав начальник політвідділу МТС, певне, намагаючись осмислити його слова.

— Держати ми тебе не будемо, Федоре... Тепер обійдемося з жнивами якимось.

— Ось і обходьтесь,— неприємно кинув Федір.
— То поки суд та діло, на роботу виходь. А то замість фронту суд тобі вийде.

— Лякаєш?

— Панькатися з тобою будемо, чи що? — знову скипів Голованов, обличчя його стало чорним і страшним.— Знайшовся який! Війна, люди надсаджуються мало не до смерті, а він... Рушай до майстерні та гляди мені!

Федір зрозумів тоді, що попередження Голованова не жартики, просто з його кабінету пішов до майстерні. І взагалі майже не виходив з МТС, поки тривало це «суд та діло», як висловився начальник політвідділу. Тривало воно недовго, наприкінці липня Федір одержав повістку. Проводжали його тільки Анна, Андрійко та Димко. Діти були злякані. Анна не плакала, нічого не казала. Федора це смертельно, до запоморочення, озлобляло, але він теж нічого не казав, у голову йому, як мідяний лист, довбало з дзвоном: «Ну то й біс із вами, залишайтеся! Залишайтеся!» Тільки, вже стоячи в отворі дверей вагона, він спитав зверху:

— *У Михайлівку, до Назарова в колгосп, тепер, значить, переїдеш?*

— *Куди ж іще? Туди.*

— *Ну, повертайся. Гарний був куточок землі. Був, та й нема.*

Анна, пригадується, скинула на нього сийливі очі, Федір до ладу не роздивився тоді, але, здається, все-таки були в них сльози.

Через тиждень Федір був уже за Волгою, копав учбові окопи, ходив у нічні учбові атаки, повзав по-пластунському й дірявив з гвинтівки мішені, на яких зображено було силует німецького солдата в касці. Таке життя тривало понад два місяці. Потім всю їхню дивізію повантажили в теплушки й кудись повезли. По составу одразу ж поширилася чутка — на Кавказ. Федір на Кавказі ніколи не був, з цікавістю оглядав місця, якими повільно сунувся поїзд, але довго нічого особливого не бачив — степи, лощини, невисокі кам'янисті пагорки. Коли-не-коли почало вже видініти вдалині чорне громаддя гір...

Розвантажилися вночі десь під містом Нальчик, на курному полустанку, де біля єдиного довгого барака росло кілька чахлих дерев, порботно вирушили геть кам'янистою дорогою. Каміння хрустіло під ногами, незвично їдка курява лізла в рот і в ніздрі, в'їдалася у вічі. До світанку

зайняли окопи, вириті, видовбані військами, які раніше тут оборонялися, мало не в суцільному камінні на повний зріст. Усім було пояснено, що на відстані кількох десятків метрів уздовж річки, що зветься Баксан, розташовані німецькі окопи, що фашисти можуть почати наступ будь-якої хвилини й що обороняти позиції наказано до останнього віддиху.

Тільки тепер Федір відчув, що він на війні, на справжній війні, де першої-ліпшої миті можуть убити, й тільки тепер з якимсь пронизливим подивом подумав: якже це й навіщо він тут опинився? У незбагненний спосіб повторювалося колишнє: тоді, в громадянську, не хотів же він воювати ні за червоних, ні за білих і міг якось відлежатися в глухому закутку, а опинився в партизанському загоні. Тепер міг до кінця війни — має ж вона коли-небудь закінчитися,— просидіти на броні, такого комбайнера, як він, на фронт не відправили б, скосив би він зараз оці дві з половиною тисячі гектарів, як обіцяв, і гриміло б його ім'я по всьому району, по всій області,— а замість цього опинився отут поблизу німецьких окопів, звідки тхне, здається, кислим запахом, звідки погрожує йому смерть. А чому, власне, чого ради він повинен умирати?

Та смерть нещадно й невблаганно дихнула йому в обличчя з німецьких автоматів не тут, не в кам'янистих окопах під Нальчиком, а край викопаного ним самим глибокого рову десь за П'ятигорськом. А тут Федорові довелося пережити тільки страхітливе бомбування, перше й останнє в його житті. Німецькі літаки з'явилися несподівано з-за високого кам'яного хребта, що тягся справа по горизонту, бомби посипалися рясно, як зерна з руки сівача, земля спухла од вибухів, обкуталася димом та курявою. Федір упав разом з іншими на дно окопу, над яким щільно стелилися білувато-чорні пасма й з рипом, здавалося, терлися одне об одне. Ще Федір відчув, як тяжко здригається від нескінченних вибухів земля, чув, як свистять над окопом осколки гарячого бомбового заліза й каміння... Незважаючи на пекельний гуркіт, на куряву й дим, що забивали глотку, Федір почував себе в безпеці, він лежав на боці, косував очима вгору, на непроглядну киплячу каламуть, і подумав раптом: добре, що окопи такі глибокі, добре що їх видовбано мало не в суцільному ґрунті...

Це й була його остання думка там, під Нальчиком, згадав зараз Федір. Каламутна смужка світла над головою

яскраво раптом сяйнула, мовби лезом різонула по очах і згасла, вся земля кудись провалилася, й разом з нею провалився Федір...

Про те, що бомба влучила просто в окопну щілину, що вона впала десь недалеко, на відстані кількох метрів від нього, Федір здогадався наступного дня вранці, коли в брудній, тріснутій на спині гімнастерці, оббризканий чисюь кров'ю, брів у юрбі полонених червоноармійців, а збоку юрби крокували німці-конвоїри: на шиї в кожного висів автомат, на голові в кожного була каска з короткими різками, точнісінько як на мішенях, у які він стріляв на учбових заняттях. Двоє німців у таких самих касках почали поволі наближатися до нього з невиразної каламуті, з вихлястого туману. «Цікаво, звідки тут мішені? — подумав Федір. — Чому вони ворухаються?» Тоді він, тільки-но очутившись, не міг зрозуміти, що вибухом його викинуло з окопу, що цілу ніч він пролежав край бомбової воронки, звисивши в неї ноги, непритомний, не чуючи й не бачачи вируючого тут бою. «Мішені» пройшли були мимо, але увагу одної з них щось привернуло. «Мішень» повернулася, схилилася над ним. Федір мимоволі заплющив очі, злякано подумавши, що зробив це пізно, здогадавшись уже, що це не мішені, а справжні німці.

— Er atmet, er lebt doch. Aufstehen! ¹

Федір не розумів, що вони кажуть, серце в нього билось шалено й боляче, в мозок теж мовби вдовбували розпечене каміння: кінець, кінець... смерть!

Потім у заплющених очах його метнулося жовтогаряче полум'я, й Федір скоріше здогадався, ніж відчув, що німець стусонув його чоботом у голову.

І він, відчуваючи, як з останніх гарячкових зусиль б'ється серце, витяг своє тіло з воронки, впер коліна й долоні в шершаву землю, відірвав од неї тіло, почав підводитися.

Напівзігнутий, з опущеними руками, Федір якийсь час стояв нерухомо, тупо дивлячись на німців, що все ще плавали, погойдувалися перед ним, наче в тумані. Правда, туман трохи порідшав, і Федір помітив, що німці роздивляються його беззлобно, з цікавістю й подивом.

— Oh, der russische Bög², — сказав один з них, посміхаючись.

¹ Він дихає, живий. Встать!

² О, російський ведмідь.

— Я, ја¹, — відгукнувся другий.

Федір тоді не знав ще жодного німецького слова й не розумів, про що вони говорили.

Потім той, другий, котрий сказав: «Я, ја», похмурий і коротконогий, сплюнув на землю й різко мотнув автоматом. Федір здогадався, що йому наказують повернутися. І він повернувся, витягся, звів на спині лопатки, чекаючи автоматної черги, яка зараз прошіє його. Одночасно в голові промайнуло: «Що їм убити людину... Це як плюнути... як плюнути».

Отак, звівши до зіткнення лопатки, і стояв Федір, чекаючи смерті. Та вона поки що не настала. Смерть нещадно й невблаганно дихнула йому в обличчя з німецьких автоматів не тут...

«Не тут... — мало не вголос повторив Федір. — Так, не там...» Він тяжко зітхнув, глянув на передранкове вже небо й поліз був по нову сигарету, коли над Шестаковом неждано й верескливо завила сирена. «Ось воно! Сигнал!» — майнуло в нього в мозку тривожно й водночас якось витверезливо. Він сунув пачку назад у кишеню, підхопився й побіг до центру Шестакова, до казарми...

* * *

Біля мурованої будівлі колишнього магазину було стовпотворіння. Солдати «армії» Лахновського з автоматами в руках, з гранатами на поясі вибігали з казарми, але не шикувалися повзводно, як завжди було під час тривоги, а в напівтемряві збивалися, як вівці, в купи, серед яких сновигали взводні командири. Світячи фарами, з провулка вивернулися два грузовики. Дві купи солдат кинулися до них і, штовхаючи один одного, сердито перегукуючись і матюкаючись, полізли в кузови.

— Де третій? Де третя машина?! — зло кричав Лахновський, вибігаючи з казарми.

— Зараз Лардугін... зараз він, — благально мовив один з шоферів, прочинивши дверцята кабіни. — Не заводиться в нього... Акумулятор заміняє.

— Розстріляю падлюку! — затіпався Лахновський.

— Та онде ж він іде! — гукнув шофер.

Третя машина, мотаючи на вибоїнах снопами світла з фар, мчала до казарми.

¹ Так, так.

— Все одно розстріляю після бою! — рывкнув Лахновський просто в обличчя Федорові, коли той підбіг, мовби запевняючи його в цьому. — Ну! Що? Що?

— Все гаразд, — відповів Федір. — Все тихо.

— Тихо — так! Тихо — так?! — роздратовано й недовіжливо прокричав Лахновський, нервово смикнув висхлою головою вбік Валентика, який стояв біля стінки казарми, де було місце для курців, пообіцяв злорадно: — Буде вам зараз тихо!

З-за рогу казарми вибіг Майснер, слідом за ним худючий і якийсь жовтий, мов залежаний оселедець, начальник німецького гарнізону Кугель. Лахновський метнувся йому назустріч, почав щось говорити, вимахуючи руками. Через шум моторів та крики солдатів слів Лахновського не можна було розібрати, але було зрозуміло, що Лахновський віддає якийсь наказ, — Кугель стояв перед ним виструнчившись.

Потім він повернувся й побіг назад. Майснер, скинувши кашкет, обтирав носовичком лисину й, мовби теж одержавши наказа, пішов геть.

Федір підійшов до казарми, сів поряд з Валентиком, закури́в, сірника кинув у діжку з водою.

— Знаєте, що на фронті? — неголосно спитав Валентик.

Федір з побоюванням, навіть з острахом ставився до цієї людини, очевидно, давнього знайомого Лахновського і Леокадії Шипової. Здивувало і вразило Федора не те й навіть не те, що об'явившись недавно, Валентик одразу почав пиячити й відверто розпутничати з Леокадією, анітрохи не побоюючись Бергерового гніву. Огидно защеміло в Федора серце, коли, довідавшись, що Лахновський розкраяв Шиповій череп своєю тростиною, Валентик з кривою усмішкою сказав:

— Даремно поспішив. Доручили б мені з нею попоратися — вона б у мене за годину любісінько заговорила й в усьому призналася б.

Федір ніколи не заходив з цим кривоплечим у розмови і зараз тільки непевно знизав плечима.

— Наш пасту́п, здається, задихнувся, не вийшло. Росіяни до Орла рвуться, — повідомив Валентик.

Федорові хотілося сказати: «Це й дурневі зрозуміло, що до Орла, а не від Орла», — але він не наважився.

— Дарма, відженуть, — мовив він.

— Авжеж, відженуть... — незгідливо, насмішкувато зі-

тхнув Валентик, і Федір, відчуваючи провокацію, промовчав.

— Чого ж ти не спростовуєш? — спитав Валентик жорстко.

— Ось що, хороший такий, — обернувся до нього Федір. — Пішов би ти в...

І підвівся.

— О-о! — протягло, навіть задоволено, мовив Валентик, теж підвівся, поклав важку, мов камінь, руку йому на плече, почав давити вниз.

Рука була важка, але Федір відчував — не міцна. Валентик цей не тільки не міг би притиснути його до лави, а навіть не похитнув би. І коли б зараз розвернутися та молоснути Валентика в груди, вони б тільки хряснули, а сам він вмазався б у стінку й осів по ній на землю вже мертвий. Бажання таке виникло було в Федора, але він не зробив цього й покірливо сів.

— Звідки ж ти родом, Федоре Силантіївичу? — спитав Валентик таким тоном, наче нічого й не сталося.

— А звідти... куди щойно послав тебе.

— Грубіян ти, — добродушно посміхнувся Валентик. — Невихована людина. А я особисту твою справу дивився. Цікаво...

Федір обернувся, різонував його поглядом, та нічого поки що не казав.

— Плував ти, плував там... у своїй біографії.

— Нічого не плував. Що там плутаного?

— До війни... не в Шантарі ти жив? Село таке є в Сибіру.

В автобіографії, складеній Федором ще в П'ятигорську, даючи підписку служити німцям, він жодним словом не прокопився про Шантару, змішав правду з вигадкою. Навіщо він це зробив, Федір ні тоді, ні тепер пояснити не міг. Про наслідки його зради для Анни в разі чого він не турбувався, про дітей теж не подумав. А от узяв та й навігадував чортзна-чого. Все це Федір пам'ятав. І тому зараз, почувши про Шантару, мимоволі смикнувся й підхопився. І тільки потім зрозумів, що виказав себе з головою.

— А тобі що? — важко видихнув він. — Яке діло?

— Сядь ти, — стиха попросив Валентик.

Грузовики, набиті солдатами, з ревом рушали з місця один по одному. З підвалу казарми вибіг Садовський, сказав щось штабдартенфюрерові і шмигнув назад. «Якщо не порішили, то зараз порішать Подкоритова», — маши-

нально відзначив Федір, гарячково розмірковуючи: звідки ж знає про Шантару ця хирлява людина?

Грузовики з солдатами поїхали,— Лахновський, виходить, мав рацію, десь за Шестаковом тривав бій з партизанами, і ось знадобилося підкріплення. І це відзначив Федір попутно й навіть посміхнувся невесело. «Все, як змії, чує». Три взводи по двадцять п'ять чоловік в кожному ще вчора були відправлені до місця виходу на зв'язок з Метальниковим, три кинуто їм на допомогу, в Шестаково тепер залишилися з усієї «армії» Лахновського сорок дев'ять чоловік, включаючи спеціальний взвод охорони, Федора, Валентика та самого Лахновського. Та ще німецький гарнізон у складі п'ятнадцяти солдатів, Майснер, Кугель і чоловік з дванадцять з штабу абвергрупи, коли лічити й шифрувальника, і радиста, й кухаря. Всього близько вісімдесяти чоловік. Це теж була чимала сила, здатна захистити Шестаково, якщо котрась група партизанів, як гадав Лахновський, надумає напасти одночасно й на село.

Все це промайнуло у Федоровім мозку, не заслоняючи головної думки: звідки ж Валентик знає про Шантару? Дивлячись, як метушиться на площі перед казармою Лахновський, вишиковуючи решту солдатів своєї «армії», як, невміло тримаючи руками карабін, побіг кудись товстопузий німецький кухар Отто, Федір ще подумав, що виставлені на підступах до Шестаково секрети він зараз не перевірів, а до них, можливо, вже добираються партизани, можливо, постових уже безшумно знято... Та ні, заспокоїв він самого себе, партизани не можуть зняти постових так легко, на всіх стежках, на всіх більш-менш зручних і можливих ділянках підходу до Шестакова старанно натягнені маскувальні дроти, якщо доторкнутись до першого-ліпшого, одразу загримлять попідвішувані поблизу постових склянки та банки, розбудять їх, коли й задрімали. Систему цю, не дуже й хитромудру, але надійну, придумав сам Бергер. Траплялося, звір якийсь — лисиця чи вовк — натикалися на дріт, і одразу вартові вживали запобіжних заходів, повідомляли про це в караульне приміщення, що містилося в старому дерев'яному будинку поряд з казармою. Але таке траплялося рідко, звірина звідси пішла геть. Крім того, секрети сьогодні виставлено посилені. І Валентик ось щойно перевірів усі три пости на західній околиці. Хоча біс його знає, все може скоїтися, Федір сам колись був пар-

тизаном і розуміє, що для людей, які воюють у тилу противника, нема нічого неможливого.

Думки ці, вихором промчавши в голові, розламували її, та чим дужчий він відчував біль, тим спокійніший ставав, його охопила байдужість до всього навколишнього й до всього, що діялося навкруги, виникала надія на недалекий час звільнення від усього... Від усього!

— А яке тобі діло, де я до війни жив?! — ще раз повторив він, посміхаючись.

— З цікавості я, Савельєв, з цікавості, — теж посміхнувся Валентик. Говорив він стиха, і від цього слова його набирали зловісного відтінку. — Така в мене професія.

— У всіх у нас тепер професія, — уципливо сказав Федір, зігнувся, сперся ліктями на коліна й схилив голову.

— Ну, в мене вона така завжди була... Навіть з Алейниковим вашим довелося разом попрацювати. Не так давно було.

Кілька секунд після цих слів Федір все ще сидів у тій же, зігнутій, позі, потім почав підводити голову, повільно розігнувся.

Валентик дивився Федорові у вічі не моргаючи. У млявих відсвітах вранішньої зорі зіниці його гостро блищали.

— З яким таким... нашим? З яким ще Алейниковим?

— З Яковом Миколаєвичем.

— Слухай, ти... — люто проричав Федір. — Чого тобі від мене треба? Чого?

— Він тут, неподалік. Прифронтовою оперативною групою НКВС командує, — мовби не помітивши Федорової люти, вів далі Валентик. І осміхнувся: — Я в нього був начальником школи підривників і розвідників, поки... Лопух він, ваш Алейников.

— Помиляєшся, друг хороший! — несподівано кинув Федір, якось одразу зрозумівши, що втрачати йому нічого, що все давно втрачено, й що в біографії своїй він наплутав і напетляв колись даремно, робити це було ні до чого. — Помиляєшся! Він тебе ще візьме за зябри.

— Осмілів! — підвищив голос Валентик. — Чи не рано?

Лахновський, провівши машини, пірнув у підвал казарми, де на стіні висів староста Подкоритов. На площі тепер нікого не було. Гасовий ліхтар над входом до казарми тьмяно освітлював невеликий простір, світанок, пробиваючись крізь хмари, з'їдав пільму, розріджував і без того мляве світло цього ліхтаря.

— Він тобі... про мене розповідав? — спитав Федір похмуро.

— Бесідували ми інколи, — непевно мовив Валентик.

За виробленою здавна звичкою, він намагався не говорити більше від того, що треба було в певній ситуації, нічого не роз'яснювати й не базікати, розуміючи, що зайве слово, зайва інформація може рано чи пізно для когось, у тому числі й для нього самого, обернутися небажано. Скільки разів він уже жорстоко переконувався в цьому. Тоді, біля залізничного переїзду, коли б не подав він голосу, коли б не побазікав з німцями про дурниці, не почула б його, просто не звернула б уваги, а значить, і не впізнала б ота клята Ольга Корольова, розвідниця Алейникова, і все було б гаразд. І досі, та й хто знає, скільки б ще й потім сидів він у цій спецгрупі Алейникова, робив би свою справу, яку високо цінував Бергер. Не для Бергера, не для паршивої цієї Німеччини старався він, Олексій Валентик, як і Лахновський. Та Лахновський уже трухлявий пень, навіщо йому життя? А він, Олексій Валентик, ще поживе! Життя ще може розкритися йому на всю широчінь. Тільки треба бути обережним і завбачливим. Можна оце ось падло, цю брудну свиню, як німці правильно називають усіх росіян, приголомшити повідомленням, що не тільки Алейникова, а ще одного землячка його, Поліпова Петра Петровича, колишнього голову Шантарського райвиконкому, знає Валентик, нещодавно, мовляв, у тебе перед очима приволік його з-за лінії фронту й перевів назад, залишив у тилу в червоних. Тільки навіщо? Хіба мало які наслідки це може мати! Їх ніколи не передбачиш, ці наслідки. І Федорові Савельєву про Поліпова він нічого не сказав, і Поліпову про Савельєва та про Алейникова жодним словом не прохопився.

— І чого ж він тобі про мене наговорив? — спитав Федір, нервово розтерши цупкою підметкою німецького чобота недокурок. — Яких казок?

— У громадянську партизанив ти, казав, відчайдушно.

Сказавши це, Валентик знову втупився в Федора, зневажливо, пронизуючи холодними зіницями наскрізь, наче Лахновський своєю тростиною. І Федір з тужливою приреченістю подумав, що порятунку від цієї людини нема й не буде, що Лахновський з його тростиною здається просто щенням порівняно з Валентиком. Тільки що Федір був байдужий до всього на світі, в тому числі й до власної смерті, чекав її навіть як полегкості, а тепер раптом у потилиці

і в скронях похололо, в свідомості похмуро заворушилося, зашкребло, боляче віддаючись у всій голові: невже смерть? Невже смерть — все згасне в свідомості? Все залишиться тут — земля, трави, оці ось сірі передрапішні хмари, Анфіска... Оця ось фляжка з спиртом залишиться, хтось, живий і здоровий, питиме з неї, а його, Федора, не буде! Його не стане — раз і навіки. Він згине, а на землі над його тліном світитиме сонце й плескатиметься зоряне море, гримітимуть грози й віятимуть сніжні хуртовини.

— Навіщо, сволоцюго, я тобі знадобився? Навіщо? — прохрипів він.

— Не знаю... Та й не потрібен ти мені поки що. Потім, можливо... — мляво мовив Валентик.

— Коли потім? Що потім? — скрикнув Федір.

— Не знаю, не знаю, — ще двічі, на розтяг, сказав Валентик і зітхнув. І продовжував далі так само тихо й роздумливо, мовби не помічаючи тепер збудженого стану Федора: — Радянські війська знову наближаються. Під Харковом теж чортана-що діється. Та й взагалі, судячи з усього... Навіть оце падло, цей Лахновський, вважає, що Сталінград — тільки квітоньки... Заметлявся, як пацюк.

Валентик несподівано смикнувся, в одну мить змінився й, схопивши Федора за плечі, несамовито затряс його.

— Ти розумієш?! Розумієш?! Бачив, як метляються пацюки у вогні?! Ну, ні-і... Я не метлятимусь. Я битимусь до останнього! До останнього подиху! Як лютий пес! Як дикий звір!

У світанковому присмерку Валентикові очі горіли справді якимсь звіриним, зеленуватим вогнем.

— Відчепись... ти! — прокричав Федір йому в обличчя, намагаючись скинути його руки зі своїх плечей. — Не Лахновський, а ти... повні штани вже наклав.

Коли Федір відштовхнув Валентика од себе, той знову ж миттю вгамувався, спокійним голосом промовив:

— Я — ні. Але такі люди, як ти, Федоре Силантіювичу, незабаром будуть мені потрібні... Ну, ходімо знову пости перевіримо, чи що?

Кажучи це, він стомлено, по-старечому підвівся. І в цей час десь на південній стороні Шестакова сіре ранкове небо прокреслили дві зелені ракети. Валентик рвучко крутонувся, наче його вдарило струмом, і завмер: слідом за зеленими ракетами злетіла в небо одна червона, тишу глухо прострочила довга автоматна черга, потім з перебоями заторохкотіли короткі... На вищці, влаштованій на покрівлі

казарми, заглушуючи стрілянину, вдруге за сьогоднішню ніч завилала сирена. З підвалу, чомусь без кашкета і в розстебнутому сюртуку кулею вискочив Лахновський і на мить спинився як укопаний. З-за казарми почали вибігати солдати. Командири двох, залишених у Шестаково взводів, — Кривоп'ятко та Поляков — виструнчилися перед Лахновським, але той мовчав, мовби йому відібрало мову. Валентик теж кинувся до Лахновського, а Федір сидів, прихилившись до стінки, наче метушня ця його не обходила. Кривоп'ятко та Поляков, обидва кримінальники, нерозлучні «кореші», звільнені з якоїсь тюрми, вважалися особливо надійними, тому Лахновський беріг їх, пускав у діло в останню чергу або в надто важливих випадках.

Нарешті сирена перестала ревити. На площі перед казармою, залитою тепер синім передранковим світлом, знову з'явилися довготелесий Майснер та неповороткий Кугель. «І для вас нічка нині випала!» — злорадно посміхнувся Федір. Вискочивши з підвалу, промайнув і зник у юрбі Садовський.

І раптом Федір здивовано відзначив — ніяких автоматних черг не було чути. Та тільки-но він про це подумав, десь за спиною, здавалося одразу ж за казармою, повітря пропороли безладні постріли. «Ага, це вже з півночі. Отже, з двох боків партизани вдарили», — відзначив він.

Лахновський нарешті очутився від стовбняка, віддаючи якісь накази. Люди, які безладно купчилися на площі, притискаючи до животів автомати, побігли в різні боки. Площа швидко спорожніла. Зникли й Кугель, і Майснер, і Валентик. Перед казармою залишилися тільки Лахновський та кілька чоловік з Федорового взводу охорони — ті, що спочивали, перед тим, як стати на варту.

— Де ваш командир? Де лейтенант Савельєв? — тіпаючи головою, кричав на них Лахновський.

— Я тут, — подав голос Федір.

— Ти тут?! — обернувся Лахновський, кинувся до нього. В цей час повітря стрясли зовсім уже недалекі гранатні розриви. Лахновський на мить зупинився, глянувши чогось не праворуч, де за будинками, на околиці, йшов бій, а на небо. Потім кинувся на відчинені двері порожньої казарми: — За мною, живо!

Федір, знаком наказавши своїм підлеглим залишатися на місці, подався слідом за Лахновським.

У порожній казармі, як завжди, тхнуло чимсь їдким і смердючим, Федір ніколи не міг визначити — чим. Певне,

це був змішаний запах тютюнового диму, горілки, бруду й людського поту. Лахновський сів за довгий зайложений дощаний стіл, за яким солдати його «армії» пиячили, грали в кості та в карти, поклав на стул худі, висхлі долоні. Пальці його, схожі на скрючене й засохле квасолеве струччя, тремтіли, й він зняв руки зі столу. А тоді і взагалі рвучко, квапливо встав. Лахновський був роздавлений, зім'ятий страхом і вже не міг приховати його.

— Ось так, Федоре... е-е, Силантіївичу,— заговорив він і, щоб якось угамувати хвилювання, поліз по табакерку. Важка срібна коробочка не розкривалася, він розпачливо жбурнув її кудись під дерев'яні нари, закидані смердючим манаттям.— К бісу! Слухай мене, як на сповіді... Партизани нас перехитрували, я це зрозумів зараз остаточно... Майже всіх солдатів виманили туди,— він боднув головою на світліюче вікно.— Дорогу назад заткнули, наче пробкою. І якоюсь частиною своїх сил вдарили на Шестаково. З двох боків. Може, й з третього вдарять. Вони знають, скільки в нас солдатів. Метальников, Подкоритов... і біс його знає, хто ще в них тут. Все знають! Все розрахували. Це кінець, Савельєв...

Лахновський потіпав головою, сів на табуретку, поставив тростину між ноги, склав на неї долоні і змовк, слухаючи автоматні черги та гранатні вибухи, що долинали дедалі чіткіше. В такій позі Федір бачив Лахновського часто.

— Ні, здається, з двох боків вони вдарили — з півночі й з півдня... Та це байдуже... Все одно за кілька хвилин будуть тут. Вони ввірвуться в село, а ми тут самі... — мовив Лахновський.— І якось дивно спитав:— Хочеш загинути?

Спитав, ніби чарку горілки запропонував.

— Навіщо? — поворушив Федір блідими, сухими губами.

— От-от, це я давно помітив... хоч ти й кокопився один час. Коли з Леокадією тебе застав, пам'ятаєш? Що, думаю собі, таке з Федором? Це мене й спинило.

— Смерті кожен боїться,— сказав Федір протестуюче, щоб у чомусь виправдати себе.

— Гаразд. Час тільки марнуємо,— підхопився Лахновський.— Ходімо до річки, на захід. У разі чого твої хлопці прикриють, затримають їх. А ти мене бережи. Вбережеш, вирвемося — не покину тебе в біді. Зі мною не пропадеш, Савельєв... А без мене... А я щось придумую. Документи які, коли хочеш,— і назад до своїх.

Лахновський говорив квапливо, ковтаючи слова. Руки в нього тремтіли, з губ у Федорове обличчя летіли дрібні

крапельинки слини. Федір гідливо морщився, але чітко розумів усе, що казав Лахновський, вразно усвідомлюючи, що він бреше. Він, Федір, загине тепер хоч з Лахновським, хоч без нього. Крім того, Лахновський, звичайно, обдурить, але вибирати йому нема з чого, він давно вже загинув, власне. І все-таки в якомусь краєчку свідомості вперто жила надія на те, що... незрозуміло навіть на що.

— Гаразд, мені все ясно. Дорога кожна мить! Ходімо!

Лахновський покірно повернувся, вийшов з приміщення.

Федір витяг з внутрішньої кишені фляжку, зробив кілька жадібних ковтків, акуратно загвинтив її, знов поклав у кишеню.

Потім підійшов до стінки, зняв з гвіздка один з автоматів, засунув за ремінь кілька патронних ріжків. І тільки після цього рушив до світлого вже дверного отвору.

* * *

Ранок розгорівся росяний і паркий.

Уночі заходило на дощ, але він так і не пішов, вітерець ущух, разом з проблісками нового дня звідкілясь накопилось не по-ранковому тепле повітря, листя й трави спітніли, на низинах, у логовинах закурили тумани, задимувала річечка, що обтікала Шестаково з заходу. Річечка була тиха й мілка, у найглибших місцях до коліна, але вона безмовно текла в цих краях багато віків і за довге своє життя промила широке й глибоке русло. По довгих спадистих схилах її берегів стояли поодинокі старезні сосни, земля під ними поросла густим різнотрав'ям. До війни, сумовито думав Федір, траву, звичайно, викошували шестаковські дядьки, а тепер вона другий чи третій рік стоїть некошена, пропадає марно. І взагалі ця річечка нагадала йому чимсь Громотушку, хоч не була схожа на неї ні поровом, ні зовнішністю, — серце боляче защеміло, ще більше став йому огидний Лахновський, що квапливо кульгав попереду. Поли його сюртука від роси понамокали, обважніли, він по-жіночому задер їх, тримаючи в кулаці, а другою рукою на ходу часто тияв у землю тростиною. Чоботи були обліплені трав'яною волоттю, всіляким сміттям, груди в нього з хрипом здіймалися, по драглистих розіпрілих щоклах струмками збігав піт.

Вони квапливо відходили вдовж цієї річечки, що метрів за триста поринала в темну пащу лісу, — попереду Лах-

повський, за ним Федір, а далі купою сунуло півтори дюжини солдатів взводу охорони. справа і зліва, десь зовсім недалеко, вологе повітря пропорювали автоматні черги. Лахновський злякано мотав з боку в бік розпареним обличчям і хрипів: «А, чорт... Прокляття!» — і, раз у раз нижче припадаючи на поранену ногу, намагався йти швидше.

Партизан вони несподівано побачили зліва від себе, за річкою. Вирунувши з лісу, ті, стріляючи на ходу, бігли до них спадистим косогором. Було партизанів, здається, небагато, всього кілька чоловік, та хто міг сказати, скільки їх ще в лісі!

— Савельєв... зліва! Не бачиш? — прохрипів Лахновський не зупиняючись.

— Безбаєв, Кікін, Стручков! Ось ти і ти! — ткнув Федір дулом німецького автомата ще в двох. — Зупинити партизанів! Не пускати за річку.

— Слухаємося! — сказав товстий, червонопикий Безбаєв, чи то калмик, чи то узбек, злий і безжальний чоловік, який добровільно здався в полон ще першого дня війни десь у Білорусії. — Гайда всі за мною!

Розбризкуючи воду, ці п'ятеро кинулися через річку на той берег, причому один з них, тільки-но досяг його, був убитий. Оглянувшись, Федір побачив, як його солдат, уже, певне, мертвий, стовпом постоявши на трав'янистому березі, повалився назад, у річку, й з сильним сплеском впав у неї спиною. «Щасливчики», — промайнуло у Федора в мозку, губи зламала болісна усмішка. І цієї миті він знову почув:

— Федоре! Савельєв, чорт...

Лахновський, широко роззявляючи рота й жадібно втягаючи чорною діркою повітря, тиснув рукою вправо і трохи вперед. Там, по схилу косогора, теж росли поодинокі дерева, між ними, перебігаючи від стовбура до стовбура й відстрілюючись, мелькали якісь люди. Проте це були не партизани, — огризаючись автоматними чергами, якась група шестаковського гарнізону задкувала до річки. Партизанів там ще не було видно.

— Савельєв, треба допомогти їм, треба допомогти! — прохрипів Лахновський. — Займіть же оборону. Та швидше, нехай вам чорт!

Федір зрозумів, що означає це «та швидше, нехай вам чорт!...». Партизани, які наступали справа, могли відрізати їх від густого лісу, який все ще був метрів за двісті.

Лахновський, втрачаючи від швидкої ходи останні сили, хотів хоч би там що зупинити партизанів, у кожному разі, затримати їх, щоб встигнути проскочити до лісу.

— Харченко! Візьми з собою чотирьох солдатів! — і Федір мотнув автоматом у сторону. — Давай, швидше!

Харченко, мовчазливий і старанний чоловік, неквапно вибрав собі чотирьох солдатів, перехрестився й підтюпцем побіг вперед, забираючи вправо, назустріч дедалі сильнішому автоматному вогню. Черги цвигали зліва, де раніше послані Савельєвим намагалися затримати насідаючих партизанів, тріщали справа, куди побіг на чолі невеличкої групи Харченко, свистіли над головами Савельєва і Лахновського, нікого поки що не зачепивши.

— Скільки ж... скільки ж з нами залишилося? — вихопилося з чорного рота Лахновського. Кажучи це, він на ходу ледь обернувся до Федора.

— Скільки? Лічи. Восьмеро... Зі мною та з тобою десятеро.

— Ага, швидше... Силантіївич. Сил нема, кінчаються... — він дихав, як загнаний кінь. — Якщо впаду, не кидай, накажи цим підсобити мені! Вони молоді... Нам тільки б до лісу! До лісу...

Кажучи це, Лахновський, за ним Савельєв і восьмеро солдатів обігнули невисокий курганчик, густо порослий кущами. І тут, справа від себе, вони побачили кілька людей. Скотившись по косогору до берега, вони відстрілювалися короткими чергами, групами по двоє-троє збігали трохи вниз, падали в траву, стріляли, прикриваючи від насідаючих партизанів двох-трьох своїх солдатів. Кілька чоловік лежали вже на самому березі, несамовито стріляючи кудись угору.

— Та скільки... скільки ж їх там, клятих! — проскигив тужливо й приречено Лахновський, наддаючи ходи.

У цей час згори до тих, що лежали на березі, скотився ще один, кинув розлючений погляд на Лахновського, впав на траву, заходився стріляти з автомата. Лахновський, упізнавши Валентика, мимоволі спинився, скоріше, може, для того, щоб перепочити. І спитав те саме:

— Скільки... Скільки їх?

— Невідомо. — Валентик підвівся, обличчя в нього було брудне й спітніле, рукава німецького, як у Федора, мундира засукані, оголені руки теж мокрі, в брудних патйоках, на ремені теліпалися дві довгі німецькі гранати. — Невідомо...

Потім він, не остерігаючись куль, розігнувся на повний зріст, закричав на людей, що супроводили Лахновського:

— А ви що? Туристи? Не бачите...— він кивнув у бік відступаючих.— Савельєв, накажи своїм. Або віддай їх мені!

— Не горлай, накажу,— сказав Федір, неквапно огледівся, побачив Харченка, який збігав з косогору.— Я тобі, скільки міг, послав на допомогу. А цим, коли треба, тоді й накажу.

Навкруги стояв безнастанний автоматний тріскіт, голосів майже не було чути. Валентик видихнув просто в обличчя Лахновському:

— Шкуру рятуєш, пане штандартенфюрер? Сволоцюга...

— Послухайте... Не смійте! — заверещав Лахновський, за звичкою висмикнувши з землі тростину.

— А я ось вирву твою шпагу,— загрозово прохрипів Валентик.— Шашлики я теж умію нанизувати.

— Господи, навіщо ж... отак...— крутячи головою й після кожного слова ковтаючи повітря, сказав Лахновський.— Беріть усіх! Нехай прикриють... І відступають усі туди, до лісу. Організовано. Інакше всім... Командуйте!

— Ви полковник,— уїдливо посміхнувся Валентик, долонею розмазуючи бруд по обличчю,— ви й командуйте.

— Ах, облиште! — відмахнувся Лахновський.— Савельєв!

І ні на що більше не звертаючи уваги, прикриваючись кущами, що росли вздовж берега, побіг до лісу.

Лахновський біг, дрібочучи ногами, знову шумно, з хрипом, дихаючи. Федір ішов сягністим кроком, зовсім не поспішаючи, але встигаючи за ним. Тепер вони йшли берегом річки вдвох. Позаду, командуючи, кричав щось Валентик, тріщали автоматні черги. Стрілянина то вщухала, то здіймалася широкою хвилею. Федорові до всього цього подавньому було байдуже. Все, що діялося щойно в Шестакові, а потім тут, у заплаві цієї маленької річечки, його мовби не стосувалося. Уперше побачивши на лівому березі партизан, що замелькали серед дерев, Федір не злякався і його це навіть не здивувало. Потім, поглядаючи то в той, то в той бік, і помітивши, що справа теж з'явилися партизани й погнали Валентика з купкою солдат з «армії» Лахновського, він був спокійний, якось не сприймав усерйоз, що йде смертельний бій, усе думав та й думав, що високу, давно некошену траву по берегах річечки ніхто не

викосить, зараз її потопчуть, усю переплутають. Аяшкода, гарна трава.

Позаду стрілянина й крики не віддалялися, повзли слідом за ним і Лахновським. Значить, Валентик, огризавшись, відступав із своїми солдатами до лісу «організовано», як просив Лахновський. Але й до цього Федорові було байдуже. Ось і темна стіна дерев майже поряд, певне, вони все-таки вислизнуть тепер живими й цілими з лабетів смерті. А навіщо? Навіщо? А що попереду?

Автомат, з якого Федір сьогодні не зробив жодного пострілу, важко теліпався на шиї. Савельєв зняв його, накинув ремінь на плече. Байдуже прислухаючись до черг за спиною, знову дістав фляжку з спиртом, ковтнув на ходу. Ховаючи її в кишеню, подумав: «Валентик цей, що за тип такий? Про Алейникова Якова знає... і про мене, сволоцюга... Значить, не бреше про Яшку...»

Цієї миті з лісу назустріч їм затріщали постріли, чомусь одиночні.

— Прокляття! — скрикнув Лахновський, схопився за плече, пішов цим плечем уперед дедалі швидше, пригинаючись при цьому раз у раз нижче, і, нарешті, змахнувши тростиною, впав у траву, застогнав: — Мене поранено! Савельєв, мене поранено...

Федір, зірвавши з плеча автомат, теж упав. Серед дерев попереду зовсім близько промайнуло дві чи три фігури. Федір різонував по них.

— Мене поранено, допоможіть мені...

— Не скигли! — це сказав уже Валентик. Він підбіг ззаду і ткнувся на землю між Федором та Лахновським. — Здається, каюк!

Тепер стрілянина йшла з усіх боків і не одиночними — а чергами. Федір теж стріляв невідомо куди, просто в той бік, де вперше побачив людей за деревами. Стріляв і Валентик, по-собачому вищиривши зуби, потім підвів голову, покрутив нею, роздивляючись.

— Савельєв... отам, ліворуч, ярочок наче якийсь. Давай за мною. Може, ще пощастить... Тільки б до лісу добратися!

— А що, як я не хочу?

— Ну, пропадай, — посміхнувся Валентик. — Ти ж бачиш, вони з усіх боків. Зараз зімнуть!

І він щільно, як змія, припавши до землі, поплазував геть. Федір, повагавшись трохи, поплазував слідом.

— А я? А я?! — захрипів Лахновський і, дряпаючи од-

нією рукою землю, теж спробував плазувати.— Савельєв, не кидай мене. Розстріляю падлюку!

Ця погроза була тут смішна, але Федір почекав, поки Лахновський дошкрябався до нього. Тоді підхопив його під пахви і, упинаючись носками чобіт у м'яку, порослу травою землю й тягнучи штандартенфюрера, що весь час стогнав, поплазував далі. Ліве плече в Лахновського було скривавлене, але не дуже, кров уже перестала текти.

Ярок був недалечко. Федір і Лахновський лантухами звалилися в нього. І вже на дні Лахновський, закусивши від болю сухі свої губи, простогнав:

— Не можна було обережніше?

Там, на галявині перед лісом, несамовито йшов бій, здається, наближаючись сюди, до ярочка.

— Марнуємо час! — прохрипів Валентик, який чекав уже на них тут.— Ходімо, швидко!

— Одну хвилинку... Жахливий біль! — благально попросив Лахновський, тримаючись за поранене плече. Старече обличчя його справді було спотворене стражданням, уздовж зморщок котилися великі краплини поту.— Зараз біль повинен минути. Одну хвилинку...

— Це надто довго, пане штандартенфюрер,— крізь зуби видавив Валентик.— А в мене є миттєвий засіб.

Кажучи це, Валентик клацнув затвором автомата, спрямував його на Лахновського. У того миттю вирячилися очі, відпала щелепа. Забувши про біль, він, спираючись на здорову руку, мотнувся геть, стрімливо поплазував задом до простовісної стінки ярочка, припав до неї спиною, нарешті, йому повернуло мову, й він закричав, виставляючи вперед свою тростину, якої все-таки не випустив, коли Федір тягнув його і якою мовби хотів тепер затулитися:

— Ви... що?! Капітан... Савельєв, він мене вб'є! Савельєв!

Валентик, знову виширивши зуби, натиснув на спуск і короткою чергою, з люттю прошив миршаві груди Лахновського. Широко відкриті очі старого зметнулися вгору, до неба, тростина випала з руки, й за мить тіло, разом з брилою землі, що відстала від краю ярочка, впало на дно.

Так скінчив свій життєвий шлях «командуючий шестаковської армії», у минулому слідчий томської міської жандармерії, потім троцькіст і німецький шпигун Арнольд Михайлович Лахновський.

Все сталося протягом кількох секунд, Федір не встиг Валентикові перешкодити, та, здається, й не хотів

перешкоджати, незважаючи на благальний зойк Лахновського. А тепер він спитав:

— Навіщо ти це зробив?

— Про всяк випадок.— І Валентик з усмішкою кивнув нагору: — Живий попався б... А це ні до чого. Надто багато знав. Та й взагалі... непотрібний тепер. Ходімо!

Ярочок був ще молодий і неглибокий, метрів із півтора. Валентик і Федір, скрючившись, побігли в той бік, де в до-світньому, дедалі більше світліючому небі стирчало верхов'їття сосон. Ярочок буквально з кожним кроком мілів і незабаром на відстані всього лиш кількох десятків метрів від рятівного лісу скінчився. Вискочивши з нього, Валентик і Федір, як звірі, огледілися й побачили маловтішну для себе картину. По всьому узлісся стирчали чорні, старі пеньки, майже за кожним крилися партизани, поливаючи вогнем солдатів шестаковського гарнізону, які позаягали в траві на голому місці. Вони зайняли кругову оборону, бо ззаду напирала та група партизанів, що вигнала до річки самого Валентика і його людей.

Побачивши, що ярочок зрадливо вивів їх у самісінький центр пекла, Валентик глухо простогнав і, знову пригнувшись, хоч тепер це було марно, кинувся вправо, де ліс був найближче.

— Товаришу майор! Валентик! Валентик! — прорізався крізь автоматну тріскотняву пронизливий і нестямний жіночий голос. Федір, біжучи слідом за Валентиком, подумав: «Він же не майор, а капітан». Та наступної миті він збагнув, що це кричать не Валентикові, а комусь іншому, крутонув головою в той бік, звідки, як йому здалося, долинув голос і справді побачив дівчину років вісімнадцяти-двадцяти. Вона була в штаних, голова туго замотана хусткою. Стоячи навколішках, поставивши лікоть на пеньок, вона з чорного пістолета раз у раз стріляла у Валентика. «Ах ти, сучка!» — чомусь саме на цю дівчину розлютився Федір, зупинився, підніс автомат і дав по ній чергу. Він бачив, як від пенька полетіли тріски і знялася курява — пеньок був гнилий,— бачив, як з рук у дівчини вилетів пістолет, сама вона перекинулася набік і покотилася в сторону, але тут-таки підхопилася на весь зріст і кудись побігла. «Треба ж таке, в пістолет влучив, а в неї — ні!» — здивовано відзначив Федір, відчуваючи водночас полегкість від того, що не вбив дівчину.

Поки він стріляв у неї, а потім спостерігав, як вона впа-ла, підхопилася і побігла, минуло всього лише кілька се-

кунд, та за ці секунди Валентик майже дістався лісу. Він, як і раніше, пригнувшись, біг до нього по-вовчому великими стрибками, а збоку якийсь партизан у розстебнутому піджаку й армійській пілотці, підкидаючи на ходу автомат, палив у нього короткими чергами й після кожної черги кричав:

— Стій! Стій! Стій, сволоцюга! Не втечеш! Тепер все одно не втечеш!

Голос, спотворений люттю, все одно був знайомий, страшенно знайомий, та Федір не впізнавав його, а обличчя на бігу роздивитися не міг. Він тільки помітив на цій людині сині офіцерські штани та чоботи й, наздогнавши Валентика, подумав, що це, мабуть, і є той майор, якому щойно кричала дівчина. Його навіть не здивувало, що серед місцевих партизанів з'явився офіцер Червоної Армії, не було на це часу. Простір, що відокремлював Федора від Валентика, він подолав швидко, жодна з сотень куль, які свистіли навколо, не зачепила його. Зате майор отой, знову різнувши з автомата, дістав-таки Валентика, куля мимохідь зачепила йому шию, з неї цівкою бризнула кров.

— А-а, чорт! — простогнав Валентик, хапаючись за рану. Кров потекла в нього поміж пальців. — Стріляй же, йолоп!

Це Валентик наказував йому, Федорові, й, ховаючись за деревом, він слухняно почав поливати вогнем простір перед собою, не бачачи навіть, чи є перед ним партизани. «Йолоп... правильно, йолоп!» — наче кулями прошивало йому голову.

Партизани перед ними, очевидно, були, тому що Валентик (Федір сам бачив його краєм ока) скривавленими пальцями відстебнув від ремня обидві гранати, трошки перечекав і кинув їх одну по одній. Вибухи пролунали гучні, землі та куряви здійнялося в повітря багато. Стрілянина на якусь мить ущухла, й Федір почув, як дівчина, в якій він вибив пістолет, прокричала:

— Товаришу майор! Шестаково, здається, горить!

— Бачу, Олько! — долинув знайомий голос майора. — Ах, чорт! Треба швидше туди... Логунов! Живими взяти їх, зрадників. Ти, Корольова, зі мною, не відставай. Логунов, ти зрозумів? По можливості, живими!

— Ну, це ще як вийде, — прохрипів Валентик.

Він і Федір, не чекаючи, поки розвіється курява від гранатних розривів, відштовхнулись од дерев, за якими

ховалися від осколків, і, плутаючись ногами в цупкій лісовій траві, побігли між дерев.

— Це Корольова привела їх у Шестаково...

— Кого — їх? — спитав на бігу Федір.

— Ти що, зовсім мозок пропив? Ні з голосу й ніяк не впізнав? Це ж Алейников у мене стріляв... Я ж тобі казав — тут він, поблизу. А сюди дівчисько оце його, значить, привело. Ух, не знав я, що вона його розвідниця!

Савельєв, мовби наткнувшись на одне з дерев, зупинився посеред невеличкої галявини. «Алейников... справді, його ж голос!»

Федорове серце часто й лунко стукало, але не від швидкого бігу, не від втоми. «Його! Його, його!..»

Валентик, пробігши ще кілька кроків, зупинився.

— Ти чого? — обернувся він до Федора. Кров у нього з шиї все ще сочилася, збігаючи на праве, задерте догори плече. — Ти чого? Здаватися хочеш?!

Десь неподалік потріскували поодинокі тепер постріли. Там, на узліссі, добивали, здається, останніх підлеглих Федора й Валентика. Але тепер це для Федора не мало ніякого значення. Ніякого значення не мали ні скривавлені шия та плече Валентика, ні його голос. А от слова — мали. Слова мали: «Алейников... Алейников!»

— Ні, мені не можна здаватися... — сказав він, пригломшений...

* * *

...Але потрясіння, якого зазнав Федір Силантіївич Савельєв, почувши ім'я Алейникова, було сьогодні не останнє. Буквально через кілька хвилин він мав зазнати ще одного важкого і страшного, котрим і закінчиться на сорок восьмому році існування його життя тут, у лісі, під старовинним російським містом Орлом, — життя нелегке, плутане, непотрібне ні йому самому, ні дружині його Аяні, ні дітям, ні землі, на якій він народився. А поки що по жилах його текла ще тепла, як у всіх людей, кров, він стояв, не звертаючи уваги на затихаючі неподалік постріли, на нетерпляче й люте Валентикове дихання, на стародавнє й вічно молоде щедre сонце, що сходило десь за деревами.

— Мені не можна здаватися, — тупо повторив Федір. — Бо я... йолоп, як ти сказав... Та я й без тебе це знаю, без тебе...

Він не договорив. Ранкове, пронизане першим промінням сонця повітря лунко й безжально розпорола люта автомат-

на черга. Федір підвів очі, побачив, як тіпається у Валентикових руках автомат. Відстрілюючись від когось довгими чергами, він задкував повз дерева в синю лісову глибину. Савельєв глянув, куди він стріляє, побачив між стовбурами мелькаючих партизанів. «А-а, це той, Логунов якийсь. Котрий хоче... котрому Алейников наказав нас, мене — живими!»

— А-а-а! — загорлав Федір уже на весь голос, підкинув автомат і несамовито заходився поливати вогнем партизанів, що наближалися до нього. Багато було їх чи мало, він не знав і не думав про це, він тільки бачив їх серед дерев і на галявині. В голову йому цвигав, сп'яняючи, жагучий і їдкий струмінь. — Живими, сволоцюги? Живими?! А-а-а...

Двох чи трьох партизанів, які вискочили на пролісок, Федір зрізав одразу, інші відскочили за дерева. Це розпалило його ще більше. Блискавично змінивши спорожнілий патронний ріжок і помітивши в цей час, що Валентик, відстрілюючись, заглиблюється в ліс далі й далі, він, як звір, тупцяючи на напівзігнутих ногах, знову почав цвигати чергами. В нього теж стріляли, здається, але не влучали.

— І не влучите! Стрільці, мать вашу... — горлав він, задкуючи все ж до дерев. — Живцем закортіло? Не візьмете!

Скінчився й цей ріжок. Федір висмикнув з-за ремня ще одного. І в цей час черга вдарила його по ногах. Він навіть не бачив того, чия то була черга. Поки він висмикував з автомата порожній ріжок і вихоплював з-за ремня свіжий, з трави підвівся не дуже високий сутулий партизан у дощовику, прицілився в нього з тупорилого автомата й полоснув. Великого болю Федір не відчув, але обидві ноги одразу переломилися, мов лозини, він упав на коліна й застогнав ще лютіше. Чи то від цієї люті, чи то від свідомості, що його все ж таки підстрілили, очі йому застелив щільний білий туман. Та крізь цю білу пелену він все ж побачив, що партизан, який випустив по ньому чергу, анітрохи не остерігаючись, ставши на весь зріст, почав наближатися до нього.

— Зараз ти зігнешся! Зараз... — прохрипів Федір. Лівою рукою він тримав тепер у потрібному положенні автомат, а правою вставив у нього ріжок.

Потім діялося дивне й незрозуміле. Стоячи навколішках, Федір палив і палив у цього партизана, тільки в цього, кричучи: «Живцем не візьмете, сволоцюги! Не візьмете!» — а той наближався й наближався в тумані, мов привид. Федір бив майже в упор, з якихось десяти-п'ятнадцяти

метрів, промахнутися було неможливо, а той ішов та й ішов з туману, цілий і неушкоджений, наче заворожений... І, нарешті, в цілковитій тиші, яку не порушувала віддалена тріскотнява пострілів, голосом брата Івана сказав:

— Чому ж, Федоре? Візьмемо.

Так, справді, ця людина, цей партизан у дощовику був Ванька. Федір упізнав брата за кілька секунд раніше, ніж пролунав його голос. Він ішов, наближаючись, через білу каламуть, дедалі чіткіше вимальовувалися його риси — ніс, вуса, підборіддя... Зброя у Федорових руках на мить захлинулась. Він здригнувся, але сказав собі: «Не може бути! Звідки йому...» І ще якийсь час він строчив і строчив, аж поки долоня, що стискала рукоятку, спітніла гарячим обпікаючим потом, а палець зслизнув із зручного в німецькому автоматі спускового гачка...

— Ти? Ти... Ванька?

Федір вимовив це тільки тоді, коли Іван, стоячи вже впритул до нього, сказав: «Чому ж, Федоре? Візьмемо». Федорові відібрало мову, він тепер німо мовчав, язик його мовби примерз, прикипів до зубів, та й усередині все вмить скам'яніло, зробилося нечутенним, працював тільки слух та в порядку був зір. Федір бачив, як мимо пробігло кілька партизанів, а один з них нахилився, підібрав його автомат, що валявся на землі, висмикнув з його кобури парабелум, швидко й спритно перевірів, чи нема в нього ще якоїсь зброї, розпорядився, біжучи далі: «Здаси його Алейникову!»

— Я ось... Федоре,— винувато відповів братові Іван.

* * *

— І ти мене пристрелиш... уб'єш?

— Так. Я зроблю це,— відповів Іван, молодший брат його, кивнувши на розплатані неподалік у траві, м'якій і зеленій, трупи партизан.— Ти ж... Та й не тільки цих. Ти багато вбивав, так?

— Це було,— сказав Федір, стер рукавом рясний піт з чола та з брудних щік.— Убивав я...

Легенький вітерець віяв з того боку, куди, відстрілюючись, біг Валентик, а за ним партизани, роздував м'яке Іванове волосся. Він сидів на землі під деревом, до самісінького обличчя підтягнувши коліна, схиливши на них голову. А навпроти нього, під другою сосною, припавши до

неї спиною і витягши прострелені, безпомічні ноги, сидів Федір. Іван сам підтяг його сюди й посадовив. Тоді ще праворуч і ліворуч, десь далеко й з кожною хвилиною все далі потріскували автоматні черги, а тоді все заглухло. Це невідоме Іванові Шестаково було, звичайно, взяте, він у цьому не мав сумніву. Алейников, мабуть, давно вичистив усі столи та сейфи абвергрупи, заради чого він і прийшов сюди, заради чого загинули оці ось молоді парубки й дядьки, що лежать у траві, і, звичайно, ще багато інших таких же, що так само лежать десь. Звершилася страхотлива й звычайна на війні річ. І ще довго звершуватиметься таке, довго падатимуть на землю здорові й сильні люди й ніколи вже з неї не встануть, не повернуться в свої села й міста, а їх все одно чекатимуть і чекатимуть, як чекають його, Івана, там, у Михайлівці, дружина Агата, син Володька й дочка Даринка, як чекають Панкрат Назаров, Кружилін і всі, хто його знає й пам'ятає. Та коли люди надають від ворожих куль, це одне, коли ж їх скосив з німецького автомата росіянин, це зовсім інше. Але це страхотливе й неймовірне звершилося ось у нього перед очима, він сам це бачив, до того ж зробив це його рідний брат. І тому, ставши на весь зріст, він пішов до Федора, певний, що вже в нього Федька стріляти не посміє. Проте Федір, ставши навколішки, палив чергами в нього, кулі з гарячим вереском свистіли навколо і розпорювали під ногами землю. А Іван все йшов, думаючи в ті секунди навіть не про Федора й не про можливу смерть від його руки, а про те, що йде він отак під кулями своїх же не вперше. Це було не раз, навіть більше — це тривало все його життя. І зараз, сидючи під деревом навпроти брата, якого він повинен убити, він болісно думав, що й таке, здається, було з ним колись, але коли та де, згадати не міг. Може, тому, що десь у темній і далекій глибині свідомості все жила, безнастанно спливала й спливала тривожна думка — довго він сидіти отак з Федором не може, адже Ольга Корольова привела їх у тил до німців, навкруги тут вороги. Німці, фашистські солдати, котрим служив його рідний брат Федька!

— Як же... як ти в них опинився? У німців? — не підводячи голови, спитав Іван чужим, уриваним голосом.

— А ти... Як тоді в бандитах, у загоні Кафтанова опинився? — спробував визвіритися Федір.

— Тоді? Це було зовсім інше. Цього двома словами не пояснити.

— Ось...— посміхнувся Федір, дивлячись на короткоствольний радянський автомат, що лежав на траві біля Іванових ніг.— І мені не пояснити.

— Бре-ешеш!

Федір, спираючись сильними руками об землю, щільніше припав спиною до дерева, одвернув голову і змовк, тужливо дивлячись у синю глибину лісу, над яким сходило ранкове сонце. І там, десь у цій синій глибині, рваними клепками замелькали уривки якогось невиразного, далекого, а головне, мовби стороннього й чужого життя, хоча це був він, він, Федір...

...Ось він, тоді молодий і сильний, несамовито шмагає нагайкою розкошлячену Лушку Кашкарову, а вона навкарачках намагається виповзти з кімнати. Поряд, спостерігаючи, хрипить Кафтанов...

...Ось він сидить з Кафтановим за столом і той, постукуючи в долоню рукояткою нагайки, говорить глухувато, поблискуючи вологими, в червоних прожилках, очима:

«А виросте з тебе, мабуть, добряче стерво. І чимсь, певне, оцим самим ти мені й подобаєшся поки що...»

...Батько, Силантій, у білій запряній сорочці сидить на березі озера, говорить неголосно:

«Ось що, синку, скажу тобі... стережись ти його слів. А то кажуть люди: зрадів дрібниці, та втратив копицю...»

...Антін, який несподівано об'явився на заїмці глупої ночі, говорить, підтримуючи замотану ганчіркою руку:

«Опусти рушницю... Пристрелиш іще рідного брата».

«Що-о? Якого брата?» — здивовано перепитав Федір.

...Кафтанов, трохи захмелілий, сидить за столом на заїмці, говорить хрипувато й насмішкувато:

«Дурнячі ви довбешки... Та хіба не сказав би мені Федька, коли б його братусь-каторжник тут об'явився. Який йому інтерес ховати його? А де інтерес — це Федір, відчуваю я, з малолітства розуміти починає. Чуєш, Федько?»

«Сказав би. Чого мені».

«Ну то й кажи... Не бігай очима! — закричав раптом Кафтанов, схопив його обома руками за горло, почав безжально душити.— ...Кого перехитрувати хочеш?! Кажи, де твій брат-каторжник?!»

«Забери лапи, гад такий!»

«Що-о?!» — здивувався Кафтанов, трохи ослабив пальці.

Федір рвонувся. Цупкі пальці Кафтанова до крові роздерли шкіру на шиї.

«Порсятник!» — зопалу крикнув Федір.

Кафтанов люто нагнув голову, голосно засопів, зірвав з стіни нагайку. Федір стрибнув з ганку, метнувся стрілою на стайню, звідти — до лісу...

Федір перестав дивитися вбік, мимоволі поторкав долоною шию, мовби вона все ще саднила від кафтановських пігтів, ширше розстебнув комір німецького мундирчика, кисло посміхнувся. Так, усе це було... Отак і сталося все з Кафтановим, дико й безглуздо. А втім, все одно революція, Радянська ця влада... «Не любиш ти її, цю Радянську владу!» — кричали йому у вічі колись він ось, Іван, що сидить зараз навпроти, а потім Анна, дружина. Що ж, правильно, не любив. Правильно, шкодував, що вона прийшла! Правильно, не приймав її! Ніколи не приймав!!

Федір задихнувся й обома руками схопився за комір, рвонув його. З тріском відскочив гудзик. Тріск був не сильний, але в збудженому мозкові він пролунав як постріл, налякав його, під черепом затіпалося: «Вже вистрілив Ванька? Вже...»

Він смикнувся, рвучко підвів голову. Іван сидів на тому ж місці, у тій же позі.

Тремтливою рукою Федір знову обтер мокре обличчя. Вийняв смердючу німецьку сигарету, німецьку запальничку, прикурив, ховаючи вогонь у долоні. Прикурюючи, думав: «Остання...»

Гіркий сигаретний дим мовби заспокоїв його, думки потекли рівніше, не хвилюючи тепер, викликаючи лише глибоко всередині все ту ж їдку посмішку. Так, не любив Радянської влади. І всіх, хто за неї боровся, хто прийняв цю владу, не любив. Жив якось — куди ж подінешся? Трьох дітей наплотив. Чужих йому і непотрібних. І Анна, мати цих дітей, єдина дочка Кафтанова, була йому непотрібна після смерті батька її. До того ж, сучка, виявилася порченою. Партизанка! Так і не призналася, хто й коли її заломив. Та хай їй біс. Єдина душа на світі, чимсь йому близька, — це Анфіска. Чим — і незрозуміло. Може, тим, що надто вже солодко стогнала, стерво, коли під себе підминав її. Де вона зараз, як живе там... у тому світі, куди вже нема йому путі? Нема — то й не треба! Шкода тільки, що Анфіска там залишилася, в тому житті, яке він

ненавидів. «Бре-ешеш?» Ну, правильно, пояснити, може, й неважко, чому він у німців опинився. І все-таки не просто. Ненавидячи те життя, жив би в ньому й далі, мабуть, так само після війни, коли б залишився живий. Він не дурний, нутром відчував, що німцям росіян не подолати, рано чи пізно їх зімнуть і випруть геть. І ніколи нікому не подолати. Але тут цей страшний рів під містом П'ятигорськом... Коли німці почали зривати з нього, як і з інших полонених, одяг, прикладами автоматів і карабінів штовхати до ями, вперше у Федоровім мозку прорізалось: подолають чи ні, а його більше не буде! Не буде!

А потім, відчуваючи чорний морок небуття, який — ось мить іще — й навалиться на нього, зімне навіки, став думати зовсім протилежне: «Ні, подолають! Он яка сила! Але це й добре, коли подолають! І в тому житті можна буде знайти місце. Земля велика, тайга густа, і як ще можна пожити! Кафтанов, Михайло Лукич, схвалив би». І він під ударами прикладів закричав несамовито: «Я хочу вам служити! Я хочу вам служити! Чесно... чесно служити!»

Все це можна було б пояснити Іванові, та що він з цього зрозуміє? Та й навіщо? І Федір, відчуваючи, як пальці пече докурена вже сигарета, сказав інше:

— А я сьогодні цілу ніч... Цілу ніч лізли ви мені в голову, кляті. Анна, Сьомка, ти... Мовби відчував, що ти десь поряд тут.

— Я — тут,— посміхнувся Іван.— А Сьомки, сина твого, нема. І не буде вже.

— Вбили, чи що? — спитав Федір без будь-якої цікавості, плюнуv за звичкою на сигаретний недокурок і відкинув його геть.

— Мабуть. Або в полон погнали.

— Добре,— скривив засохлі губи Федір.— Нехай твій виплодок посьорбає.

При цих словах Іван, пополотнівши од гніву, задихаючись від гіркого удущия, схопив тремтливою рукою автомат, підхопився, рвонув до себе рукоять затвору, простогнав:

— Ах ти... Ти-и!

— Та я смерті не боюсь,— сказав Федір спокійно, з тією ж кривою усмішкою.— Стріляй.

— І вис...— Іван зовсім задихнувся, кінець слова проковтнув.— Тому що... Не мавш ти права по цій землі ходити. І ніколи не мав! Ти її... Ти їй чужий, як твої друзі фашисти. Ти її обгидив... обгидив...

— І ти теж. Згадай! — знов аухвало сказав Федір, розуміючи, що це боляче б'є Івана.

— Я? Ні-і! Я її кривдив... та тільки через дурість. За те я розрахувався... І обиди на неї й на людей не затаїв... не ношу в собі. І люди це зрозуміли. А тобі наостанку ось що скажу... Ти, сволоцюго, знаєш, що Сьомка рідний тобі син. Не знаєш тільки, хто Анну паскудив тоді. Все думаєш, що я... То я скажу тобі, сволоцюго: батько це її рідний... Михайло Лукич Кафтанов. За те, що душа в неї людська була, що з партизанами вона пішла тоді. Він, як звір безумілий, і розтоптав їй душу...

Федір все це слухав зовнішньо спокійно, тільки стомлені, змучені очі його почали поблискувати дедалі дужче і яскравіше, немовбито в них розгорілася нарешті ненависть до Кафтанова, за яким жалкував усе життя...

...І сказав стиха, роздумливо:

— Тіло — це що? Це для людей звично. А ось коли душу, це... правильно.

Іван ніяк не міг зрозуміти смислу його слів, автомат, спрямований на брата, був важкий, мовби в сто разів важчий, ніж звичайно, він вивалювався з рук. Серце Іванове билось поштовхами, з гострим болем.

Коли Федір змовк, Іван сказав:

— Ну, говори далі...

— Скажу, — кивнув той. — Чому я в німців, питаєш? А тому ось... це я зараз зрозумів до кінця. Коли б у мене була така дочка, а я був би на місці Кафтанова Михайла Лукича... Я б її, паскуду, точнісінько так... точнісінько так!

У Івановім мозку щось немислимим болем спухло й розірвалося. Заплющивши очі, він натиснув на спусковий гачок, автомат затіпався, сильно й боляче б'ючи прикладом у живіт. Іван, не бачачи, але якимсь чуттям розуміючи, що першими ж кулями зрешетив Федорові груди й голову, все притискав і притискав спусковий гачок, аж поки диск скінчився й автомат перестав ревети.

Так і не розплющуючи очей, боячись глянути на справу рук своїх, Іван опустив зброю, як палицю, дулом униз, лівою рукою намацав стовбур сосни, прихилився до нього плечем, постояв якусь мить і почав сповзати вниз, на землю, мовби не він брата, а його самого зараз розстріляли внамертво...

Із заплученими очима він лежав у незручній позі під деревом ще довго, невідомо навіть скільки, аж поки крізь закастєнілу свідомість прорізався голос Алейникова:

— Савельєв? Живий? Поранено тебе, чи що?

Іван над силу розліпив повіки, побачив Якова. З німецьким автоматом на плечі він стояв над трупом Федора й навіщось перевертав його чоботом з спини на живіт. Краєм галявини цєлом ішли партизани, несучи якісь портфєлі, сумки, сувої паперів і навіть чемодани. «Ага, це все документи тієї самої фашистської розвідгрупи»,— подумав Іван.

— Я наказав живцем! — сказав Алейников, суворо дивлячись тепер на Івана.

— По можливості, ти сказав,— відповів Савельєв млявим, неприємним для самого себе голосом і кивнув на вбитих партизанів.— Це він їх, Федір.

— Ти не виправдуєся,— вже не так сердито сказав Алейников.

— А чого мені виправдуватися перед тобою? Може, мені перед самим собою треба, га?

Партизани все йшли цєлом, не звертаючи на них уваги, не повертаючи навіть голів, ішли мовчазливі і стомлені, наче косарі або орачі після цілого дня тяжкої роботи. Тільки Ольга Корольова на ходу глянула на Алейникова та Івана й теж пройшла.

Четверо партизанів пронесли на носилках якусь людину, вкриту німецькою шинеллю. Очевидно, Подкоритова, штаковського старосту.

— Ні, перед собою теж не треба. А живцем би його, падлюку, добре було б,— промовив Алейников.

— А того, другого, взяли?

— Утік,— похмуро відповів Алейников.— Знов утік, сволююга.

— Поховати б усіх оцих. Та й Федора...

— Ніколи. З хвилини на хвилину німці нагрянуть. Ходімо. Вставай.

Не додавши більше жодного слова, Алейников повернувся й пішов, теж згорблений і стомлений. Іван підвівся й побрів за ним, завдавши собі на спину автомат. І Федір, і оті троє вбитих на галявині партизанів, Лахновський у яру, трупи своїх і ворогів, розпростерті в траві уздовж рус-

ла невеличкої річки й навколо Шестакова, залишилися лежати під синім і тихим тепер літнім небом непоховані.

І це теж була страшна і звичайна на війні річ.

* * *

Камінь був важкий, кілограмів на дванадцять, гострі краї його, коли Василь Кружилін спробував відірвати його од землі й завдати собі на плече, боляче врізалися в долоні, кам'яна брила вислизнула, важко впала біля ніг.

— Взяти! — коротко наказав Назаров.

Василь нахилився, знов обхопив скривавленими долонями камінь. Та цього разу він не зміг навіть зрушити його з місця, — в руці, покусаній собаками ще в Лансдорфі, сили зовсім не було. На початку робочого дня він ще міг цією рукою щось робити, потім вона німіла, переставала слухатися, і Валентин Губарев, коли з'являлися капо Айзель або хтось із бригадирів та есесівців, намагався якось відвернути їхню увагу од Василя або заступити його, щоб ті не побачили безпомічного стану Кружиліна. Коли б вони це побачили, ніхто не міг знати, чим це скінчилося б. Перший-ліпший з них відповідно до свого настрою міг призначити Василеві будь-яке покарання за погану роботу: відшмагати на «козлі», підвісити за вивернуті руки години на три-чотири на стовпі, наказати займатися «спортивними вправами» — присідати чи бігати до цілковитої знемоги, — власноручно побити дубцем до півсмерті або й до смерті. Завжди п'яний гаупшарфюрер Хінкельман міг ще раз примусити влізти на дерево і розгойдуватися на гілках до запаморочення голови. Гомосексуаліст Айзель, колишній кримінальник і вбивця, за таку провинність міг погнати його на цеп постів охорони, що проходив від каменоломні всього лиш за двісті метрів, і Василь був би неминує вбитий «при спробі тікати». Нарешті, перший-ліпший есесовець міг просто витягти пістолет і пристрелити його без будь-яких слів і пояснень...

Бухенвальдську каменоломню ув'язнених називали «костомолкою», а службовці табору — особливою робочою командою. Насправді ж це була табірна штрафна рота, куди відправляли ув'язнених, котрих чомусь треба було якомога швидше спекатися.

Наставала ніч, власне, давно вже настала, ділянка каменоломні, де бригада Назарова з самісінького світанку дробила камінь і завантажувала щебенем повозки, була

тьмяно освітлена невеличкою електричною лампочкою, що теліпалася на стовпі, а навкруги стояла темрява. З гори Еттерзберг різко прохолодне нічне повітря, трошки освіжаючи в'язнів. Всі вони, чоловік чотириста, стояли вже мовчки в колоні, в кожного на плечах було по важкому каменю. Вже другий тиждень, ідучи в бараки, ув'язнені, за наказом Айзеля, повинні були брати з собою по каменю. «Щоб не вкрали вночі,— пояснював він,— каменоломня вночі не охороняється». Біля барака каміння акуратно складали коло стінки, а на світанку, вирушаючи на роботу, ув'язнені знову розбирали їх і тягли назад.

Робітники каменоломні перебували на «радянському раціоні». На день їм давали по три неповні казанки супу з брукви — без солі, без м'яса, без картоплі — та по половині хлібної пайки. «Радянським» його називали тому, що головне адміністративно-господарське управління СС «Відділ Д» — концентраційні табори — ще восени 1941 року, перед прибуттям перших партій радянських військовополонених до Бухенвальду, віддало наказ про те, що протягом шести місяців з дня прибуття вони не повинні одержувати ніякої їжі, крім цієї, без будь-яких добавок. Пайок був такий скудний, що люди вмирали од виснаження щодня сотнями, і за якийсь час їх переводили на «звичайне харчування», хоч воно мало чим відрізнялося од визначеного «Відділом Д». А для робітників каменоломні такий раціон встановлений був раз і назавжди.

Легенький вітерець доносив у каменоломню пріснуватий запах дубових та букових лісів Тюрінгії, запах, що його, як запевняв Губарєв, дуже любив Фрідріх Шіллер, цей запах нібито завжди викликав у нього творче натхнення. Тут, дихаючи цим запахом, великий поет Німеччини створював свої безсмертні твори, під буками Еттерсберга він близько ста п'ятдесяти років тому закінчив свою драму «Марія Стюарт». А ці кількасот приречених людей, що стояли під тьмяним ліхтарем, запаху лісів Тюрінгії не любили, виснажені, смертельно змучені протягом довгого каторжного дня, вони просто не відчували його та й взагалі нічого не відчували, крім вічної втоми й голоду. Кожен з них скоріше хотів у свій смердючий барак, щоб, поскладавши каміння біля стінки, доплентатися до харчоблоку, одержати свою миску бруквеної юшки, випити її, потім сяк-так дочекатися вечірньої переклички на плацу і вже потім упасти на вошиві нари й провалитися в сон, як у могилу. Але спершу треба було добратися від каменоломні до бара-

ка, а це не кожному могло вдатися без побоїв. Майже щовечора хто-небудь не міг удержати важений камінь і впускав його. Тоді Айзель — він завжди йшов збоку колони, — не зупиняючи команду, починав несамовито бити нещасного. Спочатку він ударом важкого кулака збивав його на землю, потім бив, топтав ногами, ревучи, як звір. Всі знали, що, мордуючи людей, Айзель дістає статеве задоволення.

Люди в смугастому одязі з особливим знаком штрафної роти — з нашитими на куртках та на штаних червоними трикутниками й червоними кружальцями під ними — терпляче й мовчки чекали, коли цей молодий росіянин, здається, колишній товариш нещодавно призначеного на бригадира Назарова, підніме свій камінь. Якщо не підніме, значить, його черга бути сьогодні жертвою Айзеля. Ось він уже зв'явився з-за дощаної будки, де спочивав і пиячив протягом робочого дня.

Назаров, у такій же смугастій куртці, як і всі, з таким же знаком, але з нагайкою в руці, з чорною пов'язкою на лівому рукаві, квапливо оглянувся на Айзеля, який вийшов з будки і ще раз крикнув:

— Взяти, кажу, живо! Бери, ну!

Проте Василь залишив уже спроби підняти брилу, похитуючись, почав випростовуватися. Тоді Назаров, ще раз глянувши на капо, швидко нахилився сам, схопив камінь і поклав його на плече Кружиліну. Той знову похитнувся, але вистояв.

— Спасибі, пане бригадир, — поворушив Василь засохлими губами. — Благодійник ти... Не забуду.

— Держи! Марш у колону! — І Назаров штовхнув його в стрій.

Те, що зробив Назаров, було небезпечно. Айзель, начальник команди, був хазяїном життя і смерті кожного з цих людей у смугастому одязі, в тому числі й Назарова. Та чи то він був п'яніший, ніж звичайно, чи то просто цієї миті відвернувся — він нічого не помітив. І тільки байдуже спитав, підійшовши:

— Готові?

— Так точно, пане капо. Ждемо вас...

— Давай.

— Кро-оком руш! — одразу скомандував Назаров.

Колона хитнулась і рушила.

Василь того вечора не випустив каменя й не бачив, не чув, щоб хтось інший випустив, він брів десь у середині колони, чомусь не відчуючи на плечі ваги. Та й взагалі не відчував плеча, всієї лівої половини тіла. Прийшовши до барака, він не мав сили акуратно покласти вантаж до стіни, камінь з грюкотом упав на землю. Але, на щастя, Айзеля поблизу не було, а ув'язнений чех, який стояв поряд, сказав Назарову по-російськи з сильним акцентом:

— Ваш друг дуже слабкий, завтрашній день він не витримає.

— Молчать! — цикнув неголосно Назаров. — Всі ви тут друзі.

— Але завтрашній день буде для нього останнім, — не вгавав чех. — Це ж очевидно.

— Не ваше діло! Швидко помити казанки.

Василь, слухаючи це, тільки посміхався. Він стояв, прихилившись спиною до стінки барака, тер правою рукою нечутенне ліве плече й з неприхованою ненавистю дивився на колишнього і ось на теперішнього свого начальника. Той відчував його погляд, але не обертався до Василя, стояв і стежив, як ув'язнені складають каміння. Нарешті все ж не витримав, глянуv на Кружиліна.

— Рятуй вас... Живо за казанком! Побачить Айзель, не розумієш, чи що?

Василь знову посміхнувся, кивнуv на чеха:

— А ти не вір йому. Я здоровий. І я все витримаю. Запам'ятай, капітане, — витримаю!

Він говорив стиха, ніхто його не чув, крім Назарова. Лише новоспечений бригадир виразно розібрав усі слова, відчув усю жовч і всю погрозу, вкладені в них, худі губи його, що почали вже рожевіти, нервово смикнулися.

— Витримаєш... Тут хоч би із заліза був... — промовив Назаров ще тихше, ніж Василь, і коли б хтось, крім Кружиліна, почув його голос, все одно не зрозумів би, погрожує чи виправдовується колишній капітан Червоної Армії.

— А я ще міцніший, ніж із заліза, — вперто повторив Василь. — Я хочу жити й виживу. А ти — ні. Ти все одно не виживеш, іуда... — І, не звертаючи більше уваги на остовпілого Назарова, не бачачи, як він судорожно стискає свій нагай, пішов, поплентався до барака.

Ніякого нездоров'я Василь того вечора справді не відчував. Він разом з іншими пішов по баланду з брукви.

І коли випив її, відчув навіть ситість. І смертельна втома мовби минула. На плацу він стояв не хитаючись, тільки неймовірно хотілося спати. А коли добрався до нар, сонливість несподівано зникла. Тільки-но він заплющив очі, перед ним виникли раптом щасливі очі Льольки Станіславської, його Льольки, з якою він познайомився колись у міському парку в Перемишлі. Коли це було? Давно-давно, може, сто, може, двісті років тому. І увесь цей час вона ніколи не являлася йому, він не думав про неї, забув зовсім, ніби її не було на світі. Але ж вона була, вона любила його колись, і він любив її, вони домовилися одружитися, тільки-но відслужить він свій строк і демобілізується з армії. «Але це довго ще, боже мій, як це довго!» Василь виразно пригадав раптом, що ці слова вона вимовила, лежачи в траві, серед польових білих ромашок. Коли ж це було все-таки? Вона лежала, і Василь лежав біля неї на спині, дивився в безмежне синє небо, де плавали невеличкі продинокі хмарки. І він, Василь, ще подумав: цікаво, відбиваються вони в Льольчиних очах чи ні? Він навіть підвівся й подивився їй у вічі, так, подивився...

Весь барак, прийшовши з переклички, одразу занурився в короткий тяжкий сон, ув'язнені хропли, деякі ворочалися, не прокидаючись, по різних кутках стогнали, інколи той чи той ув'язнений дико скрикував або злякано і квапливо щось бурмотів, теж не прокидаючись. Василь знав, що це людям сняться їхні сни, такі ж кошмарні й тяжкі, як ява. Він подумав: та чи не сниться і йому все це про Льольку? Він підвівся, огледівся. Ні, він не спить. Ось поряд лежить Валька Губарєв, учений, перетворений тут на таку ж скотину, як усі. Валька розплющив очі, спитав:

— Чого ти?

— Та я так, Валь.

— Як себе почуваш?

— Добре.

— Ти спробуй заснути. А там побачимо,— сказав Губарєв.

На ці останні його слова Василь зовсім не звернув уваги, тут-таки забув їх, бо знов думав про Льольку, намагався згадати: чи відбивалися тоді в її очах білі хмари? Але не міг. Зате згадав, коли все це було. Було це два роки тому навесні, в травні сорок першого. Того дня капітан Назаров відпустив його в увільнення на цілий день. До обіду вони з Льолькою блукали по Перемишлю, вона була

чомусь задумлива й розгублена. Потім перекусили в маленькій закусочній, випили гіркої кави, і Льолька схотіла до лісу. І там, у лісі, деś недалеко від Сяну, на глухій галлявині, густо порослій ромашками, Льолька, раніше строга й неприступна, раптом віддалася йому спокійно і просто, спитавши тільки, мовби не знала цього раніше: «Ти дуже любиш мене?» — «Льолька!» — докірливо скрикнув він. І тоді вона ще сказала: «Я полячка. Ти побачиш, якими вірними й добрими дружинами бувають польки. А жити поїдемо в твій Сибір. Гаразд?» — «Гаразд».

Після цього вона довго ще лежала мовчки в ромашках, така ж чиста і красива, як ці немудрі квіти. А тепер — де вона? Де?

В горлі у Василя став якийсь клубок, і він почав задихатися. Хапаючи ротом повітря, він знову підвівся, рипнув нарами. Одразу підвівся й Губарев, який все ще не спав чи, може, прокинувся від крику.

— Пробач,— сказав Василь, продихнувши клубок у горлі.— Ось... не спиться.

Василь ліг, втупив очі в темряву. Губарев простягнув у тьмі руку, помацав йому лоб.

— Та ти що? Здоровий, кажу.

— Ага,— відгукнувся Губарев.

Потім, помовчавши, Василь раптом спитав:

— Валю, а тут... ромашки ростуть?

— Які ромашки?

— Які? Звичайні.

— Мабуть. А втім, не знаю. Не знаю, Васю, чого це ти раптом?

— Я... Льольку згадав. Дівчина в мене була.

— А-а,— мовив Губарев, зітхнув. Хвилину через п'ять він знову зітхнув.— Справді, точно не можу сказати. Багато я знаю про Тюрінгію, взагалі про Німеччину, а цього ось...

— Розкажи,— несподівано попросив Василь.— Або вірші почитай. Ти давно вже не читав...

— Давно,— сказав Губарев гірко.— І зараз не хочеться. І розповідати... Інколи й не віриться, що йшло тут якесь інакше життя, сповнене високого благородства й великого смислу. Мовби давній сон або чарівна казка, чута давно-давно...

Валя Губарев, як і всі вони, був тепер схожий на скелет, обтягнений шкірою. Василь познайомився з ним уперше в концтаборі Галле, коли повернувся з карцеру після

третьої невдалої втечі. Увечері він приплентався до барака напівживий, уткнувся в подерте ганчір'я й так і пролежав цілу ніч нерухомо. Вранці Назаров, який відмовився цього разу тікати, сказав Василю: «Я казав — даремно». А цей Губарев, що з'явився в бараці, коли його не було, і спав на сусідніх нарах, простяг йому невеличкий шматок ерзац-хліба і сказав: «На, попоїж».

Відтак між Назаровим і Губаревим відбулася така розмова:

— Я, помітив, Назаров, ти в добрих взаєминах із старостою блоку.

— Не знав, що ти такий спостережливий,— відізвався Назаров.

— Твій земляк кілька днів не зможе працювати. Поговори з старостою... Днювальним, чи що, нехай його призначить на час.

— Не насміліться,— знову сказав Назаров.— Блокфюрер розуміє — який з нього днявальний.

— А ти все ж поговори... Цей есесівець теж наче не най-послідуща скотина.

За існуючими правилами староста блоку, призначуваний з числа старих ув'язнених, міг у свою чергу призначити собі на допомогу кількох днявальних, яких не залучали до роботи в командах, і вони мали право залишатися в бараці в робочий час.

Слухаючи цю розмову, Василь думав, що поговорити з старостою Назаров не насміліться. Але капітан все ж таки поговорив, Василь близько тижня відлежувався в бараці. Це допомогло зміцнити й, можливо, взагалі врятувало йому життя. Вже після всього протягом кількох місяців Василь насилу тягав ноги, хитався, як п'яний, а що могло б скоїтися, коли б одразу після карцера його вигнали на роботу? Адже з таким ув'язненим розмова коротка.

Зараз, поки Кружилін міркував про все це, Губарев сидів і мовчав, про щось думаючи. Довгий барак з двома рядами триповерхових нар був освітлений лише двома млявими лампочками. Василь і Губарев лежали на нижньому поверсі, світло сюди майже зовсім не сягало, в темряві тільки поблискували білки очей Губарева.

Зітхнувши, Валентин заговорив неголосно й сумовито:

— Веймар, Веймар... Тут створювали свою музику Йоганн Себастьян Бах і Ференц Ліст, тут шукали спокою і Шіллер, і Крістоф Мартін Віланд, і Годфрід Гердер... Великі імена. Гете любив говорити, що тут, на горі

Еттерсберг, відчуваєш себе великим і вільним, відчуваєш себе таким, яким, власне, треба бути завжди... Це я майже дослівно згадав його слова.

— Великим і вільним...— повторив Василь.

— Так. І, наче на глум, фашисти побудували тут оцей табір. У цьому святому місці...

Несподівано Василь стиха почав декламувати:

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

Прочитавши це, він часто задихав.

— Пам'ятаєш, ти читав ці вірші Гете в перекладі Лермонтова? І це він мовби в точку... про нас мовби. Незабаром спочинемо!

Губарєв довго мовчав. І нарешті теж уриваним голосом заговорив:

— Так... А є ще переклад Валерія Брюсова цього вірша. Цей текст перекладу вважають найближчим до оригіналу, Ось:

На всех вершинах —
Покой;
В листве, в долинах
Ни одной
Не дрогнет черты;
Птицы спят в молчании бора,
Подожди только: скоро
Уснешь и ты.

Обоє знову довго мовчали, неспроможні більше говорити.

— Збереглися розповіді, що Гете, коли він був уже глибоким стариком, через п'ятдесят років, знову побував на горі Еттерсберг у тому будиночку, де написав колись цього вірша. І мовбито з слізьми на очах він вимовив два останні його рядки. Це було за півроку до його смерті...

Губарєв змовк на півслові й ліг. Рипнули вхідні двері. Василь теж, квапливо напнувши на себе лахміття табірної шинелі, заплуючив очі й відвернувся до стінки. В такий час до барака могли зайти тільки есесівці або начальство з ув'язнених з якою-небудь перевіркою чи обшуком. У будь-якому випадку треба було лежати, треба було, як

визначено в цей час, спати й лише по команді підхоплюватися негайно, строїтися в проході барака, а тоді робити, що накажуть.

Цього разу ніякої команди не було, тільки з-за своєї загородки вийшов староста блоку — зігнутий гачком старик Клімкер, німець, який сидів у Бухенвальді десь із самісінького тридцять сьомого року, з часу існування табору. Подейкували, посаджений він був сюди за те, що прирізав якусь свою любаску, багату старуху, змовившись перед тим з її сестрою, теж старою, теж багатою. Це скидалося на правду, бо Клімкер часто одержував розкішні передачі, що дозволялося людям не просто заможним, а багатим.

— Не спите, пане Айзель? — спитав староста, позіхаючи. — А я, знаєте, стомився неймовірно.

— Чи не почаствуєш чим, Клімкер, нас із Назаровим? — п'яно прогундосив капо. — По скляночці хильнемо, та й теж спати.

— Дещо залишилося, здається. Небагато...

— А капітанові Назарову багато не треба, хе-хе... Він там, у своїй паршивій армії... хе-хе... пити не навчився. Там не дозволяли. Так, пане капітан?

— Так, у Червоній Армії пити не заведено, — долинув голос Назарова.

— Не заведено... Ну, тут ти надолужиш. Тут ти навчишся.

— Так точно, пане капо, — посміхнувся Назаров. Василь виразно розрізнув усмішку в його голосі.

— І чим більше питимеш, тим міцніше нагая в руці триматимеш... Поки що соромишся ним користуватися?

— Так точно...

— Навчишся. Це вже закон. А не навчишся, заберемо його в тебе...

Перемовляючись отак, вони зникли за перегородкою старости, захлопнули за собою дощані двері.

Розмовляли вони, особливо Айзель, змішуючи російські й німецькі слова, і Василеві з Губаревим все було зрозуміло.

— К-капіта-ан, — крізь зуби видавив Губарєв, — а казав: «Заради вас же вирішив цю ганебну посаду прийняти». Покаже він ще нам...

Василь на це ніяк не відізався.

Слизька дерев'яна стіна, обличчям до якої лежав Кружилін, тхнула пліснявою, запах цей давно, здається, все

життя, супроводив Василя, він до нього притерпівся, але зараз від нього нудило, голову розпирало зсередини чимсь гострим. Так, думав він, капітан. Його капітан, якого він на плечах ніс з-під Перемишля, якого виходив ще там, у польському містечку Жешові. Там, у тісній камері номер одинадцять, їх продержали щось близько двох тижнів. Ті два тижні Василь виконував обов'язки старости камери, які полягали тільки в тому, що він склав списки в'язнів та стежив за чесним розподілом їжі. Нагай, якого вручив йому унтерштурмфюрер Карл Грюндель, валявся в кутку.

За цей час капітан Назаров трохи поправився, почав уставати й пересуватися з палицею по камері. На правах старости, Василь попросив Грюнделя дозволити Назарову користуватися милицею, і есесівець, бувши в доброму гуморі, сказав:

— О-о, будь ласка! Я накажу, щоб принесли... Приємно навіть, що в нас є офіцер Червоної Армії з милицею. Це чудово. Незабаром ми всім переламаємо ноги. Німецька армія успішно просувається в глиб Росії, ми підкорили вже обширні території. Будь ласка.

На жаль, це була правда. До камери приходили нові полонені, розповідали, що знали, про хід воєнних дій. Один лейтенант з простреленими грудьми, якого вштовхнули на другий день після відвідин камери Грюнделем, обвів усіх гарячковим поглядом, зірвав з голови кашкет, кинув його на підлогу, закричав: «Нічого, братва! Перемишль знову давно наш!» У камері всі посхоплювалися, загаласували... Полонений розповів, що наступного ж дня після нападу фашистів Перемишль відбили. «І в інші міста не пустили німоту, це ж ясно!» Три-чотири дні в камері панувало пожвавлення, але десь на початку липня другий напівживий лейтенант, командир доту, вмираючи на руках Паровозникова, повідомив, що 29 червня німці знову взяли Перемишль, 30 червня наші залишили Львів і Броди...

— Львів? Брепеш ти! — скрикнув Василь.

— Тітка на базарі бреше! — посміхнувся ледве живий лейтенант. — А я... Наш дот був північніше Перемишля, на березі Сяну. Нас вони тільки вчора... сволоцюги... пообкладали дот вибухівкою і рвонули. Інакше ми померли б там, а не здалися.

Лейтенант цей помер, з ненавистю дивлячись кудись у простір.

Дозволяючи Назарову користуватися милицею, Грюндель помітив нагай, що лежав у кутку, кивнув на нього:

— Користувалися?

— Та навіщо ж? Вони й так слухаються.

Грюндель нахмурився, про щось подумав. І сказав різко:

— Ну, я побачу... Побачу, як послухається цей капітан вас.— І німець кивнув на Назарова.— Першого разу він буде чистити чоботи вам, пане староста, особисто при мені. Одужуйте, капітане.

Але більше Грюндель, цей есесівець з бездоганною російською вимовою, в камері не з'являвся. Замість нього з'явився одного разу огрядний важкий чоловіча в маленьких окулярах, чорній формі й з широченною пов'язкою на рукаві, де було зображено велику свастику.

— Хто це складав? — неголосно спитав він через перекладача й затряс якимись аркушиками. Василь одразу впізнав свої списки.

— Я, пане...

— А хто ви?

— Я... мені наказали. Мене призначено старостою камери.

— А що означають оці літери після прізвищ та військових звань ув'язнених? Ось: «Б. П., Б. П.»?

— Це означає — безпартійний.

Так порадив зробити Паровозников. Та й сам Василь добре пам'ятав криваві події в таборі під Перемишлем, коли Грюндель зажадав у першу чергу вийти з строю «комісарам і комуністам».

— Чудово,— на розтяг сказав німець з пов'язкою, скинув рукавички й кілька разів хльоснув ними Василя по обличчю. Удари були не болючі, мовби жартівливі. Тільки скельця його маленьких окулярів зловісно блиснули.

Наступного дня з камери повели кудись групу командирів. Пригнали їх назад через кілька годин побитих, скривавлених. Герки Кузнецова серед них не було.

— Він... він плюнув цьому гестапівцеві в обличчя. Йому тут-таки розстрожили прикладом голову,— повідомив трохи згодом майор Паровозников. І, помовчавши, додав: — Цього робити не слід, якщо тебе викличуть.

— Я нічого їм не скажу, Микито Гавриловичу. Та я й не знаю, хто з вас комуніст, а хто ні. Та коли б і знав... Краще нехай уб'ють. Повірте! — поквавпно прошепотів Василь.

— Та я вірю,— просто сказав майор.— Вірю, Васю.

Але на допити більше нікого не викликали. Ще через день усіх їх вдосвіта підняли стусанами — якийсь німецький офіцер наступив при цьому на нагайку, що валялася на підлозі, віджбурнув її ногою геть (на тому й скінчилися Василеві обов'язки старости), вивели з камери й погнали на вокзал, де одразу ж нагаями й прикладами позаганяли в глухі, але чисті нові вагони, які ще тхнули фарбою. Це були найкращі вагони з тих, у яких за останні два роки перевозили Василя. Цілісінький день їх кудись везли, вагон то зупинявся, то знову рушав. Їжі ніякої не давали. Привезли їх до Кракова, загнали в муровану будівлю з великими й товстими залізними ворітьми. Там тримали ще півмісяця. Василь почував себе загалом добре, частенько віддавав Назарову то свою порцію хліба, пояснюючи, що в нього з учорашнього дня залишилось, то миску щів. Та й годували в Кракові пристойно, інколи давали навіть шматок ковбаси або сиру. Назаров зовсім одужав, кинув милицю.

— Ну, спасибі, Кружилін, тобі за все, — сказав він. — Залишимося живі — ніколи не забуду.

— Чого там, товаришу капітан!.. — Василь навіть зніяковів. — Тікати треба, товаришу капітан. Краков не так уже й далеко від нашого кордону. А то ще кудись переведуть...

— Так, неодмінно, — твердо сказав той. — Огледімося ось. Без мене нічого не починай.

— Слухаю, товаришу капітан! — і нетерпляче додав: — Добре було б групою, ви, я, Микита Гаврилович. Ще з кимсь поговорити. Багато хто погодиться.

— Полиши це мені, кажу. Тут, здається, тюрма. З-за мурованих стін не дуже втечеш. Але, можливо, на роботи як-небудь водитимуть...

Назаров і Василь ще не знали, що на них чекає, і, незважаючи на все пережите, навіть не уявляли собі режиму німецьких концтаборів, але догадувалися — вже чим-чим, а роботою їх не обділять.

Але в Кракові так і просиділи півмісяця в мурованому сараї, навіть на прогулянку їх жодного разу не виводили.

— Курорт, — посміхнувся Василь. — Я навіть поправився наче.

— Постривай... Чи не здаватиметься нам колись Краків і справді курортом? — промовив Паровозников.

Він як у воду дивився. Наступного дня вранці за стінами мурованої будівлі почалася якась метушня, крики, пролунав рев автомобільних моторів. Згодом навстіж відчи-

нилися залізні ворота, перед ними стояли наготові три чи чотири довгі зелені автофургони з розкритими вже задніми дверми, від фургонів до воріт тяглися шеренги німецьких автоматників, утворюючи кілька вузьких коридорів. До будівлі вбігли есесівці й, нічого не пояснюючи, прикладами погнали ув'язнених надвір, а там цими живими коридорами — в машини. Коли розчахнулися ворота і вбігли есесівці, Паровозников, підводячись з цементної підлоги, застеленої соломою, сказав:

— Здається, скінчився курорт...

Це було останнє, що почув Василь від Паровозникова. Опинившись поряд, німець щось закричав, ударив його прикладом у плече. І більше Василь майора не чув і не бачив до саміської зустрічі вже тут, у Бухенвальді. І Назаров теж.

Того разу, коли німець ударом приклада штовхнув Паровозникова, Назаров квапливо сказав:

— Хоч би що сталося, Кружилін, будемо разом. Треба бути разом! Не кидай мене.

— Та ви що, товаришу капітан! — навіть образився Василь.

Вибігли вони з будівлі пліч-о-пліч, у тіснєві Василь відштовхував когось, щоб не відставати од капітана, до фургона заскочив перший, подав руку Назарову, допоміг йому влізти.

Вони все ще були в армійських гімнастерках, що перетворилися на брудне лахміття. І тільки в Ченстохові, куди прибули в перших числах серпня, їх обрядили в смугасті куртки та штани. Чоботи, щоправда, залишили, але пообрізали халяви.

Все це сталося в дощаній, ослизлій лазні, де їх перед тим наголо обстригли.

На куртках і штанах були пришиті білі смужки з номерами. Назаров і Кружилін у черзі за табірним одягом стояли один за одним. Назарову випав номер 3980, Васи́леві — 3981. Німець, який видавав одяг, ламаюю російською мовою питав прізвище та військо́ве звання, записував це в товсту книжку, навпроти прізвища жирно проставляв номери, позначені на виданому одязі.

Коли черга дійшла до Васи́ля, він назвав своє військо́ве звання — рядовий. Німець, щупленький, сухорлявий на вигляд, з нижніх чинів (поверх обмундирування на ньому був білий халат), підвів голову, поворушив короткими жовтими вусами.

— Ми, німці, не любимо брехні. Ми любимо точність. Не добре. Всі ви єсть офіцери...

— А я рядовий. Солдат,— уперто сказав Василь.

Уздовж шеренги голих людей, які стояли в черзі за одягом, мовчки прогулювався офіцер, в закладених назад руках у нього теліпався нагай. Почувши розмову, він ступив до стойки, де відбувалася роздача одягу, спитав різко:

— Was sagt er? Was ist los?¹

Німець у халаті підхопився, виструнчився.

— Er sagt, er sei ein Soldat².

Нагай двічі свиснув, Василь не встиг навіть скрикнути. Він тільки двічі здригнувся, мимоволі схопився за плече й обернувся до офіцера. Той, складаючи удвоє канчук, промовив, зло оглядаючи Василя:

— Verlogen sau! Tragen sie ein, er ist Leutnant³.

Так Василеві одразу було присвоєно звання командира Червоної Армії.

...Сон не брав Кружиліна, він повернувся на твердих нарах, подивився в дальній кінець барака. Щілини дощаної перегородки Клімкера світилися, звідти чути було приглушений гомін, але слів розібрати не можна було.

Перевертаючись, Василь відчув гарячий, щемливий біль у грудях, немовби там щось відірвалося й кровоточить. Ще відчув він, що голова стала неймовірно важка, мов той камінь, якого він сьогодні піс. «Нічого... Заснути, щоправда, треба, а то до ранку не минеться, і клятий Айзель, якщо за ніч переп'ється остаточно...»

По Василевому тілу пройшов озноб, тільки-но він уявив, що станеться, коли він не зможе підвестись, а капо Айзель вранці буде п'яний. Таке бувало не раз, Айзель нагаєм піднімав хворого, примушував повзти його на роботу в каменоломню доти, доки не забивав його на цій страшній дорозі на смерть. Скільки ж він, Василь, зазнавав таких ударів... Страшно подумати. І Назаров зазнавав. Але тепер Назарова не б'ють, тепер у нього в самого в руках нагай, тепер він сам б'є. Горілку п'є тепер з Айзелем. Як же все це так сталося? Чи там, у Ченстохові, коли їх одягли в цей смугастий одяг, була інша людина?

— Ну ось... Ну ось, тепер ми, Васю, остаточно... Не люди ми більше! — сказав Назаров, коли вони, вийшовши з лазні, оглянули один одного.

¹ Що він каже? У чому річ?

² Він каже, що він солдат.

³ Брехлива свиня! Залиши — він лейтенант.

Незвично й невесело було дивитися один на одного. У Василя до того ж під смугастим одягом на плечі й на грудях вогнем горіли криваво сині рубці, набрякаючи, здавалося, дедали дужче,— офіцер той ударив лише двічі, але професіонально.

— Тікати, тікати, товаришу капітан! — прошепотів Василь.

— Так, Васю, ти маєш рацію, маєш! Вони можуть нас чортзна-куди запроторити. А це поки що Польща. Не так далеко Краків, а там Жешов. Це вже майже кордон. А там зовсім поряд Перемишль, Янов, Яворів. Місця знайомі.

Втеча відбулася десь у двадцятих числах серпня, коли їх водили на станцію розвантажувати вагони з вугіллям. Чорні від вугільного порошу, вони вихопилися на платформу, вантажену якимись ящиками. Їм пощастило вихопитися непомітно, коли состав рушив.

— Тільки б вибратися з міста, Васю,— шепотів Назаров.— Десь у лісі треба на ходу сплигнути. Будемо пробиратися в сторону Вісли, може, в когось селянський одяг випросимо, продуктів. Поляки — добрі люди...

— Добрі. Ось Льолька мені казала... Обов'язково стрінемо таких, товаришу капітан.

До Вісли вони не дісталися й добрих людей не зустріли. Зустріли, випадково наткнулися в лісі на двох людей—чоловіка й жінку. Вони лежали в траві, як він, Василь, колись із Льолькою. Жінка побачила їх перша, злякано скрикнула, мужчина, як виявилося потім, польський поліцай, тут-таки підхопився, щось загорлав, вистрілив... Потім він, стріляючи, гнався за ними, аж поки вигнав на чисту галявину. А з протилежного краю на галявину висипала дюжина німців з собаками...

І ось тут, на цій же галявині, Василь і Назаров уперше спізнали, як можуть бити німці. Все, що траплялося досі,—зуботичини, удари нагаями і прикладами,—здавалося дружніми жартами. Коли обоє вони знепритомніли, їх покидали, як мішки з вугіллям у кузов грузовика й привезли назад до Ченстохова.

На щастя, їм не поламали ні руки, ні ноги, тижнів через два вони трошки оклигали, і той же Назаров сказав: «Гаразд, сволото... Ще побачимо. Ще вересень, і поки не настала зима, Васю...»

Він звав його тоді ще Васею... Але друга втеча з Ченстохова їм не вдалася, несподівано велику партію ув'язнених,

серед них того ж Назарова, повантажили в машини і привезли в Лансдорф.

— А це ж уже Німеччина, Василю,— невесело сказав Назаров, коли стало відоме їхнє місцеперебування.— Нічого, побачимо. Поряд, здається, Чехословаччина.

— А чи нам не однаково?

— Ну... чехи все-таки не німці.

З Лансдорфа вони пішли наприкінці вересня. Їх щодня водили на риття траншей та вкладання труб, туди ж привозили обід. Обідали в загородці з колючого дроту. В дальньому краї загородки був відхідок — дощана будка. Увечері гнали назад до табору.

Небо в ті дні хмарилося, хоч дощів ще не було, дерева стояли жовті. Негода настала, а з прокладкою труб, певно, запізнювалися, і ув'язнених вирішили на ніч до табору не відправляти, бо переходи забирали чималий час. Загороду примусили застелити хмизом, і спальня була готова. На ніч усім видавали по важкій, заяложеній ковдрі. За дротом цілу ніч ходили охоронники, але без собак.

Кращої можливості для втечі годі було сподіватися. Порозсовувавши по кишенях зекономлені шматки засохлого хліба, вони одного разу вночі поодиноці пішли в туалет. Василь ще кілька днів тому запрямував у задній стінці будки погано прибиту дошку й тепер, коли підійшов Назаров, легко зірвав її з гвіздка й відсунув набік. Колючий дріт проходив від будки метрів за п'ять, цей простір поріс високим бур'яном. Вислизнувши по одному з туалету, вони полежали в сухій уже траві, стежачи за двома охоронниками, що маячили в темряві. Стоячи неподалік від будки, вони курили, про щось перемовляючись. Але Василь і Назаров знали — зараз підуть геть. Навколо відхідка стояв нестерпний сморід. Німці довго тут затримуватися не любили. І справді, за хвилину вони повільно розійшлися в різні боки. Кружилін поповз уперед, припасеним заздалегідь куском заліза заходився квапливо копати землю під нижнім дротом, що до того ж і натягнений був наспіх, не дуже туго. На щастя, й земля була м'яка.

Справді, все складалося якнайкраще, вони легко вибралися назовні, ніхто їх не помітив. Дві ночі пробиралися вздовж якоїсь річечки, потім негустим лісом, полем. Вдень лежали де-небудь у заростях, відсипалися. Назаров вважав, що вони вже в Чехословаччині.

— А кордон? — спитав Василь.— Ми його вже пройшли? Адже має бути кордон.

— Та який у них тут зараз кордон,— сказав Назаров.— І в Німеччині німці, і в Чехословаччині німці. Все німецьке.

За цей час вони з'їли весь хліб, обох страшенно мучив голод. До того ж треба було якось дізнатися, де вони все-таки, куди йдуть. «Не може бути, щоб ми не зустріли тут порядної людини. Не може бути, Васю!» — переконано говорив Максим Назаров. Запалі очі його при цьому гарячково блищали.

Досі вони далеко обходили села й хутірці, а людей ночами не зустрічали. Тепер вирішили вдень залягти десь біля шляху, і коли мимо проходитиме чи проїздитиме хтось із «підхожих» місцевих жителів, звернутися до нього по допомогу.

Такого «підхожого» вони побачили крізь чагарник буквально через півгодини після того, як залягли край дороги. Був ще присмерк. Ранок тільки-тільки пробивався крізь щільні, важкі хмари, що захарастили небо. Десь за поворотом дороги заторохтіли по м'якому ґрунту колеса, з'явилася двоколка, запряжена коротконогим конем. У візку сидів чоловік у старій, пом'ятій шляпі, в строкатому пледі, напнутому на плечі. Чоловік був давно негодений, сива щетина на драглистих, обвислих щоках стовбурчилась в усі боки, в роті у нього стирчала згасла люлька.

— Місцевий селянин,— сказав Назаров і ткнув Кружилина в бік: — Давай, Васю.

Назаров залишився лежати в кущах, а Василь вийшов на шлях. Побачивши його, чоловік у візку випустив з рота люльку, спіймав її, підвівся був, наче хотів вискочити з візка, але передумав, опутився, натягнув віжки, тільки міцніше взяв у руки батіг, явно показуючи, що в нього в цей предмет.

— Здрастуй, батьку. Ти не бійся,— сказав Василь, зупиняючись метрів за три од візка і всім своїм виглядом показуючи, що нападати не збирається.

— Ich verstehe nicht,— промовив старий і тут-таки закивав головою: — Guten Morgen! Guten Morgen!¹

— Ви хіба німець, а не чех? — ослабилим голосом спитав Василь.— Де ми є?

— Ich verstehe nicht,— повторив старий.

Із заростей вийшов Назаров. Старий у візку покосував на нього, але тепер не злякався чи, може, намагався

¹ Не розумію. Доброго ранку! Доброго ранку!

показати, що не злякався, — маленькі, тьмяні вже від часу очі його все ж блимали.

— Ist das die Tschechoslowakei?¹

— Nein, Deutschland. Deutschland, — повторив він, показуючи кнутом праворуч. — Da ist Breslau. — Потім повернувся в протилежний бік. — Da ist Prag².

Все було зрозуміло — вони сплутали напрям і йшли зовсім у протилежний бік. І Василь, і Назаров стояли кілька секунд розгублені.

Старик-німець подивився навсібіч, потім спитав:

— Seid ihr russische Kriegsgefangene?³

— Так, ми росіяни, — відповів Василь. — Чи не даси чогось попоїсти, батьку? Ессен?

— Ja, ja, — кивнув старий, квапливо заходився розв'язувати якийсь кошик. Він витяг звідти велику квадратну буханку справжнього хліба, простяг.

Василь ступив до візка, взяв. Руки в нього при цьому затремтіли, від голодних спазм у шлунку виникла різь, а в очах, невідомо від чого, навернулися сльози. Німець помітив їх, нахмурився, знову поліз у кошик, витяг звідти невеличкий шматок сиру та цибулину.

— Nehmen, Sie. Ich habe sonst nichts⁴.

— Спасибі. Данке, — сказав Василь.

— Ja, ja... Auf Wiedersehen⁵, — поспішно сказав старий, смикнув віжками.

Назаров і Василь, обидва в брудних табірних шинелях, з-під яких визирали смугасті штани, стояли на дорозі, проводжали очима двоколку. Німець спинив раптом коней, понишпорив на дні візка, викинув щось на дорогу і змахнув батогом.

Виявилося, що це залатані селянські штани. Піднявши, Назаров повільно натяг їх зверху табірних, квапливо промовив:

— Я казав, стрінемо добрих людей. І ще стрінемо, перевдягнемось поволі. Давай трошки поїмо.

— Біс його знає, що за старий, — сказав Василь. — А що, як він зараз солдат сюди приведе?

— Ні-і. Навіщо б тоді штани кинув? Ні...

¹ Це Чехословаччина?

² Ні, Німеччина, Німеччина. Отам Бреславль. Отам Прага.

³ Ви російські військовополонені?

⁴ Візьміть. Більше нічого нема.

⁵ Так... так... До побачення.

Вони посідали біля якогось струмка, тією ж заліззячкою, якою робили підкоп під дротом, відрізали по скибці хліба та шматочку сиру, попоїли.

— Ну, що ж, Василю, Бреслау, Бреслау... У той бік тепер і підемо. Знову до Польщі. Від Бреславля Польща вже недалечко. Чує моє серце — виберемося.

Про всяк випадок вони відійшли все-таки від струмка й від дороги на чималу відстань, у глухому якомусь яру обляглися. І, вже лежачи, Максим Назаров раптом сказав:

— Ти знаєш, Васю, якщо нас... ловитимуть, я живий не дамся. Під кулю краще. Я не можу терпіти побої, не можу...

І тоді ось уперше ворухнулась у Василя неприязнь до Назарова. Точніше — якась турбота, якийсь неспокій і досада. Але він нічого не сказав йому тоді, подумав тільки, що в штанях, які кинув їм на дорогу старий німець, Назарову тепер тепліше, і це добре, що там не кажи, він тільки недавно одужав від поранення і, звичайно, набагато слабший зараз, ніж він, Василь.

...За загородкою Клімкера пролунали гучні п'яні голоси, гуркіт падаючого стільця. Потім Василь побачив, що двері загородки відчинилися і звідти вийшли спершу Айзель, потім Назаров. Вийшовши, Назаров не втримався на ногах, його мотнуло до Айзеля. Той чортihnувся, штовхнув Назарова від себе геть до Клімкера, який саме вийшов із загородки. Староста блока підхопив його, інакше Назаров гешнувся б на підлогу. Айзель зареготав.

— Слабкий ти ще, як оці... ангели.— Айзель цвюхнув нагаєм по найближчих нарах, але нікого, здається, не зачепив, в усякому разі ніхто не прокинувся.— А тобі сила потрібна. Їж більше.

— Спасибі, пане... панове,— п'яно промимрив Назаров.

Усі троє пішли з блоку, залишивши двері старостової загородки відчинені. Але Клімкер тут-таки повернувся, зачинив двері, погасив у комірчині світло.

«Так, правду сказав тоді капітан Назаров,— думав далі Василь,— побоїв він боявся, витримувати їх не міг». Через кілька днів, а певніше сказати — ночей, вони підійшли до залізничного насипу. І тільки намірилися перейти його, як пролунало зловісне: «Хальт!» Біля насипу був, виявляється, прихований пост, а вони його не помітили.

Били їх жорстоко там, біля насипу, били по дорозі, били в якомусь таборі, де збирали пійманих утікачів. Тільки-но втрачали свідомість, обливали водою і знову били.

Коли Василь і Назаров готові були віддати богові душу, їх знову відправили в Лансдорф.

Саме з цього моменту й почав Назаров змінюватися. В таборі їх знову били за втечу, вони відсиділи по місяцю в карцері, але й це все витримали, рани від нагаїв почали поволі заростати, синці й басамани розсмоктуватися. Але капітан Назаров ставав дедалі мовчазливіший, похмуріший, почав усамітнюватися. Взимку сорок першого—сорок другого вони мурували військові казарми, Назаров намагався працювати десь на самоті й чомусь перед очима в німців.

Коли його, Василя, в Лансдорфі пошматували собаки, Назаров нічого не сказав, жодним словом не прохопився, лише на очах у нього виступили сльози. Василь думав, що це були сльози співчуття, та згодом, уже тут, у Бухенвальді, зрозумів — ні, ці сльози виступили в нього тоді просто від страху перед тим болем, якого знову міг зазнати й він. І цей же страх, коли їх перевели до іншого табору, в Галле, змусив його відмовитися від нової втечі. «Ми в самісінькому центрі Німеччини. Хіба виберешся... Хочеш, іди сам. Але не раджу...» Таке щось він казав, відводячи очі. Певне, мучили ще його залишки совісті.

Так, відтоді, після побоїв у Лансдорфі, він почав змінюватися, сумно думав Василь, чекаючи чомусь, що Клімкер зараз прокинеться, запалить у себе, знову засвітяться ненависні щілини його комірчини. Світні ці щілини останнім часом дратували його. «Хоча... чому відтоді? — боляче стукнуло раптом Василеві в голову. — Не відтоді, раніше! «Якщо нас... ловитимуть, я живий не дамся. Під кулю краще!» Але ж нічого такого не зробив, щоб під кулю. Тільки-но пролунало: «Хальт!» — квапливо підніс руки. І навіть набагато раніше признання, що не може переносити побоїв! Це признання вихопитися в нього ні сіло ні впало, так ото несподівано не могло. Набагато раніше!»

Василя раптом занудило. Так занудило, що свідомість запаморочилася й останнє, що промайнуло в мозку, — зараз вирве, виверне всього. І це смерть, кінець, завтра вранці його труп за ноги потягнуть з барака проходом, повз будку Клімкера, де щойно пиячив Назаров...

* * *

Отямився Василь у якійсь невеличкій кімнаті, де стояло ще кілька залізних ліжок, але порожніх. У маленьке вікно лилося жовте світло, — отже, був уже день. Потім відчув,

що пахне карболкою,— отже, він перебуває в лікарняному бараці.

Голова була сповнена суцільним болем, в неї мовби хтось методично бив дерев'яним молотком. І знов трохи ну-дило.

Василь заплющив очі й, байдужий до всього, намагався забутись.

Невідомо скільки він так лежав. Відкрив очі, коли рипнули двері.

Зайшов Микита Гаврилович Паровозников, майор медичної служби Червоної Армії, з яким Василь уперше зустрівся в камері номер одинадцять у Жешові, розлучився в Кракові й знову зустрівся тут, у Бухенвальді, в день прибуття й відтоді не бачився.

— Ну, здрастуй, Василю Кружилін,— сказав Паровозников. На ньому був сірувато-білий халат. У таких халатах працювали всі лікарі-ув'язнені.

— Здрастуйте! — він спробував підвестись.

— Лежи, лежи... Як себе почуваєш?

— Нічого. В голову сильно б'є. Боляче.

— Зрозуміло, що боляче.

Паровозников відкрив залізну коробку, вийняв звідти шприц.

— Давай руку.

— Як я тут опинився?

— Губарєв з одним товаришем тебе принесли. Вночі.

— А-а, Валя... Але ж ув'язнених штрафної роти лікувати заборонено.

— Заборонено. Дарма.

— Вас же... В кращому разі, вас на «козлі» відшмагають. А Вальку, коли довідаються...

— Дарма,— знову сказав Паровозников.— Тобі не можна розмовляти. Лежи спокійно. Попоїсти незабаром принесуть. Біль у голові має минути.

Зробивши укол, Паровозников пішов. Чи то від уколу, чи то просто від добрих слів Паровозникова Василю стало легше, й він згадав, як уперше з ним тут зустрівся. Це було того жахливого дня, коли їх вивантажили на станції Веймар і погнали сюди, в Бухенвальд... Тепер ув'язнених привозять сюди у вагонах, але в квітні залізничну колію Веймар — Бухенвальд тільки будували, рух відкрито лише наприкінці червня. Гнали їх довго, потім колона довго стояла перед ворітьми, на яких було написано чудні слова, що обрали Василя: «Oder es recht oder nicht — es ist mein

Vaterland»¹. Тепер він знав, що з другого боку воріт такими ж чорними залізними літерами накреслено інші слова: «Jedem das Seine»², слова зухвалі, цинічні, глумливі... Ще здаля Василь побачив димар крематорію й подумав, що, коли їх, пропустивши через ворота, поженуть праворуч, до димаря, це можуть бути їхні останні кроки по землі. Праворуч їх і погнали. «Здається, все, Васю!» — хрипло прокричав навіть Губарєв.

Але це, на щастя чи на нещастя, — хто знає! — було не все. На півдорозі до крематорію їх повернули ліворуч, загнали в колючий дротяний загін перед якоюсь дощаною будівлею.

Поки вони бігли по табору, есесівці, вишикувавшись зріденим ланцюжком уздовж усієї путі, били їх дубцями і прикладами. Щоб уникнути ударів, кожен намагався забитися в середину колони. Дехто, знесилівши або спіткнувшись, падав. Ті, що бігли позаду, топтали таких. Тих, що відстали і затоптані самими ув'язненими, у кров посічені потім есесівцями, затягали в загін, ставили в колони, знову роздавали удари й зуботичини.

А потім усі стояли мовчки протягом двох, а то й трьох годин під дощем.

— Stehenbleiben! — рявкнув есесівець у чині оберштурмфюрера. — Ausweuskontrolle! Es dauert nicht lange³.

І вони стояли на набряклих ногах, до кісток потертих дерев'яними черевиками, промоклі й промерзлі наскрізь. Капітан Назаров як втупився в землю згаслими очима, так і не відводив їх, аж поки з рипучих дверей вийшов той же обер-лейтенант із якимсь ув'язненим у смугастому одязі. На лівій руді його куртки, там, де серце, був пришитий зелений трикутник, а в руках нагай.

Тієї хвилини ні Василь, ні будь-хто інший не здивувався, що якийсь ув'язнений іде поряд з есесівським офіцером. Коли в руках нагай, значить, староста або капо. Тієї хвилини вони просто не знали, що це і є зловісний Айзель, саме ім'я якого всіх жахало.

Есесівець неквапно пройшовся вздовж колони, зупинився й заговорив по-російськи неголосно:

¹ Має вона рацію чи ні — це моя батьківщина.

² Кожному своє.

³ Стояти струнко! Триває перевірка ваших документів. Це швидко.

— Ви прибули до Бухенвальду. Це не санаторій, і це до вас я сподіваюсь, дійшло. А хто не зрозумів, тому тут спробують це втовкмачити. Тут кожен матиме своє. Це трудовий табір. З допомогою праці ми зробимо з вас висококваліфікованих робітників, а хто не схоче або не зможе набути трудових навиків, той здохне. Тільки не думайте, що здохнути тут так легко й просто...

Василь все це вислухав звично. Вперше він чув такі приблизно слова ще в Жешові, від Грюнделя. А потім, як і всі ув'язнені, чув у кожному таборі.

— Зараз вас пострижуть, ви помитесь в лазні, пройдете дезинфекцію, одержите нову бухенвальдську форму, і вас розподілять по робочих командах...

— Васю... товаришу капітан, давайте якось разом, якщо вдасться,— прошепотів Губарєв.— В одну команду. Я навіть попрошу їх...

Згадавши це, Василь посміхнувся. Славний і благородний Валька! Він справді попросив. Та коли б він знав тоді, куди напросився! Як же це було? Спочатку їм наказали тут-таки, під дощем, догола роздягатись. Збоку на ув'язнених, певне, страшно було дивитися і в табірному одязі — самі-бо вони до цього звикли. А якби тепер хто глянув, знепритомнів би: у загоні стояли скелети, ледь-ледь обтягнені синьою від холоду шкірою. Мерці, що юрбою підвелися з могил.

Він, Василь, і Назаров, скуті ланцюгом, роздягатися не могли, обидва стояли, не знаючи, що їм чинити.

Серед юрби роздягнених людей перший їх помітив отой ув'язнений із зеленим трикутником на рукаві. Він підійшов, нагаєм підвів Василеве підборіддя, тоді Назарова, кажучи при цьому ламаною російською мовою:

— Який я радий... не уявляєте. Вас перших зараховую в мою команду. В мене добре, дуже добре, не пошкодуєте.

І тут Назаров, уперше відірвавши погляд від землі, несподівано сказав:

— І ви не пошкодуєте, пане...

— О-о! — скрикнув німець із зеленим трикутником.— Айзель моє прізвище. А ваше?

— Назаров, пане Айзель. Колишній капітан Червоної Армії. Ми будемо старатися.

Василь слухав — і не вірив, що це говорив Назаров. Капітан... колишній, як він сказав, капітан Максим Панкратович Назаров, його земляк. Не вірив, здається, й Губарєв.

Уже роздягнений, він стояв і очманіло дивився на Назарова, тримаючи ще в руках свій одяг.

— Чого рота роззявив? — цвигонув його крижаним голосом Айзель. — Прізвище? Військове звання?

— Губарєв. Старший лейтенант... Якщо можна, я хотів би... теж у вашу команду.

— Похвально! — посміхнувся Айзель. — Це можливо, тут усе можливо. — І обернувся до Василя: — Ти хто?

— Лейтенант Кружилін, — відповів Василь. Так він значився тепер в усіх арештантських документах.

— Колишній лейтенант.

— Чому ж? — затався Василь, хоч і розумів, що робити цього не слід. — Найсправжнісінький.

Айзель, вислухавши це, хитнув квадратною головою.

— Люблю непокірливих. Скільки втеч?

— Три, — відповів Василь. Приховувати не можна було нічого, все значилося в документах.

— У тебе? — спитав Айзель у Назарова.

— Дві. Але більше не буде. Я зрозумів... що це не має сенсу.

Проте Айзель, не слухаючи його, ткнув нагаєм у Губарєва:

— А в тебе, старший лейтенант?

— Жодної.

Дош усе накрапав, мочив голих людей. Частину ув'язнених нарешті повели кудись через широкі дощані двері в торці будівлі. Всі інші, щоб хоч трошки зігрітися, збилися в купу, терлись один об одного, і Василеві здалося, що він чує, як торохтять їхні кістки.

Айзель ще раз оглянув усіх трьох, посміхнувся чорним, теж якимсь квадратним ротом і сказав Валентиніві незрозумілі слова:

— Одну можливість для втечі я тобі тут влаштую.

Потім Айзель одвів Назарова і Василя в закуток загородки, де з них зняли ланцюги. Стоячи в черзі перед широкими дверима, що ведуть, здається, до лазні, намагаючись не доторкатися до голого й холодного тіла Назарова, Василь сказав, уперше звернувшись до нього на «ти»:

— Даремно я тебе врятував там... під Перемишлем. І в Жешові.

Назаров важче задихав при цих словах, видавив з себе з хрипотою:

— За це я розквитався з тобою. В Галле, після втечі твоєї, згадай, як діло було...

Говорив Назаров, не зводячи очей. Зітхнув і додав:

— Так, я слабовольний. Нема більше сил. Хоч я падлюка і знаю, що це мені не допоможе.

— Так, не допоможе! Не допоможе! — скрикнув Василь і закашлявся.

Валентин понуро стояв поряд, нічого не говорив.

Незабаром передні рушили, вони всі троє зайшли до лазні. Певніше, це був передбанник. Тут, у купях брудного, стриженого з голів ув'язнених волосся, стояло кілька табуреток, перукарі в засмальцьованих чорних халатах орудували скрипучими машинками. Вони спритно стригали кучми волосся з правої частини голови, потім з лівої, а в середині залишався чубчик — його акуратно підрізювали ножицями.

Василь устав з табуретки, глянув на острижених у такий же спосіб Назарова та Губарєва й беззвучно заплакав. Губарєв зрозумів ці сльози, стиха сказав:

— Хай їм чорт, Васю... Не це ж найстрашніше.

І все-таки в лазні, з насолодою хлюпаючись із жерстяного тазу гарячою водою, Василь не міг спокійно дивитися на людей з чубчиками, від образи й ненависті в горлі стояв клубок. І він тут-таки сказав Губарєву:

— Так, не це... Але де ж межа приниження людини?

Від Губарєва й від нього самого, як і від усіх, різко пахло креозотом. По багатьох інших таборах ув'язнені, прибувши, проходили дезинфекцію: всі частини тіла, де росло волосся, їм змащували од вошей креозотом або якимсь іншим смердючим мастилом. А тут, перше ніж пустити в лазню, їх завели в приміщення, де був невеличкий басейн з чорною рідиною. Четверо якихось людей у мокрих підштанках дико горлали, погрожуючи нагаями: «Шнель, шнель! Дезинфекція! З головою, тільки не ковтати!» — і заганяли людей у басейн. Того, хто окунутися в нього не зважувався, безжально штовхали силою. Штовхнули й Василя. Розгубившись, він якось ковтнув, навіть не ковтнув, а просто набрав у рота цієї рідини й там усе взялося вогнем, вогонь вдарив у голову, ноги мовби зламалися, він знову почав занурюватися на дно. Губарєв виштовхнув його з цієї страшної ванни, допоміг вибратися, привів сюди, в лазню. Але й тут такі ж люди в мокрих підштанках горлали: «Шнель, шнель!.. До лікаря! Медичний огляд». На миття після дезинфекції давали не більше п'ятнадцяти хвилин.

Медогляд відбувався в сусідній, теж збитій з дощок будівлі. Голі люди одразу по кілька чоловік заходили до великої кімнати, де лікарі або санітари задавали в'язням три-чотири запитання, інколи мацали пульс, прикладали до грудей стетоскоп, занотовували щось у папірцях і відправляли геть, в інші двері.

— Колишній табірний номер? Прізвище? — спитав у Василя чолов'яга в халаті, що приблизно нагадував лікарняний, і приготувався записувати. При перших же звуках голосу Василь здригнувся, впізнав його. — На що скаржитеся?

— Микито Гавриловичу...

Чоловік у халаті спокійно підвів обличчя:

— Стривайте... Боже мій! Здається, Василь Кружилін?

— Я, — сказав Василь, задоволений, що навіть у такому вигляді майор-медик Микита Гаврилович Паровозников упізнав його.

Паровозников теж був худий, очі запалі, стомлені. Як і всі ув'язнені, він був острижений під машинку, і посередині голови в нього, певне, стовбурчився такий же чубчик, але його приховувала брудна сірувата шапочка.

— Ви, значить, тут тепер, Микито Гавриловичу?

— Тихо! — Паровозников покосився на німця, що сидів у кутку за величезним столом. З-під білосніжного халата в нього виднівся мундир. У кімнаті стояв гомін, чалапали по дощаній підлозі голими ногами ув'язнені. — Давай-но я тебе послухаю. Німецькому лікареві ні до чого знати, що ми знайомі...

Взявши стетоскоп, він почав слухати Василя.

— Ваш транспорт з Галле... Є хто-небудь у цьому транспорті з наших... знайомих?

— Нікого... тільки ми двоє. Я та Назаров, капітан. Пам'ятаєте?

— Аякже.

— І Валя Губарєв з нами, хороша людина. Он у того довгов'язого лікаря стоїть.

Але Паровозников навіть не глянув у той бік, куди кивнув Василь. Тільки сказав:

— Привіт від мене передай капітанові Назарову.

Василь хотів сказати, що капітан Назаров лайном людським став, та замість цього спитав:

— Чому... стрижуть тут так, Микито Гавриловичу?

— Така мода в Бухенвальді. Дарма, звикнеш. Тут ще не те побачиш.

— Та я надивився.

Оглядаючи його глибокі рубці на спині, на плечах, на сидницях, Паровозников тільки ворухив бровами.

— Це відчувається...

Німець у халаті встав із-за свого столу, порипуючи до блиску начищеними чобітьми, пройшов у дальній куток кімнати.

— Не трясись, ідіот! — гримнув Паровозников, коли німець проходив мимо. — Пробач... Тікав, значить?

— Тричі. Все невдало. І звідси... ось відлежусь.

— Не раджу...

— Ну, це моє діло.

Вони розмовляли пошепки, швидко, уривчасто. Вся ця розмова забрала в них не більше двох хвилин.

Німець, риплячи чобітьми, знову пройшов мимо, дійшов до свого столу, повернув назад. Він, певне, просто розминав ноги. Проходячи повз Василя і Паровозникова, покосився на них, але нічого не сказав.

— Гаразд, Василю, про це ми ще поговоримо. Час минув, на лікарський прийом визначено три хвилини... Я запишу тобі... деякі хвороби, спробую де з ким поговорити, щоб вас трьох зарахували в одну команду, де трохи легше. Хоча тут у будь-якій справжнє пекло.

— Нас уже зарахував до себе якийсь Айзель.

Паровозников, який схилився був над своїм столом, рвучко обернувся.

— Що-о?! — скрикнув він, пополотнівши. І тут-таки кинув зляканий погляд на німця в халаті. Той, на щастя, був у дальньому кінці кімнати. — Боже!

— А хіба що? — спитав Василь. — Я, кажу, всього надивився. — Гірше вже ніде не буде.

— Так, так... — якимось задавлено, безпорадно прошепотів Паровозников. — Іди, Васю, в оці двері. Прощай...

Тоді Василь ще не знав, чому Паровозников вимовив це таким голосом, чому пополотнів.

У якомусь закамарку їм видали куртки, штани, берети, дерев'яні черевики. Одяг був такий же смугастий, як скрізь. Тільки на куртках та на штанах були нашиті червоні трикутники з червоними ж кружальцями під гострим нижнім кінцем. Вишикувавши їх уздовж колючого дроту, Айзель пояснив їм, що це означає:

— Слухайте уважно, ангелочки... Кожен з вас повинен пишатися тим, що носить тепер таку нашивку. Це знак нашої команди. Ми будемо трудитися в каменоломні. Ця

робота вимагає великих розумових здібностей — адже доведеться довбати камінь, дробити його, вантажити у вагонетки, возити на будівництво. Машин і коней нема. Але тут недалеко.

Айзель говорив це добрим, навіть ласкавим голосом. Говорячи, постукував у долоню лівої руки складеним нагаєм.

Оглянувши ув'язнених безбарвними очима, в яких блискувало щось подібне од усмішки, він повів далі:

— Табір цей — лайно, дисципліни й ладу в ньому нема. Дисципліна й лад тільки в моїй команді. А щоб ви, ангелочки, не зіпсувалися, ми виключили будь-яку можливість спілкування з іншими ув'язненими. Жити будемо в окремому бараці, вмирати або в ньому ж, або в каменоломні, або по дорозі з неї в барак. До моєї команди відібрано тільки здорових людей. Але здебільшого найздоровший понад три місяці в мене не витримує.

Айзель говорив ще щось, але Василь голосу його більше не чув. Перед ним стояло поплотніле обличчя Паровозникова, коли той дізнався, що їх — Василя, Губарєва та Назарова — вже зараховано в команду Айзеля. І під черепом у нього стало холонути, аж поки все там заніміло остаточно.

* * *

— Айзель казав — понад три місяці в каменоломні ніхто не витримує. А я ось і Валька Губарєв... вже йде четвертий місяць. Четвертий!

— Заспокойся, — сказав Паровозников.

Була глупа ніч, вони сиділи в маленькій кімнатці, де вдень Паровозников приймав хворих ув'язнених. На його робочому столику, пропахлому, як і все навкруг, карболкою, стояло дві склянки міцного чаю, на щербатій тарілці лежали грудочки цукру, кілька скибок білого хліба, а на другій — справжнє вершкове масло.

— Їж, Василю, тобі треба підживитися.

— Звідки ж... такі продукти?

— З офіцерської їдальні... Не думай тільки, що завжди так харчуюсь. В основному підготовую таких ось, як ти. Кухареві одному там погану хворобу лікую. Приховує від своїх, падлюка... Ну, інколи він з подяки виявляє щедрість.

— Стривайте, Микито Гавриловичу... Коли відкриється, що в кухаря ця хвороба, а ви... знаючи й навіть... це ж смертельно!

— Що ж, мені в Назарова перетворитися? — сухо спитав Паровозников. — А смертельно... Тут скрізь смертельно.

— Микито Гавриловичу, товаришу майор! — скрикнув Василь і, неспроможний стримувати сльози, по-дитячому припав до його гострих, жорстких колін головою. Довга, худа шия його витяглася, Паровозников погладив її рукою.

— Ну, синку, нічого...

— У мене таке відчуття — піде на всьому світі мовби не залишилося добрих людей.

— Чому? Є. І тут їх чимало.

— Ні-і, — заперечливо мотнув головою Василь, розгинаючись. — Де ж вони? Ви тільки...

— Є, є. Ось, приміром, хто тебе з штрафного барака сюди приніс?

— Валька ж.

— Ну, не сам Валька. Що він міг сам зробити? Тобі можна сказати — в таборі діють підпільні комуністичні організації.

— Та ви що?! Як же?

— Діють, Василю. Існує антифашистський опір. Ваша штрафна рота відрізана од табору. Але й туди ми зуміли проникнути. Виявилось, що Валентин Губарев справжня людина.

— Валентин! — Василь підвівся. — А я... мені ви не вірите, значить?

— Спокійно, Кружилін, — суворо сказав Паровозников. — Спокійно.

У кімнаті горіла електрична лампочка, але щоб світло не проникало надвір, єдине вікно було щільно, в кілька шарів, завішане лікарняними ковдрами. Вставши, Паровозников підійшов до вікна, підправив ковдри, хоч у цьому потреби не було. І втретє сказав:

— Спокійно, Василю. Не все так просто, як тобі здається... А тим паче у вашій каменоломні. Найменша небережність — і загибель багатьох людей... Не тебе ми стереглись, а Назарова, твого землячка. Розкажи-но краще про нього. Як це він докотився?

— Як? «Боюсь побоїв», — пояснював. Сволота. Я його вадушу оцими ось рукаим!

— Охолонь. Концтабори гарячих не люблять. Зосередь спершу силу в руках. А це ось і неможливо тут. Розповідай.

— Що тут розповідати? Та й гидко.

* * *

У перші ж дні ув'язнені, що прибули з Галле, зрозуміли, що таке Бухенвальдські каменоломні, що Айзель, коли виголошував перед ними промову, анітрохи фарб не згустив. Робітників піднімали на світанку. Після переклички, ледве дозволивши проковтнути те, що називалося сніданком, в'язнів примушували розібрати «спортивне», як його тут називали, каміння, принесене вчора увечері з каменоломні, і гнали на роботу. Дванадцять годин з однією лише півгодинною перервою ув'язнені довбали камінь, довбали його кувалдами. Осколки летіли в різні боки, скривавлювали руки, груди, обличчя, впивалися в очі — захистити їх було нічим, ніяких захисних окулярів не було, й, довбаючи, в'язні просто щільніше стуляли повіки. Тих, у кого поранене око витікало, Айзель або командофюрер Хінкельман переводили в так звану «гузову колону», оголошуючи при цьому приблизно таке: «Ви постраждали через свою старанність і заслуговуєте заохочення і прекрасного харчування. Там ви відпочинете».

Годували в «гузовій колоні» справді краще, давали інколи навіть по тонкому кружальцю ковбаси або сиру на день, і цілий літр ріденької юшки. Але перевод туди був уже приреченням на смерть. Вантажена каменем або щебенем вагонетка важила близько двадцяти центнерів, її треба було втягати крутим півкілометровим схилом нагору. В кожную вагонетку впрягалося близько тридцяти чоловік. І часто знесилені люди не могли її втримати, вагонетка котилася вниз, розчавлюючи «гузовиків». Ті, що вціліли, могли самі собі вибрати будь-яке з двох покарань: пороття на «козлі» — п'ятдесят ударів палицею по оголених сідницях — або «втечу» — вибратися з каменоломні й на весь зріст піти на цеп охоронних постів. І те, й те покарання закінчувалося однаково. Та люди здебільшого вибирали друге — розривну кулю в голову. Охоронники стріляли тільки по головах, смерть наставала миттю.

На цеп охоронних постів ганяли не тільки колишніх «гузовиків». Першого-ліпшого ув'язненого, від якого, з міркувань, відомих лише Айзелю та Хінкельману, треба

було якнайшвидше позбутися, вони брали «на цугундер». Приреченого примушували голими руками вантажити у вагонетки щєбінь, ходити по каменоломні тільки босими ногами або тільки накарачках, пити власну сечу. Цього останнього катування майже ніхто не міг виконати, і Айзель великодушно заміняв його іншим — пропонував пити воду з накришеним туди тютюном. Мучаючи нещасного до безуму, він завжди давав одну й ту ж пораду: «Тікай з цього пекла, хлопче. Я даю тобі можливість тікати. Одну-єдину можливість!» І ув'язнений, щоб припинити свої муки, рано чи пізно тікав на цеп охоронників, даючи себе застрелити «при спробі тікати».

А втім, стріляли ув'язнених і конвоїри каменоломні. Будь-який з них міг підійти до першого-ліпшого робітника, зірвати з нього шапку, відкинути її на кілька метрів геть і наказати принести назад. Тієї миті, коли в'язень ішов по шапку, й лунала коротка автоматна черга. За вбивство ув'язненого «при спробі тікати» есесівські конвоїри одержували відпустку або премію.

Капо Айзель, перший-ліпший бригадир, перший-ліпший есесівець міг зіпхнути ув'язненого з уступу каменоломні вниз. Міг просто зашмагати нагаєм...

Все це міг, звичайно, і командофюрер Хінкельман. Але він не любив убивати людей сам. Його улюбленою розвагою було заганяти людину на дерево. «Ти мавпа,— пояснював він,— погойдайся на гідках».

Якщо людина розгойдувалася на дереві не досить сильно, Хінкельман витягав пістолет і цілився, погрожуючи вистріляти... Нещасний розгойдувався, аж поки знесилювався і зривався вниз, розбиваючись здебільшого на смерть.

Василь, коли Хінкельман одного разу загнав його на дерево, теж зірвався кінець кінцем униз, але не розбився, навіть не зламав ні руки, ні ноги. Він тільки сильно розбив плече, підхопився на ноги, мимоволі потер забите місце. «Боляче?» — спитав Хінкельман, він сяк-так володів російською мовою. «Аж ніяк, пане командофюрер, не боляче,— з люттю відповів Василь, свідомо вимовивши останнє слово з таким же акцентом.— Свербить трохи». «О-о, свербить, так, так»,— промичав п'яний Хінкельман, про щось міркуючи.

Василь відповів зло й зухвало, певний, що тепер уже втрачати йому нічого. Тих, що падали з дерева, Хінкельман звичайно відправляв до схожої на стайню будівлі,

де «мавпу» вбивали пострілом у потилицю. Про це знали всі робітники штрафної роти, Айзель усім це не раз пояснював з приємністю, шкодуючи, що сам він не має права відправляти людей до цієї будівлі і йому доводиться «винаходити інші засоби». Але того дня есесівець був, певне, справді в доброму настрої. Годину тому, проходячи по каменоломні, він почув Василів сміх і, вражений, зупинився. «Ви... єсть смістесь?» — спитав він, широко розкривши п'яні очі. Василь, виструнчившись, нічого не відповів. «У мене теж єсть хороший настрій. Ходімо!» І потім, розважившись, одвів Василя назад у каменоломню, сказавши Айзелеві: «Він єсть взірець для цей скот. Він єсть смістесь і усміхнен. Спортивний камінь давайт йому більший. Для прикладу цей скот».

А розсміявся Василь годину тому зовсім невесело. Максим Назаров, здається, з того дня, коли запевняв Айзеля, що він не пошкодує, якщо візьме їх у свою команду, не сказав жодного слова. Він мовчав, Василь і Губарев теж мовчали. Разом ходили на роботи, разом терпіли всі неімовірні муки, разом, поряд, спали, і все це мовчки, навіть словом не перемовившись із ним. Стіна відчуження ставала між ними дедалі товща, дедалі глухіша. А того дня, вантажачи каміння у вагонетку, Василь помітив, що Назаров знемагає, і зло, мстиво посміхнувся:

— А ви, Максиме Панкратовичу, постарайтесь працювати... як Айзелеві обіцяли. А то він розчарується в вас.

Ні бригадира, ні охоронників поблизу не було. Назаров і зовсім припинив роботу, відвернувся і якийсь час постояв так, спершись на лопату. А потім сказав неголосно й уїдливо:

— Я — нехай. Хто ж знав, що це за команда... Мене, як і тебе, зарахували в неї за втечі. А Губарев сам ось напросився.

— Він гадав, що разом з порядними людьми буде, — відповів Василь, — а ти, виявилось, сука. Але Айзель так і не оцінив твого сучого нутра. Лише «спортивний» камінь виділив тобі важчий, ніж в інших.

— Васю... — жалісно, благально обернувся до нього Назаров.

Василь у відповідь тільки зло реготнув. Цей регіт і почув Хінкельман...

...Привівши Василя назад до каменоломні й віддавши Айзелеві відносно нього розпорядження, Хінкельман пі-

шов. Айзель злорадно оглянув Кружиліна, кинув Назарову:

— Віддай йому свій «спортивний» камінь.

Того дня було жарко, сонце палило немилосердно, капо, обтерши брудним носовичком з квадратного обличчя рясний піт, зник у дощаній будці. А Назаров сказав з неприхованим тепер викликом:

— Не оцінив нутра, то оцінить ще, здається...

Василь після всього пережитого відповісти Назарову нічого не зміг, прихилився до розпеченої сонцем вагонетки і стояв, спочиваючи...

Отак вони жили, коли це можна назвати життям, тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Під час півгодинної перерви ні їсти, ні пити не дозволялося, пізно увечері, завдавши на плечі «спортивне» каміння, чвалали до казарми, на ніч провалювалися в забуття, а щоранку пекло починалося знову...

Айзель справді нічим не вирізняв Назарова ні до того випадку з Василем, ні потім. «Спортивний» камінь Назарова тягав тепер Василь, але й новий камінь, виділений Назарову Айзелем, був не легший. Показуючи на цей камінь, Айзель навіть спитав з посмішкою: «Чи не надто він великий, пане капітан?» — «Нічого», — відповів Назаров.

У Бухенвальді покарання ув'язнених — пороття на «козлі» нагаями чи бамбуковими палицями, підвішування на стовпі — відбувалося звичайно на плацу під час загальних перекличок. Екзекуції такого роду в штрафній роті відбувалися просто в каменоломні. Задля цього туди запрошували зловісного Мартіна Зоммера — бухенвальдського ката, начальника табірної карцера. Невисокий на зріст, вирлоокий і мовчазний, він і справу свою робив мовчки, не метушливо, й пишався тим, що кількома особливими ударами нагая, не розриваючи шкіри, розплющував, розбивав людині печінку. Більше тридцяти його ударів по оголених сідницях ніхто не витримував. За інструкцією, розробленою «Відділом Д» головного адміністративно-господарчого управління СС, будь-якому в'язневі за його провини можна було призначити до п'ятдесяти ударів палицею. Але, враховуючи здібності Зоммера, ув'язненим Бухенвальда, як правило, призначали двадцять п'ять ударів. Проте й ця кількість для більшості була смертельна. Тільки робітникам каменоломні за їхні провини незмінно призначали п'ятдесят.

Пороття відбувалося під час денної перерви або після закінчення роботи. Усіх вишикували навкруг «козла» — невисокого дерев'яного стола, — приречений, спустивши штани, лягав на нього животом, голову й ноги затискували спеціальними затискачами, і Зоммер брався до діла. Після першого десятка ударів сідниці ув'язненого перетворювалися на криваве лахміття, й незабаром Зоммер звичайно відкидав палицю. Він безпомилково вгадував, коли в'язень випускав дух і завдавати подальших ударів було безглуздо, Зоммер не любив робити марної роботи.

Під час подібних езекуцій Назаров намагався на «козла» не дивитися, стояв, схиливши голову, від свисту палиці або нагая, від криків і стогонів в'язня в нього хололи нутрощі, змарнілі драглисті щоки ставали чорними і твердими, мов той камінь, що його вони, в'язні, довбали.

Тижнів два тому всю штрафну роту, як бувало багато разів, вишикували навколо «козла», з'явився для своєї справи Мартін Зоммер. Довгий літній день кінчався, вікна триповерхових мурованих казарм для есесівських охоронників, що видніли з каменоломні, мідно горіли від призахідного сонця.

Вікна ці ще не згасли, коли Зоммер зробив свою справу і, спітнілий, відкинув палицю набік. Карали якогось молодого хлопця за те, що вночі він вийшов з барака помочитися, а це суворо заборонялося. Хлопчака витримав сорок два удари, чого ніколи ще тут не було.

— Неймовірно! — сказав Зоммер, відсапуючись. — Ніхто ніколи ще стількох моїх ударів не витримував. Цей росіянин був наче з заліза.

Труп тим часом поволокли до крематорію.

— Рано чи пізно всі там будете, — кивнув Айзель на квадратний димар, з якого день і ніч ішов зловісний дим. І обернувся до ув'язнених: — Цей шмаркач... у запасі в нього було ще вісім ударів. При потребі пан Зоммер додав би. Він же... хе-хе... міг збитися з рахунку. Ви хочете вистояти проти великої німецької армії? Стадо овець ніколи не подолає навіть одного вовка!

Скінчивши цю коротку й емоційну політичну промову, Айзель сплюнув набік, пройшовся вздовж колони, почав тикати пальцем в ув'язнених.

— Ти, ти... — Айзель хотів був ткнути в Назарова, але передумав чомусь, ткнув у його сусіда. — І ти, рудий... Вийди з строю.

Троє ув'язнених ступили вперед по чотири кроки.

— Кроком руш... у сорок постий блок!

Колона в'язнів мовчала. По ній мовби пройшов електричний розряд, остаточно вбивши в кожного життя, яке й без того ледве жевріло. У блоці № 46, зловісна чутка про який поширювалася по всьому Бухенвальду, над людьми робили медичні експерименти.

— Боже мій... Боже мій...— прошепотів задубілими губами Назаров.

Василь, який стояв позад нього, зрозумів це бурмотіння, ледь схилився, безжально шепнув йому в ухо:

— Не вболівай. Наступного разу Айзель і тебе ткне, не обійде...

І, мовби на підтвердження цих слів, капо промовив:

— Отямтесь, скоти. Згідно з інструкцією, з штрафної команди завжди буде поставлятися в блок номер сорок шість людський матеріал. Час звикнути до думки, що кожен з вас може в будь-який час стати кролем... Я кажу це відверто, тому що живий звідси ніхто з вас не вийде. Крім тих, звичайно, хто зробить Німеччині деякі послуги. Але ті й самі мовчатимуть... Номер 42315, чотири кроки вперед!

Назаров не одразу збагнув, що це його номер. А коли нарешті до нього дійшло, він похитнувся, але з місця не зрушив. І тільки після повторного наказу, тягнучи ноги, поплентався з колони. Ліва колодка при цьому в нього з ноги злетіла, але він цього не відчув. Айзель гукнув:

— Гей, хто там, подайте йому колодку... А втім, не треба. Ні в тому, ні в тому випадку вона йому вже не знадобиться.

Змучені довгим до безконечності каторжним днем, в'язні стояли мовчки. Їм не дивина були всі ці мордування і знущання Айзеля, який міг зараз з ув'язненим 42315, як і з будь-ким із них, зробити все, що йому заманеться. Міг пошматувати нагаєм, міг наказати йти на цеп охоронників. Міг просто підняти камінь і розтрити ним голову — в цьому випадку в крематорій поволокли б ще один труп. І позбавлені можливості перешкодити цьому, ув'язнені просто стояли й чекали, щоб це скоріше чим-небудь закінчилося і їх одвели б у барак. Кожен розумів — Айзелеві слова, що колодки цьому в'язневі більше не знадобляться, означали остаточний і страхітливий вирок. Тільки у Василя та, мабуть, у Губарева в стомленому мозку тупо ворухилося — вирок, та чи страхітливий? Боячись зрадити себе якимсь рухом, вони стояли неподалік один від одного,

дивилися на ситого, неповороткого капо та на Максима Назарова. Він стояв перед Айзелем, покірно опустивши худі плечі, на яких теліпалася брудна смугаста табірна куртка. Губарев дивився з якимсь здивованим переляком. Василь — із зневажливим, навіть злим виразом обличчя, спідлоба.

Айзель тим часом зволікав, неквапно ходив перед безпомічним і покірливим в'язнем, оглядаючи його з усіх боків, чомусь посміхаючись. Потім, грубо ткнувши нагаєм у підборіддя Назарова, підводячи йому голову, просичав зловісно:

— Н-ну... Я помітив, ви, пане Назаров, під час покарень в'язнів відвертаєте очі. Не подобається?

— Я... не можу,— ледь чутно вимовив Назаров.— Не можу бачити й чути...

— Я це збагнув,— сказав Айзель.— Я вас розумію. Я все бачу. Я не забув також ваших слів тоді, в санітарному блоці, в день прибуття вашого транспорту. Ви говорили, здається, що я не пошкодую, коли візьму вас у свою команду?

— Так, я це казав,— ще тихше мовив Назаров.

— Що? Голосніше! Голосніше, скотино! — і Айзель оперіщив Назарова нагаєм.— Повтори, щоб усі чули!

— Я це... казав,— чітко вимовив Назаров, виструнчуючись.

— Отак,— задоволено мовив Айзель, складаючи нагай.— І я не шкодую, пане Назаров. Ви добре працюєте. А з того скота, що був прикутий до вас ланцюгом, я незадоволений. І з того, котрий напросився до мене в команду... І обидва вони це відчують.

Василь і Губарев зрозуміли, що капо говорить про них. І обидва усвідомлювали, що коли це ще не вирок, то незабаром вирок буде.

— З усіх російських свиней ви тут єдиний, хто не втратив людської подоби,— сказав Айзель Назарову.— І я повинен відзначити це й заохотити вас.

Усі ці слова ще нічого не означали. Навіть більше — вони могли мати зовсім протилежний зміст. Айзель під виглядом заохочення міг, наприклад, примусити з'їсти велике кільце жирної ковбаси, що для голодної людини було смертельно. Або придумати щось інше з тим же результатом.

Але сказавши все це, капо знову почав неквапно ходити перед Назаровим, оглядаючи його з усіх боків і при

цьому дивно посміхаючись: товсті губи його смикалися, а на обличчі ніякої усмішки не було.

Колона тепер, здається, не дихала.

— Я призначаю вас бригадиром, Назаров. Марш до контори перевдягатися! — Айзель показав нагаєм на дощане приміщення. Назаров повагався, повагався й поплентався до будки. Капо сунув нагай під пахви, неквапно пішов слідом, погойдуючи жирними плечима.

Колона стояла нерухомо, чекаючи розв'язки.

Назаров, згорбивши спину, доплентався до будки, жодного разу не оглянувшись. Айзель зайшов туди слідом за ним, грюкнувши за собою дверима.

За якийсь час двері відчинилися, перший показався капо, а за ним Назаров. Він був у тому ж смугастому одязі, тільки на плечі була напнута стара куртка з цупкої матерії, а на ногах старі чоботи. В цьому й полягало все перевдягання. Та ще у правій руці він невміло тримав нагай, точно такий, як у Айзеля...

* * *

— Отак воно сталося,-- сказав Василь, закінчивши невеселу розповідь, виклавши її коротко, тільки саму суть. Та подробиць Паровозникові й не треба було.— Падлюка!

— Не треба, Василю, так... з такою злістю,— сказав Паровозников.

Кружилін важко задихав від гніву.

— Ви... Виправдуєте цю... мерзоту?!

— Сядь! — Паровозников покосився на завішане вікно, притишив голос: — Я його не виправдую. Яке йому виправдання! Але побут і звичаї Бухенвальду ти сам давно знаєш. Надто там, у вас, у каменоломні. Про це треба завжди пам'ятати... І судити про все завжди спокійно, без емоцій. І осуджувати без емоцій. Я лікар, я тут давно... І я знаю — тут ще не таке буває. Ох, Василю, що тут буває!

— Я краще б... Нехай краще смерть!

— Люди, Василю, різні.— Голос Паровозникова був тепер негучний і лагідний.— Ти — так, я це знаю, інші смерті бояться. І цього пекла витримати не можуть. Ми це повинні розуміти. Щоб якось допомогти найстійкішим і найсильнішим витерпіти це пекло, вижити. Тільки це не так часто, не завжди вдається.— І тут голос Паровозникова затремтів: — Губарев... я повинен тобі сказати...

Пополотнівши, Василь спробував підвестись. Він був у лазареті вже другий тиждень, почав відчувати, як міцнішають у нього руки й ноги, але зараз сил не вистачило навіть на те, щоб стати на весь зріст, він мішком плюхнувся назад на стілець.

— Що? Що?!

— Нема більше Валі Губарєва. Айзель погнав його вчора на пост охоронників... Врятувати його не було можливості.

У Василевій голові боляче загуло. Мовби звідкілясь здалеку долинули слова Паровозникова:

— І цю вість треба сприйняти спокійно. І так само спокійно робити те, що треба... І що можливо.

Паровозников міг би розповісти Василеві деякі подробиці несподіваної загибелі Валентина. Айзель якимсь чином довідався або підозрював, що Кружилін, № 42316, зник з допомогою Губарєва. Де та як зник — не знав, але він був не дурень у цьому розумінні й тямив, що коли есесівське начальство дізнається про такий випадок, авторитет його не зросте. Тому великого галасу зчиняти не став. Він спробував вивідати про тих, що цієї ночі поступили в лазарет, — Паровозникову про це сказав один з санітарів, вірна й віддана людина, та, нічого не дізнавшись, взявся за Губарєва...

Але, помітивши, в якому стані Василь, — він сидів скам'янілий, скляними очима дивився кудись мимо, — Микита Гаврилович говорити про все це не став.

— Свою обіцянку він виконав, — прошепотів Василь. — Він йому пообіцяв: «Одну можливість втечі я влаштую...» І ось — виконав.

І раптом недвижні Василеві очі швидко почали сповнюватися слізьми. Він якось усім тілом здригнувся, мовби враз скинув з себе заціпеніння, вдарився головою об стіл, раз, удруге, закричав:

— Чому?! Чому?! Чому-у?!

Паровозников квапливо схопив його за плечі, міцно струснув.

— Заспокойся! Чуєш? Я наказую!

— Добре... — схлипуючи, сказав Василь.

— Себе... та й інших запастиш!

— Я це розумію тепер — треба спокійніше... — по-хлоп'ячому витираючи рукавом слюзи, сказав Василь. — Але скажіть мені — поясніть... Я давно помітив це: чому по всіх таборах, скрізь, найгірше, звіряче ставлення до нас?

Найстрашніші тортури — нам. Найстрашніші знущання — з нас.

— Тому, що ми росіяни, Васю, радянські, — сказав Паровозников спокійно. І, відійшовши од Василя й мовчки постоявши біля столу, додав: — А все радянське асоціюється у них із словом, з поняттям — росіянин. Вони, фашисти... та й не тільки самі фашисти, — хочуть нас винищити поголовно. За те, що ми наважилися жити й живемо за людськими законами. І показуємо в цьому приклад іншим. За революцію сімнадцятого року. Вони не можуть справитися з нею. Вони розраховують знищити її й пам'ять про неї на землі, якщо знищать нас фізично всіх до одного...

— Там, у Жешові, коноплястий есесівець обіцяв не всіх, — гірко посміхнувся Василь. — Пам'ятаєте?

— Правильно. А всіх інших перетворити на рабів. Я пам'ятаю. До того ж на рабів безсловесних і покірливих. Вони розраховують інших стерилізувати, щоб не було потомства. Згасити мозок, щоб і поблиску свідомості не виникло...

— І це... І таке можливе?! — ледь ворухнув губами Василь.

— Якщо ти маєш на увазі медичну сторону — можливо. Я лікар, я це знаю... Вони давно роблять страхітливі досліді над людьми. І тут, у Бухенвальді, і по інших таборах.

— Я маю на увазі інше... — Василеве горло перехопила судорога.

— Ні, Васю, страхіливим цим планам здійснитися не судилося. Вони пролиють море крові і знищать мільйони людей. Не тільки росіян. Але з розумом людським їм не впоратися, не подолати його. Життя їм не спинити. Живе вічно прагне до життя. У боротьбі з ним вони загинуть самі. І тільки безмежне прокляття витатиме над їхніми тілами. А жертви їхні здобудуть вічне безсмертя.

Паровозников говорив це, сидячи тепер, розглядаючи свої довгі, сильні пальці.

— Ось Губарєв Валентин, приміром, — вів далі Микита Гаврилович тим же рівним і спокійним голосом. — Фізично вони його знищили. А духовно? Він же з самого початку усвідомлював, що, відправляючи тебе сюди ось, до нас, прирікає себе на смерть.

— Він це... знав?! — прошепотів Василь.

— Звичайно. Не за Назарова ж братися Айзелеві після твого зникнення... Знав. Але пішов на це. І ти, якщо живий будеш, не забувай цього ніколи...

Василь, приголомшений, мовчав.

— Він це знав,— повторив Паровозников,— але їм ніколи не зрозуміти, чому він пішов на це, що примусило його зважитися на таке. Їм не зрозуміти природи нашої психіки й характеру, не зрозуміти нашої духовної природи. Ось чому їхні люджерні плани приречені на провал, а самі вони всі мерці, живі поки що мерці.

Микита Гаврилович змовк і мовчав досить довго, сидів нерухомо. Потім зітхнув, стомлено відкинувся на спинку стільця.

— Гаразд, Василю, досить про це... Подумаймо, що далі нам робити.

— А далі що? — відповів Кружилін невесело.— Вони проллють море крові, знищать мільйони людей. Я ось, як і Валька Губарєв, буду в числі цих мільйонів. Назаров не буде.

— Можливо, й так,— ледь нахмурився Паровозников, мовби незадоволений безрадісним голосом Кружиліна.— Якщо повернешся до каменоломні, Назаров, як я розумію, спробує якомога швидше спекатися тебе. Твоя присутність поряд буде йому з кожним днем нестерпніша.

— Поки що він навіть... навіть сякі-такі послаблення мені й Вальці робив.

— Так, це поки що,— стиха повторив Паровозников.— Поки що це він просто з ніяковості... Та що я кажу про Назарова? Айзель тебе з списку своєї команди виключив, звичайно. «При спробі тікати», «при спробі зробити замах» — тут багато різних формулювань. Повернешся — він усе це організує заднім числом... — Голос Паровозникова зміцнів.— Отже, так, Василю. І слухай мене не перепиняючи. Я міг би виписати тебе звідси під іншим номером, замість першого-ліпшого померлого в нас ув'язненого, і направити з допомогою друзів до якоїсь іншої команди. Але в таборі тобі перебувати небезпечно. Це смертельно. Що, як випадково побачить і впізнає той же Айзель? Або Хінкельман? Значить, є лише єдиний вихід — відправити тебе з транспортом у яку-небудь зовнішню команду Бухенвальду. Їх навколо Веймара сотні півтори. Підгодую тебе ще трошки тут, попрошу декого підібрати більш-менш спокійну команду. Хоч, звичайно, скрізь... Ти розумієш, про що я кажу?

— Невже... не вже це можливо? — спитав Василь замість відповіді, намагаючись стримати знову набігли сльози.— Щоб звідся, з цього пекла, хоч куди...

— Бачиш, Василю, коли робити справи спокійно, без емоцій, то дещо іноді нам удається,— неголосно відповів Микита Гаврилович Паровозников.

* * *

Смерть валила людей на фронті кожен день і кожную ніч, кожную годину, хвилину й секунду. Вона косила їх без розбору — літніх і молодих, солдатів і командирів, чоловіків і жінок, махала косяю широко й безжально, й це було зрозуміло — війна.

Вмирили люди і в тилу. Хто у свій визначений строк, пройшовши його по землі повністю. А хто й без строку, через хвороби й недуги, які, може, й не прийшли б так рано, коли б не було цієї чи минулих воєн, коли б життя на землі взагалі було спокійніше, затишніше, ласкавіше, або в силу інших обставин, викликаних цією ж війною, тим же суворим часом. І це теж було зрозуміло.

Зрозуміло, але від цього не було легше. В будь-якому місці, в будь-який час смерть є смерть. Це поріг, за яким уже нічого нема, там безконечна порожнеча й вічний морок.

Так думав Полікарп Матвійович Кружилін, ідучи за труною Єлизавети Никандрівни Савельєвої. Вона померла несподівано, просто в бібліотеці, де пропрацювала лише кілька тижнів.

Ховали її у сквері Полеглих борців революції, в одній могилі з чоловіком, Антоном Савельєвим,— так розпорядився він, Кружилін. Коли розкопали могилу, Антонова труна була ще нова, свіжа, навіть червона матерія, якою її було обтягнуто, не згнила, тільки де-не-де порвалася під вагою землі.

Дивлячись, як знову закопують могилу, Полікарп Матвійович згадав, що кілька днів тому, коли син її Юрій виїжджав нарешті на фронт, Єлизавета Никандрівна була весела й радісна, вона так і казала, припавши сивою головою синові до грудей: «Я така рада, Юроньку, що ти їдеш на фронт. Така рада!» Будь-кому її слова здалися б близькірством, але Кружилін, знаючи історію її ставлення до сина, відчував у душі полегкість. І сам Юрій, адасься, теж відчував полегкість, він теж казав: «І я,

мамочко, радий. За мене не турбуйся, все буде гаразд... Ти бережи себе, бережи. Я повернусь, і ми з тобою чудово будемо жити...» Говорив і нетерпляче видивлявся когось у юрбі. Кружилін ламав голову: «Кого ж?» — і нахмурився, коли показала секретарка Нечаєва Наталія Миронова і Юрій просто увесь розцвів. «Це що ж таке?!» — подумав він з досадою й подивом. Проте Наташа попросчала-ся з Юрієм стримано, й Кружиліна це заспокоїло.

Ховали Єлизавету Никандрівну скромно. Жила вона тихо й непомітно, в Шантарі її майже ніхто не знав, тому людей було небагато. Навколо могили безмовно стояли Нечаєв, Савчук, Хохлов, Наташа, меткий мужичок Малигін, який півроку тому, у зв'язку з пораненням повернувся з фронту й зайняв свою метушливу посаду заврайком-госпу. Зараз він і керував похороном. Пекло сонце, всі були вдягнені легко, тільки на директорові заводу був товстий сукняний піджак. Незважаючи на це, він шулився, його, здається, морозило. Дивлячись на його гострі плечі, на згорблену спину, Кружилін сумно думав, що Федір Федорович довго не протягне й щодня, щогодини треба сподіватися найгіршого.

«Сподіватися найгіршого...» Полікарп Матвійович невелике село посміхнувся внутрішньо: це легко сказати, вимовити словами. А як воно постійно жити в такому стані? А він, Полікарп Матвійович, жив, жив давно, невідомо навіть скільки років, здається — завжди, іншого якогось часу мовби й не було. Щодня, коли не щогодини, в районі щось із цього найгіршого траплялося, йому дзвонили або повідомляли якось інакше, і він повинен був вживати заходів. Щоранку, відриваючи од подушки важку голову (якщо тільки йому взагалі вдавалося цієї ночі поспати), він насамперед з тривогою думав: «Ну, що сьогодні?» І поки вмивався, ковтав нужденний сніданок, весь час перебував у очікуванні неприємних вістей. А потім справи закручували його, і все вже йшло само собою, все, що траплялося, не здавалося несподіваним, було мовби в порядку речей.

На похорон Єлизавети Никандрівни прийшла і дружина Поліпова. Це Кружиліна трохи здивувало. З часу від'їзду чоловіка в армію вона завідувала районною бібліотекою. Коли Кружилін після розмови з Антоною дружиною подзвонив до бібліотеки й попросив прийняти Єлизавету Никандрівну на роботу, Поліпова різко й квапливо відповіла: «Ні!» — «Тобто, як це ні? Чому ні? — суворо спитав Кружилін, розгніваний цією квапливістю. — Ну,

чого ви там мовчите?» А Поліпова справді мовчала, лише часто й шумно дихала в трубку. Потім так само різко сказала: «Ну, гаразд...»

Три дні тому ця сама Поліна Сергіївна Поліпова повідомила його про смерть Єлизавети Никандрівни. «Вона померла! Боже мій, вона ж померла! Я казала, я не хотіла...» — безладно кричала вона в трубку. «Хто, хто помер?» — перекинувши стільця, підхопився він, хоч уже зрозумів, про кого йдеться. «Савельєва ваша... Просто тут, у бібліотеці! Боже мій, швидше приїздіть...»

І ось вона прийшла на похорон, стояла біля Малигіна, з яким, здається, і справді жила колись (на це ще навесні приходила до райвиконкому скаржитися дружина Малигіна, але сам Малигін і Поліпова це категорично заперечували), тривожно і злякано якось дивилася на труну, коли її опускали в могилу. «Я казала... я не хотіла... Савельєва ваша...» — нав'язливо ворухилися в голові Полікарпа Матвійовича недавні слова цієї жінки. Було зрозуміло, що вони вихопилися в неї мимоволі, під впливом того, що сталося. Але що вони означали, що за ними крилося? Чому Єлизавета Никандрівна схотіла працювати саме в бібліотеці? Чи не тому, що вона... сподівалася знайти там якісь докази минулої провокаторської діяльності Поліпова, в чому була певна? Адже ця Поліна Сергіївна, дружина Поліпова, як нещодавно казав Суботін, дочка якогось запеклого контрреволюціонера. Єлизавета Никандрівна клятвено переконувала, що здобуде докази, доведе, хто завжди виказував царській охоронці її чоловіка, її Антона. І ось...

Все це змішувалося й плуталося в голові, думати про це й не хотілося б, та само собою думалося. Життя таке, що темне минуле не завжди зникає безслідно в темряві років, здебільшого спливає несподівано і завжди чомусь жалить у найвразливіше місце.

Мовчки йдучи з похорону, Полікарп Матвійович думав саме про це та ще про сотні великих і маленьких справ — про те, як триває вивезення деревини, яку приплавив Філат Філатович, на щастя, без будь-яких втрат, чому Наташин батько, об'явившись нещодавно, так і не подзвонив жодного разу, не написав жодного листа; про те, що буде з районом при нинішньому неврожаї; чим цієї зими годувати худобу — трави, вважай, вигорілі начисто; як швидше, без втрат зібрати картоплю, яка теж, здається, не вродила; думав про кволе здоров'я Нечаєва, Назарова...

Не думав він тільки про себе. На своє здоров'я він не скаржився, хоч стомлювався тепер протягом робочого дня смертельно, в ліжку падав без тям, часто дружина силою вкладала його спочити й серед дня, і він, опираючись, відчував, що спочити все-таки треба. Ось і тепер, ідучи від скверу Полеглих бійців революції, він похитувався від втоми, голова була мов чавунна. І тому, вже підійшовши до райкому, звернув од його ганку до воріт свого дому.

— Поховали? — спитала неголосно дружина.

— Так... Я полежу, Тосю. Півгодини.

— Лягай. А я борщ поки що засмачу.

Дружина його та й сам він давно примирилися з думкою, що єдиний їхній син загинув, примирилися тому, що нічого іншого не залишалось. Щоб не розстроювати одне одного, вони про нього ніколи не говорили, але обое думали про Васю, про себе, і обое сохли й чорніли, надто вона, яка перетворилася майже на живий скелет.

Лежачи на дивані, спиною до стінки, Полікарп Матвійович і зараз подумав про сина, згадав його голос і сміх і, щоб відігнати цей болісний стан, швидко підвівся.

— Ти ж хотів півгодини?

— Годі. Готовий твій борщ?

— Сідай.

Сьорбаючи з тарілки, він думав тепер про Поліпову. В голові знову звучали її слова: «Я казала... я не хотіла... Савельєва ваша...» Чого ж вона «не хотіла?» Як зрозуміти ці її слова?

Він подивився на годинника, до кінця робочого дня залишалось ще чимало часу.

Підійшовши до телефону, попросив з'єднати його з бібліотекою й, коли там зняли трубку, сказав рівним голосом:

— Поліно Сергіївно, будьте ласкаві, зайдіть до мене о четвертій годині.

* * *

Вона прийшла рівно о четвертій, поріг кабінету переступила сміливо, з якимсь викликом. У красивих холоднуватих очах її не було тепер ні тривоги, ні тим паче переляку, був тільки цей неприязний холодок, і більше нічого.

— Сідайте, — сказав Кружилін.

Вона опустила в потерте шкіряне крісло своє повне й міцне тіло, обтягнене світлим платтям, закрила легкою

старою косинкою оголені товсті коліна й одразу проговорила:

— Якщо ви відносно Малигіна, то я скажу... Хохлову тоді не сказала, а вам відповім: так, я з ним живу.

— Ні, я не відносно Малигіна...— посміхнувся Кружилін.— Від Петра Петровича які відомості? Він все ще в Узбекистані?

— Ні, він тепер уже на фронті.

— Он як!

— Хіба це дивно?

— Ні, звичайно... Я хотів спитати у вас дещо про Єлизавету Никандрівну...

Вона кліпнула віями, губи її, стелючись, склалися в підківочку й тут-таки розправилися. І по її рухах Кружилін догадався: вона сподівалася саме цього запитання.

— Питайте.

У її голосі Кружиліну почулося щось нехороше, якась глибоко захована посмішка. Він уважно й суворо подивився на Поліпову. У виразі її обличчя ніщо не змінилося, в очах стояв такий же холодок.

— Розкажіть ще раз, як... як це сталося?

— Як? — голос її затремтів.— Вона сиділа за столом, переглядала формуляри... В бібліотеці нікого не було. У нас взагалі мало читачів. Кому читати? Тільки школярі. Потім скрикнула, застогнала... Потім підвелася і тут-таки впала на підлогу... І я одразу кинулася дзвонити до вас.

— Ви сказали — на підлогу... Але коли ми з Хохловим прийшли, вона лежала на дивані.

— Ах, боже мій! — голос її тепер сповнився злою іронією, й вона це не проговорила, а майже прокричала: — Ви що, слідчий? Ви мене... в чомусь підозрюєте? Ну, звичайно, на дивані. Коли вона почала падати, я підхопила її, встигла ще відвести до дивана. І там вона померла. Я в цей час дзвонила вже до вас. До вас!

— Ні, я вас ні в чому не підозрюю,— сказав Кружилін. Він помовчав, тупо дивлячись у настільне скло.— І все-таки дивно ви говорите: «В цей час...» Але ж ви, Поліно Сергіївно, по телефону сказали: «Вона померла!» Значить... уже... А ви кажете — в цей час, коли вона вмирала, ви тільки дзвонили. Дивно.

— Дивно, так? Дивно? — смикнулася вона на кріслі, потім підхопилася, груди в неї почали поштовхами трясись.— Значить, я... це я її вбила, зрозуміло? Вбила,

зарізала! Тобто ні-і! Не ножем... У нас залізна палиця є, сторожика нею двері закладає. Я її цією палицею... Її оглядали лікарі, нехай вони скажуть!

В очах Поліпової металосся темне полум'я, вона була близька до істерики.

— Заспокойтесь! — підвищив голос Кружилін. — Чого ви, як... він хотів сказати, «як баба», але стримався, подумавши, що вона ж баба і є. — Ніхто вас у цьому, в такому... не збирається обвинувачувати. Єлизавета Никандрівна померла від гострого серцевого приступу.

— Тоді я при чому? Чого ви знущаетесь з мене? За Малигіна питаєте, ваше право. Та й то... Хто вам його дав? Це моя... Наша з ним справа. Мені, кінець кінцем, і сорока років ще нема. З Малигіним у нас все по-серйозному, може... Я при чому тоді? І ви можете вмерти від такого приступу, і я... Будь-хто. При чому?

Вона говорила це задихаючись, обличчя її взялося червоними плямами.

«Та при тому, що приступ такий у Єлизавети Никандрівни можна було легко викликати», — думав Кружилін, гостро відчуючи, як підіймається в ньому хвиля гніву й ненависті до цієї вродливої й ситої жінки. Він тепер був певен, що вона й викликала у якийсь спосіб цей приступ в Антонової дружини, в кожному разі, була причетна до цього. Але як це доведеш? Та коли навіть доведеш, коли вона сама в цьому признається навіть, яке пуття, що це дасть? До відповіді за смерть Єлизавети Никандрівни цю жінку не притягнеш, хоч найпевніше, вона винна в цьому. Життя, життя, в яких лише тасмних і темних глибинах воно не тече, в яких лише крайнощах і складностах не виявляється! Живучи, люди люблять і ненавидять одне одного з різних причин, і це в кінцевому підсумку має безпосереднє відношення до їхнього життя й до їхньої смерті. Люблять за характер, за властивість душі, за світогляд і світосприймання. І ненавидять, інколи смертельно, за це саме. В світі споконвічно існують вогонь і вода, жар і холод, світло й птьма, добро і зло. І хоч би куди повернутись, хоч би який випадок взяти, побачиш тільки це, коли придивишся уважно.

— При чому ви тут... чи ні при чому, це вам краще знати, — стримуючи себе, сказав Кружилін Поліповій. — Нехай буде це на вашій совісті. Ідіть...

Але вона як стояла, так і стояла, мовби не чула його слів.

— Совісті? — спитала вона раптом стиха, глухо, губи її смикнулися. — А що ви знаєте... Що можете знати про мою совість? Що це таке взагалі?!

Губи в неї смикалися дедалі дужче, одночасно в очах дедалі несамовитіше розгорявся чорний вогонь. Потім вона внала назад у крісло, затіпалася в істеричі.

Кружилін устав, налив з графіна, що стояв на тумбочці, склянку води.

— Заспокойтесь...

— Ідіть геть! Ідіть геть! — затуляючи косинкою обличчя й мотаючи головою, кричала вона. Кричала так, ніби в кабінеті він був сторонній.

* * *

У своїх припущеннях відносно несподіваної смерті Антонової дружини Кружилін мав рацію. Коли Єлизавета Никандрівна вперше з'явилася в бібліотеці, Поліпова зустріла її мовчазно й неприязно, потім з усмішкою сказала:

— Сідайте на абонемент. Робота проста — приймати від читачів і видавати їм книги.

Єлизавета Никандрівна приймала й видавала, із завідуючою бібліотекою ніколи не віталася й не розмовляла. Мовчки приходила вранці, похмура, і мовчки йшла додому ввечері.

Поліпова на це тільки посміхалась, потім посміхатися перестала, теж почала хмуритися. Інколи, відвернувшись до вікна, подовгу про щось думала, дивлячись, як вітер за шибками шарпає листя дерев. Тепер, інколи поглядаючи на неї, Єлизавета Никандрівна посміхалась.

— Кінець кінцем, це мука! — не витримала Поліна Сергіївна. — Чого ви все мовчите, як...

— Я можу й розмовляти, — відповіла Савельєва. — Але тільки на одну тему. Про те, як ваш чоловік, Поліпов Петро Петрович, виказував царській охоранці мого чоловіка.

— Що-о? — підхопилася з свого стільця й витяглась Поліпова.

— Він був провокатор. Я це добре знаю. І ви знаєте. І я хочу, щоб ви підтвердили це письмово.

— Ви божевільна! — не своїм голосом скрикнула Поліпова.

— Інших доказів нема, — вела далі Єлизавета Никандрівна. — Але ж ви знаєте це... І ви все це опишете. Не

зараз, то завтра. Не завтра, то через тиждень. Через місяць, рік, п'ять років! А я ждатиму! Терпляче ждатиму...

— Божевільна! Божевільна!..

Єлизавета Никандрівна знизала плечима й мовчала. І отак минали тиждень за тижнем.

Муки ці були обопільні й ще невідомо для кого тяжчі.

Вдома Єлизавета Никандрівна інколи падала замертво, пила серцеві краплі, але нікому, в тому числі синові Юрію, який збирався їхати на фронт, намагалась цього не показувати.

Вона провела Юрка, й мука стала для неї ще страшніша. Але дістати докази провокаторської діяльності Поліпова від його дружини вона все-таки сподівалась, була певна, що та не витримає. Завідуюча бібліотекою навіть схудла, при кожній зустрічі з Єлизаветою Никандрівною мінілася на обличчі, щоби в неї бралися нервовими плямами. Єлизавета Никандрівна тільки безжально посміхалась. Але, захопившись, не розраховувала своїх сил...

Перша порушила мовчання Поліпова. Це сталося днів через три після того, як Єлизавета Никандрівна вирядила Юрія на фронт. Всі ці дні вона згадувала, як він виїздив, як прощався з нею, і інколи тихенько плакала.

— Ось ви мене підозрюєте... Піддали мене страхітливим тортурам. А я, хоч у мене ніколи не було дітей, розумію вас і співчуюю, — сказала Поліпова.

— Я не підозрюю, а переконана, що ваш чоловік був провокатором, — відповіла Савельєва. — Беріть папір і описуйте все...

І тут Поліпа Сергіївна не витримала. Нерви в неї враз обірвалися, мовби по них ударили гострим ножом. Відкинувши стілець, вона щукою метнулася до Савельєвої, закричала, захрипіла, не тямлячи себе від люті:

— Так, так, так, був! Був, зрозуміло!? Він завжди виказував цього твого... та інших! Він давив вас, як міг! Він поміщався вам за вашу революцію... Він був би багатою людиною, а такі, як ваш чоловік, усе забрали! І в нього, і в мене! Він міг би зробити ще більше, але він боягуз, він падло! Він усього боявся й боїться... І все ж таки знищував людей — і тоді, й потім, тут, у Шантарі! І вашого чоловіка він кидав у тюрми. Він тоді вижив, так... Але коли б він трапився йому під ноги після революції, він би все одно його розтоптав! Ну, задоволена? Письмово написати? Не діждете... А слухати — слухай! Слухай і знай! Знай...

Поки вона кричала, Єлизавета Никандрівна, підвівшись, з жахом дивилася у спотворене гнівом і ненавистю обличчя Поліпової, задкувала від неї у глиб кімнати, до протилежної стінки, де стояв матер'яний диван. Задкувала й відчувала, як щось стискає, сплющує їй серце. Біль цей, тупий і безжальний, був незвичний, незнайомий навіть для неї, хоч вона зазнала всілякого серцевого болю. Дійшовши до дивана, вона відчула, що серце спиняється, що це кінець, і з останніх сил прохрипіла:

— Не треба! Замовкніть же...

І боком упала на диван, уже мертва.

Поліпова, побачивши це, змовкла, постояла, гаряча й розкошлана, мовчки стежачи, як тьмяніють, наливаються мертвотним світлом очі Єлизавети Никандрівни. І, відчуваючи, що в неї самої підламуються ноги, боячись теж упасти десь поряд, ступила до телефону дзвонити Кружиліну, в кабінеті якого щойно кричала, мотаючи головою: «Ідіть! Ідіть геть!»

* * *

...Кружилін поставив склянку з водою на стіл, від стукну скла об скло Поліпова здригнулась і трохи отямилася. В кожному разі, ридати стала тихше.

— Заспокойтеся ж,— ще раз попросив Кружилін.— Інакше мені лікаря доведеться викликати.

— Не треба ніякого лікаря,— сказала вона неголосно, витираючи зібганою косинкою сльози.— А щодо совісті, я вам сама скажу. В мене її... у вашому розумінні... ніколи не було.

Кружилін, насупивши брови, посміхнувся.

— Що ж, де я розумію... Ваше дівоче прізвище Свиридова?

Тепер вона скинула брови, круті й чорні,— вона їх, очевидно, фарбувала,— але спитала спокійно:

— Ви й це знаєте?

— Дізнався не так давно. А коли б знав раніше, не дозволив би Єлизаветі Никандрівні працювати в бібліотеці... з вами.

Вона ще посхлипувала й перестала зовсім. Скорботно стуливши губи, сиділа й думала про щось, потім промовила:

— Це було б правильно.

Кружилін тільки пильно дивився на неї.

— Я ж розумію, чого ви мене викликали. Але скажу вам тільки от що: розмова про совість ні до чого не приведе. Одній людині в совісті іншої розібратися важко.

— Не завжди,— посміхнувся Кружилін.

Але вона, не звернувши на це уваги, вела далі:

— Тож ви живіть із своєю совістю, а мені залишіть мою. Дозвольте мені іти?

— Я ж вам сказав — ідіть.

Незважаючи на це, вона продовжувала сидіти, знову прикрила косинкою товсті коліна.

— У смерті дружини Савельєва я не винувата.

— Я в ній не обвинувачував вас.

— Ну, я не дурненька, все розумію,— заперечила вона.— Але це ваша справа. Я ніколи не хотіла її смерті. Що вона мені? — І повторила: — Але до мене ви прислали її даремно.

— Вона сама попросила.

— Я це зрозуміла. Не треба було.

Тільки тепер вона підвелась, знову витерла вже сухі очі. Але йти все зволікала й, постоявши, посміхнулась.

— Совість... Ось я вам скажу, а ви думайте, що хочете. Я баба брудна й розпутна. Я до Поліпова з багатьма жила, без розбору. І тепер з Малигіним... Може, я за нього між вийду, не знаю...

— Навіть... так? — мимоволі мовив Кружилін.

— Я ж казала, може, це серйозно... А може, ні. Але з Поліповим жити, якщо він і повернеться, не буду. І листів йому більше не писатиму.

— Увільніть мене від оцих ваших... Знати ваші плани мені ні до чого.

— Неправда,— заявила раптом Поліпова.— Вам цікаво, чому не буду. І я скажу...— вона змовкла, обмірковуючи, що ж, власне, сказати. Згадала слова, які нещодавно кинула про свого чоловіка в болісно змінене обличчя Савельєвої, подумала, що всі їх повторювати Кружиліну не слід і не можна.— Я зна-аю, що ви думаєте про Поліпова. Це теж ваша справа. Я тільки скажу одне — він теж мерзенна людина, як і я, але, на відміну од мене, він ганчірка... боягуз і падло. Але, коли треба, він розтопче будь-кого, не пожалів. Щоб самому жити... О-о, на фронті він не загине, цілий буде,— посміхнулась вона.— Я це знаю. От і все, що я про нього хочу вам сказати. А більше жодного слова не діждетеся, хоч би як хотіли.

— Повторюю, я нічого не хочу. І все це я про нього знаю. Навіть більше, ніж ви.

— Ну, не більше...— знову вперто заперечила вона, тепер уже дратуючи його.

— Ідіть же! — мало не грубо сказав Кружилін.

— Так, так... Тож з совістю мою так ось. Вона в мене теж не проста... І не запрошуйте мене більше ні на які бесіди. Не прийду.

Рвучко повернувшись, вона пішла. Кружилін чекав, що вона грюкне дверима, але Поліпова причинила їх за собою м'яко.

Вона пішла, а на душі в Полікарпа Матвійовича стало кепсько. Власне кажучи, вона ж його відшмагала. Та справа навіть не в цьому. Не треба було взагалі запрошувати її для цієї розмови. Що вона дала, що могла дати будь-яка розмова з нею?

Але, подумавши трохи, Полікарп Матвійович прийшов до іншого висновку: ні, ця розмова дещо йому дала. Що? Поліпова ця, здається, не така вже проста... Втім, власне, будь-яка людина не проста. Здається, з нею щось діється. «З Малигінім у нас по-серйозному це, може... З Поліповим я не житиму...» «Та-ак,— знову подумав Кружилін,— на планету обрушилося неуявленне лихоліття, палахкотить на ній найстрахотливіша в історії людства війна, пожирає все живе й неживе, навіть каміння й залізо, а люди все одно живуть своїм непростою нелегким життям — плачуть і сміються, люблять і ненавидять, народжуються і вмирають. Ніщо не спиняється в цій споконвічній машині, заведений невідомо коли, в похмурих глибинах минулих віків...»

* * *

Сонце било в широкі високі вікна приймальної першого секретаря Новосибірського обкому партії, пронизувало навіть легкі фіранки, якими до половини були запнуті вікна, яскравими жовтими смугами розтікалося по паркетній підлозі від стінки до стінки.

Іван Михайлович Суботін, зайшовши в приймальню, мимоволі примружився.

— Скільки у вас тут сьогодні світла! — весело сказав він секретарці, немолодій чепурній жінці, що сиділа за столом, заставленим телефонами.

Біля столу секретарки сиділа ще одна жінка, лікар обласної поліклініки, біля ніг у неї стояв медичний баульчик. Іван Михайлович добре знав її й, проходячи до дверей кабінету, привітався і спитав:

— Захворів хтось у нас?

— Ні. Я... щеплення прийшла робити.

— Від вас не відкрутишся,— посміхнувся Суботін і відчинив важкі дубові двері.

Перший секретар, димлячи цигаркою, походжав по кабінету уздовж довгого стола для засідань і, коли зайшов Суботін, був до нього спиною. Він обернувся жваво, якимось покванно, негайно роздавив цигарку в попільничці.

— Добридень, Іване Михайловичу. Сідай,— показав він на крайній стілець біля свого довгого столу.

Щось у його поведінці Суботіна насторожило, але хорошого настрою не зіпсувало. Відповівши на привітання, він сів і, незвичкий перший задавати запитання начальству, чекав. А той, сівши навпроти, нахмуривши брови, дивився кудись убік. Тут уже Суботін стурбувався, подумав, що перший збирається за якийсь недогляд вичитувати йому.

— До Шантари коли їдеш? — спитав перший.

— Сьогодні у другій половині дня. Як домовилися з тобою вчора... Пленум райкому у них через три дні, але я хочу по ланах попоїздити, ще раз все оглянути.

— Так, так... Отже, жито в Назарова там витримало за-суху?

Про все це, в тому числі й про «жито Назарова», вони довго розмовляли вчора увечері. Перший ніколи не мав звички повертатися до того, що раз уже було обговорено, й Суботіну було тепер дивно, що він знову заводить про це мову. І якесь тривожне передчуття кольнуло йому серце.

— Більш-менш витримало.

— З усього видно, Шантарський район по хлібу буде знову перший.

— Здається, так... Я гадаю, слід було б нам кінець кінцем представити до урядових нагород групу робітників району. Ти поглянь, скільки вони там будівельного лісу заготували. Кружилін доповідав — до останньої колоди все сплавили по річці, тепер пиляють на дошки, повним ходом будують житло для робітників заводу. Загалом успішно вирішують вони цю найважчу для них проблему.

— Справді, давай спробуємо,— сказав перший секре-

тар.— І обов'язково Назарова. Та подивись, кого там ще з його колгоспу. Нехай райком кандидатури подасть.

— Неврожай все ж таки. Як... чим мотивувати? — по-мовчавши, спитав Суботін.

— Мотивувати... Слово-бо яке! А так і визначимо в поданні: за одержання високих врожаїв жита в умовах засухи... А там, у Москві, нехай поправляють, як хочуть.

— Добре. За це ось... За це народ нам спасибі скаже.

— Нам,— поморщився перший секретар.— Ми повинні нашому народу спасибі говорити.

Він підвівся, відійшов до вікна. Відгортнувши фіранку, якийсь час мовчки дивився на вулицю. Суботін залишився сидіти. Його давно непокоїла думка: перший секретар каже одне, а думає, здається, увесь час про щось інше. Про що ж? Що це все означає?

— Не знаємо ми... Я принаймні не знав досі, а протягом цих двох важких і страшних років пізнав який він, наш народ,— промовив він од вікна.— Йому не тільки спасибі — в ніжки треба кланятися. Низько-низько... І покланімося прилюдно, перед усім світом, Іване Михайловичу, настане час, я це знаю... Назарову цьому, Нечаєву, Кружиліну — усім. А ти кажеш: чим мотивувати? До речі, як там Нечаєв?

— Вмирає повільно. Це всім ясно. І він сам знає.

— Так, дивовижно,— стиха сказав перший секретар обкому.— А що понесе з собою в могилу? Понесе усвідомлення чесно виконаного людського обов'язку перед людьми, перед землею, по якій ходив. А це не мало, Іване Михайловичу. І йому, я гадаю, легко вмирати.

Дивні слова сказав секретар обкому, відзначив Суботін. А думка, закладена в них, не дивна, не блюзнірська. Ось як буває. І спитав:

— Що там, у наркоматі, про майбутнього директора заводу думають? Кружилін турбується... Затвердять Хохлова? Ти хотів поговорити з наркомом.

— Я говорив, Іване Михайловичу. Миронова якогось буде призначено. Генерал з наркомату. З репресованих у тридцять сьомому. Тепер цілком виправданий. Сам чомусь попросився на цей завод, як пояснив нарком. Чому сам? Ти не знаєш?

— Уявлення не маю.

— Так, так... Ну гаразд, Іване Михайловичу.— Кажучи це, перший секретар обкому повільно відвернувся од вікна, так само повільно рушив до свого робочого стола. Але,

підійшовши до нього, не сів, а тільки взяв зі столу якогось листа з пришпиленим до нього конвертом, над силу підвів важку голову.— Іване Михайловичу, я повинен... я зобов'язаний, на жаль, повідомити тебе про все. Ти мужня людина... Твій син Павло...

Перший секретар обкому говорив це, а всі речі, що були в кабінеті — меблі, портрети на стіні, фіранки на вікнах і самі вікна — потьмяніли раптом, хитнулися й попливли, попливли... І сам перший секретар обкому якось дивно нахилився і, не падаючи остаточно, метнувся до нього. У вуха вдарило ще раз глухо й боляче:

— Іване Михайловичу! Іване...

...Він опритомнів на дивані. Поряд на стільці, взятому від столу для засідань, сиділа та сама жінка-лікар, яку Іван Михайлович бачив у приймальній,— тепер вона була в білому халаті. Перший секретар обкому стояв біля неї.

Опритомнів Іван Михайлович від того, що почув запах якихось ліків. У голові стукало. І в грудях, там, де серце, стояв тупий, тяжкий біль.

Він підвівся, опустил ноги на підлогу.

— Пашка, середульший син... Останній,— болісно проковтнувши важку, з гострими краями пробку, що стирчала в горлі, промовив він.— Спершу крайніх вибило, тепер у середину... Тепер я зовсім сам.

— Втрачаємо синів, Іване. Втрачаємо дочок,— сказав перший секретар обкому, сідаючи поряд на диван.— Не ти один втрачаєш. Усім тяжко...

— Справді, це так,— Суботін, судорожно зітхнувши, подивився каламутними очима на лікаря, на першого секретаря.— Спасибі вам...

— Їдь додому, Іване Михайловичу. Спочинь. Заспокойся, коли можеш... Ось Зінаїда Данилівна побуде з тобою.

— Ні... Я піду до себе в кабінет. Що ж... треба працювати. Треба працювати.

— До Шантари їхати я тобі забороняю. На пленум когось іншого пошлемо.

— Ні, я сам поїду,— вперто мотнув він білою головою.

...Коли Іван Михайлович Суботін знов ішов через приймальню, сонячні смуги, що били з вікна й розтікалися по паркетній підлозі, були чорні й він спотикався об них.

Було друге серпня, день стояв безвітряний, теплий, небо чисте й високе.

На березі Громотухи велелюдно, як на базарі в неділю. Галасували й кричали люди, на різні голоси дзвеніли й хрипіли пилки, скрипіла прибережна рінь, по якій кіньми тягали з води мокрі, важкі колоди. Їх розпилювали тут-таки вручну на дошки, на колоди, спорудивши для цього високі козли, складали в штабелі, а звідти вантажили на автомашини й підводи, вивозили.

На нерозчалених ще плотах купалися хлопчачи, з реготом і вереском стрибали у воду, здіймаючи хмари бризків. Старі баби й жінки підбирали кору дерев та тріски, всілякі оцупки й тирсу, зв'язували у в'язанки або навантажували ними ручні візки й везли до себе додому — на паливо.

Над річкою по всьому березі стояв густий і холодний запах кори та соснової тирси.

— Хороше, га?! — скрикнув Суботін, оглядаючи всю цю трудову метушню. — Весело й гарно.

— Та воно гарно, поки не хмарно й не задощило, — сказав Філат Філатович. Він стояв поряд, простоволосий, притискаючи до грудей старовинний замизканий картуз.

Кружилін щойно познайомив Суботіна з ним, сказав:

— Ось він, Філат Філатович, і приплавив нам ліс із верхів'їв Громотухи.

— Спасибі, Філате Філатовичу, — обернувся до нього Суботін, з цікавістю оглянувши. — Я знаю, що ти великого вміння в цій справі.

— Звідки ж знаєш, барин? — зірвавши свій головний убор, спитав, блискаючи вузькими очима, невгомний старий.

— Це який же я тобі барин?! — вразився Суботін.

— А хто ж такий? З самісінького Миколаївська, чув я. Дивишся он як суворо. Ух! Звідки ж я, грішний, тобі відомий?

— І те що грішний ти, знаю! Дружину ти дуже кривдив, правда ж?

— Ну... було, — розгубився старий. — Та ти хто ж такий?

— Барин я, ти ж визначив... А дружина в тебе славна була. А ти шлапачок-лісовичок.

З цими словами Суботін відвернувся й, наморщившись, сунув долоню під напіввійськовий френч, заходився

розтирати серце, що знову защеміло. А старий так і залишився стояти, притискаючи до грудей свого картуза.

Пощипавши, серце відпустило, Іван Михайлович знову посміхнувся й вимовив оте «гарно», на яке відгукнувся Філат Філатович, все ще з подивом оглядаючи Суботіна.

— Звідки ж сьогодні дощу бути? — спитав Філата Філатовича Кружилін. — На небі ж ані хмаринки.

— А буде. Сьогодні Ільїн день. А на Іллю до обіду літо, мовиться, а по обіді осінь.

— Та он же яка жарота стоїть!

— А побачимо, — знову посміхнувся старий. — Не дощик, так грім постука, це вже обов'язково. Ілля сатані місця не дасть!

— Ну-ну, цікаво, — обернувся до старого Суботін. — Чому ж не дасть?

— Розсердився.

— За віщо ж?

— Дак діло ж як у них було? — Старий нарешті картуза свого кинув на голову, поліз по кисет. — Сатані шубу треба було дуже наспіх пошити. Холоди, значить, повинні незабаром підступити, а він без шуби ще. Сів він під сосною зранку, взявся до діла, та не встиг до вечора. А вночі, звісна річ, темно. Ну, цеї ночі Ілля отой гримів, оповіщав, що літо закінчується. Як блискавка саяне, сатана й проткне голку з ниткою в шубу. А там знову темно, чекати знову треба, ні голки, ні шва не видно. Ну, дідько терпів-терпів, та й забурчав: «Чого ж ти, Іллюхо, не часто світиш, знесилів, чи що, козел облізлий?» Ілля на це й розсердився, я-як не пустить у чорта громову стрілу! Та він, чорт, на те ж і чорт, вивернувся. Сосну розщепило, а чорт утік із своєю шубою. Ну, відтоді й гаяється Ілля за ним, не дає ніде присісти. Де лиш сатана притулиться, а той стрілу туди пускає...

— Цікава казка, — промовив Суботін. — Я навіть тако десь і чув...

— Вам усе казочки, ех, — образився старий. — Я лісовик, розумом невелик, та знаю — споконвіку зажин жита у нас тут на Семенів день давали. Це по-теперішньому третього серпня, завтра себто, а ви, чув я, тільки післязавтрього оце, як вони там збори ваші називаються? Післязавтрього тільки збирається промови говорити, як, мовляв, хліб молотити. А що промови? Треба жнива починати. А то нині...

— А ми, Філате Філатовичу, вже цілий тиждень жито жнемо,— сказав Кружилін.

— Невже-е,— покліпав очима старий.

— А чого нам цього Семенового дня чекати? Як дозріло, так і почали.

— А це правильно: чого чекати? — тут-таки погодився старий. І все ж докинув свого: — Як на теперішній врожай, звичайно. А так — на Семенів день треба, як люди завжди робили.

Ідучи до річки, Суботін знову морщився, тримав руку на серці. Кружилін давно помітив це, спитав:

— Іване Михайловичу, тобі зле?

— Ні, ні. Зараз ось перекушу чогось, та й по ланах поїдемо. До Назарова наостанку хочу зазирнути. До речі, перший секретар обкому сказав, щоб його та й інших, кого вважаєш за потрібне, до нагород представити.

Суботін говорив, тяжко дихаючи, на лобі в нього проступили краплини поту.

— Ходімо до мене, пообідаємо.

— Перед від'їздом ще на завод зазирнемо... А цікавий пей Філат Філатович. Ач, як він: «барин»! Ти давно його знаєш?

— З громадянської. Навіть ще раніше.

— То ти не забудеш — до нагород?

— Хіба таке забувають?

— А після пленуму, Полікарпе, ми з тобою декуди підемо. До цієї самої Килини Тарасівни, колишньої дружини Філата Філатовича. Передавав ти їй від мене уклін?

— Аякже. Розшукав я її...

— Спасибі. От іще раз хочу зайти до неї — попрощатися...— і, помітивши, що Кружилін хоче щось сказати, квапливо додав: — Ну, гаразд, гаразд, іди у своїх справах, а я — до себе. Не проводжай далі! За годину-півтори я прийду до райкому.

Повернувшись у провулок та й пішов. Кружилін, запідозривши щось недобре, йшов за ним на відстані. Але Суботін ступав твердо, ноги ставив міцно, худа спина його погойдувалася в такт кроків. Не обернувшись жодного разу, він зник за дверима маленького, на чотири кімнатки, шантарського готелю, що здавна називався «Заїзд колгоспника».

Не довелося більше Іванові Михайловичу Суботіну їздити по лапах, піти до Килини Тарасівни Козодової, даремно чекали його Нечасів і Савчук на заводі, не бачив він більше Назарова. Востаннє подихав він того дня чистим річковим повітрям, напоєним запахом сонця та свіжої сосни, востаннє дивився на блискотливу воду, на хлопчаків-купальників, на чисте голубе небо.

Він знайшов ще в собі сили так само твердо пройти вузьким коридорчиком заїзду. Але, зайшовши до своєї кімнатки, де, приїжджаючи до Шантари, завжди спинявся, знесилено прихилився до стінки. Постоявши, сяк-так доплівся до тумбочки, налив у склянку води, накапав туди валер'янки. Випив, упав на ліжко й жадібно почав ковтати повітря. Піт з лоба та щік котився великими горошинами. В грудях був суцільний біль, що застилав свідомість.

За якийсь час його трохи відпустило. Він, бачачи, як хитаються, коливаються стіни, підвівся, ступив до дверей, штовхнув їх і, тримаючись за одвірок, щоб не впасти в коридорчик, покликав:

— Марусю, любач...

Маруся, худюща, похмура жінка в чоловічому піджаку — директор, сторож і прибиральниця цього готелю, — одразу ж визирнула з своєї комірчини, де в неї зберігалися віники, відра, ганчірки, щоб мити підлоги й де вона жила сама.

— Будь ласкава, Марусю... Тут у вас живе така старенька Козодоева... Ти, може, знаєш?

— Ну, це бабуса Килина, чи що?

— Вона мені потрібна дуже... Поклич її, будь ласка, коли не важко. Піди, Марусю...

Жінку трохи здивувала така просьба секретаря обкому, але, не страждаючи на цікавість, сказала тільки:

— Зараз.

— А після того як покличеш її, зайди в райком, до Кружиліна, скажи, щоб прийшов.

— Гарзд.

Ніхто не знав, що, буваючи в Шантарі, Іван Михайлович знаходив інколи вечором і заходив до самотньої старої, стара ставила самовар, вони сиділи, пили чай, згадували далеке минуле й розповідали одне одному про своє життя. Іван Михайлович запропонував їй одного разу якусь допомогу, але вона навідріз відмовилася: «Ще чого!

Не ганьби мене ради бога, хатинка в мене є, з городика те та се на базар тягаю... Та хіба багато мені тепер треба? Ні-і, Ваню... А так — заходь по-старечому, це мені радість...»

А нині ось дійти до неї не зміг, покликав до себе.

Він чекав її, лежачи на спині, дивлячись у стелю, відчуваючи, як при кожному ударі серця в ньому щось боляче обривається. І коли вона зайшла, легка, сухорлявенька, він повернув до неї голову, посміхнувся.

— Здрастуй, здрастуй. Ось покликав тебе попрощатися.

— Господь з тобою! Занедужав, чи що?

— Та ні, просто вмираю.

— Годі-бо молоти! — мовила стара, сідаючи на стілець, але, зрозумівши, що він сказав це не жартуючи, тут-таки підвелась тривожно. — Фершала треба ж! Ти чого?!

— Не треба... Сідай-но, — попросив він стиха. — Все, ніякий лікар, ніщо вже не допоможе. Відбігав, відмався я на землі рідній... З тобою ось наостанку хочу побути. Все.

І стара Килина Тарасівна, дивлячись на його висохле, ще живе, та вже загострене обличчя, з якого відринула кров, зрозуміла, що це справді все, що не треба бігти по допомогу, не треба метушитися. За давніх часів у такі хвилини кликали священника, тепер попів нема, та він і безбожник, він покликав її того, що легше, певне, йому вмирати при ній.

— Ванюшо! — видихнула вона пошепки й, невагома, опустилася на стілець біля ліжка, беззвучно заплакала.

— Це ти даремно. Навіщо? Тепер плач не плач...

У кімнатці якийсь час стояла тиша, порушувана тільки тихим і частим диханням Суботіна.

Потім дихання його заспокоїлося, він обернув голову й довго не моргаючи дивився на Килину Тарасівну. На безкровному обличчі його проступило щось живе, в очах засвітилася теплота. Вона в синій широкій спідниці й строкатенькій ситцевій кофточці сиділа перед ним, згорнувши на колінах маленькі сухі руки. Він доторкнувся до них спітнілою долонею, погладив.

— Чого ти? — зніяковіла трохи вона.

— А ти знаєш, я ці руки твої пам'ятаю. Як ти доторкалася ними, коли перев'язувала мене... там, у тайзі. Скільки-бо часу сплило з тієї пори!

— Скільки? Чотири десятки років уже.

— Чотири... Коли б не напшовхнулася ти на мене там, не прожив би я їх. Врятувала ти мене.

— Я тебе чи ти мене... — сказала стара жінка. — Тебе ведмідь подер, а мене лихоманка біла. Та з голоду світло вже мерхло в очах.

— Так, я пам'ятаю того ведмедя... Шатун був, не за-примітив я його здаля, наразився. Він і пішов на мене. Я й не пам'ятаю, як я його... Звідки й сили взялися!

Він помовчав, дивлячись на Килину Тарасівну. І, не відводячи очей, сказав раптом:

— А я, Килино, коли довелося нам тоді в тайзі розлучитися... все думав потім: одначе, дитина в тебе буде?

— От... згадав знову! — скрикнула вона і квапливо відмахнулася рукою од його слів, тут-таки опустила очі, тоді заходилася знічев'я розгладжувати спідницю на колінах. — Це й було... не проміж нас.

— Як же не проміж нас?

...Це сталося в них ранньої весни, коли й сніг ще не набрякнув вологою, тільки трохи осів між дерев, оголюючи корячкуваті стовбури, що відтавали під теплим сонячним промінням і до полудня починали сповнювати повітря живим запахом. Сталося природно і просто, як просто настає ранок у визначений природою строк.

Суботін давно зміцнів, Килина виходила його. Одужавши, він розширив земляну нору, зробив щось подібне до землянки з глиняною піччю й дверима, спленими з ялинових гілок, навіть з віконцем, вставивши в двері нетовсту льодову пластину. Світла вона майже не пропускала — так, блимала вдень тьмяна пляма, все одно треба було сидіти вдень з лойовим гнотиком.

Перевіривши одного разу дротяні петлі на зайців, перемерзнувши в тайзі, вони розпалили в своїй норі піч, пожунали остогидлої їм зайчатики. Килина лягла в свій куток, на підстилку з ялинових гілок, укрилася подертою тужуркою.

— Змерала, чи що? — спитав він, хоч це було зрозуміло й без того.

— А ти, либонь, погріти мене хочеш? — у півтемряві блиснула вона з-під тужурки очима.

— А чого ж... Ти ж мене гріла.

Справді, коли він валявся безпомічний і його бив озноб, вона, й сама ще не зовсім одужавши, гріла його, як могла, своїм тілом, щільно притискала до себе то спиною, то животом, ховала його холодні долоні в себе під пахвою, з усіх

боків підтикала під нього цю тужурку — єдине, чим вони вдвох могли вкритися. Коли поволі свідомість його почала прояснюватися й він намагався інколи відсунутися від її теплих грудей або плеча, вона казала пошепки, мовби хтось міг почути їх:

— Не каверзуй! Ти не чоловік, я не жінка тепер. Оду-жаєш, бог дасть, тоді соромитися будемо.

Зміцнівши, вони обоє не дуже соромилися одне одного, але спали по різних кутках, і ні вона, ні він жодної спроби не зробили на порушення цього принципу — «ти не чоловік, а я не жінка». Жодної до того вечора. Але мертве мертвим, а живим все-таки живе, настала хвилина, і за-дав Іван їй це непотрібне запитання, й вона миттю його зрозуміла. І, ще раз блиснувши з-під подертої, пропаленої біля тайгових вогнищ тужурки, просто сказала:

— Гаразд, іди вже...

І потім, забувшись у споконвічній жіночій радості, вона тільки шепотіла нестямно в його бородате, пропахле смоляним димом обличчя: «Ванюшо, сердешний...»

— Як же не проміж? — ще раз сказав Іван Михайлович, такий же немічний зараз, як у ті дні, коли поламав його ведмідь-шатун, але з тією різницею, що ніяке тепло, ніякий догляд і піклування тепер його не зведуть на ноги.

— Не було, Ванюшко, дитинки...

— А я потім, як утік від кержаків, десь на третю ніч прийшов до тієї канави, де тебе залишив. І на четверту, й на п'яту приходив. Все шукав тебе...

— Та я, Ванюшо, наступної ж ночі пішла. Я гадала... я ж розповідала все тобі не раз.

— А потім я все тебе чекав у Новомиколаївську. Прийдеш ти, думаю собі, одружимося ми. Та не дочекався.

— Воно, бач, як вийшло, Ваню,— сказала стара винуватим голосом,— Філат Філатович, казала я вже, мене й одружив. Не дійшла.

Він кивнув. Вони про все це говорили багато й подовгу раніше, і тепер Іван Михайлович востаннє згадав з їхнього минулого те найзаповітніше, що завжди, певне, жило в його душі й що зараз полегшувало йому останні хвилини.

— Перед смертю, Килю, я тобі хочу своє спасибі сказати. За все. За добрість твою. За руки твої. За все, що проміж нас було... Того й покликав.

Стара безпомічно й тужливо, як щеня, заскиглила, впала на ліжко, уткнулась обличчям у груди Суботіну,

худенька спина її, обтягнена барвистою кофточкою, дрібно затіпалася...

Отак і застав їх Кружилін, коли покvapно вбіг до її кімнатки.

— Що?! Іване Михайловичу! — скрикнув він тривожно.

Суботін тільки рукою махнув, а стара, підвівши мокре обличчя, попросила:

— Ти не тривож його, відходить він.

— Що-о?! — Кружилін став білий як крейда. — Ви... збожеволіли!

Слова ці означали незрозуміло що. Може, незгоду з тим, що сказала ця стара, може, обурення тим, що біля Суботіна нема лікаря. Він метнувся назад до дверей, закричав без тям:

— Гей, хто там? Маріє! До лікарні швидше! Лікарів! Нехай негайно сюди біжать усі, хто там є...

По коридору пролунав тупіт, а Кружилін метнувся до Суботіна, впав перед ліжком навколішки.

— Ну, що, що?!

— Жодного лікаря не треба, а ти — всіх, — сказав Суботін неголосно. — А ми ось із Килиною Тарасівною тут... згадуємо. Після пленуму я до неї хотів... Та ось саму її попросив сюди... Ти вже поклопочися про неї, Полікарпе.

Кружилін схопив Суботіна за суху руку, безтямно повторюючи:

— Іване Михайловичу... Іване Михайловичу...

— Ну що «Іване Михайловичу»? Візьми себе в руки, Полікарпе. — Лоб у Суботіна був мокрий, Килина Тарасівна м'яким носовичком обтерла його. — Ти послухай, що я скажу... Ти сядь, чого навколішках.

— Я слухаю, слухаю, — покірно повторив Кружилін, підвівся, взяв стільця. Беручи його, глянув у вікно — де там лікарі? Хоч і розумів, що лікар тут уже ні до чого.

— Вмираю я спокійно, Полікарпе, — промовив Суботін. — Все, що міг, на що був здатний, зробив на землі. Синів я виростив непоганих. Шкода трохи, що не від неї ось, — показав він очима на Килину Тарасівну. — Але я свою дружину любив і поважав... Я тобі про неї розповідав. Ти розумієш?

— Так, так, — сказав Кружилін, щоб заспокоїти Суботіна.

Несподівано здалеку долинув приглушений гуркіт грому, Суботін почув його, ворухнув головою вбік вікна:

— Це що, гроза?

— Далеко це, за Звенигорою десь.

— Значить, там сатана... із своєю шубою присів,— трудно промовив Суботін.— Філат Філатович, виявилося, все ж таки мав рацію. Щодо дощу сьогодні.

— Дощу поки що нема. Може, й не буде.

Коли названо було ім'я Філата Філатовича, в очах старої, яка обтирала лоб і безкровні щоки Суботіна, промайнуло запитання.

— Сьогодні я випадково бачив його. Цікавий дідок... цікавий,— сказав він їй.

Потім заплющив очі і, хрипло дихаючи, лежав так, аж поки, засапавшись, прибігла лікар. Вона на ходу кивком голови попросила відійти од ліжка секретаря райкому й стару Килину, схопила руку Суботіна, намацала пульс, одночасно пальцями розсунула йому повіки, подивилась у вічі. Потім квапливо розкрила свою сумку, вихопила коробку з шприцом.

— Руку йому оголіть. Швидше!

Поки Кружилін розстібав рукав, лікар набирала у шприц ліки. Зробивши укол, вона стомлено, ледь чутно зітхнула.

— Ну, що, що?! — спитав Кружилін, як і кілька хвилин тому в самого Суботіна, хоч все було ясно й без пояснень.— А де головний лікар?

— Він на заводі.

— Що, Нечаєву зле?!

— Приступ почався просто в цеху. Ми вам у райком дзвонили...

— Спасибі, докторе,— відкрив у цей час очі Суботін. І раптом посміхнувся — останньою в своєму житті посмішкою, тихою і млявою.— Що ми робили б у житті без лікарів!

Лікар на це нічого не відповіла. Вона знову його тримала за кисть руки, рахувала пульс.

— Я тобі щось хотів сказати, Полікарпе? — спитав Суботін.— Ага, от що... Ми з нею ось згадували,— він показав очима на Килину Тарасівну, яка стояла біля стінки.— Тоді, давно... ведмідь-шатун мене в тайзі ламав — страшна, жахлива сила! І тепер ось мені здається, що все життя... все життя мене якась подібна сила крутила, подолати намагалася. А я не давався. Я намагався сам її подолати. Інколи це мені вдавалося, як у тайзі тоді. Інколи ні, але я що було сили опирався... У цьому, певне, і є смисл життя людського, а? Як гадаєш?

— Так, у цьому. А в чому ж іще? — сказав Кружилін.

— Тому нам і народ вірить, Полікарпе. Він вірить, що ми, комуністи, завжди... що ми...

Він на півслові судорожно зітхнув, потім, дивлячись у стелю, почав дихати часто-часто, але поволі дихання його заспокоювалося, ставало дедалі рівніше й тихіше, тихіше, аж поки припинилося зовсім. Лікар, яка тримала його руку, повільно почала класти її йому на груди. І в усьому цьому не було нічого страшного, Кружилін ще якісь секунди мовби не розумів, що це все, що це кінець. А потім скрикнув не своїм голосом:

— Іване Михайловичу!

Стара Килина Тарасівна легенько відтрутила його, лагідно попросила:

— Не кричи. Гріх.

Схилилась над померлим, торкнулася старечими губами його губ, сухих і теплих ще, і закрила йому очі.

...Не бачачи дороги, над силу думаючи про те, що треба негайно повідомити про кончину Івана Михайловича Суботіна в обком, Кружилін вийшов на вулицю. Грози ніякої не було, небо сяяло голубою чистотою, лише над Звенигорою погойдувалися невеличкі хмарки, чи то напливаючи звідти, чи то віддаляючись за гострі кам'яні стрімки...

Тут, на вулиці, до нього підійшла жінка-лікар, сказала знову:

— Приступ у Нечаєва почався просто в пеху. Ми ще встигли довести його до заводського медпункту.

— Що, і Нечаєв?!

— Так, Федір Федорович дванадцять хвилин тому помер.

* * *

Плеум райкому партії, призначений на четверте серпня, не відбувся. Не відбувся він і в наступні дні, заповнені похороном директора заводу, відправкою до Новосибірська тіла Суботіна Івана Михайловича... Вся ця невесела справа відбувалася мовби під салют артилерійської канонади в Москві, перший салют, яким країна святкувала перебувалу ще за всю війну свою перемогу над гітлерівською армією під старовинними російськими містами Орлом та Белгородом.

Лише десятого серпня керівники й активісти Шантар-

ського району зібралися в Будинку культури в не дуже високому й не дуже просторому залі, чисто вимитому і вичищеному. І Кружилін, за ці дні змарнілий і постарілий, запропонував ушанувати хвилиною мовчання пам'ять померлих товаришів. Хвилина ця тривала довго. Потім, коли люди безшумно сіли, він сказав:

— Комуністи вмирають, а живим — продовжувати їхню справу. Дозвольте почати роботу пленуму районного комітету партії.

* * *

Кінець літа, осінь і зима 1943 року були для Полікарпа Матвійовича Кружиліна найтяжчим часом за всю війну. Перші воєнні місяці, прибуття і розміщення евакуйованих, той неймовірний кошмар з відбудовою заводу — все це здавалося тепер дрібницями порівняно з тим, що насувалося на район, власне, вже давно насунулося. Ім'я цьому було голод. А цієї весни з'явилася до того ж таємнича хвороба. Спочатку в людей починало трохи боліти горло, підвищувалася температура, потім глотка, язик, вся порожнина рота вкривалися жовтим нальотом, біль посилювався, у глотці з'являлися нариви та виразки, хворі починали задихатися й кінець кінцем втрачали свідомість. Багато з них, так і не опритомнівши, вмирали в судорогах.

— Захворювання починається як типова ангіна, — повідомив на бюро райкому, де слухалося питання «про стан медичного обслуговування населення», головний лікар Шантарської лікарні Самсонов. Скоцюрблений літами старик з евакуйованих, він був хорошим спеціалістом. — Але потім діється щось для мене незрозуміле... Тобто я підозрюю, що нариви в горлі, прориваючись, виділяють сильні токсичні речовини, які, певне, і вражають увесь організм. Настає сепсис, тобто загальне інфекційне захворювання організму, яке й призводить до летального кінця, тобто до смерті. Але причини, причини виникнення цього захворювання мені не відомі поки що. Проте...

— Що? — спитав Кружилін, коли той невпевнено змовк. — Кажіть.

— Мої спостереження випадкові і, найпевніше, наукової цінності не являють. Але я вважав за свій обов'язок повідомити про них в облздороввідділ. Знаєте... хіба мало що... Так от, відвідуючи хворих, я бачив у декого білий

хліб. Справжній білий пшеничний хліб. Ми видаємо по карточках білий хліб?

— У нас і чорного нема,— похмуро сказав Кружилін.— Карточки майже не отоварюються.

— От бачите... Я з'ясував — усі померлі від цієї хвороби їли цей хліб. А звідки він? Люди цієї весни збирали на ланах торішні колосся, що випадково залишилося на землі...

— Так, ми це дозволили цієї весни,— сказав Кружилін.

— І мій висихаючий мозок почала свердлити думка: чи не набирає зерно, що перезимувало на землі під снігом, якихось токсинів? Чи не стає воно отруйним?

Старий лікар мав рацію, зерно, яке перезимувало на землі під снігом, ставало отруйним, воно й викликало те захворювання, що було назване септичною ангіною. Коли це стало відомо, по радіо і в районній газеті негайно було оголошено про зловісні властивості зерна, вилущеного з такого колосся, та про те, що таке зерно обмінюється на доброякісне кілограм на кілограм. На дверях усіх установ, на всіх парканах порозклеювано відповідні листівки й плакати, і вже наприкінці липня нових захворювань зловісною хворобою не спостерігалось. Натомість майже по всьому району почався падіж худоби, вибухнула жорстока епідемія ящуру. Клятий вірус не щадив ні корів, ні овець, ні кіз, і щовечора на вигоні за селом, куди шантарські жінки й діти виходили зустрічати череду, раз у раз чути було плач і лемент жінок. Це означало, що їхні корови або кози, вранці ще здорові, тепер ішли, пускаючи до землі клейку слину, отже сім'я найпевніше позбудеться тепер єдиної годувальниці.

Протягом якихось двох тижнів переполовинилося й без того мізерне поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах. Боротися з епідемією було майже неможливо, протиящурної сиворотки в районі практично не було, з області прислали трошки, краплину з необхідного для району моря.

Сталося це лихо незабаром після смерті Суботіна і Нечаєва. Кружилін дні і ночі перебував у господарствах району й особисто стежив за організацією карантину, похованням здохлих тварин, дезинфекцією скотних дворів та пасовищ. Він наскрізь пропах карболкою, усох ще більше, почорнів, як чавунна дошка, надвечір його хитало, паче п'яного.

— Загуляв ти, парубче, аж нога за ногу заплітається,—

так і сказав Назаров, коли Кружилін якось увечері опинився в Михайлівці.

Вони сиділи на купі плах, складених біля стінки амбара, перед ними був гарман з трьома довгими солом'яними повітками. Дві повітки були порожні, під третьою йшла робота — торохтіли віялки, під повітку в'їздили брички-безтарки з зерном, жінки й діти дерев'яними лопатами та совками розвантажували їх, перевіяний хліб насипали в тачки й по настилу з дощок возили в амбар. Сонце стояло ще досить високо, воно обливало кам'яні громади, узгір'я за гарманом та стріхи повіток ріденькою міддю, яка струменями збігала по стовпах і, здавалося, дрібними краплинками капотіла зі стріх униз, краплини при цьому застигали, назбирувалися на землі купами.

— Гуляю ось. На Русі горе завжди горілкою заливали...— посміхнувся Кружилін.— Урожай згорів, тепер без худоби залишилися.

— Воно де тонко, там і рветься...— невесело відізвався Назаров.— Це закон відомий, що ж...

— Що ж далі буде, Панкрате?

Кружилін спитав це не тому, що не знав, що буде далі. Йому треба було облегшити неймовірний тягар у душі, виплеснути його, як відро рідкого свинцю, що відтягає руки й плечі. Ні перед ким іншим він би цього не зробив, а перед Панкратом можна було, для цього він сюди й завітав, хоч знав, що загалом це самообман. Але йому просто хотілося посидіти з ним поряд, помовчати, хоч знову ж таки знав, що мовчання ніякого не вийде.

— Голод, що ж далі... Ще гірше, ніж у тридцять третьому.

Кружилін тяжко зітхнув, подивився на незжату нивку жита за гарманом. Гарман був край Михайлівки, одразу ж, метрів, може, за сто, й починалася ця невеличка нивка. Кружилін згадав, що рік у рік Назаров сіяв тут жито й нічого більше. Косив цю ниву завжди пізніше від інших.

— Суботін перед смертю сказав: «Все життя мене мовби ведмідь-шатун ламав, мовби крутила якась дика й безжальна сила, а я намагався їй не піддатися, подолати її...» Останні слова це його були.

— Хороша була людина, вічне йому царство небесне,— неголосно відізвався Назаров.— Він завжди в глиб народу дивився.

Під повіткою по-давнішому торохтіли віялки, чути було гомін, лунали крики, інколи розлягався жіночий сміх.

Під'їжджали і від'їжджали брички, гуркотячи колесами, дзвеніло зерно, що зсипали залізними коряками в тачки. Робота йшла там безупинно, весела й неважка, якою й завжди була, як давним-давно помітив Кружилін на будь-якому хлібному гармані. Чи негода, чи ясна година стоїть, тепло чи холодно — на гармані робота людям завжди в радість, і чим більше цієї роботи, тим веселіше, тим легше вона йде.

— А дика сила — що ж, її вистачило на наш вік, та й синам нашим ще вистачить, — помовчавши, заговорив знову старий голова: — Але тут що головне розуміти? Ген річка Громотуха наша... Невеличка цариця, а розійдеться, буває, — тільки держись, та зумій ще. І крутить, і хвилями б'є, піною шипить та в очі цвигає... Недаремно ж і Громотуха. Та це зверху. А вглибині поволеньки тече й тече неспинно, куди треба. Вітер січе, назад хвилю жене, а вона вперед тече...

По такі ось слова, хоч це й не було якимсь одкровенням для нього, Кружилін і приїхав до Назарова.

— Та-ак, — мовив він. — А нахлебтатися тепер — нахлебтаємося.

— Це вже донесхочу, — підтвердив Панкрат. — Одна радість — німця під Орлом розтропили. Алейников не пише більше?

— Ні, нічого не одержував.

Увесь час, поки вони сиділи й розмовляли, чиясь перісте теля скувало цупку, давно пересохлу травичку неподалік від не зжатої ще хлібної нивки, поволеньки наближаючись до неї. Тепер воно, розсунувши мордою колосся, зайшло туди.

— Потравить же, — показав на теля Кружилін.

— Гей, Агато! Савельєва! Осліпла, чи що? Віджени своє теля від хліба, ятри тебе! — закричав Назаров сердито, але не підводячись з місця.

— Ах воно кляте! — скрикнула й Агата, кинула коряк, побігла до ниви.

— Розпустили худобу. Хіба мало я з вас шкуру спускав! — насварився голова одразу на всіх робітниць на гармані.

— Скосив би ти її швидше, цю нивку, — сказав Кружилін, — поки зовсім не потравили.

— Та ми дивимося. Скосимо цими днями. Та що ця нивка... Навесні обіцяв твоєму Хохлову шістсот центнерів понад план. Та ось і плану тепер не дамо. Народ, звичайно,

не винуватий, а приїде Хохлов, все одно у вічі йому соромно глянути.

— Не приїде.

— Що? І він?! — підвівся був тривожно Назаров.

— Та ні. На завод я його відпустив все ж таки. Без директора поки що завод. Хохлов поки що там.

— А на його місці хто ж буде?

— Малигін.

— Цей... дурисвіт?! — обурено вигукнув Назаров.

— А де я іншого, не «дурисвіта», візьму? — підвищив голос і Кружилін. — І так я викроював, і отак... Мужик все ж таки, фронтовик, поранений був... Може, порозумнішав на фронті. Побачимо... Не на голову його, а в. о., тобто виконуючим обов'язки.

Агата, стьобаючи своє теля і щось верескливо кричучи, загнала його на сільську вулицю, повернулася на гарман. До неї ступила, мовби вичитуючи за теля, Анна Савельєва. Вона теж працювала тут, бо другу бригаду Назаров ліквідував, роботи там ніякої не було, на гарман возити нічого, обори спорожніли — уцілілих від ящуру корів відігнали в карантинні загони, влаштовані в тайзі, здохлих повезли на скотомогильник, всю територію бригади позаливали карболкою. Похмура, по-баб'ячому пов'язана хусткою, Анна глянула на Кружиліна, справді сказала щось Агаті, та почала мовби в чомусь виправдуватися, і обидві вони пішли за віялку.

Ще в липні, одразу ж після того, як приїздив Кружилін в другу бригаду з листом Алейникова про Івана й Семена, знову зник Андрійко. Він знов утік на фронт, повідомивши про це запискою, прикріпленою до діжки, в якій він возив воду. Втік він, очевидно, звечора, папірця вранці побачила куховарка Антоніна. Вона прийшла до діжки з водою, випустила відро, віддерла записку, з криком побігла до Анни. Але та, глянувши в папірець, де, крім короткої інформації, що він, Андрійко, «ще раз пішов на фронт, де Сьомка», було додано: «Краще не зчиняй, мам, галасу, тепер все одно нас із Вітькою ніхто не спіймає», — мовби повірила цим словам і обрізала Тоньку:

— Ну чого галасуєш? Замокни.

— Дак... дитина ж! Загине...

Анна записку цю акуратно склала вчетверо, затиснула в кулаці, відвернулася і довго мовчки дивилася кудись за Звенигору. А ошелешена Тонька чекала.

Потім Анна на такий ось баб'ячий манір зав'язала ту-гіше хустку, зітхнула:

— Значить, цього йому дуже треба. Ти, Антоніно, мовчи. Коли я прошу, ти й мовчи...

Куховарка й мовчала. Анна сказала всім, що синок її поїхав на кілька днів до Шантари. Ніхто й не турбувався про нього, аж поки сама Анна повідомила Назарова про його втечу.

— Та ти при розумі! — гримнув він люто. — Де його тепер шукати?

Анна на це лише повторила:

— Значить, йому цього треба було, Панкрате.

Анна пішла за віялку, і Агата за нею, а Кружилін, провівши їх поглядом, спитав:

— Так той утікач більше й не подав про себе вістей?

— Ні. Як у воду, негідник, упав. Федір, чоловік, вістей одразу не подавав — нехай... Сьомка давно мовчить чогось. Тепер цей соромітник... Просто на очах чорніє жінка, вугіллям береться. Все мертвіше й мертвіше мовчить...

— Гаразд, — мовив Кружилін звичайне, що кажуть, коли треба змінити важку, неприємну розмову. — Будемо сподіватися, всі знайдуться... У тебе скільки в колгоспі шантарських дітей? Відпускаяй їх, давай, до школи незабаром. Де вони зараз?

— На карантинах. Корів ми по п'ять-шість голів поділили по загонах, щоб у разі чого не на всіх зараза розповзлася. Діти їх доглядають, молодці. До холодів ящур не вгамується, це вже відомо. Що ж, треба відпускати...

— Над школярами все цей, Володька Савельєв, верховодить?

— Він.

Кружилін підвівся, пішов до двоколки. Назаров, покашлюючи, шкутильгав слідом, згорбивши плечі, опустивши низько руки.

Підтягаючи черезсідельник, Кружилін спитав:

— Я кандидатури до нагород просив подати...

— А я тобі й відповів — Володьку ось цього, матір його, Агату, ну, Анну ще. А можеш Тоньку-куховарку або діда Овсія. Та й будь-кого іншого. У нас усі герої однакові... Ти що, всерйоз гадаєш оце... представляти? Ще коли б інший час, коли...

— Просить же область.

— Ну, попросить, та й скаже досить.
— І все-таки ти список до райкому подай. Офіційно,— сказав Кружилін.

* * *

Анна чорніла, серце її материнське відчуло, що з Семеном щось сталося. Не було для цього причин, здається. Он які відомості привіз не так давно Кружилін про Сьомку та Івана. Анна наступного дня взяла в Агати зібганий газетний клаптик з надрукованими там їхніми портретами та заміткою, довго вдивлялася в синове обличчя. Якийсь незнайомий він був на цій поганенькій газетній фотографії, певне, тому, що у військовій формі вона його ніколи не бачила. Подивившись, сказала:

— Наталі слід було б віддати. Ти ж усе-таки доросла.

«Доросла» Агата спершу заперечливо мотнула головою. Потім, подумавши, взяла ножиці, відрізала Іванове зображення, решту разом із заміткою простягла Анні.

Тоді, в липні, сподівалися, що пшениця ще вродить якось, готувалися до жнив, упорядковували гарман, косили на луках прив'ялу траву, складали в копиці, ремонтували корівник до зими — одне слово, роботи в бригаді було по самісіньку зав'язку. І все ж Анна одного разу пізно увечері побігла до Шантари, де вже після півночі постукала до хатки бабусі Килини, простягла сонній Наташі газетний клапоть:

— Ось.

— Ой?! — скрикнула та злякано. — Що? Що?

— Дурненька, ти поглянь спершу.

Наташа квапливо перебігала очима по рядках, нічого спочатку не розуміючи, а коли до неї дійшло, знову скрикнула:

— Ой! Та це ж... Боже мій, мамо! Бабусю! Та погляньте ж — це ж Семен, Семен!

І ткнулася в груди Анні, радісно заплакала.

До бригади Анна повернулася на світанку, все відчувачи на грудях тепло й важку голову дружини свого сина, чуючи рівне дихання його немовлятка — доні, що спала в ліжечку.

Легке почуття не покидало її весь ранок. А десть у другій половині дня, невідомо чому й звідки, з'явилися і почали турбувати тривожні думки: «Чого ж це радію я? Не на добре це... Там он які бої йдуть, по радіо кажуть...»

Жіноче серце віщун, а материнське й поготів. Тривога ця прийшла до Анни, нахлинула, захлснула її одразу, навіть у ті хвилини, коли Семен по землі, що двигтіла од вибухів, крізь фонтани піску й вогню, гнав свою палаючу самохідку до висоти 162,4, де була оточена батарея Ружейникова, коли, виконуючи наказ командира самохідки Магомедова, він мішком вивалився з машини. Через гори, ліси й річки, через неосяжний простір, через тисячі й тисячі кілометрів відчуло материнське серце, що до сина її прийшла біда. І тіві миті, коли за п'ятнадцять-двадцять кроків від Семена, там, де горіла покинута самохідка, рвонуло небо й землю, Семен упав і в ушах у нього задзвеніло, засвербіло, мовби туди влетіло по комару, Анна відчула нестерпучий біль у серці, схопилася за груди й осіла на землю.

— Тітонько Аню! Ті-ітонько Ань! — злякано скрикнула Тонька-кухарка. — Ти чого?

— Не знаю... Привиділося, мовби з Сьоомою щось...

— Ну ото ще! Що там з ним? Нічого!

— Ні-і,— мотнула вона головою,— це я... відчула.

Справді, вона відчула це безпомилково, хоч не було для того ніяких причин, здається, і ніхто не пояснить такої особливості материнського серця.

Вона відтоді ні з ким більше про сина не говорила, чорніла дедалі більше, зробилася якоюсь байдужою до справ. Коли прочитала залишену на діжці з водою Андрійкову записку, в неї тільки щільніше зсунулися брови й вона промовила ті свої слова, що вразили спочатку кухарку, а потім Назарова. Незабаром спалахнула епідемія ящура. Її це наче й не дуже стурбувало, вона байдуже дивилася, як з коров'ячих морд тече слина, спокійно розпоряджалася відвозити здохлих тварин на скотомогильник. Коли Назаров тимчасово закрити другу бригаду, де вона була бригадиркою, разом з іншими поїхала до Михайлівки і змовкла вовсім. За вказівкою голови, вона почала працювати на гармані, але тепер цілими тижнями від неї ніхто не чув жодного слова. Навіть із своїм середульшим сином Димком, якого бачила іноді, не розмовляла, тільки одного разу попросила:

— Хоч ти, синку, не покидай мене.

— Та про що ти? Я й не збираюсь, як Андрійко, паразит... Може, його все ж спіймають десь, га, мам?

— Може,— кивнула Анна, пригорнула до себе вигорілу

на сонці синову голову, довго тримала так.— Що робите тепер?

— Голова наказав худобу доглядати. В нашому загоні дванадцять корів.

— Ага, доглядай. Бачиш, синку, горе яке в людей. Хліб згорів, на худобу мор. Ти запам'ятай це.

— Та хіба таке забудеться? У нашій групі Ганка, Майка з Лідкою, ще троє хлопців. Корови в нас поки що наче всі здорові.

— Треба їх зберегти, бо колгоспові зовсім лихо.

— Та ми розуміємо, мамо... Ти чого така невесела? Запечуралася, може?

— Ні, іди, синку. Йди.

Всю цю розмову чула Агата й, коли Димко пішов, сказала:

— Втовкмачила ти собі в голову, Анно... Ну чого марно сохнути? Слава богу, що вони разом з Іваном. Він його збереже... Ось побачиш, напишуть незабаром обидва.

— Нема вже листів.

— Та йдуть уже, в дорозі десь. Одержимо, я відчуваю,— впевнено сказала Агата.

Передчуття її обмануло тільки наполовину, від Семена нічого не було, а лист від Івана прийшов тижнів через півтора після цієї розмови. Але як про нього сказати Анні Савельєвій, Агата не знала. Ні, там не було страшного повідомлення про Семена. Про нього Іван взагалі не згадував жодним словом. Та саме це й було незрозуміло й дивно. У будь-якому листі Іван хоч щось повідомляв про племінника — воюють, мовляв, з ним по-давньому. Значить — живий і здоровий він. А тут — ані звуку. Але й не це було найдивнішим, думала Агата, може, забув просто Іван або не встиг нічого написати про Семена? Там і часу для листів інколи не вистачає. Вразили Агату такі слова з листа, надряпані квапливо, нерівними літерами: «Анні перекажи, що Федір як був падлюка, так і залишився, навіть не падлюкою, а й сказати цього в листі не можу, ким, і чоловіка в неї нема, а чому — я розкажу все, як на сповіді, коли повернусь». Чому Іван заговорив раптом у листі про старшого свого брата? Зустрів його там на війні, чи що? Чи, може, від солдат що чув? Що означає «чоловіка в неї нема»? Вбили його, загинув, чи як? Коли б так, Іван, певне, так і написав би. «...Чоловіка в неї нема, а чому — я розповім все, як на сповіді, коли повернусь». Як це розуміти?

Півтора тижні Агата мучилась, мов на вогні, кілька разів на день вчитувалася в ці рядки, та зрозуміти нічого не могла. Носила листа з собою, але Анні показати не зважувалася. І ось, глянувши чомусь спершу на голову колгоспу та на Кружиліна, які сиділи біля амбара, Анна сама несподівано сказала:

— Давай листа.

— Якого? — здригнулась Агата.

— Не бачу хіба? Не крути. Дай сюди. Онде в кишені кофточка! — і пішла за віялку.

І Агата мимоволі ступила за нею.

Ще на ходу вона вийняла лист з кишені, затискаючи його в кулаці, неприємним від поспіху голосом сказала:

— Тут, Анно, нічого такого про Семена. Нічого — живий він, значить.

Анна мовчки розгорнула зібганий, заяложений трикутник. Лист вона, тримаючи обома руками, читала довго, дуже довго. Кружилін поїхав, проторохтіли його дροжки. Десь з другого краю гармана з возіями зерна лаявся Назаров. Потім кроки його почали наближатися, а Савельєва Анна все дивилася в аркушик, вирваний із звичайного шкільного зошита, аркушик, що надійшов сюди за тисячі верст з фронту.

— Ну, що? Лист, чи як? — спитав Назаров.

— Ага. Од Вані, — відповіла Агата.

— Живі-здорові вони там із Сьомкою?

— Ага...

— Ну, слава богу. Уклін їм відпиши.

Назаров відійшов, затихли його кроки, Анна все не відривалася від аркушика.

Нарешті руки її здригнулись, вона підвела на Агату тверде, як камінь, безкровне обличчя.

— Я... я нічого не могла зрозуміти про Федора, — сказала Агата.

— А тобі й не треба, — неживими губами мовила Анна. Голос у неї теж був неживий. — Це тільки мені самій дано...

* * *

Після того як поїхав добровольцем на фронт Микола Інютін, щось сталося з Лідою, дочкою вчительки Берти Яківни. Довгов'язий Колька мовби завіз із собою її повсякчасну жовч і всі колючі слова, які вона завжди розси-

пала навкруги. Позбавлена цього, вона одразу ж стала розгубленою, безпомічною, якось припишкла. Та й усі хлопчак та дівчатка, що працювали в колгоспі, в чомусь змінилися, мовби за один день стали трохи старшими, дорослішими, якось рідше затівалися нехитрі дитячі вигадки, розваги вечорами, зовсім припинилися сварки, що раніше інколи бували. Інютіна проводжали всі — так розпорядився голова колгоспу Назаров; довідавшись, що учень їхньої школи їде на фронт, він звільнив усіх від роботи на цілий день і вилаяв діда Овсія Галаншина та Володьку Савельєва, які не хотіли були давати підвід до станції.

— Запрягай, сказано, чотири підводи! — підвищив він голос. — Думалка працювати перестала? Одвезеш мені дітей, назад привезеш... Савельєв Володька! Комісаром при дідові будеш.

— Та гаразд, — знехотя буркнув Савельєв. — Тільки й так коні потомлені.

— Без розмов у мене! Діячі!

Микола Інютін просто очманів, коли всі вони висипали юрбою на перон і, галасуючи навперебій, як горобці, оточили його у приношеному, вигорілому на сонці, великуватому в плечах, певне, батьківському піджаку. Він стояв біля заплаканої матері й мовчазної сестри Вірки, був теж похмурий і блідий, спершу навіть не міг і зрозуміти, чого це всі вони з'явилися сюди. А коли зрозумів, губи його затіпалися, очі заблищали і, крутячись поміж них, він безладно говорив:

— Це ж треба таке, а? Спасибі, що ж... Адже така далина з колгоспу. Мам, Вірко... бачите? Ну, просто я... не гадав.

Він це говорив і тер пальцями свого горбатого носа.

Пізніше від інших побачивши Ганку, що стояла трохи осторонь, він довгими руками розгріб усіх, наче колосся в полі, ступив до неї.

— І ти... прийшла?

— Ага... — кивнула вона. — Ми всі приїхали тебе провести. Димко ось. Ліда...

Губи в Миколи знову стенулись, він стояв перед нею, важко опуштувши довгі руки.

— З-зрозуміло. Я такий радий, що всі... А Лідка де?

— Я тут, Колю, — неголосно сказала дівчина, змахнувши сльозу.

Микола обернувся до неї, стояв якийсь час мовчки, спина його тужливо горбилася. Якось дивно оглянувши її

всю, обмацавши чорними й смутними очима її загоріле під сонцем обличчя, шию, великі груди, він знову, ледь заїкуючись, промовив:

— З-зрозуміло. Чого плачеш?

— Я не плачу. Я гадала, ти будеш у червоноармійській формі. Чому не видали?

— Видадуть. Нас до Новосибірська спочатку. Там і видадуть, сказали. Зараз ось поїзд підійде.

Потім Микола змовк, і всі примовкли. І раптом у цій тиші він чітко вимовив:

— Ти вродлива, Лід. Я тобі писатиму. Гаразд?

Великі очі її зовсім переповнилися слізьми, вона, постоявши ще нерухомо, схлипнула, мотнула головою, повернулася й, ридуючи на ходу, побігла геть. Ганка та ще кілька дівчаток з криком: «Лідо! Лідо!» — кинулися за нею. Микола дивився на все це журливо, все потираючи горбатого носа, а перед ним крутився Андрійко й попискував, як цуценя:

— Дядь Колю, дядь Колю... до побачення. Добре було б і мені твою фронтову адресу довідатися. Та я боюсь, що не встигну...

В сум'ятті ніхто тоді не звернув уваги на Андрійчині слова, на те, що він уперше назвав його дядьком.

Поїзд справді незабаром прийшов. Ліда не з'являлася до самісінького його відходу. Микола, виткнувшись з опущеного вікна дощаного пасажирського вагона, хапав простягнуті до нього на прощання руки і, відповідаючи на крики проводжаючих, все шукав очима Ліду. Але її не було. Вона вискочила з-за рогу станції, коли рипучий поїзд уже рушив, і, відбігши од будівлі на кілька кроків, зупинилася, почала махати йому косинкою. І Микола махав їй рукою, не звертаючи тепер уваги ні на кого, навіть на сестру й матір, махав, аж поки зник за поворотом.

Отак поїхав воювати Інютін Микола — парубійко, який завжди вигадував незвичайні речі, який недавно ще намагався схрестити кроля із зайчихою й на уроках випускав то горобців, то пацюка. Відколи він поїхав, минуло вже кілька тижнів. Знову втік на фронт Андрійко, в Михайлівському колгоспі, в Шантарському районі, на фронті й по всій країні сталося безліч різних подій і радісних і сумних, а Микола Інютін все не писав Ліді, як обіцяв, але вона вірила, що напише, і, чекаючи цього, жила своїм тихим тепер і замкнутих життям.

Епідемія в Михайлівському колгоспі почалася з другої бригади. Назаров негайно розосередив по лісових карантинах усю худобу, а школярам, зібравши їх у стодолі, сказав:

— Тепер і зовсім обстановка в колгоспі фронтова. По врятуємо худобу — загибель колгоспів. Допомагайте, діточки, просьба така від правління. На прополці ви добре підмогли, тепер тут давайте.

Назаров і Володимир Савельєв призначили Димка «начальником карантина № 1» неподалік від Михайлівки, наказали зробити загороди з жердин, куди відділили дванадцять корів. Випускати їх із загону не можна було. Щодня хлопці косами зшкрібали по глухих тайгових кутках перезрілу вже траву, дівчатка згрібали її, потім бричкою везли до карантину й звалювали в загін.

Цупку, як дріт, траву косити було важко, але хлопці цього навчилися. Не вміли вони тільки відбивати коси, — це робив Володька Савельєв, а то й сам голова. Щодня хтось із них обов'язково навідувався в карантин, дізнатися, як справи, чи не потекла в котроїсь корівчині слина.

Увечері приїздили дві доярки з флягами, залишалися тут до ранку в старому подертому наметі, а діти йшли на ночівлю до Михайлівки. Вранці, ще до схід сонця, вони поверталися, а доярки із своїми флягами виїздили.

Отак вони й жили день при дні. Робота була не така важка, як на прополці, не виснажувала тепер спека, та все одно всі стомлювалися й вимотувалися, жартів і взагалі розмов було мало.

Одного з останніх вечорів серпня, коли приїхали доярки, Димко сплутав виділену їхньому карантині конячину й пустив на попас на ніч. Ліда з усіма іншими вже вирушила до Михайлівки. Ганка ще плескалася в лісовому джерелі, відмиваючи порох з обличчя й рук, і явно очікувала на нього.

— Чого ти з ними не пішла? — спитав він, вішаючи на гілку щойно зняту з конячини гнuzдечку.

— Та я... Чого тобі самому йти?

— А я не до Михайлівки зараз піду.

— А куди ж?

— Та так... Може, туди, на розвилку піду, звідки отого кам'яного велетня видно.

— А чого?

— Подивлюсь на нього.

— Та навіщо ж тобі знову на нього дивитися?

Димко знизав плечима:

— Не знаю.

Він повернувся й пішов. Вона поволі рушила за ним слідом.

До Димка вона ставилася тепер не так, як раніше. Що сталося з нею протягом цього літа, надто після того випадку на прополці, коли приїздив у бригаду секретар райкому партії, вона не знала, не розуміла, але відчувала — щось сталося. Світ був тепер ще більш складний і незрозумілий. Воно немовби все зрозуміло — ну, поїхав добровольцем на фронт Микола Інкютін, у котрого, виявляється, були якісь почуття до неї, він навіть приходив з Шантари прощатися з нею... Він дуже образився на неї, і ось потім чимсь вразила його Лідка, він обіцяв писати їй, і добре, коли напише. Лідка потай плаче, ніхто цього не бачив, а вона знає. Та надійде лист — і Лідка перестане плакати... На фронт утік Андрійко... Він, Димко, спохмурнів, коли дізнався, й сердито сказав: «Ну, дурень! Розчавлять де-небудь, як мишеня». — «Ти ще не надумай, як він... Мати ж тоді зовсім сама залишиться», — сказала чомусь Ганка. «Відчепись ти із своїми порадами! Я що, хіба зовсім йолоп?» — відповів він їй різко і грубо, але вона не образилась, вважаючи, що на її необдумані слова він так і повинен був відповісти... Погорів майже весь хліб у колгоспі, крім жита, яке вони пололи, погоріли майже всі трави, сіна колгосп заготував зовсім мало... На фронті розбили німців під Орлом і немовбито погнали їх, два дні тому взяли Харків, незабаром, мабуть, і Вінницю визволять. А тут, у колгоспі, важко, тепер ось іще худоба хворіє йдохне, а взимку, всі кажуть, буде ще важче... Так, усе це само собою зрозуміло, але за всім оцим є щось величезне й незрозуміле, якийсь інший смисл, великий і важливий, який поки що не відкривається. Але хоч і не відкривається, а вона вже до всіх подій і явищ ставиться не так легко й безтурботно, як раніше. Ось і Димко... Вона гадала, що він просто мовчазливий і похмурий від природи, а це, раптом відкрилося їй, не так. Він просто живе в якомусь своєму світі, куди нікого не пускає. Все про щось думає, все про щось розмишляє. Вона, Ганка, не раз помічала — дивиться він на щось, на хмари, приміром, і в очах у нього незрозуміло й що. Чи то радість, чи то туга, може, він і не на землі в цей час. А одного разу бачила вона, як він роздивлявся хлібний колосок. Це був звичайний житній колос, сухий і щуплий. Димко роздивлявся його з усіх

боків, то підносячи зовсім близько до очей, то відставляючи. «Що ти в ньому таке побачив?» — спитала вона. Він здригнувся, випустив колосок з рук, але тут-таки підняв його. «Чого лякаєш?» — «Я не лякаю, я тільки спитала». — «Спитала... — промовив він, якимось стомлено зітхнувши, вилуштив зерно на долоню, знову довго роздивлявся. — Ось ти думала коли-небудь, що це таке?» — «Ну хліб, хлібні зернятка, що ж тут незрозумілого?» — «Багато чого, — відповів він і зовсім по-дорослому додав, остаточно вразивши її: — По суті, через ці зернятка всі війни на землі виходили. І раніше які були, і оця ось, що зараз іде».

Того недавнього вечора, коли він показав їй кам'яного велетня, вона сказала: «Димко! Я ж тебе зовсім не знала, виявляється!» І це була правда, з кожним днем вона переконувалася в цьому дедалі більше.

* * *

До розвилки доріг, де росла стара корячківата сосна, вони дійшли мовчки, вже в сутінках. Димко постояв, прихилившись плечем до сосни, дивлячись на Звенигору. Кам'яний велетень був на місці, він безмовно дивився в темніюче небо. Мовби заспокоївшись, що він нікуди не подівся, Димко опустився на землю. Вона теж сіла.

— Від Сьомки листа нема й нема, — неголосно сказав він трохи згодом.

— Надійде ще, Димок.

Він ледь помітно, стримуючи себе, зітхнув і знову довго мовчав.

— Ходімо на село, Димко, вже ніч. А то Володька засичить: «Тиняється, скаже, біс вас знає де, полуночники...»

У Михайлівці школярі спали в просторому й теплому амбарі. Володимир Савельєв по-давньому був їхнім головним начальником. Він суворо стежив, щоб до ночі всі збиралися з карантинів, і, хоч дім його був поряд, теж спав в амбарі.

— Ти ніколи не думала, що ми помremo? — несподівано спитав Димко.

— Та ти... ти що?! — голосно й злякано скрикнувши, вона схопила його за плече й струсонула, мовби просячи отямитися. — Ди-имок?!

Він обережно зняв з плеча її руку, але не відпустив, тримав і тримав у своїх гарячих долонях, протягом літа зашкарублених від стебел осоту та сурепиці, яких довелося

повисмикувати на хлібних ланах неймовірну кількість, та від важких, мовби кам'яних косовищ і навильників. Ганка спробувала була забрати руку, але він тримав її міцно, й вона тільки дихала все частіше й сильніше.

— А я ось думаю все: народиться людина, ходить по землі, щось робить, а потім... потім її не стає на землі, вона зникає без сліду. А тут так само дерева ростуть, листям шумлять. І так само він, оцей кам'яний велетень, дивиться в небо. Вдень дивиться, вночі дивиться. В обличчя йому то сніг сиплеться, то дощ його мочить, а він все дивиться кудись, все дивиться...

— Ти ненормальний.

— Це правда, — зітхнув Димко, відпустив її руку. — А що мені робити?

Від такого запитання вона розгубилась.

— Я... не знаю, Димок, — сказала вона ледь чутно. — Тобі що, тяжко?

— Та ні. Прикро тільки, що люди вмирають.

— Від природи ж так, Димок, — спробувала вона в чомусь заперечити, а в чомусь підтримати його, хоч відчувала, що робить це невміло: — Все живе, а потім умирає. Не тільки люди. Дерев а ось, ліси, річки навіть... З географії ми вчили — стільки на землі висохлих русел...

— А треба, щоб не було смерті на землі, не було! — вперто сказав він.

— Ну, так же не буває! — скрикнула дівчина, мало не плачучи, й швидко стала на ноги. Але, постоявши мовчки, знову опустилася поруч нього. — А говориш ти хороше, Димок...

Він посміхнувся в темряві, вона цього не бачила, але відчувала. Їй схотілося раптом покласти голову йому на плече й мовчки посидіти так, та вона не зважилася. Не зважилася, але знала, що колись так і буде, і на душі в неї стало легко й світло.

— А зараз ось, цієї миті, про що ти думаєш? — спитала вона. — Тільки чесно.

— Зараз? А я не думаю зараз. Я ось дивлюсь на його кам'яне обличчя і в голові в мене... слова просто.

— Які слова?

— А ось:

«Де стрімчак стоїть камінний,
Богатир лежить билинний...»

— Це як? — нічого не зрозуміла вона.

— Що як?

— Це ж... вірш, чи що? — вона навіть стала перед ним навколішки.

— А я звідки знаю,— сказав він, схиливши голову. Голос у нього був грубуватий.— Ніякий це не вірш, так просто...

Вечірня імла повільно й нестримно розтікалася по всій поверхні землі, сутінки ставали дедалі густіші, дерева темніли й темніли.

— Ти... вірші вмієш складати, чи що? — ледь чутно, задихаючись спитала Ганка.

— Нічого не вмію,— мотнув він головою.— Ото ще вигадала! Ходімо додому.— Він підвівся й пішов, та ступивши кілька кроків, зупинився.— Прив'язла, а тепер ще й вигадала...

Однак він сказав їй неправду. Він умів, як вона висловилася «складати вірші». Слова якось самі собою виникали в нього в голові, вкладалися в рядки, і рядки ці легко римувався. Він виявив цю особливість у собі давно, та соромився, ба навіть боявся її, нікому про неї не розказував, а потай на випадкових клаптях паперу записував різні рядки та чотиривірші.

Одного вечора, коли працювали ще на прополці, він довго не міг заснути, лежав і слухав, як десь поблизу підпадьомкають перепели. Він обережно підвівся, вийшов із стодоли, постояв біля стінки. День був, як завжди, жаркий, а тепер на землю впала прохолода, в тій стороні, де були прибережні луки, здіймався білуватий туман, над Звенигорою займалися, проколюючи каламутне небо, перші зорі. «Спати пора, спати пора...» — все умовляли когось перепели, потім десь у кущах, неподалік від стодоли, пугкнув пугач, і перепілки одразу змовкли. Пахло холодною сосною. Димкові було чомусь сумно, він сів на порослу траву біля стінки стодоли, чекаючи ще чогось, ще якихось звуків умираючого дня. Але тепер було тихо, і йому раптом схотілося описати віршами цю тишу, цей вечір. В голові забринів перший рядок: «Холодне вечірнє повітря... Холодне вечірнє повітря...» Він намацав у кишені огризок олівця, якого завжди носив із собою, дістав давнього Сьомчиного листа й у півтемряві швидко, без будь-яких виправлень накладав на краю аркушика, де було вільне місце:

Стигне повітря надворі,
Вечір надходить до нас.
Сонце, розсипавши зорі,
В горах сховалося враз.

«Спать»,— перепілка звеліла,
Ухнула глухо сова,
І від роси побіліла
На луговинах трава ¹.

Написав це — і вразився: адже в нього, здається, ви-йшли вірші, справжні вірші! Перше слово «холодне» якимсь само собою замінилося на «стигне», і він відчув, що це краще і правильніше, повітря справді було не холодне, воно, нагріте за день, ще не холодне, а поволі стигне.

Тепер у нього є старий, пошарпаний блокнот, куди він записує всілякі слова й рядки, що спадають на думку; про цей блокнот ніхто не знає, й він ніколи в світі нікому про нього не скаже, навіть Ганці, яка безшумно йде збоку. І даремно він їй сьогодні сказав ці рядки, що дзвеніли весь вечір у нього в голові...

Коли вже підходили до Михайлівки, Ганка несподівано торкнула його за руку:

— Димок! А як це «в горах сховалося враз»? Так можна сказати?

— Ну... це, мабуть, правильно. Інших слів слід підшукати. Я знайду...

Він сказав це й зупинився, глянув на неї похмуро й недоброчливо.

— Що? — спитала вона винувато.

— Ти... я прошу, нікому нічого не кажи про це. Розумієш?

Вона зрозуміла, про що він просить і чому просить. І серйозно відповіла:

— Гаразд, Димок.

* * *

До Жовтневих свят, коли ліг перший білий сніжок, усім стало відомо, що директором Шантарського заводу призначено генерала Миронова Олександра Вікторовича, Наташиного батька. Його приїзду до Шантари чекали з дня на день.

¹ Тут і далі вірші Володимира Фірсова.

З дня смерті Нечаєва обов'язки директора виконував Хохлов, протягом трьох місяців з роботою освоївся чудово. А втім, «освоївся» — це навіть не те слово, нема чого було йому освоюватися, різні заводські служби, складне й громіздке виробництво було для нього, як вода для риби, і, попавши в цю стихію, він відчував у собі незвичайний приплив енергії, помолодшав навіть і збуджено заявив Кружиліну:

— Спасибі, Полікарпе Матвійовичу! Ну просто, знаєте, велике спасибі! Повернувши на завод, ви мене заново відродили з попелу, як кажуть... Сподіваюсь, ви розумієте, що я не про посаду кажу? Надто вже відповідальна робота, знаєте, не для мене. Я не народжений для цього. Працюючи в райвиконкомі, я старався, але усвідомлював завжди, що з мене був вам поганий помічник. І тут я старатимусь, поки не призначать нового директора...

Хохлов не хизувався, він говорив щиро. Кружилін це знав, та все одно слова Хохлова були йому неприємні, й він перепинив його тоді роздратовано:

— Та чого ти, як баба! «Не народжений», «не для мене»... Наче хтось спеціально народжується для керівної роботи! Отак от і визначається кимсь: ти — для такої роботи, а ти — для такої... Так?

— Але, Полікарпе Матвійовичу,— закліпав очима Хохлов.— Я ж, так би мовити, інакомовно...

— А я не інакомовно, а прямо кажу. Яку роботу, виходячи з наших здібностей, партія нам доручить, таку ми й повинні виконувати, віддаючи їй усі сили. І в райвиконкомі ти був хорошим помічником, і тут... Ти знаєш думку райкому і обкому. Ми рекомендували тебе на цій посаді затвердити. І кінчаймо розмову.

— Ну, пробачте, пробачте,— пробурмотів Хохлов.

І ось, незважаючи на думку райкому і обкому партії, на директора заводу призначено Миронова. Кружилін тепер пошкодував, що сказав ці різкі слова. Тепер виходило, що здібностями своїми Іван Іванович, сказати б, не доріс до такої посади, це його, звичайно, образить.

Та як же мало він знав все-таки цю людину, з радістю відзначив для себе Кружилін. Коли разом із Савчуком та виконуючим обов'язки голови райвиконкому Малигіним він прийшов у кабінет до Хохлова й повідомив про призначення Миронова, Іван Іванович за звичкою кілька разів від несподіванки кліпнув очима, і тут-таки вони в нього засвітилися тим чистим і ясним світлом, який нікому й

ніколи не вдавалося ще викликати штучно. Він схопився з місця, кинувся до дверей:

— Наташо, Наташо! Боже мій, іди сюди швидше!

— Слухаю, Іване Івановичу,— сказала вона, зайшовши.

— Твого батька призначено до нас. Директором.

Наташа стояла мовчки, тільки брови в неї ледь ворухнулися, мовби нахмурились. І вираз обличчя став звичайним.

— Чому ж ти не радієш? Твій же батько... Ти не розумієш?

— Ні, я зрозуміла, спасибі,— сказала вона неголосно й вийшла, щільно причинивши за собою двері.

І через таку Наташину поведінку, через той спокій, з яким вона зустріла повідомлення про призначення батька директором заводу, Хохлову стало якось незручно, він зніяковіло вимовив, незграбно повертаючись до столу:

— Просто дивно... Зовсім не зраділа.

— Може, вона вже раніше від нас знала про це? — сказав Кружилін. — Батько їй написав або подзвонив.

— Ні, він, знаєте, не написав їй жодного листа і жодного разу не подзвонив. І вона йому не дзвонила. В кожному разі, відколи я повернувся сюди. Вона сказала б мені, або я відчув би... З нею щось діється. Але спитати, розумієте... До того ж у неї чоловік пропав безвісти.

— Не з нею тільки, а з ними обома щось незрозуміле,— промовив Савчук. — Все-таки дивна така поведінка її батька.

* * *

Така поведінка генерала Миронова дивувала насамперед його дочку.

Після першої телефонної розмови навесні він обіцяв їй написати або подзвонити, але не дзвонив і не писав, не відповів на жоден з листів, у яких Наташа докладно розповідала про все їхнє з матір'ю життя після його арешту в тридцять сьомому, все, що сталося з нею після початку війни. Вона надсилала листи, й вони мовби поринали в невідомість. Не витримавши, вона ще раз попросила Федора Федоровича викликати наркопат. Розмова була така ж коротка й дивна, як і перша. Батько глухим, прокуреним голосом повідомив, що всі листи її він одержав, з боєм дізнався в подробицях про те, чого їй довелося зазнати, та про те, як загинула мати, спитав ще, як здо-

ров'я директора заводу, і знову пообіцяв подзвонити або написати, і знову не зробив ні того, ні того. І Наташа перестала йому писати і дзвонити. Тепер ось, дізнавшись, що батька призначено директором їхнього заводу, вона й справді аніскільки не зраділа, трохи лише здивувалася, але тут-таки про все мовби й забула. Хіба не однаково їй тепер, буде директором Хохлов чи її батько, в другому випадку вона просто піде з приймальної кудись на іншу роботу — і все. Хіба не однаково їй тепер, де працювати? Тепер все змінилося, день змішався з ніччю, бо «сержант Савельєв Семен Федорович під час боїв у районі населеного пункту Жерехово пропав безвісти», як їй лаконічно повідомили у відповідь на один з її розпачливих запитів, адресованих у військову частину, номер якої він проставляв на трикутниках з фронту. «Пропав безвісти... пропав безвісти,— день і ніч довбало в неї в голові.— Але не загинув же! Так би й написали, як пишуть іншим. Де ж він? Що з ним?! Сьомо, Сьомо, відгукнись, напиши... Ти живий, ти не можеш загинути й покинути мене та дочку твою самих, я жду, жду, жду!»

Вона чекала, а листи від нього більше не приходили. Перестали приходити вони й до Анни Михайлівни, його матері, яка жила тепер у колгоспі. Влітку й восени, залишивши дочку на бабусю Килину, Наташа кілька разів їздила до колгоспу, сподіваючись, що в Анни Михайлівни є які-небудь відомості про сина, або є вони в Агати — адже її чоловік і Семен воювали разом, в одному танку. Та листів не було. Іван Силантієвич у поодиноких тепер, як скаржилася його дружина, цидулочках чомусь навіть не згадував про Семена...

Після того як Наташа одержала з військової частини листа, в неї пропало молоко. Годувальницю в Шантарі знайти було неможливо. Бабка Килина все це мовби передбачала, місяців зо два тому ще змусила Наташу давати Леночці соску з жованого хліба.

— Та ви що? — заперечила була Наташа. — Це ж... і негігівнічно.

— Ну, гігієнічно там або ні, не знаю,— забуркотіла стара. — А корисно буде дитині, це вже повір. Хлібний сік та з материнською слиною — він на користь дитині. На селі отак споконвіку робили. Зате які парубки та дівки виростили! Молоко-бо в тебе ріденьке, їсти, вважай, нічого. Давай, дівко, ось нажуй в ганчірочку. Слиною й звірина дитя своє зализує, воно ж відомо.

У чомусь бабка її переконала, й Наташа розжувала шматочок хліба, загорнула в чистий клаптик. Але спочатку дочка соску з рота виштовхувала.

— Ач, яке дурне ще! — знов ласкаво пробурчала стара. — Ну, розберись, розберись. Та й коров'ячого молочка незабаром дамо. Годі з матері ссати, годі, велика вже, пожаліти її треба, матусю.

Дочка швидко од груді одвикла, з приємністю ссала хлібну жвачку та смоктала коров'яче молоко з пляшечки, на якій була натягнута резинова соска. Молоко щоранку приносив колишній чоловік Килини — Філат Філатович Козодоев.

Уперше Наташа побачила цього в'юнкого, вузькокого старого, коли він приплавив плоти з верхів'я Громотухи. Вона спеціально ходила на берег річки подивитися на нього. А тижнів через два він несподівано з'явився в хатині Килини, прийшов надвечір веселенький, п'яненийкий, скинувши поруділу на сонці кепочку, з порога мовив, наче проспівав:

— Здравстуй, Килинонько, давня журинонько...

Стара випросталася, стала біля столу, згорнула під грудьми руки.

— Опала тебе журина — день прожила та й вивелася.

— Правильно, — посміхнувся старий. — Від журини воша заводиться, а я цю комаху не полюблюю. Навідатися до тебе прийшов. Не проганяй, я зараз і сам підую...

З цими словами він ступив на середину кімнати, витяг з кишені пляшку з каламутною рідиною, поставив на стіл. Наташа подумала, що це самогон, нахмурилась, одвернулась до ліжка, на яке вкладала дочку.

— Ач, яка сувора твоя фатерщиця! — посміхнувся старий. І одінюючим оком оглядаючи стелю, стіни, маленькі віконця, ще раз посміхнувся. — І на березі отакими ж очима всього обдрипала, птаха-діваха... А я ось узяв та й сам прийшов. Дивись, який я інтересний. Га? Чого мовчиш? Відповідай.

— Чого причепився до дівки? — обірвала його стара, взяла, здивувавши тим Наташу, пляшку зі столу, сховала в шафу. — Іди собі! Лушці Кашкарисі повітки полагодив, я бачила.

— Ага; — кивнув старий. — Повітки полагодити річ нехитра. А от людину неможливо, ось що шкода. Сама-бо Лушка струхлявіла наскрізь, ніякий лагодильник її вже

до життя не поверне. А бувало — ох, гнулася дошка, та не ламалася.

— А ти й шкодуєш...

— Людини, Килинко, завжди шкода.

— Де живеш? У неї, в Кашкарихи, чи що?

— Ні. В іншій тут колишньої любаски поки що, — і старий знов п'яненко посміхнувся. — Вона й раніше не така сувора була.

— Іди, нам дитину треба вкладати, не бачиш?

— Ага, пішов... У тайгу ось треба, а Кружилін просить: підсоби, мовляв, ліс економніше розкроїти, а то наші не дощок, а дров напиляють. Ну, поки що залишуся, теж шкода...

Старий пішов, а Наташа, розігнувшись від ліжечка, спитала:

— Навіщо ви самогон у нього взяли?

— Який самогон? Від суглобів це. Він знає, що я му́чуся. А оце зілля всіляке він ловко робить. Інколи ось приносить.

— Добрий який...

— А що ж, він і добрий, — сухо сказала Килина, ображена на Наташу за її насмішкуватий тон. — Жодну з колишніх своїх любок не забуває. Одній повітку, другій паркан полагоди́ть... Він такий, Філат.

— Та я б на вашому місці на поріг його не пустила.

— Ох-хо-хо, донечко! — зітхнула стара жінка. — Кажуть: коли на поріг людей не пускати, то краще й самому за нього не ступати. А за своїм порогом увесь вік не проживеш. Життя навкруги своє йде, і, хоч-не-хоч, воно тебе прилаштує.

Ці нехитрі слова відкрили Наташі ще якийсь клаптик складного й незрозумілого людського буття. Вона вже не дивувалася, що через тиждень після своїх відвідин Філат Філатович привіз кошлатою конячиною купу дощок, обшпалював, різних обрізків, справді заходився лагодити пережнаний паркан навколо їхньої хатки, позабавив щілини в дровітні, лазив по покрівлі, віддирав там прогнилі шалівки, заміняв їх новими. Робив він усе це не питаючи, на свій розсуд, вранці мовчки з'являвся, увечері так само мовчки, не попрощавшись, ішов геть. З бабкою Килиною, може, коли й розмовляв про щось, але Наташа цього не чула й не бачила.

Тепер ось Філат Філатович носив щоранку молоко для Леночки, Наташа хотіла якось дати за нього гроші, але

старий, покрутивши в руках зібгані папірці, раптом посміхнувся.

— Гроші річ сурийозна. За них і дурість купити можна. І поклав гроші на стіл.

— Ви... пробачте,— злякано сказала Наташа, не дуже зрозумівши смисл слів старого, але злякавшись, що він тепер перестане молоко носити.

— А ти, дівчатко-пташатко, літай вище, та дивись нижче... Це корисніше буде.

Святковий день Сьомого листопада Наташа просиділа вдома, нікуди не виходила, слухала по радіо урочисті пісні та марші, повідомлення Радянського Інформбюро. Там, на війні, де загубився Семен, події відбувалися великі й радісні. Німців повністю оточили в Криму, наші війська перейшли Дніпро, ще позавчора увірвалися до Києва, а вчора цілком визволили його. Потім директор довго читав доповідь голови Державного комітету оборони на засіданні Московської Ради депутатів трудящих, присвяченому 26-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, в якій викладено було програму післявоєнного влаштування світу. Наташа розуміла, що треба радіти, а в серці була безмежна й невимовна туга: де Семен, що з ним?

Восьмого числа, тобто завтра, до Шантари приїжджає батько її. Але їй було байдуже, приїде він завтра, через місяць чи взагалі не приїде. Хохлов Іван Іванович ще вчора считав, чи поїде вона зустрічати батька сама чи разом з ними. «Ні сама, ні разом»,— відповіла вона йому. «Але... не можна ж так, Наташенько!» — скрикнув Іван Іванович, добра й славна людина, скрикнув благально, і їй стало шкода його. «Гаразд,— поступилася вона.— Але я... сама піду». — «Та це ж далеко пішки. Давайте разом в автобусі поїдемо». — «Ні, я сама!» — «Ну, гаразд, гаразд»,— сказав він поквавпно.

Слухаючи тепер ось доповідь Сталіна, вона думала, що йти їй зустрічати батька все-таки ні до чого, у їхніх взаєминах сталося щось незрозуміле, й не з її вини. І взагалі незрозуміло, навіщо він, батько її, приїжджає, навіщо ця доповідь по радіо, навіщо їй отой післявоєнний мир, навіщо тепер вона сама... сама-одна...

З цими думками вона й заснула пізньої ночі.

Проте вранці схопилася чуть світ, скинула ковдру, закричала:

— Бабусю? Чого ж ви лежите? Батько ж приїжджає!

Старенька, мовби чекала цього вигуку, негайно підхопилася з ліжка.

— І правильно, донечко! Батько ж, гріх не зустріти. Зараз я, миттю чайку тобі...

Потім Наташа, не бачачи дороги, бігла на станцію. Над землею ще стояв важкий ранковий присмерк. Він розсмоктувався повільно, сніг під ногами був ще брудно-сірий, він, розрізаючи тишу, пронизливо хрупотів, підганяючи її. «Не встигну... Спізнюсь!» — мелькало в голові.

На перон вона влетіла тієї миті, коли батько виходив з вагона. Тут було світло, перон освітлювано електричними лампочками на стовпах, та й ранковий присмерк майже розтанув. Наташа одразу впізнала батька. Він катастрофічно постарів, щоки стали драглистими, очі, раніше гострі й суворі, — Наташа завжди їх побоювалася, — були тепер злі, стомлені, тьмяні. Це вона роздивилася першої ж миті, коли, скрикнувши щосили: «Та-атку!», бігла до нього по перону. Від цього крику люди, що оточували батька, розступилися, батько обернувся на її голос, дивився, як вона біжить до нього. Підбігши, вона ткнулася головою в його білий дублений кожушок, заридала:

— Татку! Татку!..

— Здрастуй, дочко! Здрастуй, Наташо! — сказав він чотири слова тим прокуреним голосом, який вона двічі чула по телефону, і почав мовчки гладити її по тремтливих плечах.

Він так гладив її хвилину чи півтори, нічого більше не кажучи. А потім вона відчула, як він легенько намагається відтрити її од себе, відірвати заплакане обличчя од його грудей.

— Тепер ми з тобою поговоримо про все... про все, — сказав він, відступаючи на півкроку назад, злегка струснув за плечі, мовби просячи стояти тепер самостійно.

Тоді обернувся до зустрічаючих:

— Здрастуйте, товариші!

Він по черзі тиснув усім руки, слухав, як зустрічаючі називали себе, плечі його, обтягнені білим кожушком, горбатилися. «А колись були прямі й широкі», — відзначила Наташа, витираючи рукавичкою мокрі щоки. І відчула знову давню тугу, відчула, що народжується в ній дивна думка, що це зовсім не її батько, це хтось інший, віддалено на нього схожий.

Перестали надходити листи від Семена Савельєва, та ще раніше припинилися вони від Кир'яна Інютіна. Надходили-надходили — і наче відрізало. Настала зима, й по-давньому нічого — ані звісток від нього, ані похоронки. Писав, хоч і не часто, син Микола. Він був ще не на фронті, вчився у якійсь школі, у якій — не пояснював, тільки робив натики, що незабаром падатиме німцям на голову з неба «і відкручуватиме їм голови, як іржаві гайки з болтів».

— У десантні війська понав наш Колька, — догадалася Віра. — З літаків закидатимуть їх німцям у тил.

— Господи! — зітхала Анфіса. — В тил... чи не міг куди полегше потрапити!

— Війна ж... його не питали. А тим паче, коли доброволець... Сам заліз у пекло, Оникій каже.

Анфіса вперто, як Наташа Миронова, чекала листів від чоловіка, в душі її тяжкою й гострою брилою ворухився страх — діждеться скоріше похоронної. Та й Колька ось — що з ним буде? Вона зробилася тихою, маленькою й легкою, мов старенька бабуса, й щодня, тільки-но наближався час, коли вулицею проходить листоноша, поглядала у вікно, примічала її ще здаля, з калатаючим серцем стежила, як вона наближається із своєю майже порожньою брезентовою сумкою на боці. Сумка майже порожня, та чи багато треба місця, щоб умістити там її життя чи смерть? А листоноша, мовчазлива стара жінка у ватянику, підперзаному для тепла широким ремнем, заходячи то в один, то в другий дім, все наближалася, наближалася. Ось вона проминула дім Савельєвих — вона взагалі в нього давно не заходила, ось підійшла до її хвіртки. Зверне чи ні до дощатих воріть, зверне чи ні!

Листоноша, похмуро глянувши на їхні невеличкі вікна, інколи на ходу починала копатися в сумці. І Анфісине серце зупинялося — що дістає?! Коли трикутник, значить, нічого, від Миколи це, найпевніше, а може, нарешті, й від Кир'яна! А коли квадратний казенний конверт, то...

Але найчастіше листоноша нічого не діставала, проходила мимо.

Ночами Анфіса майже не спала, довго й тужливо слухала, як похропує на підлозі біля стінки Віра. І перед тим як забути на короткий час, щоразу тяжко й беззвучно плакала,

— Та годі тобі мучитися,— сказала їй одного разу вранці дочка.— Очі щоранку осоловілі, згниють незабаром. Гидко просто.

— Віро?! — від образи Анфісин голос осів, його було ледве чути.— Він же... батько твій!

— Та яке пуття скиглити? Хоч батько, хоч брат-сват... Допоможе це, чи що?

— Замовкни! — заверещала Анфіса і, страшна від безсонної ночі, ступила до дочки, стиснувши кулаки.

— О-он що? — посміхнулася Віра ущипливо.— А жили ж ви з ним наче як...

Анфіса дико, по-звіриному захрипіла, ще мить — і вона обрушила б на дочку кулаки, але та швидко відступила у глибину кімнати й одвернулася, не звертаючи більше уваги на матір.

Анфіса кілька днів не розмовляла з Вірою, а потім сказала їй з ненавистю:

— Сука ти. Росла, росла — й виросла. Правильно батько казав...

Віра на це тільки осміхнулася.

— Живеш ти з Оникієм цим, з Блізаровим, чи як? Дружину він прогнав, я чула.

— Потрібен він мені. Лантух з лайном,— відповіла вона рівним і спокійним голосом, анітрохи не зніяковівши від такого материного запитання.

— Чого ти лигаєшся з ним?

— Він на залізниці тепер працює, мене обіцяв туди влаштувати. До їдальні або в буфет.

— І — все?

— А що ж іще?!

Минули й Жовтневі свята, з якими Анфісу поздоровив син, відкривши їй свої якості, про які вона й не підозрювала або якось не думала про них. Лист надійшов саме напередодні свята. Микола після поздоровлень писав у ньому: «...Хіба фашистам поганим зрозуміти, мамо, який у нас народ, за яке життя він повстав битися двадцять шість років тому? За що прапори свої нашою кров'ю просочив? Коли б вони це розуміли, вони б збагнули, що нас їм зроду не подолати, і не поткнулися б. Та хіба я віддам їм нашу Звенигору, свою Громотуху й маленьку Громотушку? А дзуськи! Я завжди любив дивитися, як із-за стрімчаків Звенигори сходить сонце та як воно потім сідає, сідає й плаче, мовби йому неохота покидати землю. І допоки я живий, не дозволю, щоб на таку красу дивилася

фашистська німота, я краще здохну, але перед цим загризу, як звір, хоч одного німця. І ніхто їм не дозволить... А за тобою, мам, я скучаю... А батько наш що, не подав вістей? Передай уклін Лідці, квартирантці нашій, хоч я їй теж написав...»

Анфіса, прочитавши цього листа, розридалася від почуттів, що охопили її. Чи її це Колька, неохайний, хуліганистий і навіть, як вона вважала, пришелепенкуватий?! Чи не він у школі варив воду з учителів, зовсім недавно випускав на уроці всіляких пацюків?!

Листа цього Анфіса дочці не показала, боячись, що Вірка фиркне, що-небудь скаже таке, чим образить не її навіть, а Миколоньку...

«Миколонька...» Навіть у думках вона ніколи не називала так сина, і тепер, коли його ім'я саме так промайнуло в свідомості, вона знову заплакала, та вже не радісно, а тяжко й тужливо, караючись безжально й жорстоко.

Після свята почалися бурани й хуртовини, зима бралася дедалі дужче. Лідка й Майка прибігали з школи червоні, як помідори, довго ляскали руками об гарячі боки печі.

Десь у середині листопада Анфіса в належний час стояла біля вікна, дивилася на вулицю, чекаючи появи листоноші. І коли та з'явилася, в Анфісі звично захвилювалося серце. Підійшовши до хвіртки, листоноша дістала трикутник. «Слава богу...— відринула в Анфісі од грудей гаряча хвиля, залишивши свій теплий слід.— Від Миколоньки, мабуть. Мені чи Лідці?»

Лист був не до Лідки, а до неї. Він був не казенний. І не від сина Миколи. І не від чоловіка. І не з фронту. Він був від якоїсь невідомої їй Глафіри Дементіївни Пучкіної, з Новосибірська... «...І хоча чоловік твій без обох ніг, та живий же...— ворущачи побілілими губами, читала Анфіса, руки в неї тремтіли, й вона боялася, що порве зошитний аркуш.— Начальник госпіталю Андрій Петрович виклопотав йому місце в Будинку інвалідів, а Кир'ян, чоловік твій, звідти втік і тепер ось їздить поїздами, співає жалісливих пісень, йому подають, а він усе пропиває потім. Та як же це при живій дружині, сором же який! Інколи він, п'яний, приїжджає до нас на своїй каталці, а так валяється невідомо де, а зима ж, околиця від холоду. Я не знаю, яка ти там, Кир'ян, чоловік твій, каже, що велика ти погань, так він каже, і писати тобі нічого не велів, адреси не давав, та я в п'яного в нього вивідала.

І ось не стерпіла, описую тобі все чисто, жіноче ж у тебе серце, може, ворухнеться щось у ньому... Ворухнеться, то приїжджай, може, як знайдемо його або до нас він коли заявиться. А то візьме та й поїде з поїздом десь в інші краї, йому хіба що, їх багато тепер таких, окривджених війною, вони скрізь їздять, шукай тоді його, з жодним собакою не знайдеш...»

У Анфіси, тільки-но вона почала читати, підломилися ноги. Вона, не бачачи куди, опустилася й, дочитавши недовгого цього листа, підвестись не могла. Вона безтямно обвела очима кімнату, не помічаючи ні речей, ні вікон. Замість вікон були якісь розпливчаті білуваті плями, що до того ж хиталися й тремтіли, як великі сонячні відблиски.

— Нарешті-бо... Кир'ян! — простогнала вона, схоплюючися з місця.

Судорожно стискаючи в кулаці лист, вона кинулася до вішалки, почала замотувати хусткою голову, напинати на себе старий ватяник, все повторюючи й повторюючи:

— Нарешті-бо! Кир'ян... Кир'ян!

Розхристана, вибігла на мороз, у холод, подалася до бібліотеки. І ввірвалася туди ще більше ошаленіла, розгублена, закричавши з порога:

— Мені треба їхати! Мені треба їхати! Відпустіть мене...

— Що з вами, Анфісо? — спитала завідувача бібліотекою Поліна Сергіївна Поліпова. — Заспокойтесь. Як це їхати? Куди?

— До Новосибірська! Кир'ян... ось! — вона ткнула їй листа.

Поліна Сергіївна чогось нездужала останнім часом. Вона мерзла й скаржилася на головний біль. Затопивши з вечора обидві печі в бібліотеці, Анфіса топила їх майже всю ніч, а сама тим часом мила підлоги, протирала стелажі. Увесь день у бібліотеці, незважаючи на те, що двері часто відчинялися, пускаючи й випускаючи відвідувачів, було тепло, але завідувача все одно сиділа в товстому светрі, з шерстяною шаллю на плечах. Ця шаль і зараз була на ній, вона поправила її, оглянула з обох боків лист, потім посадовила Анфісу на диван, дала їй попити з склянки й тільки після цього почала читати.

— Боже мій! — дочитавши й опускаючи руку з листом на коліна, скрикнула вона.

— Ага,— радісно відгукнулася Анфіса, зрозумівши її вигук.— Це дарма, що без ніг, головне, що живий. Таке щастя! Відпустіть!

— Але ж це не просто тепер — поїхати кудись. Це довго оформляти треба, наскільки я знаю. Щоб купити квиток, спочатку треба, здається, одержати в міліції пропуск на проїзд.

— А ви допоможіть, допоможіть! Він же... тут написано, може...

Поліпова, кутаючись у шаль, трохи помовчала.

— Звичайно, Анфісо, я спробую... Я сьогодні ж попрошу Малигіна. А гроші на дорогу у вас є?

— Ой, та невже не розживусь!

Усього цього Анфіса в деталях не пам'ятала. Вона отямилася лише в тісному, туго набитому людьми вагоні, поїзд кудись ішов, в руках у неї був маленький клуночок, зібраний, здається, квартиранткою Бертою Яківною. Атож, це вона, пригадала Анфіса, зав'язала їй щось на дорогу. А завідувача бібліотекою Поліна Сергіївна Поліпова, дружина колишнього районного начальника, сама ходила з нею до міліції, потім на станцію купувати квиток. Мовчазлива вона все якось, холодна й байдужа, як здавалося завжди Анфісі, а диви-но, добра, он як відізналася! Вірка базікала глузливо — з Малигіним, мовляв, живе, котрий працює тепер на місці її чоловіка. Ну що ж, то її справа, головне, що добра, допомогла, й тепер ось вона, Анфіса, незабаром приїде до Новосибірська. Тільки б Кир'ян не виїхав кудись із тих місць, тільки б не зник...

* * *

Кир'ян нікуди не зник, нікуди не встиг виїхати, Анфіса знайшла його на станції Інській, розташованій під саміським містом.

— Там, в Інській, його треба день і ніч чекати... там у таких... вагонних жебраків збірне місце,— сказала дочка тієї старої, Глафіри Дементіївни, яка написала Анфісі листа.— Поїздять та й повертаються туди. Певне, бражку та й горілку там дістають, і сплять десь. Я так гадаю — малину хтось держить там. Гайда, я вже підсоблю тобі розшукати, гаразд.

— Спасибі, Надійко! — крізь сльози скрикнула Анфіса.

Станція Інська — велике селище, будинки в ньому майже всі дерев'яні, одноповерхові, почорнілі від часу та від морозів, вокзальчик невеличкий, мурований, схожий на довгий сарай, з брудним і смердючим буфетом. На липких

столах з ранку до вечора сьорбали залізничники — стрілочники, слюсарі, кондуктори, колійні робітники — нізчимні борщі, що їх видавали по карточках. Часто за цими ж столами сиділи люди з тих, кого Надія називала «вагонними жебраками»; їх одразу можна було відрізнити — у того не було руки, в того — ноги, шинелі й тужурки на них подерті, зім'яті, брудні, і, найголовніше, — вони завжди були п'яні.

Поїздів через Іньську проходило багато, над станцією день і ніч стояв паровозний дим, вугільна сажа зверху сипалася цілу добу, сніг тут ніколи не був білим.

Ніякої малини Анфіса й Надія тут не знайшли, хоча, можливо, вона й справді існувала. Кир'ян серед п'яничок у буфеті не з'являвся.

Анфіса протягом кількох цих днів почорніла й схудла до кісток. Вона буквально день і ніч блукала по станції, зазірала в будь-яку дірку, в будь-який закуток, зустрічала кожний пасажирський поїзд і, поки він стояв, пробігала через усі вагони, нишпорил очима по всіх полицях, тамбурах, зазірала навіть у туалети. Провідників, міліціонерів, кондукторів, станційних робітників розпитувала про безногого інваліда на дощаний-каталці, та марно.

— А багато їх тепер, усяких, на котках, на милицях, — відповідали їй звичайно. — Хіба ми знаємо, який твій.

— Не знайдемо... — схлипувала Анфіса. — Господи...

— Не скигли ти! — кінець кінцем гримнула на неї Надія, молода й вродлива жінка, в якої чоловік загинув ще в сорок першому. — Тебе хитає, давай-но вже по черзі тут чергувати, чи що. Іди до нас додому. Виспись хоча б, а завтра я поїду.

— Ти що?! — обернулася до неї Анфіса, як до верога. — Сама йди! Ой, пробач ти мені, Надієчко... Ти їдь, змучилася зі мною, а я... мені не можна...

— Ну гаразд. Я вранці приїду.

Ночі Анфіса проводила на жорсткому, давно не фарбованому дерев'яному диванчику в чекальному залі, але майже ніколи не лягала на нього, а сиділа, й безвідривно дивилася на топку круглої чавунної пічки, отак, з відкритими очима, й дрімала, схоплюючись від шуму кожного прибулого поїзда. І станційна міліція, і чергові по вокзалу, і прибиральниці приміщення давно її знали, не турбували. Прибиральниця, сивоволоса, простакувата жінка, разів зо два казала:

— Ну, хоч гайда до мене, поспи, я тут поряд живу. З'явиться котрий з безногих, ось міліція або черговий його затримують і одразу повідомлять.

— Ну, ні! — вперто твердила Анфіса. — Вони зміняться або ще щось, а він і промайне...

— Тьху, ти, окаянна! — лайнулася жінка. — Упадеш тут, та й сама дуба віржеш. Ти ж ненормальна вже.

— Ні, — відповідала й на це Анфіса.

Одного ранку мороз аж надто тріщав. Анфіса, просидівши всю ніч на своєму диванчику в забутті, дивилася, як палахкотить за круглими дірками пічних дверцят вогонь. Було це вже через тиждень після початку розшуків. Грюкнули двері, і зайшла Надія, яка повернулася з міста. Вона нічого не спитала, бо й так все було ясно, вийняла з сумки замотану в ганчірку миску, ложку та шматок чорного хліба,

— Попоїж. Каша вівсяна з конопляним маслом...

Анфіса тупо подивилася на Надію, відчула прісний запах гарячої каші, судорожно проковтнула голодну слину, взяла ложку, зачерпнула й понесла до рота. В цей час пролунав гуркіт поїзда. Вона кинула ложку разом з кашею, миттю підхопилася на перон, оповитий морозним туманом, крізь який ледь пробивалося перше сонячне проміння.

Підійшов поїзд. Повалили з нього люди. В Анфісі тепер була своя система — вона не металася, як раніше, вздовж поїзда, а стояла біля першого вагона, пронизувала поглядом увесь состав уздовж, стежачи, чи не з'явиться з котрогось вагона інвалід на каталці. Він не з'являвся, од состава відходили останні пасажери, що зійшли на цій станції. Анфіса, як завжди, хотіла перевірити тепер кожний вагон. Та тільки-но взялася за дерев'яний поручень, щоб піднятися в тамбур, як з третього від неї вагона вийшла якась жінка з квадратною дошкою під пахвою. «Каталка!» обпекло Анфісу. Серце в неї шалено закалатало.

З вагона на землю сплигнули ще двоє чоловіків, заходилися допомагати третьому знімати на землю якусь людину.

«Він! Безногий... Кир'ян, хто ж іще?!» — молотило в неї в мозку, але крикнути вона нічого не могла, голос пропав, і ті незначні сили, що залишалися ще в неї, зникли. Вона не сплигнула з підніжки, а сповзла з неї по поручню, щоб не впасти, прихилилася плечем до запусеної інешм стінки вагона. Стояла так і дивилася, як жінка та двоє чоловіків метушаться навколо безногого інваліда, садовлять його на каталку. У голові їй від запусеного інешм вагона бив жар,

і вся вона сповнилася обпікаючим болем. Анфіса по-давньому не розрізняла: Кир'ян там, отой безногий, чи не Кир'ян, але була певна, що це він, ніхто інший це бути не міг. І, відштовхнувшись од вагона, дико, на всю станцію, закричала:

— Кир'я-а-ав!

Підбігаючи потім до нього, вона вже бачила, що це він. На крик її він обернув обросле, брудне, давно не мите обличчя, товсті пошерхлі губи його перекошилися, в глибоких запалих очах плескався, дедалі більше розгоряючись, смертельний переляк, немовби до нього не дружина наближалася, а смерть.

— Рідний!! — видихнула вона і впала перед ним, тикаючись головою в брудні, холодні дошки перону, в те місце, де в нього мали бути коліна.

— Анфіс... Анфіс... — пробурмотів Кир'ян хрипло й п'яно. І, забувши свої дерев'яні колодки, якими він, пересуваючись, відштовхувався од землі, голими руками вперся в слизькі дошки, підкотився до неї впритул, узяв у долоні її розкошлану голову.

— Я тебе знайшла... Я тебе все одно знайшла! — ковтаючи цілими жменями сльози, хрипіла вона.

І глибокі, худі очниці його були, здавалося, до країв переповнені слізьми. Він великими тремтливими долонями гладив дружині голову, мовби м'яв і м'яв її, й без кінця-краю повторював одне й те саме:

— Анфіс... Анфіс... Анфіс...

Надія, дочка старої госпітальної санітарки, стояла трохи осторонь, змахувала з щік сльози. Безмовно дивилися на цю людську трагедію воєнних років жінка та троє чоловіків, які допомагали Кир'янові зійти на землю, провідниці та пасажирки сусідніх вагонів, випадкові перехожі. У кожного з них у цей тяжкий час були свої турботи, свої справи, а може, як у Надії, і своє тяжке лихо, але вони, забувши про нього, стояли й дивилися приголомшені.

* * *

У тому тяжкому сорок трьетьому, як і півтора року раніше або пізніше, лихо тяжке ходило по нашій землі сягнистим кроком, сіяло своє чорне насіння ясно і щедро. Не першою була трагедія Кир'яна й Анфіси й не останньою, що сталася в селі Михайлівці тринадцятого грудня, в

понеділок, раннього морозного ранку, коли не зійшло ще сонце.

Цього ранку Агата підвелася вдосвіта, розпалила піч, скип'ятила чавунець води, кинула туди кілька ледь обчищених, аби лиш зшкребти грязюку, картоплин, жменю просяного борошна та крихітний шматочок сала. Коли юшка зварилася, вона обережно відгорнула з сина латану ковдру.

— Синку...

Володька підхопився одразу, звично подивився на глухо заморожені, білуваті від тьмяного світла лампи, схожі на більма віконця, потім на тельнякаючі ходики, сказав:

— Чого пізно розбудила? Доки сонце зійде, треба було б уже разочок обернутися.

— Шоста година лише. Давай спідай. Версти дві туди, не більше, до полудня двічі встигнемо, а там коненята спочинуть, та й ще раз поїдемо.

На відстані цих двох кілометрів од Михайлівки, неподалік від забитого дошками стану колишньої другої бригади, поміж двох березових кілків, стояв невеличкий стіжок сіна, останній з тих небагатьох стіжків, які вдалося поставити на спалених сонцем сіножатях. Луки та лісові галявини вишкребли по травинці, кормів заготували майже нічого, а чималу кількість худоби від лютого ящуру вберегти все ж пощастило. Тягнеться поки що грудень, а корів годувати вже нічим, — є ще трошки солом'яної потерті та оцей ось стіжок. І по всій окрузі лютувало безкорм'я, поповзли чутки про крадіж сіна, і Назаров наказав цей стіжок вивезти од гріха на ферму, відрядивши для цього Агату з сином та двох коней.

Похлюпавшись з рукомийника над тазом, Володька, перше ніж сісти до столу, взяв шкільну сумку Даринки, пошиту Агатою з мішковици, дістав зошит, погортав зо-середжено, глянув скося в куток, де під старим кожухом спала його восьмирічна сестричка, стримано, як дорослий, посміхнувся, мовив схвально:

— Шельмочка. Жодної двійки нема. Все четвірки та п'ятірки.

Даринка, розкинувши по подушці тоненькі кіски, спала, як усі діти на світанку, глибоко й солодко, її не могли розбудити ні голоси, ні лункі кроки, ні грюкання дверей, і Володька розумів це, але говорив стиха, до столу про-йшов обережно й нечутно.

Єдиний шматочок сала Агата поклала в миску синові,

той, схилившись над нею, сьорбав нізчимне вариво неквапливо й мовчки, увесь час відгрібаючи цей шматочок набік. Висьорбавши, він одклав ложку, а сіруватий кусник сала залишився на дні миски, біліючи там.

— Ти чого, синку? — кивнула Агата на цей кусник. — Їж.

— Ні, то Даринці. Їй учитися.

Агата нічого більше не стала говорити, опустила очі в свою миску, щоб син не побачив у них набіглої мокроты. Вона давно соромилася його як старшого в їхній сім'ї.

За кілька хвилин обоє вони були на стайні, запрягли коней у гринджоли. Агата підійшла до корівника, з-під зачинених воріт якого пробивалася вузька блякла смужка світла від ліхтаря.

— Антоніно, ти, чи що? — гукнула Агата, прочинивши ворота. — Вийди на часину.

«На часину», — означало не набагато, на хвилинку, так говорили в Михайлівці, і в Шантарі, і скрізь навколо. Антоніна взимку не куховарила, нікому й нічого було варити, вона, як і всі колгоспники, жила взимку в Михайлівці, працювала в оборі.

— Ну чого? — спитала вона, вийшовши з лопатою в руках, якою згрібала в корівнику гній. — Як ночували, тітко Агато?

— Здрастуй, Тоню. Ми ось поїхали, ти розбуди Даринку до школи.

— А гаразд, — сказала Антоніна, подивилася на Володьку, який стовбичив у темряві біля саней. — Я збігаю, розбуджу.

Коли вони виїхали за село, ніч стояла ще глуна, на чорному небі безмовно горіли зорі, теж, як дерева й кущі, мовби запушені інеєм і мовби саме з них на землю обсіпалася блискотлива паморозь.

Було холодно й глухо в цей ранній час, непроникна тиша стояла над Михайлівкою, над Звенигорою, над заporошеними снігом полями й перелісками.

Агата й син її їхали в перших санях, вона, тримаючи в руках віжки, сиділа на голому дощаному днищі, підібгавши під себе ноги. Володимир лежав поряд, вкритий старим кожухом. Друга конячина звично бігла слідом.

— Ти подрімав би, синку. До-оки ще доїдемо... — сказала Агата, подивившись на сина.

Володька не відгукнувся на це, а за якийсь час сказав:

— А що, мам, добре було б, якби Даринка в учені люди вийшла? Он як вона вчиться! В агрономи б, а то у ветеринари, ще краще.

— Еге ж... Це добре було б,— неголосно відповіла Агата уриваним голосом.

— Батько приїде — ми її довчимо.

— Приїде, синку, дай боже.

— Лікарі, мам, тепер знаєш які! Вони його вилікують.

— Дай боже,— ще раз сказала Агата.

Після того листа, якого Агата показала Анні на гармані, Іван прислав ще два-три, а потім листування припинилося. Всю другу половину вересня, увесь жовтень і листопад листів не було. Агатине серце все леденіло, а коли випав сніг, і зовсім зупинилося, наче його снігом цим засипало й заморозило. «Ось і Ваня! Ось і Ваня...» — мов цвяхом довбала їй у мозок одна й та ж страшна думка. Вона почала чорніти й корчитися, як брезент на вогні. Лише наприкінці листопада була нарешті від нього звістка, надійшов звичайний трикутник. Агата, ще не читаючи листа, заревла на всю Михайлівку з радощів. А потім ще раз заревла з переляку, не одразу й збагнувши, що найстрашніше вже позаду. Лист було написано незвично корявими рядками. Іван повідомляв, що в середині вересня його під містом Брянськом, коли вони вибивали звідти німців, було «трошки поранено в праву руку, осколком зрізало на ній кілька пальців, пришити чужі тепер не можна, доведеться без них тепер махати рукою...».

— Про Семена... є що?! — влетіла в дім Анна, дізнавшись про листа.

— Про Семена? Ні-і,— відповіла Агата, думаючи про своє. І завила, схлипуючи: — Без них тепер махати... Господи, не так же все! Не тільки пальці! Важче його поранено... Ось і рядки криві, олівця не може тримати!

— Ну чого реवेश? — осадила її Анна.— Живий же. Приїде незабаром... Ось... «незабаром комісують». Ти радій, дурна, а вона ревети...

Справді, Іван писав, що «незабаром комісують мене, значить, непридатний тепер для війни. Ось підлікуюсь іще трохи в госпіталі, вилікують остаточно тобто, не пізніше Нового року, сказали мені, й випишуть, приїду я до вас, мої рідні...» А про Семена — жодного слова, наче ніколи він з ним не воював, ніколи не знав, ніде не зустрічав цієї людини, небожа свого.

Про Семена він написав кілька рядків нарешті в наступ-

ному листі, одержаному два дні тому. Рядки були скупі й незрозумілі, а через те ще страшніші. «Там Анна бідкається, звісно, що я про Семена мовчу. А що писати? Загубився він од мене під час одного бою. Де він, я зараз не знаю. Коли приїду, то розкажу, як це вийшло. Ти Анню заспокой, мертвого я Сьомку не бачив, значить, він може бути живий цілком...»

Коли Агата дала Анні цього листа, та прочитала рядки про сина свого мовчки, мовчки ж підвелась і побрела до дверей.

— Ти, Анно, сама б написала Іванові... Опиши, мовляв, докладно, що та як,— порадила Агата, не знаючи, що їй сказати.— Ось адреса цього госпіталю, де Іван...

— Та що писати? — відгукнулася Анна од дверей з нездоровою усмішкою.— І так усе ясно...

Про все це невесело згадала Агата, слухаючи, як порипує під полозками мерзлий сніг. Думала про Івана свого: «Та невже повернеться, сердешний... Скоріше б...» І крізь радість сподівання, що жила в усьому тілі, просочувалася звідкілясь тривога: «А що, як скоїться щось, і знов... Доля-бо в нього така — першої-ліпшої миті візьме та й знову закрутить?!»

Від цієї нової можливої несправедливості до Івана, яку Агата звично ніяк уже не могла виключити, серце її нило й обливалося тупим болем.

Так само було темно, коли наближались до березових перелісків, серед яких стояв стіжок. Снігу тут намело не багато. Агата це знала, дорогу до стіжка торувати майже не треба, раділа вона. Хіба що проїхати туди з шляху разочок та назад — і все. А коли так, може, вистачить часу до обіду не раз, а два поїхати по сіно, чотирма возами вони вивезуть половину стіжка, а по обіді вивезуть і решту.

І раптом вона, замість того, щоб звернути з дороги до стіжка, зупинила коня, вискочила з савей з криком:

— Синку-у!

— Що? — підхопився й Володька.

— Дорога-бо до стіжка, поглянь!

Справді, санный слід до стогу був уже кимсь уторований, видно було, що туди їздили вже не раз і вивозили звідти сіно,— сніг був засипаний сінною потертю, темна стрічка по білій землі йшла в морок, зникала між перелісками.

— Наше сіно... вкрали! — задихнулася Агата.— Сьогодні вночі... Господи!

Вона стрибнула в сани, стьобнула конячину, погнала її між перелісками по чіємусь санному сліду. Володька кинувся до других саней, заспішив слідом.

Ще здаля вони побачили, що стіжок наполовину розкиданий, біля нього чорніло двоє навантажених саней, а треті якісь люди квапливо накладали.

— Паразити-и! — здаля ще закричала Агата пронизливо, настьобуючи конячину. — Злодюги кляті!

— Мамо! Мамо-о! — кричав ззаду Володимир злякано. — Не лізь до них, не лізь!

Він був хлопчисько літами, але, дорослий розумом, він розумів, чим у цей тяжкий час безкорм'я може закінчитися така ось зустріч з нічними злодіями колгоспного сіна. Він зупинив був коня, але, побачивши, що мати все поганяє свого з криком, теж смикнув віжки.

Почувши крики, люди, які стовбичили біля стогу, припинили свою роботу, заметушилися були, потім завмерли. Їх було троє, один, як роздивилася Агата, під'їхавши майже впритул, бородатий і широкоплечий, двоє інших щуплі, один вищий, другий нижчий, теж волосаті й немолоді. Від усіх ішла пара, всі були мокрі. Щоб легше було працювати, вони поскидали кожущки, що валялися чорним лахміттям на снігу.

— Ви що надумали, паразити?! — вихопивши з саней вила, кинулася на них Агата. — Хто такі? Заколю-у!

— Мам! — крикнув Володька, зупинив біля неї коня.

— Скачи на село, синку, по людей.

— До людей далеко, — зловісно посміхнувся бородатий.

— Хто такі, питаю?! — кричала Агата, тримаючи вила напереваги. — Стривай, та я тебе пригадую, бородатий дияволе! Чи не климівський ти спекулянт? Усе в Шантарі молоком та маслом торгуєш?.. О-он хто! Скачи, синку!

Але скакати на село Володі треба було раніше, тільки-но вони побачили злодіїв. Та в гарячці ні Агата, ні Володька цього не зміркували. І признаватися, що вона впізнала бородатого, не слід було. В цьому разі, можливо, все й обійшлося б. Поскидали б злодії накладене вже сіно, пообрубували б, щоб не надумали гнатися, голоблі в їхніх гринджол та й повтікали б. Але тепер справа набрала зовсім іншого обороту, цим трьом, якщо залишаться в живих свідки, загрожувало багато років тюрми. І тому один з них, котрий молодший і вищий на зріст, тільки-но Володька почав завертати коня, метнувся до нього, двома

стрибками досяг саней, схопив хлопця за комір і викинув його в сніг, прохрипівши:

— Щеня!

— Не займай хлопця, пес! — дико скрикнула Агата, обернувшись до сина, і в цей час низькорослий, у якого в руках теж були вила, замахнувся ними, вдарив Агату по голові. Вона застогнала й, похитуючись, упала. Ступивши до неї ближче, низькорослий глянув на бородатого. Той лише кивнув головою й погладив бороду, мовби згрібаючи з неї крижані бурульки. Низькорослий повільно підніс вила і з хрипом опустив їх, встромляючи Агаті в груди.

— Ма-мо! — смертельним криком закричав Володька.

Крик ще плавав у чорному морозному повітрі, коли бородатий знову, нервово погладивши бороду, кивнув високому.

— А це щеня — твоє вже, сипку... Щоб порівну вам обом.

* * *

Полікарп Матвійович Кружилін приїхав у Михайлівку до схід сонця. Мідно-червоне, велике, воно підіймалося над землею важко й повільно, проміння його заграло на білих снігах, кожен кристал снігу, прохромлений наскрізь, засвітився й заспівав мовби про вічне й нескінченне життя на землі.

Приїхав він сюди до Панкрата Назарова просто так, без діла. Можливо, діло й було, та його не легко пояснити, коли б це знадобилося комусь. По району гуляло безкорм'я. Щодоби десятками падала уціліла восени від ящуру худоба. Люди голодували, і хоч не вмирали голодною смертю, та, коли б сталося таке, ніхто не здивувався б. Тяжко було Кружиліну. Він відповідав однаково і за життя людей, і за збереження худоби, і за готування до майбутньої весняної сівби, і за всі інші справи, великі й маленькі. І він приїхав до давнього свого друга подивитися, як же він переживає тяжкий цей час, що він думає про нього, і, може, чогось повчитися в старого голови, набратися хоч трохи нових сил.

Він приїхав повчитися й набратися сил, а старий Панкрат одразу ж приголомшив його:

— Слава тобі боже, незабаром скину з себе це ярмо головування.

— Це... як же? — сторонів Кружилін.

— Іван Савельєв незабаром приїжджає. Ось його на голову й виберемо. Нехай він ще посьорбас. А в мене вже сил нема, вичерпався.

— Ловко це ти.

— Заперечуватимеш, чи як?

— Заперечуватиму, — помовчавши, сказав Кружилін.

— Ну, й даремно, — похмуро огризнувся Назаров.

Вони сиділи за столом після сніданку, дружина його, Катерина Юхимівна, мовчки прибирала зі столу нехитрий посуд. Кружилін курив, а Назаров, сьогодні не кашляючи, просто сидів, задуманий, поглядав час від часу у вікно, з якого видно було обору. Сонце, що трохи вже зійшло, осявало блаженські будівлі, синьо відсвічували завалені снігом товсті солом'яні, ще не згодовані худобі, покрівлі корівника та стайні. Падежу худоби в Назарова поки що не було.

— Ятри їх, чого вони там копаються? Один раз уже повинні були б приїхати, — промовив Назаров, підійшов до вікна, глянув кудись за корівник.

— Хто?

— Та Савельєви, Агатку з сином вирядив сіно возити. Стіжок сінця у нас іще про чорний день зберігся. Останній.

— А зараз ще не найчорніші дні, вважаєш?

— А що вважати? В Оврама очі дивляться прямо, а Фоба завжди заглядає збоку, — посміхнувся Назаров. — Коли б воно в січні весна вже починалася...

Цими небагатьма звичайними словами Назаров безжально обнажив те суворе й тяжке, що зазнавав народ і чого мав зазнати ще. Це було ясно всім і йому, Кружиліну, в першу чергу, і зараз він зрозумів, що приїхав сюди, власне, того, щоб зайвий раз не в одиночку, а разом з другом відчутти тягар сьогоднішніх днів і ще суворіших грядущих, а таке завжди надавало йому нових сил.

— Німець, значить, знову на Київ пре? — несподівано спитав Назаров, все дивлячись у вікно.

— На Київ, — коротко відізвався Кружилін, думаючи ще про своє.

— Та-ак... Ніколи я не був у цьому Києві, — сказав чомусь Назаров. — Ось з історії навчають дітей, у Києві Русь зачиналася, так?

— Еге ж... Там; — кивнув Кружилін, не розуміючи, чого Назаров заговорив про це.

— То, може, німці і втовкмачили собі — там зачалася,

там і кінчиться? Тому так і лізуть у котрий раз на це місто...

Самому Кружиліну таке ніколи на думку не спадало, і його вразило те, що сказав Назаров: адже цілком могла ця божевільна ідея цвяшком сидіти в довбешці якого-небудь фашистського ідеолога або теоретика! Цілком. Вони, німці, люблять усілякі символи. І він сказав:

— Можливо...

— Тільки ж Русь тепер — вона он яка! — вів далі Назаров. — І тут, у нас, Русь, у сусідньому з нами Казахстані, в Грузії, у Вірменії... В усіх республіках у смислі, га?

— У цьому розумінні — так.

— У Громотуху ген Громотушка впадає, інші численні річки та струмочки вливаються. Тому вона й не мілів... І в тебе вона, і в мене Русь. В українцях, у татарах, в усіх... Хіба ж усе це може кінчитися? Оце їм зрозуміти б, людоджерам.

— Якби Гітлер це розумів, він ніколи б проти Радянського Союзу війну не почав.

— Звичайно. Дурень він, коли подумати... — І Назаров зітхнув, мовби шкідуючи, що Гітлер дурень. — Скільки лиха людям завдав, ріки людської крові випустив... Кир'ян Інкютін, я чув, повернувся?

— Атож. Без обох ніг. Під пах відрізали. Заходив я до них. Анфіса з радощів просто зацімила й ніяк не отямиться. Не знає, куди його й посадити.

— Ти гляди-но! — здивувався Назаров. — Ось і збагни їх, бабів!

— Атож. Та радість радістю, а жити ж їм якось треба. Може, ти, Панкрате, їх у колгосп до себе візьмеш? Тут Кир'ян швидше до чогось пристосується.

— Візьму, — одразу ж погодився Назаров. — Чого ж, не дамо пропасти, лимарюватиме в нас, приміром, навчимо. Нехитра річ. Або ще чого. Це ти правильно, тут йому краще буде.

З цими словами Назаров відійшов од вікна, сів на своє місце. Помовчавши трохи, повернувся до попереднього:

— І в цьому Кир'яні Русь, і в Савельєві Іванові... Даремно, даремно ти заперечуватимеш, щоб його на голову. Добрий і славний чоловіча. Після громадянської він своє відсидів правильно, і це він розуміє, не ображається. А все інше даремно хлебтав.

— Рано про це говорити зараз, Панкрате Григоровичу.

— Ну, нехай рано, я не заперечую,— погодився Назаров.— А на майбутнє все ж таки зваж... Я від Івана теж листа одержав. Праву руку йому відрізали.

— Руку?! — скрикнув Кружилін з болем.

— До ліктя...— І посміхнувся гірко: — Інютіну обидві ноги під пах, а йому руку тільки — пощастило... Агатка, жінка його, ще не знає. «Ти,— просить він у листі,— підготуй її якось, їй я поки що про пальці тільки повідомив, не пишу поки що всього, жалію...» Він жаліє її, а я, значить, повинен... І як це я повинен її підготувати?

Кружилін, викуривши самокрутку, роздавив недокурок в металевому емальованому блюдці, яке Катерина Юхимівна ставила на столі замість попільнички. Сама вона пішла, в домі нікого, крім них, тепер не було. Назаров подивився, як давить Кружилін недокурок, і раптом посміхнувся.

— А що там нагороди наші? Ти списки вимагав. Коли прийдуть?

— Розумієш, Григоровичу, таке діло тут, не вийшло нічого з нагородами в нас поки що. Не зрозуміли нас там...

Старий голова ще раз посміхнувся, хотів спитати: «Де це там?» — але не встиг, бо на ганку загриміло, грюкнули в снігах двері, потім розчахнулися й двері до кімнати, через поріг переступила, перевалилася дружина Назарова, дика й страшна, ухопилася, щоб не впасти, за ріг печі.

— Панкра-ате!

Назаров і Кружилін посхоплювалися.

— Агату... Агату-бо! Сіно крали... Вилами закололи! І хлопця...

— Ти що-о?! Ти що! — заревів Панкрат, підскочив до дружини, затряс її.— Хто сказав? Де-е?

— Там... На вулиці.

Назаров відкинув дружину геть, мовби вона, непотрібна тепер, стояла в нього на путі, схопив з цвяха шапку, кожухок. Кружилін теж кинувся до вішалки.

Перше, що вони побачили й почули, коли вискочили на ганок,— засніженою вулицею з лементом і криком бігли кудись напівроздягнені жінки. Кружилін і Назаров мовчки кинулися туди ж.

За хвилину вони були біля обори. Там стояли, оточені юрбою, grindжолі. Назар і Кружилін порозштовхували жінок і стариків, побачили страхітливу картину. У grindжолах, болісно вишкіривши зуби, лежала скривавлена Агата, одне око в неї, мертве, безживне, було напіврозплющене, воно з ненавистю дивилося кудись мимо людей; син її

Володька сидів поряд, низько схиливши голову; старенький, подертий козушок на ньому теж був скривавлений. А біля гринджол, коліньми в снігу стояла Тонька, без кінця-краю благально повторювала, ковтаючи сльози:

— Володенько? Володю! Отямся ти... Володенько! Володю?! Отямся ти...

* * *

Ховали Агату, як ведеться за російським звичаєм, через два дні на третій. Володька, син її, лежав у цей час у шантарській лікарні, і при ньому, майже не відходячи, перебувала Антоніна.

...Виявилось, що в того з синів бородатого, котрий вищий на зріст, нерви були слабкіші, ніж у низькорослого. Підкоряючись батьковому наказові, він, хитнувши вилами, пішов на Володьку. Заверещавши пронизливо, Володька задом поплазував від нього по снігу, неспроможний відірвати очей від сталених відполірованих різко, на яких вигравали холодні зоряні відблиски. Однією рукою він затулявся від неблаганної смерті та все повискував: «Дядечку... Дядечку...»

Саме рука, може, і врятувала. Ковзнувши по кістці, різки вильнули не до серця, а лівіше, наскрізь прокололи плече.

— Іще для певності,— прохрипів бородатий, голос його Володька ще розібрав. І ще почув, як дядько, котрий стояв над ним, видихнув:

— Ага...

Удруге він вдарив Володьку, як і низькорослий Агату, з усього розмаху, але бив, тіпаючись від нервового дриж, із заплющеними очима — не міг уже дивитися на свою жертву — й тому промахнувся, різкивил зачепили тільки шкіру на правому боці і з хрусткотом встромили в сніг та ще глибше, в мерзлу землю.

— Скидай сіно, жвавіше... І дьору, поки не розвиднілося. Не до сіна тепера,— уривчасто дихаючи, скомандував бородатий.

Але цього Володька вже не чув...

Отямився він від яскравого світла, що било в очі, та від того, що всередині в нього мовби вугілля було насипане, пропікало все тіло наскрізь. Він розумів, що вже ранок, що в обличчя йому б'є сонце, згадував усе, що сталося. В голові були каламуті і чадна гіркота, вставати не хоті-

лося, із заплющеними очима лежати було легше. Але він розумів, що коли отак лежатиме, то незабаром замерзне. Пересилюючи себе, підвівся... Якимсь чином знайшов у собі сили підтягти матір до саней і перевалити її в них. Він не знав, жива вона чи мертва. Знав тільки, що її треба везти на село.

Він заліз у сани сам, потяг за віжки. Конячина звично рушила, майже на місці розвернула сани, потюпачила на село звичною дорогою. Другі сани залишилися на місці.

На похорон Агати приїхав Кружиліп, вважаючи це за свій обов'язок, і перед тим, як труну з тілом Агати опустили в могилу, сказав кілька слів. Стоячи над могилою в юрбі заплаканих жінок, він, стискаючи в руках шапку, повільно вимовив слова:

— ...Проста була ти жінко, Агато. Була хороша дружина й хороша мати, хороша колгоспниця. Але такими простими й держиться наша земля. Нещодавно голова ваш Панкрат Григорович казав мені: в Громотуху ген Громотушка впадає, інші річки та струмочки вливаються, тому й не міліє Громотуха... Ніколи, дорогі мої жінки, не змілів життя й духом не зубожіє земля наша, бо живуть на ній такі ось прості люди, як Агата Савельєва...

А Панкрат Назаров під раз у раз дужче голосіння жінок лише промовив:

— Ну що ж, Агато... Іванові твоєму руку відрізали, не всю, до ліктя. Він просив повідомити тебе про це, підготувати тебе. Ось я й повідомив... Спи спокійно, ти натрудилася донесочу. А про дітей не турбуйся, вони будуть з нами, не скривдимо...

З жінок тільки Анна не голосила й не плакала, вона, замотана в хустку з козинячого пуху власного в'язання, стояла над могилою нечутенна, напівмертвими очима дивилася в темну яму, видовбану в мерзлій землі, однією рукою пригортаючи до себе Ганку, яка прийшла сьогодні вранці в Михайлівку разом з Димком на похорон матері їхнього «полільного бригадира». «Ми повинні її поховати, Димок! — сказала вона ще вчора, коли поверталися з лікарні. Вони ходили до Володі, але їх до нього не пустили. — Володя не може, то ми...» — «Ага, відпросимся в Берти та й підемо зранку на лижах», — кивнув він.

Анна пригортала до себе дівчину, Димко стояв поряд, теж з непокритою головою, без шапки, як Кружиліп і Назаров, міцно стулені губи його здригалися.

Коли почали закопувати могилу й мералі грудки землі лунко, як каміння, заторохтіли об труну, Анна другою рукою пригорнула до себе і сина.

Спізнившись на похорон на годину, прибігла з Шантари Тонька.

— Вже... поховали?

І вона заплакала тяжко, по-баб'ячи.

А виплакавшись і нікому більше нічого не кажучи, заходилася переносити своє нехитре збіжжя до хатинки Савельєвих.

— Ти чого це? — спитав Панкрат, проходячи мимо.

— А тут житиму тепер. Замість матері їм, Володі й Даринці, або ще як... Варити, прати їм хтось має?

— Ага, ну звичайно, — погодився, покашлюючи, Панкрат, — Володька як там?

— Слава богу наче. Одужає, лікарі обіцяють.

...Сягнистим кроком ходило в тяжкому сорок третьому, як і півтора роки раніше чи пізніше, тяжке лихо по нашій землі, рясно й щедро сіяло чорне своє насіння. Не першою була трагедія Кир'яна та Анфіси й не останньою оця ось, що сталася в маленькому сільці Михайлівці. І коли б не відзивався біль одного людського серця в іншому, щедро й безкорисливо віддаючи ближньому тепло своє і все своє життя та гарячу кров, жити в цей час на землі було б, мабуть, неможливо...

* * *

Жити було б неможливо, коли б серце не мало здатності радіти снігові, що іскриться під сонцем і обмитому літнім дощем листу, пісні солов'я на світанку й шелесту дозріваючого хліба, високому синьому небу й людським голосам під ним; коли б не мало воно здатності очищатися з літами від страждань і туги, не мало вічної здатності хвилюватися та вічної потреби любити...

Про все це, чомуś тільки крім останнього, всю дорогу від Михайлівки до Шантари говорив Димко Ганці, пояснював він це їй плутано, не дивлячись на неї, раз у раз зупинявся, розстібаючи й знову затягаючи ріменці на саморобних кріпленнях лиж, хоча в цьому не було потреби. А Ганка, замотана в хустку з козинячого пуху (Анна годину тому їй сама напнула її на голову, а краї зав'язала на спині), ішла мовчки, по черезно відштовхуючись палицями, дивилася на кінчики своїх лиж, не зупинялася.

— Гань... Ганю! — не витримав кінець кінцем Димко. — В тебе наче лижина розхлябалася. Дай-но я перев'яжу.

Вона зупинилася так само мовчки. Димко кинув свої палиці, опустився біля її ніг. Ганка була в старих валянках, короткому ватянику, в теплих трикотажних штаних, які щільно обтягали її ноги. Перев'язуючи ремінці її лиж, хоч у цьому теж не було потреби, Димко, червоніючи, мимоволі косував оком на її коліно й смертельно боявся, що вона це помітить, серце його лунко калатало.

Вона нічого не помітила, мовчки пішла далі й так само мовчки звернула на засніжену, з осені ще занедбану дорогу, що вела до другої бригади, де вони жили влітку, працюючи на прополці.

Вони йшли цієї дорогою поряд, залишаючи на рівному білому снігу два лижні сліди.

Димко догадувався, куди вона звернула. І справді, підійшовши до старої сосни, під якою вона знайшла його тоді, того душного липневого вечора, дівчина зупинилася, встромила лижні палиці в сніг і стала дивитися на Звенигору. Кам'яний велетенський, якого показав їй тоді Димко, безмовно лежав на своєму звичайному місці, він так само дивився в небо, лише «волося» його, що звисало кудись у Громотуху, присипане було тепер снігом, воно мовби посивіло.

Ганка дивилась, очі її поволі сповнювалися слізьми, і, коли сповнилися, вона прошепотіла:

— Це в нього з горя...

Димко помовчав і сказав:

— Ага, він усе знає... А тих трьох у тюрму забрали, судитимуть.

Вийшли вони з Михайлівки в другій половині дня, одразу після похорону Агати, сонце тоді пройшло тільки половину короткої тепер денної путі, а зараз воно було вже десь за Звенигорою, за її кам'яним громаддям, а ще далі, за Шантарою, неяскраве проміння його з того боку освітлювало стрімчаки, а з цього простовисні скелі були темні, під ними вже народжувалася ніч.

Дівчина відірвала погляд од незвичайної кам'яної статуї, створеної природою, опустила голову, з її вій упали в сніг дві теплі сльозинки. Вона мовби тільки чекала, поки вони капнуть, висмикнула свої палиці з снігу й пішла...

На увал, звідки відкривалася недалеко Шантара, вони вийшли вже на західі. Вийшли й зупинилися. Велике село, на околиці якого густо димили заводські димарі, тонуло в снігах та в морозному вечірньому тумані, що клубами

здіймався з маленької, але ніколи не замерзаючої Громотушки. І в ці густі дими й тумани опускалося непомірно велике й, здавалося, холонуче блідо-жовте сонце, яке протягом холодного зимового дня втратило все своє світло і все тепло.

Дивлячись на це сонце, Ганка й спитала:

— Димко... Жити було б ще ну, просто неможливо, коли б серце ще... любити не могло? А, Димок?

— Це звичайно... Так це,— відгукнувся він ледь виразно.

Дівчина дивилася на передзахідне сонце, а Димко — на широку стрічку засніженої Громотушки, що випливала зліва з-під Звенигори. Вивернувшись з-під скель, річка тут-таки роздвоювалася, обтікаючи великий острів, порослий шелюгою та черемою. Навпроти цього острова, згадав Димко, вони й рибалили того дня, коли почалася війна,— Семен, Микола Інютін, Андрійко та він, Димко. Потім з'явилася Віра Інютіна, й Семен пішов з нею на острів... Навесні тут, у зарослях черемхи, ошаліло співають солов'ї. «А потім змовкнуть і починають, мабуть, росу клювати,— якось сама собою народилася в нього несподівана думка, страшенно схвилювавши його.— Ну, звичайно, щоб горло промити росою...»

— Про що ти думаєш, Димко? — знову спитала Ганя, як колись.— Тільки чесно!

— Про те, як солов'ї... росу клюють. Щоб співати далі.

— Це як же?! — дівчина обернулася до нього, широко розкривши очі, проміті там, біля сосни, вологою, що скапувала в сніг.

— Не знаю,— відповів він.— Але я чую — солов'ї росу клюють...

Вона все дивилася на нього здивовано, дихала морозним повітрям все частіше. Потім скрикнула: «Димко-о!» — плечі її стенулися, й вона гарячою головою припала йому до грудей.

Важке сонце дедалі нижче опускалося за Шантару, за рясні густі дими й тумани, щоб завтра зійти над землею знову...

Е П І Л О Г

«Я ЧУЮ — СОЛОВ'І РОСУ КЛЮЮТЬ

I

Літо 1947 року почалося в Шантарі молодими грозами. На все небо, з краю в край, палахкотіли веселі блискавки, обливаючи мовчазливе каміння Звенигори жовто-синім світлом, теплі зливи щедро папували стародавню землю, її луки та ниви, ліси й степи. А коли зливи ущухали, небо розхилялося до безконечності, плавали в ньому вільні птахи, вдень дзвеніли жайворони, а вночі плескалися зоряні хвилі.

Над теплими домівками живих і над холодними могилами мертвих тривало життя, вічне й нескінченне.

Війна відійшла в минуле, закінчилася вона, здавалося, давним-давно, а страхітливі наслідки її траплялися на кожному кроці. Не підвелися ще з попелу села, з руїн міста, по цих селах і містах ходили на милицях інваліди, майже в кожному домі висіли облямовані людською печаллю фотографії тих, кого війна, затягнувши у свій страшний вир, забрала навіки, хто ніколи вже не побачить ні рідних, ні близьких, не відчуж буйних гроз, не почує пташиного співу.

День сьогоднішній ніколи не схожий з днем учорашнім, життя тривало, і все змінювалося в ньому...

До сорок сьомого року так чи інакше одні повернулися в Шантару або в Михайлівку, визначилися чи були відомі комусь долі інших.

Івап Савельєв повернувся з госпіталю в січні сорок четвертого, не знаючи про трагічну загибель Агати. А коли дізнався, зблід, здавалося, наскрізь, похитнувся і впав би, коли б не підтримав його Панкрат.

Потім, скам'янілий і нечутенний, він стояв і стояв над засніженою могилою вірної й безвідмовної дружини своєї, яка в найтяжчий час була його єдиною радістю і духовною опорою.

Він стояв у розстебнутій шинелі, пригортаючи до себе дітей — здоровою рукою Дашу, а другою, напівобрубаною, Володимира, і напівпорожній рукав його заломлювало не-

сильним вітерцем. На грудях у нього погойдувалося кілька медалей, горів емаллю під холодним низьким сонцем орден Леніна.

Рік він прожив мовчазливо, замкнуто, не помічаючи, здавалося, нікого, навіть Антоніні, яка поралася по господарству, тільки все білів, білів волоссям, аж поки голова стала біла як сніг.

А в лютому сорок п'ятого Панкрат, покашлюючи, сказав йому:

— Мертвим, Іване, лежати, а живим тим часом відповідь держати. Бери колгосп у мене...

— Це як?! — не зрозумів спершу Іван. — Та я ж і безпартійний.

— Хіба мало голів безпартійних! Люди тебе оберуть, а з Полікарпом я обговорив.

— Стривай... І ти ж не мертвий поки що.

— Ага. Ноги не скрючив, та й розігнути не можу. Знесилів, немов старий мерин. Поки війна тривала, скрипів, та віз. Тепер ось закінчується вона, і силюнька вичерпалася, все! І легені геть усі викашляв, до краю згнили.

— Спробував би ти все ж таки кулю оту прокляту витягти. Треба, Панкрате, до лікарні...

— Е-ет... — відмахнувся Назаров. — Загалом запрягайся в колгосп.

Івана на голову обрали одноголосно. Назаров, замість померлого навесні, одразу ж після перемоги, Галаншина Олексія, став завідувати стайнею.

Восени сорок шостого Володька, Іванів син, об'явив батькові, що хоче одружуватися. Було йому тоді вже сімнадцять, вигнався він майже до двох метрів на зріст, довгі руки, звиклі до всілякої колгоспної роботи, носив важко, голова, велика, з кучмами цупкого волосся, сиділа на короткій шиї якомсь дуже щільно і вперто.

— З ким же це? — спитав батько.

— Як то з ким? З Антоніною. З весни я, батьку, живу з нею...

Тієї весни по берегах Громотухи та на її островах аж надто яро цвіла черемха, і одного разу Тонька подалася до річки наламати букет. Закінчувалася сівба, Антоніна, як звичайно, куховарила на польовому стані, а надвечір якомсь нагодувала колгоспників, у тому числі й Володимира, та й пішла. Володька помітив це, повагався і крадькома, озираючись, наче злодій, рушив слідом.

Він знайшов її в заростях, що дурманили мозок, і коли розсунув гілля, вона обернулася на його шелест, злякано скрикнула, роняючи оберемок наламаної черемхи.

— Ой!

— Тонь...

— Ой, Володеньку...— прошепотіла вона, знесилена враз.

Він підійшов до неї, доторкнувся до плеча, вона, стелючись, похитнулася, ноги в обох підломились. Уже лежачи на розсипаній нею черемсі, він невміло й жадібно заходився цілувати її, квапливо розстебнув кофточку, облікши руки об її тіло.

— А я чекала, Володеньку! Я стільки років чекала, коли ти випростиш,— шепотіла вона, покірنا і вдячна.

Вона чекала, але весь час, скільки жила в їхньому домі, добровільно взявши на себе Агатині обов'язки, жодним словом, жодним рухом не показала йому цього,— навпаки, дедалі більше сторонилася його, а з приїздом Івана взагалі перебралася в свою стару хатину, до Савельєвих приходила лише прибирати, зварити, попрати... І ось тепер призналася в своїх думках відверто і просто, а Володька їй відповів:

— А я знав це, Тонь... я розумів...

Тільки ця розквітла черемха чула їхній шепіт і була свідком найзаповітнішого і найбільшого таїнства в житті людей.

— Восени, Тонь, одружимося,— сказав він їй потім.— Трудоднів на весілля заробимо, та й...

Вона зрошувала слізьми рубці від страхітливих вил на його плечі та на лівій руці, цілувала їх і говорила по-дитячому:

— Я на сім років старша від тебе, але це нічого, так? Нічого ж, Володю?

— Та це хіба що, це нічого.

— А я тобі доброю дружиною буду. Мов собака, вірною до кону. Заздритимуть тобі!

— Та я знаю, знаю,— шепотів він.

Синове повідомлення Івана не здивувало. По осені влаштували небучне весілля. І цього літа Антоніна ходила вже з великим черевом і всім казала, що, коли, бува, народиться дочка, вона назве її Агатою, на честь матері свого чоловіка...

А в Анфісі й Кир'яна, на великий подив багатьох, ще наприкінці сорок четвертого, приблизно через півроку після їхнього переїзду до Михайлівки, народилася дитина, хлоп'я. Коли вона ще ходила ним, жінота біля криниці нахабно цікавилася:

— Та як же це, Анфісо, він тобі заладив? Без ніг ото...

— А ноги в цій справі не головне,— ніяковіючи, мов дівчинка, відговорювалася вона.— Безстидниці!

— А може, не він це? У цій справі ти рака з рота ніколи не випускала.

— Ні-і,— посміхаючись чогось, хитала головою Анфіса. Посміхалася, мовби хотіла сказати: дурні ви, що ви у житті розуміли...

Інютін Кир'ян лимарював цілісінькими днями — лагодив колгоспні хом'ути, шив уздечки та всіляку збрую. Потім навчився спритно набивати підметки, набійки, латати всіляке взуття — літнє й зимове. З ранку до ночі до Інютіних забігали люди, приносили всяку всячину, чим жив колгосп, і Кир'ян забував про своє каліцтво. По жарко натопленій хаті повзав такий же лобатий, як сам Кир'ян, синок, пестячись, цвіріньчав, як пташеня. Анфіса, йдучи на роботу, завжди казала з посмішкою: «Залишайтесь, мужики»; повертаючись, вона приносила цю посмішку назад, таку ж чисту, ніде не розтрачену. А може, вона й не виносила її зовсім, бо Кир'ян всякчас відчував її на собі й ногами, припадаючи до великого теплового тіла дружини, шепотів не раз:

— Я завжди знав, Анфіс, що ти така...

— Дурепа ж я була! Ну просто несосвітенна,— відповідала вона, і в грудях у неї щось колотилося і здригалось.

Вірка жила в Шантарі, працювала буфетницею на залізничному вокзалі й, подекували, плуталася з станційним міліціонером Оникієм Єлізаровим. До батьків, коли вони перебралися в Михайлівку, жодного разу не приїжджала. Микола ще служив в армії. У травні сорок п'ятого, за три дні до перемоги, його під Дрезденом було поранено в груди, з госпіталю написав батькам, як завжди у своєму стилі: «...От же ж, сволюючи, пригостили наостанку, ну просто ж до злості прикро. Та, дарма, мам і батяню, я їх накришив, за кожну твою ногу не менше, як по півсотні, поклав, нехай спочинуть».

Судячи з нагород, Колька не вихвалявся, в Михайлівку й до Лідки він надсилав фото, на яких був зображений спершу з однією медаллю, потім з другою, з третьою. В середині сорок четвертого на гімнастерці в нього поряд з медалями вже поблискував орден Слави, наприкінці того ж року з'явився другий, такий же, а перед самісіньким пораненням його було нагороджено орденом бойового Червоного Прапора. В листах він писав про будь-що, а фото надсилав без будь-яких коментарів: дивіться, мовляв, вони самі про все промовляють, як і погони,— Микола наприкінці війни став старшиною.

Анфіса кожне фото вміщала у велику загальну заклею раму, що висіла на стіні на чільному місці.

Лимарював і шевцював Інютін рік з лишком. А по осені сорок п'ятого завітав до їхньої затишної, старанно прибраної хатинки Іван, новий голова колгоспу, приніс пляшку горілки, привітавшись, поставив її на стіл. Не розуміючи, що й до чого, Кир'ян кивнув Анфісі, та крутонулася в сімці, звідти в погрібець, принесла квашеної капусти, огірків, швидко спряжила яечню.

— Ну що ж, Кир'яне Дем'яновичу? По одній-другій осилимо?

— Та чого ж,— сказав він.— Це не гріх, коли за діло!

— За діло, Кир'яне.

— За діло ми завжди сміло... як у пісні співається.

Інютін швидко підкотив до столу. Лівою рукою сперся на край, а правою на табуретку й легко закинув на сусідню своє тіло.

— Ловко це ти,— мимоволі сказав Іван.

— А що ж! Анфіса спочатку мене все, як дитину, за стіл садвила, в ліжко посила. Та що ж це, думаю собі, ганьба така, сам до жінки не можу тепер забратися? Ну, то й приловчився. Руки в мене дужі стали...

— Ось за Анфісу твою першу й вип'ємо. За серце твоє золоте, Анфісо.

— Ой!

— Не «ой», а вип'ємо! — якимось суворо підтримав Кир'ян.— Це ти правильно, Ваню.

Випили, захрумтіли капустою.

— Хороша,— сказав Іван, киваючи на тарілку.

— Капустка завжди хороша закуска,— кивнув Кир'ян.— І поставити не соромно, і з'їдять — не шкода. То що ж воно за діло таке?

— Колгоспний бухгалтер нам незабаром буде потрібний, Кир'яне. У нас працює дідок з евакуйованих. Додому збирається.

— Ну? — не зрозумів Кир'ян. — Я чув...

— Я умовив, щоб він залишився, поки підучить тебе.

— Та ти... що?! — скрикнув Кир'ян, навіть задихнувшись. — З мене це вийде... як з однієї речі тяж.

— А хіба хитре діло? Годі в хомутах копірситися. З півроку придивишся, а там... Контору нову збудуємо, у ній же тобі й житло буде. Дві кімнати вистачить?

Тієї ночі Кир'ян зовсім не спав, а на світанку заплакав скупими й важкими сльозами.

— Ну чого ти, чого?! — пригорнула його до себе Анфіса. Потім почала гладити по плечах. — Радіти ж треба.

— А я й радію. Людям та білому світу радію, Анфіс...

Тепер Кир'ян Інютин працює бухгалтером і є членом правління колгоспу. Першого сина вони назвали Шуркою, а другого, народженого під самісінький сорок сьомий рік, — Інокентієм, Кешею. Завагітнівши, Анфіса заїкнулась була, що важко, мовляв, буде ще й другого піднімати, але Кир'ян, оглянувши дружину теплими очима, сказав:

— Та які наші літа ще, Анфіс! До піввіку мені ще три роки, а тобі аж п'ять. Викохасмо!

* * *

А ось Анна Савельєва ні людям, ні світу білому не раділа, жила самотньо й відчужено в тій же половині дому, де жили вони з Федором за давніх часів, вранці мовчки приходила на пташник, яким завідувала, увечері мовчки йшла додому. А вдома й зовсім ні з ким було розмовляти, вона лише дивилася на фото трьох своїх синів, які теж у зашкленій рамі висіли на стінці, і судорожно зітхала.

Андрійко об'явився взимку сорок п'ятого, надіславши листа у величезному й красивому конверті аж із самісінької Москви. Тремтливими руками розкрила вона цей конверт просто при листонішці, безнастанно повторюючи: «Знайшовся... Господи! Невже знайшовся?!» Андрійко писав, що просить прощення за втечу, що його й Вітька Кашкарова знову кілька разів ловили по дорозі на фронт, але вони назвали себе бездомними сиротами, їх влаштували в дитбудинки, вони звідти знов тікали і влітку сорок четвертого дісталися-таки фронту. І це добре, що встигли, а то ж незабаром війна через кордон перейшла,

і «нам би туди не пробратися ніколи в світі». Дісталися фронту й заявили, що хочуть бути «синами полку». Їх все одно хотіли відправити в тил, «та тут, мам, почалася наступальна операція з метою визволення Білорусії...».

— Операція... подумай — з метою визволення? — обливаючись слізьми, скрикнула в цьому місці Анна.

— Ну, а далі, далі ж він як? — нетерпляче спитала листоноша.

Далі Андрійко писав, що їхній артилерійський полк бився під Мінськом, вони з Вітьком «теж на слизькому не спіткнулися, й хоч ні медалей, ні ордена там не вийшло, а подяк від командування по кілька штук у кожного — у Вітька, мам, дві і в мене теж дві. Але за кордон нас все одно з полком не пустили, відкомандирували в Суворовське училище, а в яке — я поки що не скажу. Ти напишеш мені, з листа вони дізнаються, що в мене є батьки, та ще й відчислять. А вже трохи пізніше, коли провчусь трохи, все повідомлю й фото своє тоді надішлю...»

Він надіслав потім не одне фото, а в сорок шостому влітку сам приїхав у відпустку — у справжній військовій формі, з погонами, на яких поблискували два перехрещені гарматні стволи. Вся Михайлівка висипала дивитися на нього. Він тримався трошки зніяковіло, але солідно, по-дорослому, і тільки при вечері прорвалося в нього колишнє дитяче:

— Ганка, значить, до Вінниці своєї поїхала?

— Ще навесні сорок четвертого, синку. Коли Вінницю їхню визволили, так вони всі й поїхали.

— Ага. Шкода, — зітхнув він, оглядаючи себе в старе, пожовкле дзеркало.

Восени він поїхав в училище до Москви, а Димко в Томськ, де він учився вже на другому курсі університету.

Обоє вони приїжджали до неї й цього літа, а от Семен...

Повернувшись і відійшовши трохи від страшного свого горя, Іван розповів Анні про старшого сина все, як було насправді, не затаївши нічого. Анна, щоб не закричати під час його розповіді, намертво закусила губи й, тільки коли він скінчив, ворухнула заціпенілим язиком:

— Де ж він? Убитий? У полон погнали?

— Не знаю, Анно...

Вона довго стояла стовпом, змертвіла й нечутенна, дивилася вигорілими очима за вікно, нікого там не бачачи.

Іван, відчуючи, що треба сказати заодно й друге, ще страхітливіше, бо ще раз такої розмови вона може й не

витримати, а зараз, по мертвому, все пройде трохи легше, вимовив:

— А Федора твого я вбив, Анно.

Вона здригнулась, мов коняка, яку цвигонули, не жаліючи, важким, мокрим батогом. Тримаючись за ріг печі, біля якої стояла, чорна, як вугілля, вона повільно обернулася до нього.

— Брата свого, значить...— додав Іван.— У німців він служив.

— Я-ак? — прокричала вона беззвучно, майже самими очима.— Кажі... все!

І він, теж не криючись, розповів їй усе про Федора.

* * *

...Узимку ж сорок п'ятого, наприкінці року, до Шантари повернувся Петро Петрович Поліпов. Якийсь змарнілий, злинялий, у чині підполковника, він просто з чемадавом прийшов у райком, до Кружиліна.

— Ось, справи свої сімейні заїхав розв'язати...

Дружина давно, ще на фронт написала йому, що живе з іншим. «Що вдієш, Петрусю, я його покохала, і не так, як тебе колись, а останнім сплеском, по-справжньому, я від нього вагітна. Від тебе не вийшло, а від нього в мене дитина буде, і, отже, треба нам з ним «оформлюватися». Далі просила надіслати їй згоду на розлучення.

— Не надіслав я їй нічого. Ось, сам приїхав,— сказав він, розповівши про все Кружиліну.

— Як же ти воював, хоч розкажи.

— Чого ж там. З редакцією по фронтах пересувався...— Він посміхнувся.— Наче й безпечно, а мало не загинув. У військах часто доводилося бувати. Руку ось перетяло одного разу. В сорок четвертому було, восени, вже біля кордону Східної Пруссії. Ледь-ледь від гангрені не зайнялася. Нічого, пронесло, рука ось трохи покоробилася.— Він ворухнувся лівою рукою, справді трохи скрюченою.— Хотіли комісувати, «до того ж, кажуть, на шостий десяток вам перейшло», я попросив в армії залишити, пішли назустріч... А хто він, її сожитель?

— Малигін, колишній завідуючий райкомгоспу. Тепер головою виконкому працює.

— За всіма статтями заступив,— посміхнувся Поліпов.

— Дочка в них півторарічна. З колишньою своєю дружиною він розлучився.

— І таку людину ти тримаєш... на такій посаді?

— Працювати ж треба комусь, Петре Петровичу.

— Працювати...— Він підвівся, пройшовся по кабінету, в якому ходив колись господарем, поторкав навіщось фіранку на вікні.— Суботін, чув я, помер?

— Помер,— відповів Полікарп Матвійович, згадав свою подорож до Новосибірська влітку сорок третього, як вони йшли потім з Суботіним по сумовитому Новосибірську та як Іван Михайлович казав йому вдома: «Я давно не довіряю Поліпову. Я зробив усе, щоб з обкому його усунули... Я взагалі не довірив би йому будь-якої керівної посади... А коли від тебе, Полікарпе Матвійовичу, залежатиме доля Поліпова, ти цю нашу розмову згадай. «Кадри вирішують все». Які люди стоятимуть біля керівництва, так і наші справи підуть...» Доля Поліпова від нього поки що не залежала, та ось він, уздрівши цю людину, згадав слова друга свого й старого більшовика-підпільника.

А Поліпов тим часом усе походжав по кабінету, на гімнастерці в нього поблискували два ордени — Червоної Зірки та бойового Червоного Прапора.

— Працювати... Ну що ж, попрацюємо й ми тепер. Уже на мирному поприщі. Силонька поки що залишилася сяка-така.

Він походив отак по кабінету та й поїхав з Шантари, навіть не побачивши, здається, колишньої своєї дружини. А десь через місяць з обкому партії пролунав дзвінок, якого Кружилін внутрішньо з турботою сподівався.

— Полікарпе Матвійовичу, є думка — довірити Петрові Петровичу Поліпову попередню роботу. Там у тебе Малигін не дуже справляється, сам казав.

— Казав. Але проти Поліпова я заперечую.

— Чому? Фронтоник, поранений, орденосець. Зарекомендував себе з усіх боків. У нього з Суботіним незгоди були, але тепер...

— Я категорично заперечую!

— Ну, гаразд, чого ми по телефону? Приїздіть, висловіть тут свої заперечення. Можливо, ми знайдемо їх переконливими. Що ж...

Кладучи трубку, Кружилін уже знав — не знайдуть, бо пояснити внутрішню суть цієї людини словами неможливо. Щоб зрозуміти Поліпова й переконатися не просто в його нікчемності, а в шкідливості, треба з'їсти з ним не один пуд солі, як з'їв Суботін, як з'їв він, Кружилін. А люди

в обкомі тепер нові, майже весь секретарський склад протягом останніх післявоєнних років змінився...

І не знайшли. В лютому сорок шостого на сесії райради Поліпова знову обрано на голову виконкому, а Малигін почав працювати директором Шантарського маслозаводу.

— Не сподівався, Полікарпе Матвійовичу, що ти так енергійно заперечуватимеш в області проти мене,— сказав Поліпов Кружиліну вже після сесії.— Невже ти не розумів, що це марно... Надто в теперішній ситуації.

— Розумів.

— Навіщо ж ти на рожен ліз?

— Ось що, Петре Петровичу! — скрикнув Кружилін, починаючи іритуватися. Але, пересиливши своє обурення, заспокоївся.— Я вважаю себе чесним комуністом і перестав би поважати сам себе, коли б не висловив там усе, що думаю про тебе.

— Та кого в наш час цікавить, чесний ти чи нечесний! — аухвало сказав Поліпов.

— Ось навіть як?!

— Отак,— відрізав Поліпов з відверто глумливою усмішкою.— І, як ти бачиш і розумієш, ніякого капіталу ти на цьому не надбав. Навпаки...

Справді, навпаки. Полікарп Матвійович це усвідомлював. Як блискавично змінюється іноді обстановка! Якись тижні минули, відколи повернулася до Шантари ця людина,— і ось він уже господар становища. «Кого в наш час цікавить, чесний ти чи нечесний!» Це ж він свідомо провокує, ось, мовляв, який я в дійсності фрукт, іди й поясни це в обкомі або де хочеш. А кому і що тепер поясниш? Його ж і обвинуватять у склочництві, в необ'єктивності до «фронтвика і орденоносця», який «зарекомендував себе з усіх боків».

А «фронтвик і орденоносець», дивлячись у вікно, тихим і рівним, «примиренським», як внутрішньо відзначив Кружилін, голосом говорив:

— Наскільки я пам'ятаю, Полікарпе Матвійовичу, ти не набагато,— на рік чи на два старший за мене. Проте я завжди ставитимусь до тебе, як до старшого віком, але й ти...

Кружилін не вірив ні в щирість його голосу, ні в щирість його слів. І перепинив його:

— Я до всіх, хто молодший і хто старший за мене, ставлюсь насамперед як комуніст.

Поліпов од вікна повернув до нього важку голову, якусь мить мовчки дивився й посміхнувся.

— Погано ти скінчиш, Полікарпе Матвійовичу.

— А мені здається, це ти погано скінчиш, Поліпов.

На цьому тоді, похмурого січневого вечора сорок шостого року, вони припинили свою розмову й розійшлися ще непримиреннішими. Тепер, розумів Кружилін, від Поліпова слід було сподіватися всього, будь-якої каверзи й будь-якого підступу, він не пробачить найменшого промаху, нехайно скористається з нього, чого, власне, він і не приховував. Не знав лише тоді Полікарп Матвійович, не міг уявити навіть, що вдарить Поліпов з боку нежданого, негданого. І не гадав, аж ніяк не міг подумати й уявити собі, з якого боку прийде йому допомога. Не йому конкретно, а тій справі, якій віддав він усе своє життя.

* * *

Буквально через годину після цієї тяжкої розмови з Поліповим її на якийсь час було забуто, й одночасно зник, провалився кудись сам Петро Петрович Поліпов, вся Шантара, всі справи на світі — великі й маленькі, важливі й неважливі.

Кружилін, вечеряючи, мовчки перебирав деталі цієї розмови, коли хтось постукав у двері, й на запитання дружини, хто там, з-за дверей долинув байдужий жіночий голос: — Телеграма.

«Звідкіля це ще?» — похмуро думав Полікарп Матвійович, розпечатуючи подану дружиною телеграму. Розпечатав, розгорнув аркушик, один-єдиний рядок застрибав, а потім розплився перед очима: «Тату, мамо, я повертаюсь день приїзду поїзд повідомлю додатково *Василь*». Нічого ще до пуття не розуміючи, відчуваючи тільки, що серце спинається, він похитнувся.

— Що?! — ступила до нього дружина.

Її голос нехайно привів його до тями, він, задихаючись, майже пошепки сказав:

— Тосенько, спокійно... Спокійно, люба... Знайшовся, повертається Василь наш... син...

І вона не зрозуміла спочатку, про що це він каже. А коли зміст цих слів, страшних своєю радістю, дійшов до неї, вона за якусь мить зробилася, мов стінка, біла й, не похитнувшись уже, а стовпом упала навзнік.

— То-ося! — скрикнув він, підхопив її й поніс, нечутену, на ліжко, а тоді кинувся до шафки по валер'янку...

...У Шантарі Василь був через три дні. Худий — шкіра та кістки, з глибоко і, здається, назавжди запалими на жовтому обличчі очима, چه й не живими поки що, він закінчував страхітливу розповідь свою, коли, не постукавши, зайшов Поліпов, скрикнув радісно:

— З поверненням! І з великою радістю всіх вас і всіх нас! Поздоровляю. Все добре, коли кінець добрий.

— Сідай, Петре Петровичу, — запросив Кружилін, підсуваючи до столу стілець. Очі в Полікарпа Матвійовича були розпухлі й вологі, і сліз своїх він не соромився. — Сідай і послухай... Та хіба нам тут тяжко було! Розповідай, синку, якщо не стомився.

— Та все вже, тату, й розповів майже... Повстання в Заксенхаузені влаштувати нам так і не пощастило. Поряд Берлін, всього лиш якихось тридцять кілометрів, викличуть, побоювалися, війська, що ми проти них з кількома своїми гранатами та карабінами? А наші війська ще далеко вато, — неголосно розповідав Василь, дивлячись на жовті смуги сонця, що вламувалися через вікно. — Але всі ми — і росіяни, і англійці, і поляки, і чехи — всі були насторожі. Що там не кажи, табір наказано було знищити, це всім нам було відомо, якщо есесівці почнуть, тут уже... І наприкінці квітня, числа двадцять першого, здається, вдерлися задовго до світанку охоронники в наш блок, заходилися піднімати людей прикладами. Ось, думаю собі, й почалося, зараз буде сигнал про повстання, і хоч кілька штук фашистів, та підірву своєю гранатою, схованою в мене у стінці. Вийняв її звідти непомітно, сховав у лахмітті, вибіг на плац... Там шикувалися колони в'язнів, сигналу нам, нашій групі, ніхто не подавав. Дивлюсь, генерал Зотов, керівник російського підпілля в таборі, теж стоїть у колоні. Ну, погнали нас кудись. Ковдри з собою наказали взяти. Куди женуть — ми не знали, та коли з ковдрами, значить, думаємо, не в газові камери, не на знищення. А може, думаю собі, це маскування...

— Боже мій! Боже мій! — скрикнула мати. — Синку!

— Ну чого ти, мамо, — торкнув її Василь за плече. — Тепер-бо вже що?

— Та ти, Петре Петровичу, на тіло його поглянь! — скрикнула вона. — На ньому ж місця рівного нема, все подерте канчуками та палицями, все в рубцях, руку собаки

погризли... Зжували... А на спині номер випекли! Як на коняці.

— Гаразд, мам.— Василь ворухнув плечем.— Ми й були кіньми, тільки роботу виконували важчу. Не лише в мене номер, у багатьох...— Він глянув на Поліпова й пояснив тільки йому: — Із Заксенхаузену, куди я попав у сорок четвертому, ув'язнених в різні місця на роботу ганяли. А щоб в'язнів нашого табору від інших відрізнити, нам випікали номери на спині. Був такий есесівець у таборі — Густав Зорге. Навіть самі нацисти звали його «залізний Густав». Бив так, що шкіра лопалася й кістки ламалися. Він і придумав отак ув'язнених значити.

— Жахливо! — промовив Поліпов.

Василь на це лише посміхнувся. Відтак сказав:

— Густава цього ми потім живцем схопили, нашим передали. Це вже було під містечком Штейнфельд, неподалік від містечка Шверин, першого травня. Сюди нас навіщось пригнали. А як гнали всі ці дев'ять днів! Скількох убили по дорозі! Хто лиш спотикнеться — смерть... Ну, під Штейнфельдом цим ліси, тут ми колону жінок — ув'язнених — зустріли з Равенсбрюку. Був у них такий табір для жінок. Не послухалися вже окриків конвоїрів, розсипалися по лісі, почали обніматися. Найдужчі мужики завили, дивлячись на цих жінок, стогін і плач над лісом зчинився. Охорона горлає, стріляє в повітря — шикуйся, мовляв, — а з лісу ніхто не виходить. А самі в ліс есесівці бояться... Неподалік чути, давно вже кононада наших гармат гримить. Для нас це музика, а для них... Вранці першого травня й поширилася чутка, що есесівці шикуються й збираються покинути табір, на Шверин хочуть іти. «Не випускати катів!» — пролунало по таборі. І знаєш, тату... Ну, просто смішно й гидко якось. Тільки-но ми, ледь живі від мук, підповзли до узлісся й дали по них перший залп, вони бризнули на всі боки, як жирні миші. Їй-богу, як миші, мундири на німцях мишиного кольору були. І зброю навіть покидали. Ми похапали їхні автомати — та й за ними. Наша група штук двадцять п'ять есесівців живцем захопила, серед них і цього «залізного Густава». «Залізний...» — знову посміхнувся Василь.— Веду його, а в нього між ногами мокро... Пробач, мамо.

— Жахливо! — ще раз вимовив Поліпов і пощулився, мовби йому було холодно.

— Привів я його в ліс, а там уже танк стоїть наш. Зірка на ньому! З башти наполовину танкіста видно, роз-

повідает щось. Підійшовши, я розібрав, що війна закінчується, в Берліні останні бої тривають. Про це танкіст і розповідав...

Коли Поліпов, посидівши, випивши чарку горілки й ще раз поздоровивши Василя з поверненням, пішов, мати знову заплакала, а докором сказала:

— Першого травня, а нині січень. Де ж ти увесь цей час був, чого мовчав? Муки наші з батьком трохи раніше скінчилися б!

— Скінчилися...— невесело зітхнув Василь.— А потім знову могли б початися. Визволили нас, а тоді знов... уже свої.

— Як?

— А так... Чимало було й таких, як Максим Назаров. Треба ж було з кожним із нас розібратися. А це не так уже й просто. А скільки розбиратимуться, звідки мені було знати? Навіщо ж вам...

— Синочку, синочку! — стогнала мати.

Обнімаючи її, гладячи їй плече, Василь казав батькові:

— Поки з нами розбиралися, зустрічав я багатьох і з Бухенвальду. Від них довідався, що Микита Гаврилович Паровозников під час повстання в таборі загинув. Той самий Айзель з каменоломні впритул прошив його з автомата... І Назаров Максим, казали мені, разом з Айзелем, як пес, по табору з автоматом бігав, батожив ув'язнених. Потім, розповідали мені, начебто захопили їх обох живими, нашим військам передали.

— Якою падлюкою став! — глухо сказав Кружилін.

— Не знаю, тату, хто як тепер дивитиметься на мене... А ти повір — жодним словом, жодним вчинком я не винуватий перед людьми, перед тобою й мамою. Нічим я там не оганьбив свою країну. Я краще був би тисячу разів вдох...

— Я вірю, синку, — тим же голосом тяжко мовив Кружилін.

Коли цього вечора лягали спати, Полікарп Матвійович попросив:

— Про Максима Назарова, синку, не треба поки що нікому... Батько його, Панкрат, і без того дуже плохий...

— Все одно ж рано чи пізно...

— Нехай краще пізно. Він до лікарні нарешті зібрався, — кулю колчаківську з легені вирізати. Нехай перше поїде та виріже, а то ще й передумає...

— Гаразд, — погодився Василь.

А Юрій Савельєв, син Антона й Лізи, приїхав до Шантару кілька днів тому, здивувавши, як і Андрійко свого часу, всіх — на його командирській гімнастерці поблискувала, віддзеркалюючи щедро квітневе проміння, зірочка Героя Радянського Союзу.

— Юрій... Антонович! — у захваті ахнув і Кружилін, коли той у нього в кабінеті скинув плащ.

— Ну от, одразу вже й Антонович,— зніяковів Юрій.

— А хто ж ще? Старший лейтенант, герой! Ну, розповідай, що та як...

— Довго це. Воював увесь час на Першому Українському. Під Сандомиром, коли Віслу форсували, був тяжко поранений. У госпіталь уже надійшло повідомлення, що уряд мене... Потім знову воював, був і під Берліном, хоч брати його не довелося. Зате визволяв Прагу. Народ наш Перемогу того дня святкував, а ми ще билися... А десятого травня знову був поранений, цього разу легко... От і все, якщо коротко.

— Мати й батько на тебе подивилися б!

— Так, засмучував я їх, бувало... Нехай лежать спокійно.

І Наташа, коли він з букетом куплених на базарі квітів прийшов до неї в будиночок бабки Килини, достеменно так скрикнула, вражена:

— Юрію!

Вона метнулася до нього, звисла в нього на шиї, заходилася безладно цілувати, й у нього шалено закалатало серце. Коли їхав на фронт, вона, хоч він і не сподівався, прийшла на вокзал його проводжати. І хоч була стримана, поводитися відчужено, на прощання сказала: «Загубитися на війні не смій, чуєш?.. Повертайся!» Він всякчас пам'ятав її слова, ось і повернувся, й вона зраділа, кинулася до нього, заходилася цілувати...

Але наступної хвилини він зрозумів, що сподіватися йому нема чого. Роздивляючись його крізь сльози, погладивши тремтливою долонею його Зірку, вона мовила:

— Я вірю, Юрію, отак ось одного разу відчиняться двері й увійде Семен. Я чекаю...

Потім вони пили чай, бабуся Килина, яка анітрохи не змінилася під час його відсутності, розливала їм його в чашки, і Юрій, слухаючи, як буяє за вікном скороплинна літня гроза, казав, що він, певне, залишився б в армії на-

завжди, коли б не поранення, а тепер піде вчитися до якогось-небудь технічного вузу, йому вже тридцять шостий рік — критичний вік, після якого до інституту не приймуть.

— А дочка як? Жива, здорова?

— У дитячому садку вона. Така дівчина росте!

— Я, признатися, здивований, Наташо, що ти все тут живеш, а не з батьком, — сказав він, прощаючись.

— Та розумієш, Юро, мені тут краще... У нас із ним... деякі розходження. Сидів він несправедливо, але ці роки зломали його, слабкий він, виявилось. Я так пишалася ним, а він... Усіх він тепер боїться й ненавидить. І, по-моєму, самого себе навіть...

— Мені Кружилін дещо казав...

— Ну от. Я й працюю тепер не на заводі, пішла звідти. Я тепер начальник навіть... Завідуюча бібліотекою. Там... мама твоя працювала.

— Я знаю, — сказав він, і вона не зрозуміла, що він знає — чи те, що вона завідує, чи те, що мати його там працювала.

...Так чи так, але до літа сорок сьомого одні повернулися до Шантари або до Михайлівки, а долі інших визначилися чи були комусь відомі. Манька Огородникова, наприклад, ще під час війни повернулася з ув'язнення, відсидівши строк за переховування краденого, швидко продала свій будиночок та й поїхала до міста, сказавши Вірці: «Поки що до Новосибірська, а потім ще кудись, щоб проклятутий Макар не знайшов». І хто знає, можливо, даремно поїхала. Буквально слідом десь тижнів через два об'явився в Шантарі Макар Кафтанов. Був він якийсь незвично мовчазний, дуже постарілий. Поживши днів зо три в Кашкарехи, названої своєї матері, вирушив до Михайлівки, й там у них з Анною відбулася така розмова: «Все мучиш землю». — «Живу...» — «Де тинявся весь цей час?» — «Воював... У сорок п'ятому поранений був». — «Тепер знову до крадіжок узявся?» — «Ні... зав'язав». — «Чого сюди приїхав?» — «Не знаю. Так... Гадав, Марія Огородникова тут. А її нема... І з тобою попроситися. Не поминай лихом...» Він не спитав у Анни, сестри своєї, ні про чоловіка її, ні про сина. Пішов з Михайлівки, а наступного дня виїхав з Шантари невідомо куди — та й край... Аркадія Молчанова, який одержав строк у зв'язку з справою Івана Савельєва,

випустили задовго до війни, жив він десь на Алтаї, всю війну провоював, не мавши жодної подряпини. Демобілізований був у числі перших і повернувся в рідну Михайлівку... І тільки про Семена Савельєва та про Якова Алейникова до літа сорок сьомого ніхто й нічого не знав. Іван був останній, хто бачив обох у сорок третьому, а відтоді минуло не мало, не багато — аж чотири роки. Чотири рази опало листя з дерев, стільки ж разів засипали землю холодні сніги, й вони назавжди, здається, замели й стерли з земної кулі їхні сліди...

II

Минуло ще десять років. День пинішній ніколи не схожий на день минулий, але минулого з життя не викреслиш. Одні люблять згадувати своє минуле, інші не люблять, але воно живе в кожному до останніх днів його й так чи інакше визначає слова і вчинки людей, їхню любов і ненависть і, кінець кінцем, смерть чи безсмертя...

У 1957 році Полікарпові Майтвійовичу Кружиліну виповнилося шістдесят сім. Постарілий і самотній (дружина померла три роки тому, син Василь працює у Шаптарі, редагував районну газету), він жив тепер у Михайлівці й ще працював — був у Івана Савельєва в колгоспі «Красный партизан» секретарем партійної організації. Раніше колгосп називали «Красный колос», але Петро Петрович Поліпов, який наприкінці п'ятдесятого знову став першим секретарем райкому партії, одного разу раптом поморщився:

— «Красный колос»... Патріархальщина якась. Хіба буває червоне колосся? Жовте там, золотаве.... Чорне буває, коли головнею заражене. Давайте перейменуємо на «Красный партизан».

— А що, хіба бувають ще й білі партизани? Чи там зелені? — посміхнувся Кружилін.

Поліпов уважно, прищуривши очі, подивився на Кружиліна, співчутливо похитав головою, мовби кажучи: «А ще колишній секретар райкому!» Кружилін був певен, що Поліпов так і подумав, але це Полікарпа Матвійовича мало турбувало, й він ще раз посміхнувся...

Кружилін повертався додому з ланів. Пізнє літо закінчувалося. Жали жито, доходила подекуди пшениця, сіро-зелені масиви її з кожним днем буріли й незабаром зазвенять спілим дзвоном. Ну, думав Полікарп Матвійович, погойдуючись у дроздах, нехай тепер і зазвенять, жито

майже скошене, озимину досіюють. Вони з Іваном Савельєвим і жмені зерна не дадуть просипатися на землю, все вже підготовлене в них до жнив, щоб жати й пшеницю. Добрий, добрий вийшов з Івана Савельєва голова колгоспу, розумний і знаючий хлібороб. Увесь район його цінує, в області поважають, і навіть Поліпов змушений рахуватися з ним. Ось тобі й Ванька Савельєв, колишній білобандит і ворог народу! Достойно замінив він Панкрата Назарова, який доживає, здається, останні свої дні на землі.

Операцію на легенях у Новосибірську йому зробили успішно, клятву ворожу кулю, яку він стільки років носив у собі, витягли й віддали йому на спогад. Після операції він, незважаючи на похилий вік, швидко зміцнів, зник багаторічний кашель. «Ну, тепер я заново народився, Полікарпе,— сказав йому Назаров.— Сто років тепер проживу. Дурень був, що тебе не послухався й не ліг до лікарні раніше». І сто не сто, а пожив би наостанку, та незабаром одержав листа від сина свого Максима з тюрми. «У сорок п'ятому, батьку, засудили мене,— писав Максим,— сволоцюгою і нікчемою, виявилось, був я, Васька Кружилін витримав у полоні, а я ні. Загинув, здається, десь Васька, а я тепер заздрю йому...» Але Василь був у Шантарі, Панкрат Назаров прийшов до нього й зажадав розповісти все начистоту... Після цього вже мовби не давня маломірня куля, а кілограмовий снарядний осколок почав крутитися в Панкратових грудях, все там розвертаючи. Прожив Панкрат життя славне й чесне, а тому нелегке. Але тепер від неймовірного болю дедалі дужче скрючувався. До того ж минулого року таким виродкам, як Максим, вийшла амністія («До якої ж міри гуманна в нас держава»,— невесело посміхнувся Кружилін), і Максим Назаров, жалюгідний і обмизканий, з'явився нещодавно в Михайлівку. «На радість батькові,— зітхнув похмуро Кружилін.— Пожаль би, падлюка... Цього вже старий не витримає!»

Полікарп Матвійович Кружилін, поглядаючи на мовчазливі, осаяні під літнім сонцем вершини Звенигори, їхав по землі, на якій минуло все його життя. Вся ця земля, тисячу разів з'їджена й сходжена уздовж і впоперек, була під його поглядом далеко навкруги. Ген отам, на березі Громотухи, жирував він колись із дівками, а трохи лівіше брід, яким він переправляв згодом партизан, відходячи од насідаючих карателів полковника Зубова. Переправилися і сховалися в цій Звенигорі. За це Іванів батько, старий Силантій, поплатився життям. Розлучений

полковник його повісив. Яшка Алейников («Де він тепер, чи живий?»; Іван розповідав, що розлучився з ним уже після поранення: Алейников приходив в медсанбат попрощатися з ним і, виходячи, пожартував: «Не провалюсь я в землю, Іване Сплантіївичу, то зустрінемося в Шантарі після перемоги». Та, очевидно, провалився,— зітхнув Кружилін.— Колп б живий був — об'явився б якось...»), відчайдушний і безшабашний тоді Яшка вивів їх з кам'яного мішка, під покровом ночі навалилися вони на заїмку в Огневських Ключах, розквиталися з Зубовим, подалися в тайгу... Там, за горою, Шантара, де хазяїнує тепер Поліпов. Шістдесят п'ять років уже йому, а ще дужий і свіжий, мовби не старіє, а молодіє з кожним роком цей чоловік, і не буде йому зносу, жваво й без утоми гасає він по району. Виступаючи на різного роду районних і обласних нарадах та зборах, з трибуни звичайно не сходить, а легко і спритно збігає — дивіться, мовляв, який я ще молодець,— у присутності високого начальства звичайно жартує, що він не найстаріший, а наймолодший в області секретар сільського райкому партії: Ці його жартики сприймаються звичайно з усмішкою, і — на жаль! — вік його навіть ставлять звичайно йому в заслугу.

...Вся земля навкруги в уяві була перед очима в Кружиліна, і всі люди, що живуть на ній, були перед ним мов на долоні. Він знав усіх і в Шантарі, і в Михайлівці, і по інших місцях, знав, чим вони живуть і про що думають, з чого радіють і за чим сумують... Ось Анна Савельєва все тужить за старшим сином, про якого досі ні слуху ні про слуху, як і про Алейникова. Про Федора, чоловіка свого, думати вона перестала, викреслила з пам'яті й забула. «Він скінчив тим, з чого й почав,— сказала вона якось Кружиліну.— Він воював у партизанах, а в мріях був на місці брата свого Івана, поруч батька мого. Зрозуміла це я до війни ще. Іван мені, дурній, пояснив це, та пізно...» А пишається мовчки Анна середульшим своїм сином, Дмитром, і меншим — Андрієм. Недавно ще шмаркатий Андрійко став тепер офіцером, уже старший лейтенант, а з середнього, Дмитра, й зовсім вийшло незвичайне — поет, вірші пише і книжки друкує, треба ж таке! Він, Кружилін, читав його книжки — хороші вірші, зрозумілі, з любов'ю до землі й до людей. А скільки ж йому років? Ну звичайно ж, здається, вже близько тридцяти... У самісінькій Москві живе, це добре. Звідти, з Москви, багато що видніше. Тільки чогось у нього там особисте життя не клеїть-

ся,— скаржилася Анна. Ганка, дівча з евакуйованих, що в них під час війни жила, одружилася з кимсь іншим, чи що. Дарма, і це в нього владнається якось... Ось і в Миколи Інютіна, сина Кир'яна і Анфіси, сімейне життя поки що не склалося. Ну, цей не журиться. Він служив в армії після війни ще довго, демобілізувався тільки на початку п'ятдесятого, прийшов до нього в райком такий же довготелесий, як у дитинстві, поводив з боку на бік гакуватим посом, привітався і сказав: «Може, на роботу куди мене, Полікарпе Матвійовичу? Я в роті своїй комсоргом був...» — «То що ж, давай у райком комсомолу». — «А чого ж... Там комсомолок багато». — «Це ж у якому розумінні?» — спитав Кружилін. — «У розумінні — дружину, може, знайду. Лідка, зараза, чекати мене не стала, поїхала до своєї Одеси. Все це мати її, казала мені Вірка: чого, мовляв, чекатимеш його, старшина він і довіку старшиною буде, не піднятися йому вище, а тобі, мовляв, за офіцера заміж треба... Та ще кроля із зайчихою схрестити намагався... Дався їм цей кріль!» Кружилін посміявся тоді, направив його в райком комсомолу, де він тепер уже завідує відділом, та все ще не знайшов собі дружини, лише навідується частенько в Михайлівку, до Дашутки Савельєвої, Іванової дочки. Тій уже двадцять два, вона закінчила Новосибірську школу медсестер, працює в нещодавно відкритому в Михайлівці медпункті. Вродлива й завжди задумлива, вона раз у раз пожвавлюється, коли приїжджає Інютін. Виходить, діло в них піде на лад, і добре це, славний він хлопчина, Микола, він, Кружилін, на місці Поліпова давно рекомендував би його на секретаря райкому комсомолу, а то й до райкому партії взяв би... Відучився й давно працює інженером на Шантарському заводі сільгоспмашинобудування (уже понад десять років, як завод перейшов на попередню продукцію) Юрій Савельєв. З інституту він привіз дружину, маленьку, мовби іграшкову жінку, здається, українку, яка породила вже йому сина і дочку. Хороший з Юрія Савельєва вийшов спеціаліст, і директор заводу Хохлов Іван Іванович, призначений замість померлого кілька років тому Миронова, збирається призначити його заступником головного інженера...

...Кінь трюхикав повільно, Кружилін, заглиблений у роздуми, не квапив його. Поспішати йому взагалі тепер було нікуди. Життя його хидилося до вечірнього пругу, й він дедалі частіше думав — погано чи добре прожив він його, та принаймні чесно. В чомусь він, бувало, очевидно, й

помилявся, чогось не розумів інколи, його поправляли і йому пояснювали—той же Суботін Іван Михайлович робив це незліченну кількість разів. Цей чоловік прожив життя самовіддане; людям він віддавав всю енергію свого серця й помер, не залишивши після себе нікого,— похоронну на останнього сина знайшли у нього в кишені вже після смерті. «Це ж страхотливо, коли вдуматися,—сказав Поліпов з цього приводу взимку п'ятдесятого, коли Кружилін передавав йому справи й коли мова в них зайшла чомусь про Суботіна.— Жив, жив чоловік, була в нього дружина, було троє синів—і ось нікого з них. Наче страхітливий млин розмолотий і прах без сліду розвіяв...» Спочатку він, Кружилін, ніяк на це не відізався, а Поліпов не вгамовувався: «І всіх нас, по суті, жде те саме. Працюємо, згоряємо... А чи не даремно все це? Омар Хайям, здається, писав: «Згоряєм в попіл, у прах, а де, скажіть-но, дим?» Пам'ятаєш ці вірші?» І тут він, Кружилін, не витримав: «Віршів цих не читав... І про всіх не знаю, а про Івана Михайловича скажу так... Якщо вважати, що життя його минуло даремно, значить, даремно й бензин згоряє в моторі, рухаючи машину вперед...» Поліпов тільки звів на нього свої холодні очі, посміхнувся: «Мудрий ти став...»

Мудрий не мудрий, подумав тоді й думав тепер, під'їжджаючи до Михайлівки, Полікарп Матвійович Кружилін, але з літами навчився дещо розуміти, розбиратися в питаннях великих і незначних, простих і досить складних, набуваючи дедалі більшої здатності точно оцінювати й розуміти ту чи іншу обстановку й ситуацію. І тоді, передаючи справи, розумів, що Поліпов фактично усунув його, очистив собі місце, скористався з того, що син його Василь всю війну перебував у полоні. Ні, Петро Петрович тут не виявляв нервозності або покvapності, працював на посаді голови райвиконкому загалом нормально, без зривів, начебто з розумінням ставився до нелегкої Василеної долі та до становища у зв'язку з цим самого Кружиліна,— хоч би там що, а син першого секретаря райкому був у полоні. Василь працював в автогосподарстві Шантарського заводу, спочатку шофером на грузовику, потім автомеханіком. Якось він надрукував у районній газеті невеличку статтю про кращих шоферів заводу, і Поліпов скрикнув: «Талант же в твого сина, Полікарпе Матвійовичу! Ти поглянь, як він просто й цікаво пише. В цьому нарисі думки є, чого бракує нашій газеті... Це я тобі як колишній газетяр кажу!»

Кружилін лише низав плечима. «Ні, Полікарпе Матвійовичу, ти недооцінюєш... Талант річ рідкісна, на дорозі не валяється. Я підкажу редакторові, нехай він його частіше як автора залучає, а там побачимо...» І справді, Василь часто почав друкуватися в газеті, а потім перейшов туди на роботу звичайним, рядовим літспівробітником. «Редактором буде, виросте! — з ентузіазмом сказав Поліпов. — Ось побачиш!»

Все це було на початку п'ятдесятого, а влітку Полікарпа Матвійовича викликали до Новосибірська. Секретар обкому Афанасій Дмитрович Филимонов, який працював на місці Суботіна, поцікавився про се, про те, считав, як здоров'я.

— Не скаржусь поки що.

— А син як, Василь?

— Нормально. В районній газеті зараз працює, до партії збирається вступати.

— Так, це Поліпов його висунув, я знаю. Він тут із захватом про твого сина завжди говорить. Ми не заперечували, чого ж заперечувати?.. Таланти справді слід підтримувати. І те, що він готується стати комуністом, чудово.... — Секретар обкому зазирнув у якийсь папірець. — Ось готуємо документи для нагородження великої групи працівників сільського господарства. В тому числі й тебе, і колишнього голову одного з ваших колгоспів, Назарова... За твоєю рекомендацією.

— І Назарова?! Нарешті! — посміхнувся Кружилін.

— Ти постривай поки що радіти, — похмуро сказав секретар. — Поліпов заперечує. Син Назарова засуджений за зраду...

— До чого ж тут сам Панкрат Григорович?

— Ні до чого... Ми це розуміємо — він ні до чого, та коли б нас завжди і в усьому розуміли! Ось хоч би й у зв'язку з твоїм сином...

— Зрозуміло, — посміхнувся Кружилін.

— Відносно твого нагородження, Полікарпе Матвійовичу, теж були заперечення.

— Поліпова?

— Але я відстояв, — не відповів Филимонов на його запитання. — І це останнє, що я зміг для тебе зробити. Це останнє... Тобі, на жаль, виповнилося шістдесят. Доведеться йти на пенсію, Полікарпе Матвійовичу.

Филимонов чимсь нагадував Суботіна, колишнього господаря цього кабінету, був людиною чесною, порядною,

прямою. Саме йому Кружилін висловив колись усі свої заперечення проти призначення Поліпова головою райвиконкому. Він вислухав все терпляче й уважно, сказав відверто:

— Пробач, не можу з тобою погодитися, Полікарпе Матвійовичу.

Так само відверто він сказав тут, і Полікарп Матвійович, внутрішньо давно сподіваючись цього, не розстроївся і, помовчавши, перший порушив тишу в кабінеті:

— Навіщо ж останнє? Я ще можу де-небудь і попрацювати. Ну, скажімо, секретарем парторганізації десь у колгоспі або радгоспі. Я ж михайлівський, ось туди, в колишній колгосп Панкрата Назарова, й пішов би. Підтримай, коли що...

— Дорогий ти мій Полікарпе Матвійовичу! — Филимонов вийшов з-за столу, взяв Кружиліна, який підвівся йому назустріч, за плечі. — За це ось тобі величезне спасибі.

Так, він, Кружилін, не розстроївся тоді, — що там не кажи, а все ж таки шістдесят стукнуло, строк відомий, — але, прощаючись з Филимоновим, задав запитання, яке весь час крутилося в голові:

— Поліпов, зрозуміла річ, буде першим?

— На жаль, я не повірив твоїм запереченням колись. А тепер так уже склалося, — відповів Филимонов. — Спритний дуже, завжди в струмені йде.

— Йому ж теж скоро на пенсію, — посміхнувся Кружилін.

— Скоро, та строк не підійшов ще. Але особисто мене це заспокоює, що скоро...

Малесеньке сільце Михайлівка завжди було закрите від іншого світу високою Звенигорою і, незважаючи на це, завжди якесь полохливе, готове, здавалося, при найменшій небезпеці пірнути у вогку темряву тайгових нетрів, за післявоєнні дванадцять років значно розбудувалося, крайні хати з довгими стрічками городів висунулися далеко в чистий степ, сміливо дивилися на кожного під'їжджаючого широко відчиненими вікнами. Протягом цих років було поставлено в Михайлівці чимало господарчих та інших будівель — кілька містких амбарів, стаєнь, нова простора школа, медпункт, двоповерхова будівля клубу з великим глядним залом та гарною бібліотекою. Такого клубу часом у районному центрі нема, а в них є, не пошкодував Іван Савельєв на нього грошей, хоч їх було в колгоспі не густо, невтомно ходив по кабінетах різних районних установ,

вибиваючи кредити на новобудови та фонди на будівельні матеріали. Був він непосидючий і невтомний, проте, невелимовний, висловить свою просьбу й чекає рішення, чекає вперто, до кінця, коли треба, прийде ще і ще. Траплялися випадки, той же Поліпов, виведений з терпцю його мовчазливою настирністю, тремтливою, покаліченою на фронті рукою хапав трубку, кричав котромусь районному начальнику: «Слухай! Дай ти Савельєву те, що він просить! Тільки щоб не бачив я його більше у себе в кабінеті!» На це Іван щоразу спокійно зауважував: «Чого ти кричиш? Треба буде — все одно прийду...»

Він, Іван, ніколи, здається, не був метушливий і надто вже говіркий, але, постоявши після повернення з фронту на могилі дружини, замкнувся зовсім, зацеміло в нього все всередині й досі не відпускало. Про Агату та й взагалі про щось своє, особисте, ніколи ні з ким не розмовляв. Колгоспними справами займався, якщо глянути збоку, мовби знехотя. Але Кружилін знав: забери в нього тепер це діло — він зав'яне швидко, як кушч огірків чи помідорів без поливу, на очах засохне. І боявся, коли б Поліпов не забрав. «І коли що, — думав Кружилін, — увесь район на його захист підніму, всю область. Добре, що встигли Івана до партії прийняти».

До партії Кружилін, відчуваючи кінець свого секретарювання, порадив Іванові Савельєву вступити наприкінці сорок дев'ятого.

— Чи не пора, Іване Силантіївовичу, подумати про це? — спитав він у нього одного разу.

Довго-довго мовчав тоді Іван. Потім видавив з себе:

— Анкета ж моя...

— Ну, анкета — одне, а душа людська та діла її — інше... Я поясню де слід, якщо доведеться.

— Спасибі, — відвернувшись, прошепотів Іван. Протез на руці, здавалося Кружиліну, висів у нього цієї миті якось особливо сиротливо й безпомічно.

Порозуміватися з приводу вступу Савельєва до партії Кружиліну ніде не довелося. Лише Поліпов спитав був негласно:

— А білобандитство його не насторожить декого?

— Не насторожило ж, коли йому орден Леніна вручали на фронті та інші нагороди, — сказав на це Кружилін. — А як працює в колгоспі, бачиш сам.

— Ну звичайно, — погодився й Поліпов і, понад усякі сподівання, ніколи й ніде про це більше не говорив.

Коли виникло питання про роботу Кружиліна секретарем парторганізації колгоспу, Іван помовчав, зваживши за цю коротку мить усе — і становище його, Полікарпа Кружиліна, і своє, та всю ситуацію, спитав тільки:

— А тобі, Полікарпе, не дуже це буде... незручно? Ти пробач, що я це питаю, сам розумієш...

— Не дуже, Іване Силантіївичу,— невесело мовив Кружилін. Що й казати, нелегко було йому тоді відповісти на таке запитання.— Люди повинні до кінця людям служити.

— Добре. Тоді давай допомагати один одному...

Так сказав тоді Іван Савельєв, і нічого більше не додав, і ніколи потім не повертався до цієї теми. Минуло небагато часу — і Полікарп мовби вік працював у Михайлівському колгоспі поряд з Іваном. Вони розуміли одне одного з пів-слова, несли разом нелегку ношу, що називається колгоспом, і, «допомагаючи один одному», захищаючи, коли треба, один одного, зробили його передовим у районі на не дуже велике, здається, задоволення Поліпова.

І ось тепер голові передового колгоспу в районі Іванові Савельєву особливо потрібна була його, Кружиліна, допомога, потрібен був захист. І захищати його треба було зараз не від Поліпова навіть, а... від редактора районної газети Василя Кружиліна, власного Полікарпового сина...

* * *

Редактором районної газети Василь Кружилін став близько року тому, сталося це зовсім несподівано. Він працював та й працював літературним співробітником, правив листи читачів, їздив по колгоспах і радгоспах, писав кореспонденції та нариси про сільських людей, робота йому подобалася, й він ні про що інше не помишляв. І раптом його запросили в обком партії.

— Редактор вашої газети нині, як ви знаєте, вступає до Вищої партійної школи. Поліпов, секретар Шантарського райкому партії, рекомендує на посаду редактора газети вас. Як ви самі дивитеся на це, Василю Полікарповичу?

— Як?! — здивувався Василь.— Та хіба я зможу?

— А чого ж... Ваші матеріали в газеті ми читали, знаємо. Попервах Петро Петрович Поліпов обіцяв особисто допомогти, а він людина слова і діла... Подумайте, порадьтеся з батьком. Як він там, старичок, трудиться?

Василя неприємно різонуло це слово «старичок».

— Нічого, працює...

Батько, коли Василь з ним порадився, сказав:

— Діло хороше. І відповідальне. І якщо цю відповідальність не просто відчувати, а усвідомлювати розумом, то що ж...

Буквально через тиждень після його затвердження на цій новій посаді до редакції подзвонив Поліпов і сказав:

— Зайди-но. Ми тут структуру посівних площ на наступний рік розглядаємо. Є матеріал про одного закостенілого поборника чистих парів. Сам напишеш. Особисто.

По всій країні тривала кампанія за збільшення посівних площ, і з цією метою пропонувано всюди до мінімуму скорочувати чисті пари, земля під якими, природна річ, цілісницький рік вакувала.

У Поліпова сиділо кілька працівників райвиконкому, котрих Василь добре знав, а також колишній директор Шантарського маслозаводу Малигін, тепер директор радгоспу «Первомайський» та голова колгоспу «Красный партизан» Іван Силантіївич Савельєв. Малигін у старанно відprasованому, як і в секретаря райкому, синьому костюмі, в чудових літніх туфлях. Савельєв у старенькій, побілілій на плечах гімнастерці, підперезаній ремнем, у розтоптаних валянках.

— Отже, Малигін, з тобою домовилися? — спитав Поліпов. — Не підведеш?

— Навіщо ж... Коли це радгосп «Первомайський» підводив райком партії? — навіть ображено промовив Малигін.

— Гляди, у зведенні чистих парів тебе не показуємо, — попередив секретар райкому, походжаючи по кабінеті. — Зведення йде в область. І якщо виявиться, що залишиш хоч один гектар...

— Та за кого ви мене маєте, Петре Петровичу? — знов образився Малигін. — Ми директиви розуміємо... Не підведу, сказав.

Василь знав, що цей Малигін був одружений з колишньою дружиною Поліпова, у них росла дочка. Взаємини секретаря райкому і Малигіна були нормальні. Поліпов ніколи не кривдив його, навпаки, завжди цінував і при першій зручній нагоді відзначав і хвалив. Така об'єктивність Кружиліну подобалася, й він не розумів, чому батько до Поліпова ставиться стримано. «В душі, певне, прикро все-таки трохи, що попросили йти на пенсію», — думав він інколи про батька.

— Гаразд...— Поліпов зітхнув, але не з полегкістю, а навпаки, важко і стомлено. Пройшов до свого столу й сів.— Ну, а ти, Савельєв?

— Що я? — помовчавши, похмуро перепитав той.

— Скільки «Красному партизану» гектарів під пари планувати? — терпляче спитав Поліпов. Видно було, що питає він про це вже не вперше.

— Ми давно запланували — тисяча чотириста.

— Минулого року було тисяча двісті,— нагадав секретар, постукуючи олівцем.

— Треба ж рости...

Поліпов кинув олівця, рвучко підхопився, сперся кулаками об настільне скло, наче хотів роздавити його. В очах його зметнулися блискавки. Але Савельєв спокійно мовив, випереджаючи секретаря:

— Право планувати надане тепер нам самим. Ось ми й запланували.

— Бачив? — майже крикнув Поліпов, дивлячись на Кружиліна. І знову обрушився на Савельєва.— Ти не забувася, де ти є? У вас цього права ніхто не забирає. Але ж і в нас... у райкомів ніхто не забрав право контролювати...

— Правильно. От і контролюйте,— сказав Савельєв.

— Зараз вся партія, вся країна бореться за те, щоб краще використати колгоспні землі, щоб не вакувало жодного гектара...

— І це правильно. Господарювати треба вміло.

— А в тебе безплідно цілісінький рік півтори тисячі гектарів лежить.

— Під жито готуємо. Наче не знаєте,— так само спокійно відповів Савельєв, погладивши вуса.

Поліпов знову вийшов з-за столу, нервово пройшовся по кабінету, тоді спинився перед Савельєвим.

— Слухай, Іване Силантіївичу... Ти розумієш, що в області триває боротьба за ліквідацію чистих парів?

— Що ж, хороше діло. А ми не будемо їх ліквідувати.

— А скажи, годувати країну ми будемо? — недобре посміхнувся Поліпов.

Савельєв знов погладив вуса.

— Повинні.

— Чим же ми її будемо годувати? Робітників заводів і фабрик, жителів наших міст?.. Паром?

— Хлібом, м'ясом, молоком...— заходився перелічувати Савельєв.

Але секретар райкому перепинив його:

— І це голова передового колгоспу в районі! Чуєш, редакторе? — Поліпов сів на своє місце, затиснув голову руками.

— Де вже нам до передовиків,— кинув Савельєв, глянувши на Малигіна.

— Ну, одного з передових, зразкових... Що ж тоді інші, дивлячись на тебе? — І, не підводячи голови, закінчив, мовби знесилившись: — Гаразд, іди, Савельєв. Інші теж вільні. Кружилін, залишся.

Коли всі вийшли, секретар райкому підвів голову.

— Ось так, Василю Полікарповичу... Розкатай цього Савельєва в найближчому номері. Постав за приклад Малигіна. Цей зірок з неба не хапає, але проти стержня ніколи не пре.

І Василь розкатав.

Голова «Красного партизана» до статті поставився байдуже. Василь кілька разів бачив його в Шантарі наприкінці минулої зими та навесні, але Іван Савельєв жодним словом, жодним жестом не показав, що ображений. І батько нічого не сказав йому з приводу статті, мовби й не читав її.

Цієї весни, їздячи по району, Василь зазирнув до Михайлівки. Савельєва на селі не було, в конторі сидів батько сам-один, схилившись над якимись паперами.

— А-а, синку, здрастуй. Рідко до батька навідуєшся.

— Все діла, тату...

— Діла — це добре. Не може людина без діла.

Поговорили про се, про те. На обережне запитання про статтю батько, помовчавши, одізвався неохоче:

— Іван Силаптіївич хіба таке ще переживав...

— Але чому, тату, ваша партійна організація не реагувала на виступ газети?

— Чому ж? Реагували.

— Пару як запланували тисячу чотириста гектарів, так і залишили.

— Аякже... Чи, може, ти хочеш, щоб ми під корінь самі себе зрубали? Все наше господарство тільки на тваринництві та на озимині стоїть. Пшеничка на наших землях не дуже родить. Рік квітує — два вакує. А жито дає постійний і стійкий врожай. Тільки сіяти його треба по чистому пару. І не пізніше першого вересня. От і думай... А газета що? Газета не жарт. Тобто жартувати в газеті не можна...

Василь сидів перед батьком наче приголомшений.

— Але постривай... Це ж уся область себе під корінь рубає? Адже скрізь чисті пари ліквідують...

— Вся не вся, а добра третина колгоспів і радгоспів постраждає, якщо... якщо голови й директори в них такі ж ретельні виконавці, як Малигін.

— Не розумію...

Батько дивився на нього холодно, з відвертою тепер неприязню.

— Селянська справа, синку, не проста. Область наша велика, ціла держава. Південна частина зволожена. Там при потребі можна й піджати чисті пари, хоч зовсім ліквідувати їх навряд чи слід. У центральних районах теж вологи досить. На сході вже трохи сухіше. А ми на самісінькій півночі приткнулися, у нас зовсім сухо. Тому й погано росте пшеничка тут...— Батько зробив паузу й додав з невеселою іронією: — Хіба що ось у нашого сусіда Малигіна виросте.

Василь трошки помовчав і спитав:

— Ну, гаразд... Але ж Поліпов сільське господарство знає. Він же старий партійний працівник.

— Отож-бо й воно, що старий. З Поліповим справа особна. В області скорочують пари — хіба він буде остеронь? Йому теж своє місце у зведенні потрібне, як...— батько на мить затнувся, шукаючи подальших слів.— Як губернаторові в церкві.

Від такого порівняння Василь навіть розгубився. А батько вів далі:

— Важкі наші землі, Василю. Клімат ще важчий. Коли б не такі хазяїни, як Савельєв, давно б наголодувалися. Таких людей берегти треба, а ти його статтею по голові. Так недовго й намертво звалити, якщо бити раз у раз.

— Але чому ж, тату, ти мені одразу всього цього... не пояснив?

— Одразу? А ти хіба одразу зрозумів би? Ти, здається, Поліпову в рота дивишся, віриш йому в усьому.

— Так, тату,— чесно сказав Василь.— Мені здавалося... Та й здається...

— Ну от,— посміхнувся батько,— що ж тобі пояснювати було? Ти сам переконайся в його неправоті. Сам понюхай життя, щоб зрозуміти його.

«Сам понюхай життя...», «статтею по голові...» — слова ж бо які! Але це були батькові слова, а батько даремно говорити їх не став би, і Василь не міг йому не вірити. Вони гули у нього в голові всю нинішню весну й усе літо. А він же до весни думав, що стаття хороша, правильна, принципіальна. І, під'їжджаючи сьогодні до Михайлівки, згадав, що саме так — «правильний», «принципіальний виступ!» — сказав Поліпов після виходу того номера газети. Сказав і додав ще: «Не помилився я в тобі. Намацувш самісінький стержень у роботі, Василю Полікарповичу».

Що ж, Кружиліну слухати це було приємно. Розмовляючи з ним перед тим, як він заступив на редакторський пост, секретар райкому сказав, походжаючи по кабінету: «Газетна робота — не матусин пуховичок. Як і будь-яка інша партійна робота. Найголовніше в ній — відчуті політичний стержень. Іти просто по ньому... Ну, гаразд. Будуть які-небудь труднощі, сумніви, прихось до мене за просто. Спільними зусиллями допоможемо, виправимо коли слід, по-товариському... Не ображаєшся, що я на «ти» з тобою одразу? Ну то й гаразд. І тебе прошу без будь-якого викання. Люблю простоту у взаєминах». Поліпов міцно потиснув на прощання руку, провів до дверей. «Придивляйся до стилю та до суті роботи райкому. Зміцнієш, покажеш себе на ділі — обов'язково оберемо на члена бюро».

І тепер ось батько: «Статтею по голові...», «намертво звалити...».

Під'їхавши до контори, Василь Кружилін ще через вікно побачив, що батько й голова колгоспу там. Він обнявся з батьком, привітався з Савельєвим, сказав:

— Бачив я, ви ці злополучні тисячу чотириста гектарів житом уже засіяли.

— Для кого злополучні, а для нас... — почав був Савельєв похмуро, але Василь перебив його:

— Іване Силантіювичу! Мені вистачить мужності публічно вибачитися перед тобою й перед усіма колгоспниками, якщо стаття справді неправильна. Вибачитися просто в газеті. Але давайте говорити спокійніше...

— Ну, давайте... — посміхнувся Іван. Підвівся з-за столу, пройшов у протилежний кінець невеличкого свого кабінету, сів на рипливий дерев'яний диванчик. — Давай.

— Що ж, усі лиха в сільському господарстві походять від отих зведень, у яких багатьом... таким, як Поліпов, своє місце потрібне?

Савельєв якусь мить не відповідав, роздивляючись навіщось свій протез.

— Та ні, звичайно,— мовив він задумливо.— Зведення, обліки всілякі — як же без них? Просто не навчилися ми поки що хазяйнувати як слід на землі, от що... Чому не навчилися, не знаю. Не така грамота в мене, щоб усе пояснити. А за колгосп свій можу сказати. По-простому, пробачте вже, коли не все гладко буде... Живе колгосп, щоправда, трохи краще, ніж інші, та хіба ж так ми жили б, коли б дали нам свободу дій? Ех! Та ось не дають!.. Земля — годівниця, вона не зубожіє, черпай та й черпай, тільки вмійчи! А ми не вміємо.

— Що означає — не вміємо? І що означає — не дають?

— А те й означає — не дають через те, що не вміємо,— нахмурився Іван.

— Стривай, я поясню тобі простіше,— сказав батько.— За ці тисячу чотириста гектарів Іванові Силантіївовичу набили вже шишок. І ти тут постарався, синку. І ще наб'ють. Але він чисті пари зберіг, хоч, може, й не настільки, скільки треба було. А Малигін викоринить їх зовсім, зруйнує радгосп, за це два роки в передовиках ходитиме. Аякже — ворог чистих парів, борець за передову агротехніку! Та ще, не дай боже, дощики уперіщать.

— До чого тут дощики?

— А до того. Місця в нас засушливі,— і голова показав навіщось на вікно,— але ти сам знаєш, що раз на п'ятиріччя років розверзаються прірви небесні. Як настане такий рік, цілісіньку зиму сніг валить та й валить, без кінця-краю, а влітку зливи періщать. Коли б трапилося таке нині — всі газети закричать: онде скільки вологи, правильно питання про чисті пари ставляться, молодці Малигіни, ганьба Савельєвим! А що далі? Це, по-перше, не волога, а вода. А по-друге, наступне п'ятиріччя, як закон, засушливе. Жита не посіємо — що, пробачте, жертви будемо? Так от питаю: вміємо чи не вміємо хазяйнувати?

Василь промовчав.

— Або ось ще приклад. Тепер щосили Рязанська область гримить — за рік мало не вчетверо збільшили там тваринництво, державі м'яса здають три річні плани. Так?

Полікарп Кружилін підвів голову, глянув на сина спідлоба, спитав:

— Чого ж ти мовчиш? Так чи не так?

Василь тільки низив плечима. По совісті, він недовірко ставився до газетного галасу, здійсненого навколо Рязанської області, але сказати про це не зважився.

— А як ви самі ставитеся до плану та досягнень рязанців? — дурнувато спитав він.

Що запитання безглузде, Василь відчув одразу ж. Він ще не договорив, а батько вже сумно хитнув головою. Відвернувшись, глухо сказав, назвавши його на ім'я та по батькові:

— Ні, Василю Полікарповичу, не вистачить, здається, тобі мужності вибачитися перед ним, та ще й у газеті... Ходімо до мене додому, чайку поп'ємо, чи що?

Василь безмовно сидів перед ними, перед своїм батьком і головою колгоспу, як перед учителями школяр, котрий не відповів на простенький урок. Він не знав, як вийти з незручного становища, в яке попав через своє запитання.

— Бачите...

Але Савельєв пожалів його й заговорив сам.

— Бачиш,— повторив він його слово,— до їхніх планів ми, конкретно, я, ставимося й сяк і так... Я там не був, тамтешніх умов і становища не знаю. Можливо, треба їм у ноги кланятися, якщо... якщо навчилися так хазяйнувати. Але ж поглянь, що виходить... Наша область теж нині взяла два річні плани по м'ясу. План розвертали по районах, райони — по колгоспах та радгоспах. І тепер нас примушують здати три річні плани. Три! «У вас, кажуть, тваринництво сильне, кому, як не «Красному партизану», приклад показувати». Ти розумієш, Василю Полікарповичу, що це означає? Де в нас такі можливості? Щодо області, знову ж таки не знаю, а нам той план—гроб з кришкою. Корів вирубувати чи як? — Голос Савельєва дедалі міцнів, наливаючись злістю.— Можна, звичайно, й корів. Можна увесь молодняк на м'ясокомбінат відправити. У такий-от спосіб можна п'ять планів виконати за один рік, можна й шість. А потім попідтинню йти? Це як, уміємо чи не вміємо господарювати?

— Наскільки я знаю, ви поки що не погоджуєтесь навіть на два плани,— сказав Василь.

— Він не погоджується, а йому догану! — різко відповів батько.— Опиратиметься ще — Полінов погрожувати партбилет забрати. Бували такі випадки, сам знаєш.

— Ось і виходить, що не дають волі, не дають розвернутися,— сказав Савельєв рівним, трохи стомленим

голосом.— Не знаю, скільки з нас м'яса нині візьмуть. Якщо справді три річні плани, на шість років наперед тваринництво наше знекровлять. А за ці шість років ми не шість, а близько десятка теперішніх планів дали б державі, коли б усе нормально, по-хазяйському йшло. А так на цих трьох і засохнемо. От і рахуй... Умієш рахувати?

— Але, тату... Іване Силантіювичу! Ось Поліпову й запропонувати б отак порахувати.

— А гадаєш, не було запропоновано? — обернувся батько.

— Ну і що?

— Е-ех! — Савельєв махнув рукою.— В усіх оцих думках у мене, може, не все правильно. Але ж я попросту міркую. Працював я рік, одержав на трудодні стільки ось. Місяць якийсь я мовби міг погуляти — побенкетувати, сам собі купець, та й годі. Але ж я пам'ятаю: цілісінький рік попереду, його теж треба мені жити з сім'єю. А Поліпов — він щось подібне до такого купця.

Василь знизав плечима.

— Сміливі ти все-таки, Іване Силантіювичу, висновки робиш.

Савельєв стомлено зітхнув, витер широкою долонею лоба.

— Гаразд... Поживемо — побачимо.

— Але ми з Іваном не викладаємо йому на стіл усе наше тваринництво, — додав батько.— Нехай хоч... Та гаразд, годі. Ночувати в мене будеш?

* * *

Тієї теплої вересневої ночі, коли Василь Кружилін ночував у батька в Михайлівці, застрелився з мисливської рушниці Максим Назаров. Постріл гримнув на світанку, наполохавши сонних ще сільських півнів та курей, луна його розкотилася по затихлому звечора селу, підняла людей. Застрелився він у дощаному порожньому сіннику, куди батько й син пішли ще звечора. Максим, колишній бригадир штрафної роти Бухенвальду, спочатку зняв чобіт з правої ноги, помотав нею, скидаючи онучу, рушницю поставив на землю, схилився над нею, кінець ствола засунув у рота, пальцем ноги натиснув на спусковий гачок. Великий заряд розніс йому увесь череп. Максим, уже мертвий, постояв ще якийсь час, скрючившись над рушницею, потім повалився набік, під ноги батькові, що сидів біля стінки, коло широкого отвору, через який накидали сюди сіно.

Син упав, а батько не поворухнувся навіть, як сидів, так і сидів, у тьмяному світлі світанкової зорі, очі в нього були холодні й неживі.

Вони, очі старого Панкрата, неживими й холодними були й при світлі ясного дня, зробилися такими давно, вони змертвіли відтоді, відколи він дізнався, що сталося з єдиним його сином. Одержавши від Максима листа з тюрми, Назаров тут-таки застріг мерина й погнав його до Шантари.

— Ну, ти мені тут плів про Максима,— розгубилися, мовляв, у якомусь бою... А це? — він показав Василеві листа.— Розкажуй все! Всю страшну правду.

Робити Василеві було нічого.

Повернувшись додому, Назаров довго стовпом стояв посеред кімнати, мовби щось згадуючи. Відтак, тягнувши ноги, пройшов у кутку, де висіла маленька іконка, висіла просто так, за звичаєм, як висять по багатьох сільських хатах, де давним-давно нема ніяких віруючих. Панкрат довго дивився на цю потемнілу іконку, на якій Георгій Победоносець непомірно довгим і тонким списом протиная змія, підніс руку й повільно перехрестився...

На ліжку, заходячись риданнями, лежала стара Панкратова дружина Катерина Юхимівна. Він ступив до неї, сів на ліжку, поклав руку їй на плече.

— Дарма, мати... Скільки відміряно, поживемо ще на рідній земельці. Будемо жити й сподіватися...

— Господи! Та чого ж тепер сподіватися? — скрикнула вона.

— А чи не об'явиться він, христопродавець. У вічі йому гляну, а тоді вже й помиратиму...

Кажучи це, він дивився на дружину, але не бачив її.

Отак він, Панкрат Григорович Назаров, і прожив ці роки, мовби нікого не бачачи. Ні, він не сторонився людей, був завжди серед них, працював. Спочатку завідував стайнею, згодом — колгоспними коморами.

Під час збиральної господарював на гарманах, а коли сили почали зовсім занепадати, попросився в Івана Савельєва денним сторожем на колгоспні городи. Але ніколи, ні за яких обставин його міцно стулені губи не торкала навіть тінь посмішки, він забув, що це таке, і, зустрічаючись з людьми, при будь-якій розмові, хоч би з ким вона була, в замерзлих очах його ніколи нічого не відбивалося.

Лише тиждень тому, коли об'явився Максим, в очах у нього на мить блиснув живий вогник і тут-таки розтанув.

Був пізній вечір. Максим, певне, спеціально вибрав такий час, щоб прослизнути до батьківської домівки, непомітно, в темряві.

— Батьку! — скрикнув він, зайшовши до хати і впав йому до ніг. Був Максим худючий, давно не голений, у старенькому ватянику й розчовганих чоботях, в руках у нього була брудна, як у прочанина, торбина. Коли він упав Панкратові до ніг, торбина ця відкотилася на середину хати.

— Зачекався я тебе, синку, — мовив Назаров, дивлячись у зарослу синову потилицю. — Ну, підведись, я тобі у вічі гляну. Потилицю вже бачу.

Максим підвівся. Глянув у мертві батькові очі, ступив кілька кроків назад.

— А Васька Кружилін повернувся, — сказав Панкрат.

— Васька?! — простогнав Максим. — Та звідки ж?! Утік все ж таки, зумів?

— А спитай у нього. Редактором газети в Шантарі працює.

Батько сидів на низенькому ліжку, за спиною в нього на стіні, закритій саморобним килимком, висіла мисливська рушниця.

Максим якийсь час постояв, скам'янілий, побачив свою торбину, підняв її, поклав на стілець.

— Ну що ж, батьку, — зітхнув він. — А я ось не зміг стерпіти, батьку... У пеклі, мабуть, легше. За те відсидів, тюрмою спокитував. По амністії вийшов ось. Ну, як ви тут? Мати де?

— На тому світі, синку, завжди, певне, легше, ніж на землі. Туди вона й перебралася. Довідалася про тебе й, наче свічка, розтанула. Котрий рік уже як... А я ось тебе дочекався...

Максим сів за стіл, поставив на нього лікті, затиснув долонями голову, сидів так довго-довго, заглиблений у тяжку думу. Батько його не турбував, а коли той поворухнувся, сказав:

— А ти ще подумай, синку.

— Батьку! Невже... не буде мені прощення?

— А це треба в людей спитати, як вони. — І Назаров кивнув за вікно. — Іди та й спитай. Чи пробачите, мовляв, що з людей я гяумився, що в своїх стріляв?

П'ять діб Максим Назаров вийти на вулицю не наважувався. Жили вони мовчки. Панкрат рано-вранці йшов на роботу, залишаючи рушницю на своєму місці. Пізно ввечері

повертався й лягав спати. До його приходу Максим готував щось попоїсти, але батько до їжі ніколи не доторкався. На шостий день Максим не витримав, вийшов на вулицю, спитав у якоїсь жінки, де міститься контора, попрямував до неї.

Зустрічні люди, котрих він не впізнавав, зупинялись і довго супроводили його поглядом,— і дорослі зупинялись, й діти. Дивилися на нього з-за тинів та огорож, припадаючи до вікон, вибігали з домівок. Усі, виявляється, знали, що він повернувся, вість, що він іде вулицею, миттю поширилася по Михайлівці. І ось дивилися на нього хто як — вражено, гидливо, а дехто, переважно старі жінки, з жалістю. Але ці жалісливі погляди чомусь обікали його найдужче.

І в конторі, тільки-но він туди зайшов, всі покинули роботу, втупилися на нього.

— Голову б мені...

— Та він у себе поки що,— сказав хтось.

Іван Савельєв, знаний з дитинства, перетворився майже на старого діда, був незнайомий і чужий. Він підвів од столу голову й протягло мовив:

— А-а... Ну, слухаю?

До кабінету на колясці вкотився безногий, і Максим догадався, що це Кир'ян Інютін. Біля столу голови він швидко сповз зі своєї каталки, поставив її ребром, однією рукою сперся на неї, а другою на ріг столу й швидко закинув обрубок свого тіла на табуретку, що стояла біля столу, каталку теж прихилив до табуретки.

Іван Савельєв не привітався, і Кир'ян Інютін теж, це Максим Назаров відзначив, обидва вони тепер дивилися на нього й чекали, що він скаже. Мимо контори проходили якісь люди й кидали у вікно кабінету такі ж погляди, як на вулиці.

— Ну, то що скажеш? — знову спитав Савельєв сухо. Без злості, без усмішки, просто сухо.

Посміхнувся тяжко й гірко сам Максим.

— Не знаю. Про мене ви все... слід думати, знаєте...

— Чували.

— І як мені далі... існувати?

Кир'ян Інютін з сумки, що висіла в нього на шиї, дістав якісь папери, втупився в них і, мовби прочитавши написане там, сказав:

— Їдь-но ти звідси, Максиме Панкратовичу, десь далі від нас, тому що, ну, як ти тут існуватимеш?

— Так, це правильно...

Максим повернувся й вийшов, побрів з села.

До вечора він сидів на березі Громотухи. Тепла ще політньому, вона плескалася байдуже біля ніг, котила вдалину, до мовчазливих скель Звенигори, свої вічні хвили. В дитинстві він не раз купався тут, річка була весела, геть уся в сонячних іскрах, а тепер, хоч день стояв погожий, світлі блискітки чомусь не вигравали.

Він сидів і сидів, то ронячи голову на коліна, то підводячи її тяжко. Несильний вітер роздував його брудне волосся — батько помитися йому не запропонував, і сам він якось не зважився самовільно натопити лазню.

Коли посутеніло, він знову крадькома, мов той злодій, пройшов по Михайлівці.

Батько був удома. Як і шість днів тому, він сидів на низенькому ліжку, дивився перед себе порожнім поглядом, за спиною в нього висіла мисливська рушниця.

— Погомонів... з головою, — посміхнувся Максим. — Що й робити, не знаю. «Їдь ти звідси», — каже.

— Ні-і, не можна, — мовив раптом Назаров. — Куди поїдеш?

— Справді, нікуди, — тужливо сказав Максим.

Вони ще помовчали, може, годину, а може, й більше. За вікном пролунали якісь голоси. Максим стрепенувся навіть. Невже до них хтось іде? Тиждень уже, як він тут, і за весь час ніхто навіть з цікавості не зайшов сюди, до цієї хати.

— Не бійся... Це Васька Кружилін з батьком ідуть до дому.

Максим мимоволі смикнувся й підхопився.

— Ага, — кивнув Панкрат. — Василь приїхав з Шантари ще увечері, про щось розмовляв у конторі з головою та з батьком допізна. А оце спати пішли. Може, ти ще у Васьки питаєш, що тобі робити? Піді.

— Батьку... Перестань! — благально скрикнув Максим, задихав тяжко й часто, на лобі та на скронях у нього проступали краплини холодного поту. — Я знаю, ця рушниця... для мене висить!

— Для тебе, — спокійно підтвердив Панкрат. — Я давно для тебе її повісив, коли про все довідався. Заряд добрий заклад.

— Я все це зрозумів... Чуттям.

— А яке тут чуття потрібне? — посміхнувся Панкрат.

— Але я н-не можу! — Максимів голос урвався, піт ще рясніше покотився по брудних щоках. — Н-не можу...

— Щ-щєня! — скрикнув тепер Панкрат, швидко підвівся, зірвав з стінки рушницю. — Щєня ти... смердюче!

— Батьку! Ба-атьку! — затуляючись від нього рукою, Максим позадкував до дверей. Панкрат Назаров, тримаючи рушницю вниз прикладом, спираючись на неї, як на костур, настунав на сина. — Батьку! Не можу!.. Я краще піду! Геть! Безслідно!..

— Безслідно... І підеш! Пі-ідеш! Марш у сінник! Погачити домівку не хочу! Отут ми життя прожили з матір'ю. Отут обмивали її... Куди-и задкуєш? Отам сінник, забув?

Він загнав його в сінник, і там, у темряві, Максим упав на землю, обхопив батькові ноги, завив уже справді, як щєня.

— Прости! Хоч ти прости... Я син твій, син...

— Підведись, ти...

Максим, повискуючи, підвівся, мокрий і гарячий. Не було ще й півночі, очі його при місячному світлі, що лилося крізь відчинені двері, блищали жалібно і благально.

— Бери рушницю! — безжально сказав Панкрат Назаров. — Дуло в рота. Пальцем ноги спуск намацаєш... Скинь чобіт!

Максим, як у кімнаті, почав задкувати, аж поки вперся спиною в дощану стінку. І там, хоч місячне світло не сягало його, очі в нього так само блищали.

— Ну?!

Цей батьків вигук мовби підкосив його, він упав, почав вигинатися в порожньому сіннику, з стогоном вигукуючи все те ж:

— Не можу, не можу, не можу-у...

Але поволі він угамувався. Панкрат чекав цього терпляче й, коли син змовк, підійшов до нього, поклав під руку йому рушницю, сказав неголосно й рівно:

— Давай... Або себе, або мене. Двері відчинені, синку, та обом нам звідси не вийти. А я сяду отут ось і почекаю. Важко мені на ногах стояти...

...Постріл гримнув тільки на світанку.

* * *

За російським звичаєм небіжчиків ховають не раніше, ніж через два дні на третій. Панкрат закопав сина того ж дня. Саме закопав. Він так і сказав колгоспникам, що позбігалися на постріл:

— До полудня закопати треба...— Обвів людей своїм тьманим поглядом, спинив його на Володимирові Савельєві.— Ти, Володько, попроси ще когось, та викопайте десь ямку. На цвинтарі не треба, нема чого поганити... Десь остронь, ген у вовчому яру.

— Гаразд,— сказав Володимир.

Поряд стояла його дружина Антоніна, вагітна вже вчетверте. Затиснувши рота, щоб не закричати, дико дивилась на маленьке скорчене тіло на долівці сінника, а другою рукою трималася за чоловікове плече.

Серед тих, що прибігли до сінника Назарова, були і Анна, і Анфіса, і сам голова колгоспу Іван Савельєв. Ніхто нічого не казав, стояли всі суворі й мовчазні. Пізніше від інших підійшли Кружиліни. Перед Василем люди розступилися, пропускаючи його до трупа. Василь глянув, губи його торкнула якась дивна усмішка, руку, покусану вівчарками в Лансдорфі, він засунув глибоко в кишеню. Відтак серед загальної тиші мовив неголосно:

— На воротах німецького концтабору, де ми сиділи з ним, було написано: «Кожному своє». Залізними літерами...

Він сказав це, і знову запало гнітюче безгоміння, аж поки схлипнула раптом Анна. Вона тут-таки придушила цей свій схлип хусткою, схилила голову, пішла, побігла з сінника. Перед нею, як і перед Василем, теж розступилися. Цим проходом слідом за Анною кинулась Анфіса, наздогнала її вже за подвір'ям Назарова, пішла поряд, кажучи:

— Чого ти, Анно? Годі... Нехай... Кожному своє, це завжди так. Біс із ним, із собакою.

Говорячи так, невміло заспокоюючи Анну, ніякого імені Анфіси не назвала.

Коли зійшло сонце, Панкрат Назаров заходився збивати з необструганих дощок труну. Стукіт його молотка лунав на все село.

— Може, обмити? — спитала жаліслива Дашутка, Іванова дочка, якій батько наказав невідступно бути біля Панкрата.

— Обійдеться,— відповів похмуро Назаров.

З допомогою Миколи Інютіна, котрий об'явився в Михайлівці в обід, Назаров поклав сина в труну, кинув туди ж ватяника, в якому той прийшов додому, та його торбину, наглухо забив цвяхами віко. З Миколиною ж допомогою поставив труну на воза й повіз.

Перед тим як забивати труну, Панкрат усіх, крім Даші й Миколи Інютіна, попросив з двору піти, а тепер і їх вирядив геть, щоб вони не надумали, бува, йти за труною. Він проявляв суворість до кінця. Всі це розуміли, ніхто його не осуджував. І тому вулиця, коли Панкрат віз нею труну, була безлюдна й пустинна, назустріч не трапилося жодної людини.

Біля готової могили сидів Володимир Савельєв і курив. Аж ось підійшли Микола і Даша. Вони вчотирьох зняли труну, опустили її в могилу. Інютін і Савельєв заходилися її закопувати, а Даша і сам Назаров мовчки стояли й дивилися на це.

Коли все було скінчено, Назаров наказав одвести коня на стайню, усім піти геть, а його залишити тут самого.

— Чого вам тут, Панкрате Григоровичу? — сказала Даша. — Ходімо...

— Ідіть, сказав! — визвірювся Панкрат. — Чого мене стерегти? Стережи — не стережи — помру. Плешечки твої... онде, в сумці, не бачу хіба... Не допоможуть уже.

Сказавши це, він почекав, поки Володимир Савельєв зрушив з місця коня, опустився на землю.

— Дядю Панкрате! — благально попросила Даша. — Підведіться, земля холодна, не можна вам.

— Не можна, — мовив Панкрат, і в голосі його не було вже ні злості, ні впертості. — А ви, молодята, одружуйтеся, га? Овде Володька, бачите? Молоток, жінці знову черево набив. Нехай люди народжуються.

Слова його були несподівані тут, у цьому місці і в цей час.

— Та ви що, дядю Панкрате? — сказала Даша, почервонівши.

— Нічого... Та ви хоч одійдіть трохи. Він все ж таки... сином мені був. Посиджу з ним. Ви не заважайте. Не довго я...

Скоряючись йому, Микола і Даша відійшли за куці, що росли на схилах яру. День розгорався світлий і теплий. Микола зняв піджак, кинув на землю, й вони сіли па нього.

Миколі йшов тридцять перший рік, а Даша була юна, через те слова Назарова збентежили дівчину. Рум'янець палав на її повних щоках, роблячи її ще молодшою. Одне на одного вони не дивилися.

— Даш, — несподівано мовив Микола. — А й справді, давай-но одружимося.

— Ти... що? — приглушено скрикнула вона й відсахнулася, але він удержав її за руку. Рум'янець у неї запахлакотів ще густіше. Намагаючись вивільнити тремтливую руку, вона злякано і квапливо глянула на згорблену спину Назарова, що виднілася крізь кущі. Але Інкютін не відпустив її. Вона скорилася цьому, опустила очі в землю.

— Я й приїхав, Дашо, щоб спитати це в тебе та в батька... А тут...

Він усе тримав її за руку. Вона насилу звела на нього очі, такі ж чорні, як у матері, й так само, як у матері, вони обіцяли вірність і відданість у будь-яких випробуваннях.

— Ох, Колю, Колю...— видихнула вона і ткнулася гарячим обличчям йому в коліна.

* * *

Нелегка розмова напередодні смерті Максима Назарова з головою колгоспу та з батьком чимало дала Василю Кружиліну, змусила багато про що думати, розмірковувати, зіставляти, інакше глянути на голову «Красного партизана» та й на батька. І якось, уже глибокої осені, Василь зайшов до кабінету Поліпова і сказав:

— Петре Петровичу, я хотів відносно статті про Савельєва поговорити. Пам'ятаєш, з приводу пару?

— Н-ну,— глухувато мовив Поліпов і ледь помітно ворухнув бровами.— Як вони там, після самогубства цього... мерзотника?

Повідомлення про самогубство Максима Назарова Поліпов зустрів, як здалося Василю, трохи дивно. Коли, повернувшись з Михайлівки, він почав розповідати подробиці, Поліпов мовби довго не міг зрозуміти, про що йдеться, хоча батько буквально через кілька хвилин після пострілу повідомив про це в райком. Потім на обличчі в нього з'явилася якась кисло-жалюгідна усмішка, губи вигнулися скобкою вниз, вуха загорілися. «Жахливо, жахливо... Здумати тільки, що буває...» — сипло сказав він, одвертаючись. Але, коли знов обернувся до Василя, кислої усмішки на обличчі вже не було, воно стало жорстоким, холодним, і він промовив порожнім, без будь-яких емоцій голосом незрозуміле: «А втім, чого дивуватися? Сам Назаров завжди сюрпризи підносив, і ось син... Лише твій батько дуже цінував його.» — «Кого?» — не зрозумів тоді Василь, але Поліпов нічого більше пояснювати не став.

— Як вони там — не знаю, — відповів Василь. — Живуть, чого ж...

— Ну, то що ти відносно цієї статті?

— Я ось розмовляв нещодавно з Іваном Савельєвим. І з секретарем парторганізації колгоспу. — Батькового прізвища він не назвав. — І мені здалося, що їхні доводи...

— Так, зрозуміло! — перебив Поліпов. — Їхні «доводи», — секретар райкому якось особливо, вороже вимовив це слово, — я знаю.

Поліпов за звичкою вийшов з-за столу, пройшовся по кабінету. І раптом спитав:

— Ну, а доводи партії?

Василь Кружилін одразу не знайшов, що відповісти. Та Поліпов йому й не дав відповідати.

— По-твоєму, праві Савельєв з твоїм батьком, а не ми... не райком партії? Як же так, Василю Полікарповичу?! Ти немовбито справляв на мене враження більш... більш зрілої людини. І ось маєш... Ти, здається, зовсім зелений. — Поліпов розвів руки, зітхнув.

І хоч оте: «Ось маєш... Ти, здається, зовсім зелений», — вимовлене було лагідним, навіть співчутливим тоном, Кружиліну стало не по собі. Поліпов помітив це.

— Ну, чого скис?

— Ти що ж, звик собі працівників вибирати, як кавуни на базарі?

— Тобто? — не зрозумів Поліпов.

— Тоді треба було постукати мені пальцем по лобі. Досвідчений кавунник, кажуть, одразу визначає зрілість.

— Послухай! — почав був багровіти Поліпов.

— Я ніколи ніде не запевняв і не запевнятиму, що я «зрілий». Надто тепер. Сільське господарство знаю поки що погано. Коли писав статтю про Савельєва, здавалося, що я маю рацію. А тепер виникли сумніви. Ось і прийшов порадитися. Ти сам просив колись...

— Я тобі й пояснюю: партія...

— До чого тут партія?

— Що?! Що?! — Поліпов завмер на дві-три секунди, начебто скам'янів од здивування.

— Тут конкретне виробниче питання, яке можна розв'язати з користю тільки в тому разі, коли врахувати всі місцеві умови. Цього, до речі, і партія наполегливо добивається.

— Та-ак,— мовив Поліпов і чіпко вмовстився за своїм столом.— А ми, виходить, не враховуємо цих місцевих умов?

— Мені здається, не враховуємо.

Поліпов сидів нерухомо.

Задзвонив телефон. Він дзвонив довго, але Поліпов так і не взяв трубки.

— Та-ак,— мовив нарешті він.— Не дуже... Як би тобі сказати, щоб знов не образився... Не дуже гладко починаєш свою редакторську діяльність.

— До чого тут, Петре Петровичу, гладко — не гладко?

— Ні вже, ти почекай, не перебивай! — І Поліпов негучно хлопнув об стіл долонею.— Вчися слухати старших товаришів. Старших і за віком, і за партійним досвідом. А то ми з тобою взагалі ні до чого не домовимося. Ось що я скажу тобі, Василю Полікарповичу. Ти не тільки сільське господарство, але й партійну роботу погано знаєш. І, як щойно я переконався, не досить чітко розумієш лінію партії в сільському господарстві. Саме — не досить чітко! — підвищив голос Поліпов.— Нехай тебе ніякі формулювання не обурюють. Ми тут діло робимо, нам ніколи добирати лагідні вирази. І ти не красна дівця...

Знову задзвонив телефон. Поліпов роздратовано підніс трубку й кинув її на важіль.

— А в цьому конкретному питанні найголовніший стержень у чому? Ось побачиш, не солодко буде жити Савельєву з Кружиліним, а Малигіна будемо підтримувати. Я, область і усі. А ти прислухайся, придивляйся, що діятиметься. І розмірковуй, роби висновки. Одне слово, вчись.

— Щодо Савельєва і Малигіна, мені вже передвіщали. Тільки роз'яснили все трохи з іншого боку.

— Що роз'яснили?

— А чому воно так вийде з ними.

— Туманно висловлюєшся,— знизав плечима Поліпов, так і не зрозумівши, а найпевніше удавши, що не зрозумів, про що говорить редактор газети.— Ну, все, Василю Полікарповичу, і моя дружня порада тобі, тільки зрозумій її правильно: не висловлюй нерозважно своїх думок, поки не вивчиш суті справи, не збагнеш самої серцевини.

— Це як зрозуміти?

Поліпов глянув на ліву покалічену Василеву руку, в якій він тримав цигарку, на обрубок підмізинного пальця, на дві третини відгризеного німецькою вівчаркою, і тут-таки одвів очі.

— Я й кажу,— правильно тільки зрозумій. Ти ж своє життя, по суті справи, лише починаєш. До цього воно в тебе було... Страшно подумати, яким воно в тебе було!

* * *

Тяжке, гнітюче почуття залишилося у Василя Кружиліна після цієї розмови з Поліповим. «Що ж це за людина? — подумав він.— Та ще, здається, й лякає: ти своє життя тільки починаєш, а до цього воно було в тебе страшне... Це що ж він, на роки німецького полону натякає, чи що? Ну, тут ти, Петре Петровичу, не на того наразився! Мене й охоронники з їхніми собаками, есесівці не лякали, смерті свої ніколи не боявся, а тут хочеш мене залякати? Дурень ти в такому разі, а не лікуєшся...»

А життя тим часом ішло та й шло в Шантарському районі саме так, як передвіщали йому батько з Іваном Силантієвичем Савельєвим, та й сам Поліпов. Батька й Савельєва за чистий пар, якого вони на наступний рік залишили достатньо, розносили в пух і прах на всіх пленумах, сесіях та всіляких районних нарадах, а директора радгоспу «Первомайський» ставили за приклад. На всю область проґримів Малигін, і за зобов'язання дати два з половиною річних планів по м'ясу в обласній газеті було навіть надруковано його портрет. А Іван Савельєв та батько, хоч як ламав їх Поліпов, не обіцяли навіть півтора.

— Що заплановано, те дамо державі,— казав Савельєв одне й те ж. Це саме повторив і на бюро райкому, куди його і Кружиліна кінець кінцем викликав Поліпов.— План і так у нас не маленький. З чого ж я збільшу його вдвоє? Грошей, щоб на стороні корів та овець купувати, в нас нема. На які ж кошти купувати? Ну одну овечку я куплю на свої, Кружилін — другу. Це запиши, коли треба.

— Ще й знущаєшся, виходить?! — не витримав Поліпов і зловісно заговорив: — Ну, глядіть, діячі! Це так дограєтесь... Пропоную Савельєву оголосити догану. Кружилін теж заслуговує на якнайсуворіше покарання, але... якось незручно. Ти ж, Полікарпе Матвійовичу, колишній секретар райкому! На моєму ось місці сидів. Не сподівався від тебе...

Поліпов виголосив це й подивився на Василя. Як редактор, той брав участь у багатьох засіданнях бюро райкому. Іноді його запрошував сам Поліпов: «Приходь,

корисно побути», «Приходь, корисно повчитися суті партійної роботи»,— перекладав його слова Василь.

Члени бюро покійно й одногосно проголосували за пропозицію Поліпова.

«Ці найголовніший стержень бачать»,— гірко подумав Василь.

Вийшовши з райкому, він чув, як батько сказав, недобре посміхаючись:

— Немовби новий метод у партійному керівництві — розділяй і володарюй.

«Мабуть, так»,— подумав Василь.

А навесні наступного, 1958 року сталося ось що.

Іван Савельєв вирішив ще трохи потіснити пшеницю й побільше посіяти кукурудзи на силос. У колгоспі виділили на це гарне, добре прогріване сонцем поле, рясно угноїли ґрунт. І хоч з певного часу посіви кукурудзи заохочувано навіть у Сибіру, Поліпов категорично заборонив сваволити.

Даремно Савельєв і секретар парторганізації спеціально приїхали до Шантари, доводили, що в колгоспі велике тваринництво, що в них рік у рік не вистачає кормів, що колгоспи самі давно мають право на планування, що недавній пленум ЦК вказав на перегляд структури посівних площ як на один з найважливіших резервів, що пшениця в їхньому господарстві зовсім маловрожайна культура... Всі ці докази розбилися, як скляна пляшка об кам'яну стіну, об один-єдиний аргумент Поліпова:

— «Красный партизан» не останнє зернове господарство в районі. У нас великий план продажу хліба державі. То ви що ж, хочете район зарізати?

— Район ми, Петре Петровичу, не збираємося різати,— уже вп'яте, мабуть, повторював Савельєв.— Але візьміть до уваги наше становище. У нас величезне тваринництво, до того ж кукурудзу тепер рекомендують...

Поліпов негучно хлопнув долонею об стіл. І Василь, який випадково був присутній при цій розмові, побачив, як Савельєв знітився.

Що ж, Василь уже знав, що означає такий хлопок.

А Поліпов, хитнувши коротко стриженою головою з спадистим, без єдиної зморшки лобом, промовив, за своїм звичаєм тихенько тарабанячи пальцями по зеленому сукну столу:

— Даруйте, будь ласка...— відтак усмішка з його обличчя зникла, воно стало рівним, як дошка, непроникним.

На ньому так і не проступило жодної власної риси. В голосі теж не було чути металу, хоч Поліпов вів далі: — Але спекулювати партійними рішеннями ми нікому не дозволимо. Ми не менше від вас розбираємося в цих рішеннях, не менше розуміємо роль кукурудзи. Але ми бачимо й розуміємо ще загальну й далекоглядну стратегію партії по розвитку та зміцненню сільського господарства, по створенню достатку продуктів харчування для народу. І ти, Полікарпе Матвійовичу, повинен був би розуміти це й пояснити своєму голові... Ви тайгу минулого року почали корчувати — дуже добре! Підтримую. Сійте на цій землі кукурудзу. А наявні площі під пшеницю не дозволимо скорочувати. Ви й так поклонники жита.

І саме тут не витримав батько:

— Кукурудзу ми на тому полі посіємо — і край!

Поліпов якусь мить дивився на нього, звів очі на Савельєва.

— Атож, будемо сіяти,— відповів голова на це безмовне запитання.— Не можемо ми інакше...

— Он як? — сухо мовив Поліпов і обернувся до Василя.— Бачив? — І знову до батька: — Ми не пробачимо такого... такої партизанщини навіть тобі, Полікарпе Матвійовичу. А товаришеві Савельєву це загрожує...

— Чим це мені загрожує, цікаво?! — скрикнув Савельєв, підводячись.— Чим загрожує? Нічим мені це не загрожує. Мені ані чинів, ані портфелів не треба. Виріс на землі, помру на землі, як Панкрат Назаров...

Панкрат Григорович помер тижднів через два після самогубства сина.

Протягом цих двох тижнів він не сказав нікому й півслова, на селі майже не жив, цілісніськими днями або сидів біля прогрітої сонцем солом'яної стінки куреня на колгоспному городі, де збирали останню городину, або, спираючись на милицю, ходив навколо села мовчазно й печутно. Іноді він де-небудь зупинявся, нерухомо стояв і годину, і другу, то дивлячись у землю, собі під ноги, то кидаючи погляди навкруги. Постоявши, знову рушав, ішов інколи далеко, під самісіньку Звенигору.

Іван Савельєв суворо-пресуворо наказав дочці й лікареві медпункту не випускати Назарова з очей, а колгоспним хлопчикам по черезно ходити за ним, хоч би куди він подався. Школярі влаштували за ним чергування. І одного разу менший з дітей Інютіних, десятирічний Кешка, кулею влетів на село:

— Швидше! Дядько Панкрат помирає! Там, під Звенигорою... Шурка наш там із ним.

Коли Іван Савельєв і Полікарп Кружилін на дроздах, котрими правив Кешка, підлетіли до Панкрата, той уже був мертвий. Він лежав на луках поблизу Громотухи, обличчям упиз, лежав, розкинувши руки, мовби хотів обняти всю землю. Біля нього сидів тринадцятирічний брат Кешки, Олександр. Він і розповів про останні хвилини життя Назарова: «Ішов він та й ішов, а ми слідом... Він нас завжди бачив і ніколи не обертвся. Дивлюсь, він припав до землі. Я Кешку миттю по вас, а сам до нього. «Дядьку Панкрате!» — кричу. А він мене не бачить уже й не чує. Бурмоче щось...» — «Що він бурмотів? — спитав Іван. — Все до слова скажи!» — «Та я не розібрав усього... І не зрозуміти було. Різне він... «Прости, каже, мені, матінко...» Яка, думаю собі, матінка? Потім догадався — про землю це він отак. «Може, каже, й мало чого я зробив для тебе, та скільки сил було...»

— Ну, Назарова ви тут не до місця згадуєте, — посміхнувся Поліпов. — Жив на землі він... Всі ми на землі живемо.

— Ні, до місця! — не стерпів Кружилін. І заговорив далі, хвилюючись: — Всі на землі, та дехто на чужій мовби. А це була його, Панкрата Григоровича Назарова, земля, на якій він народився, жив... Страждав і радів. Ненавидів і любив... Жив він тут! А людям і далі на ній жити. Жити і вмерти так само, як він на ній, бо ніякої іншої землі для людей нема й не буде! І не треба, щоб інша була...

Поліпов все це вислухав зовнішньо терпляче.

І коли Кружилін змовк і в кабінеті запала цілковита тиша, промовив:

— От і чудово. Філософія оця та оці твої емоції зрозумілі. Але яке це має відношення до обговорюваного питання?

— А найбезпосередніше. На тому полі кукурудзу на силос ми й посіємо! А коли ти, Петре Петровичу, не розумієш, який тут зв'язок, допомогти нічим не можу.

— Насіння вже приготоване, — сказав Савельєв, — поле давно поспіло, завтра ж почнемо.

— Що ж... — спокійно мовив Поліпов, кинув погляд на настінний годинник. Було за чверть дванадцята. — Поки не настало завтра, ми поговоримо про це сьогодні на бюро. І взагалі ще разочок про всі ваші справи поговоримо. Бю-

ро починається о другій годині. Прошу не спізнюватися. А зараз можете піти до районної їдальні пообідати...

Василь помітив, що, кажучи це, Поліпов непевно перебігав очима з предмета на предмет, уникаючи дивитися на голову й на парторга.

О другій годині батько й Савельєв знову були в райкомі. Бюро вже почалося.

— Петро Петрович у терміновій справі виїхав до одного з колгоспів,— повідомила в приймальній секретарка.— Бюро веде другий секретар. Петро Петрович перепрошував і просив вас почекати. Він незабаром приїде. Як тільки повернеться, зараз же ваше питання.

Поліпов з'явився у райкомі, коли посутеніло.

— Земля у вас справді посікла,— сказав він, проходячи до кабінету через приймальню.— Спеціально гаку дав, щоб подивитися.

— Чим усе це тхне? — тривожно спитав Савельєв, коли за Поліповим зачинилися двері.

І раптом з кабінету, перемовляючись, вийшли члени бюро. Нічого не розуміючи, Савельєв підвівся й пройшов до Поліпова. Слідом за ним зайшов Кружилін.

Секретар райкому дзвонив по телефону до готелю:

— Ага, два місяця... Найкращі. Навіщо окремі? Можна разом. Добро.— Поклав трубку і розвів руками.— Збунтувалися члени бюро, не до світанку ж, кажуть, засідати. Вирішили продовжити завтра о десятій ранку. Нічого не вдівш, колегіальність. Та й справді, кінчати треба із засідательською метушнею... Одне слово, пробачте, Іване Силантіювичу і Полікарпе Матвійовичу, а завтра одразу о десятій поговоримо з вами. З готелем для вас я домовився... за рахунок райкому. Спочивайте.

Проте й наступного ранку бюро чомусь не зібралося. Сказали, збереться в другій половині дня. А вдень Поліпов, з тріском застібаючи замки свого портфеля, оголосив:

— На жаль... а втім, для вас це на щастя... Мене й другого секретаря викликають в обком партії. І зважте, нарада з питань виниклих тенденцій скорочення зернових площ в області. Це так, братці мої, без хлібця залишимося. Тож не надумайте там мудрувати. Питання стоїть гостріше, ніж ви гадаєте. Легко надвоє розрізатися... На час сівби уповноваженим до вас ось товариша редактора призначили. Глядіть, під постійним контролем газети перебуваєте. Виїжджай-но, Василю Полікарповичу, до колгоспу сьогодні ж...

Уповноваженим Василя в «Красный партизан» справді призначили ще кілька днів тому. І він разом з батьком та головою виїхав до колгоспу.

Їхали майже мовчки, тільки Савельєв всю дорогу плювався:

— «З питань тенденцій... надвоє розрізатися...»

А батько похмуро мовчав.

Коли під'їжджали до Михайлівки, батько і Савельєв, наче по команді, вискочили раптом з машини й побігли до поля, по якому вздовж і впоперек повзали дворядні сівалки.

— Це що ж таке?! Хто дозволив пшеницю сіяти?! — розмахуючи протезом, закричав Савельєв сівачам. — Припинити зараз же...

— Можна й припинити, — сказав сівач і грубо вилаявся. — Але ж закінчуємо вже. Вчора півдня сіяли, всю ніч та сьогодні, вважай, цілісінський день.

— Хто дозволив, питаю? Ми ж це поле під кукурудзу залишили!

— Хто ж, крім бригадира? Тільки не дозволив, а змусив. Онде він, питайте!

На дрожках під'їхав бригадир, миршавий хворобливий чоловік, який вступив до колгоспу вже після війни. Невважаючи на теплість, він був у шапці-ушанці, одне вухо якої стирчало вгору.

— Ну? — мовив Савельєв, коли бригадир натягнув поводи. Вуса в голови здригалися. — Сваволиш?

— А тут не знаєш, кого слухати, — похмуро сказав бригадир. — Той погрожує, другий погрожує...

— Я не погрожую, я питаю: що ти накоїв?! Ти розумієш?

— Чого мені розуміти... Тут учора сам Поліпов був. Наказав: «Сій пшеницю». І не поїхав, поки не почали сіяти.

Це повідомлення приголомшило Савельєва. Він сів просто на ріллю біля ніг свого парторга.

— Та як і подумати: чого тобі, Іване, на роги лізти? Здоров'я ось і так — останній карбованець розміняв мовби... — Бригадир, важко човгаючи ногами, підійшов до голови й теж сів на землю.

— То ось чим це тхне, — мовив батько. — Без кормів, хоч-не-хоч, зговірливіші будемо щодо збільшених планів м'ясопоставки. Не кием, то палицею!

— Не городи-но чого не слід, — стиха попросив голова.

І Василь зрозумів: Савельєв сказав це лише для нього — що там не кажи, а він уповноважений райкому партії.

Потім усі кілька хвилин безмовно димили папіросами. Було в цьому мовчанні щось прикре, гнітюче.

— Що ж порадите, тату, Іване Силантіївичу? — обережно спитав Василь. — Може, статтю написати в обласну газету про все це? Або в центральну?

Василь розумів, що писати статтю річ марна. Її не надрукують. Але все ж таки спитав, щоб якось полегшити стан усіх.

Савельєв повільно, над силу підвів голову, обернувшись м'яте, стомлене обличчя до Василя.

— Не треба.

Теплий весняний вітерець гуляв над полем, ворухив молоде листя беріз, що росли по краю ріллі. Чорна, важка, наче каміння, галич стрибала за сівалками, сподіваючись, як під час оранки, поживитися жирною червою.

— Ну, то що ж, уповноважений? — зітхнув Савельєв, за звичкою затоптуючи каблуком недокурок у землю. — Які твої будуть вказівки відносно... сівби? Куди яку сівалку послати в першу чергу? Всіх чи не всіх колгоспників виряджати в поле? Темпи сівби як, збільшувати будемо? До якого строку відсіятися нам?

— Не треба, Іване Силантіївичу. Я ж не дитина. Ви працюйте, а я... загалом повчуся справі сільського господарства.

Батько звів на нього очі й опустил, нічого не сказавши, а Савельєв Іван промовив:

— Що ж, спасибі, Василю. — Вперся єдиною рукою в землю, підвівся. — Але ж з тебе спитають: що робив, на що мобілізував нас, грішних? Самі ж бо ми, самотійно, ніколи не мобілізуємося.

— Та й слова ж!

— Казенні слова, — докинув свого бригадир.

— Спитають — відповімо: на успішне завершення сівби. Скажу, що особистим прикладом заражав і надихав. Тож постав мене на яку-небудь сівалку. Або пошли насіння підвозити.

Наступного дня батько подзвонив у райком. Поліпов ще не повернувся з області. Через два дні він з'єднався з Поліповим:

— Ось що, Петре Петровичу... Темна душа твоя... Але такої підлості я навіть від тебе не сподівався... Дарма, від мене це можеш вислухати... Що? Ні, не боюсь... І цього

не боюсь... Чого боюсь? Тільки одного — своєї совісті.
І тобі раджу боятися своєї.

І поклав трубку.

* * *

Цієї весни, через тринадцять років після закінчення війни, коли минав п'ятнадцятий рік Лені, дочці Семена Савельєва, який пропав безвісти, раптом проступив невідчужливий і далекий його слід, здавалося, вже затертий часом павіки.

Сталося це теплого травневого дня. Бузок ще не цвів, а солов'ї, як годиться, давно захлиналися піснями. Цього дня, в неділю, годині об одинадцятій ранку, в маленькій хатинці Килини Козодоевої відчинилися двері, схиляючи голову, щоб не вдаритися об одвірок, зайшов мужчина років п'ятдесяти, рослий, хоч у плечах не дуже широкий, вдягнений чисто, в капелюсі й з галстуком на шиї.

— Здрастуйте,— сказав він. Зеленавими очима, в яких була чи то задума, чи то втома, пришелець окинув поглядом кімнату, по черзі оглянув трьох її пожилиць, спинив погляд на Наташі й додав: — Даруйте, що потурбував...

Це був Петро Зубов, син колишнього полковника царської армії, потім кримінальник, а з кінця сорок другого року боєць штрафної роти, котрою командував капітан Кошкін. Чимало зим і весен минуло, відколи Наташа вперше і востаннє бачила цю людину в домі Маньки Огородникової,— шістнадцять зим і шістнадцять весен, ішла сімнадцята. Наташа його не впізнавала. Але він з тієї далекої зимової ночі зовсім змінився, очі вицвіли, раніше обличчя було чисте й рівне, а тепер на лобі та на щоках пролягли глибокі зморшки, й нині він носив невеличкі, акуратно підстрижені, обсіпані рясною памороззю вуса.

Зате бабка Килина, до краю висушена часом, але по-давньому жвава й непогамовна, тільки-но змовк його голос, сказала співливо:

— Здорово живеш, Петре Вікентійовичу.

Він рвучко обернувся на її голос усім тілом, прижмутив очі, тоді широко розкрив їх.

— Ви... мене знаєте?!

— А чого ж...— посміхнулася стара драгливатими губами.— Бог дав ось за страждання мої бага-ато строку. Я й батечка твого знала. І дідуся. Ти бо його не знаєш, дідуся свого, після нього вже народився, а я знала. Крі-

паками були ми в нього, мої батьки, бач, на Ярославщині жили...

Зубов так і осів. Хитнувся до табуретки, що стояла поблизу, і сів. А стара сказала Наташі:

— Петро Зубов це, донечко, син Вікентія. У того Вікентія братусь іще був Євгеній, той, за якого я на каторгу втрапила.

Наташа скрикнула, затиснула крик долонею.

Стара мовчки стояла біля ліжка.

Зубов, ошелешений, нічого не розуміючи, все-таки крутив головою.

Нічого не розуміла й Лена, невисока, тоненька ще і тендітна, світловолоса й світлоока — в батька. Вона, коли зайшов цей чоловік, готувалася до екзамену з історії, що мав бути завтра, в понеділок, а тепер, тримаючи в руках підручник, стояла біля вікна, пронизана сильним весняним сонцем, що лилося до кімнати. Вона не розуміла й не усвідомлювала, що ця давня історія, яку вона вже не перший рік вивчає по підручниках, присутня тут, у цій маленькій їхній кімнатці, в живих особах; що бабуся Килина Тарасівна, цей незнайомий чоловігяга, її мати, та й вона сама, звичайні й мало кому відомі люди, теж учасники історії, яку вона вивчає, — нелегкої й непростої історії людства, що живе на планеті Земля.

— На який, пробачте, каторзі? — спитав Зубов, коли минув перший шок. — До чого тут брат мого батька? З далеких батькових розповідей я щось пригадую... Був у нього, здається, брат, котрий чи то помер замолоду ще, чи то загинув... Розкажіть, коли знаєте щось.

— А що ж, і розкажу, — промовила стара Килина. — Навіщо мені це з собою заносити? Нехай ти знатимеш, на користь, може, тобі, Петре Вікентійовичу... Сам-бо чого та як об'явився тут?

Зубов помовчав, оглянув Наташу, потім Лену, спитав у Наташі, не відповідаючи на запитання старої:

— Ви пам'ятаєте ту ніч у домі якоїсь Огородникової Марії під час війни? Коли нас усіх заарештувала міліція?

— Так... — видихнула вона. — Це було жахливо.

— І я пам'ятаю, — посміхнувся він.

— Ви сказали мені тоді дивні слова: «Ніколи, дівчинко, не ставай на коліна. Якщо людина зробила це, вона вже не людина...»

— Хіба? — мовив він, задумався. — Справді, здається, сказав.

— Чого ви хочете?

Зубов і на її запитання не відповів, а спитав знов не одразу:

— Це... дочка Семена Савельєва і ваша?

— Так...

— Дуже схожа на батька.

І тут тільки Наташа зрозуміла, що цей пришелець приніс якісь відомості про її чоловіка. Від давно втраченої й, наперекір усьому, миттю виниклої надії Наташа задихнулася, вся кров у ній спинилася, і, пополотнівши, вона прошепотіла:

— Ви... знаєте щось про Семена?

— Я гадав, він тут.

Надія, не встигнувши народитися, тут-таки померла, як помирає, випаровуються миттєво краплина води, випадково пролита на висушену спекою землю.

— Його нема...

— Бачу...

— Ви... зустрічалися десь із ним?

— Так, у сорок третьому це сталося, в липні, здається.

— А в червні від нього надійшов останній лист. І більше не було. Розповідайте. Де, як ви зустрілися?

— У колоні військовополонених, яку німці гнали через село Жерехово.

* * *

Наступного дня Зубов Петро Вікентійович разом з Наташею був у Михайлівці, сидів за столом у домі Анни Савельєвої й знов, як учора, спроквола розповідав:

— ...Зустрілися ми з ним у колоні військовополонених, яку німці гнали через село Жерехово. Неподалік від міста Орла це село. Біля села є стрімке узгір'я. Коло того узгір'я точився страшний бій. У напрямі на цю висоту й наступала з болота наша штрафна рота. А на узгір'ї, оточеному німцями, й був ваш син, Анно Михайлівно, як він мені потім казав.

— Справді... Ми були там,— підтвердив Іван Савельєв, який сидів за столом поряд з Кружиліним.— Я їм усе це розповідав. Я так і гадав, що Семена вони в полон погнали. Я його шукав після того бою й ніде не знайшов.

— У полон,— кивнув Зубов.— І мене під цією висотою взяли. Семен контужений був, усе крутив головою. І спи-

на в нього була осколком розпанахана. Чималий клопоть тіла вирвало, але хребет, на щастя, не зачепило.

— Справді,— знову підтвердив Іван,— це в самоходці його контузило, потім на висоті додало. Ми його в бліндаж поклали, гадали, там безпечніше, а туди сфари́д... А потім, коли німці висоту захопили, він уже непритомний був. Все це я розповідав тобі, Анно...

Вона двічі по черзі притулила до очей зіганий у клубочок носовичок. Кілька років їй не вистачало до шістдесяти, але давно вона перетворилася на старуху. Приголомшливе повідомлення про чоловіка і страхітлива, незрозуміла доля старшого сина зломилі її, згасили блиск в очах, стерли навіки її давню красу, все живе в її зовнішності.

На столі холонули чашки з чаєм, незаймана стояла пляшка горілки. Анна поставила її, нікого не питаючи, але ніхто не зірвав навіть білої головки з неї.

— І я, коли мене взяли, був з розколотою головою,— вів далі Зубов.— Котрийсь німець так ударив прикладом по голові, що світ погас. Очутився я, прийшов до тями вже в колоні отій. Огледівся й одразу побачив збоку Семена, впізнав. Я бачив його до того лише один раз, тут, у Михайлівці, та й то мелькома... Ось Наталія Олександрівна знає коли.

Усі подивилися на неї, й вона ствердно кивнула.

— Але він мені тоді чимсь запам'ятався. Відкрите таке обличчя... В колоні отій і потім, коли нас везли до Данціґа, я нічого йому не казав. Мовчки ходив за ним. У мене від удару німецьким прикладом під черепом усе гуло й гуло. У Семена з головою було гірше, його нудило всякчас і часто рвало. І спина загоювалася повільно, довго гноїлася, лікувати було нічим. Я ходив за ним, як міг, і він, уявіть, теж упізнав мене. Коли йому стало трохи краще, він раптом руба спитав: «А ти, бандюго, яким чином тут опинився?» Це було вже в Марієнбурзі. Є такий городочок поблизу Данціґа, там був концтабір, нас туди й перенесли незабаром. Але й там чомусь ми недовго були. Невдовзі всіх перевезли в пересильний табір, що називався «Хаммерштейн № 315». Там було зібрано кілька тисяч полонених, їх невеличкими партіями відправляли кудись морем. Одного разу на світанку й наш барак підняли й загнали на проіржавілі баржі. Три чи чотири баржі було. Німці називали це «транспорт «Гінденбург». Висадили у Фінляндії, на пустинному березі... Потім багато тижнів

гнали нас по болоту, по тундрі, на північ Фінляндії, аж поки прийшли ми в концтабір неподалік від міста Рованіємі...

Наташа сиділа безмовна й мовби нечутенна. Їй, як і всім присутнім тут, теж довелося чимало зазнати: колись юна і свіжа, вона відцвіла швидко, шкіра на обличчі поблякла, в очах давно оселилася туга, й вона здавалася набагато старішою від своїх тридцяти трьох років.

— Ви розкажіть, як ви йшли,— сухим голосом зажадала вона,— розкажіть все, що вчора мені розказували.

— Як ішли? — Зубов мерзлякувато знизав плечима. — Все тепер моторошно згадувати, і це теж. Ще в Хаммерштейні видали нам старі німецькі шинелі й тонкі, протерті до дірок сукняні ковдри. Отак і йшли в цих шинелях, напнувши зверху ковдри,— холодно в тундрі було ночами. На ногах ботинки на дерев'яній підшві. Від мокрості підшви швидко порозкисали, розповзлися на волокна. Багато хто йшов босий, до крові розбиваючи ноги. Різали шинелі, ковдри на клапті, замотували ними ноги. Але ці онучі за годину-дві теж перетворювалися на лахміття, старе, виношене сукно швидко розповзалось, як вата. Спали просто на мокрій землі. Хворих та виснажених охоронники тут-таки пристрілювали. Могил не копали — не треба було копати, поблизу завжди було яке-небудь болото. Відтягали туди труп і кидали в трясовину. А годували... Ну, майже не годували. Галети якісь давали, розчиниш кубик у гарячій воді — ось і весь наш харч на день, а то й на два... Ми з Семеном держалися один одного і загалом витримали. Не знаю як... У Рованіємі було вже трохи легше. Там хоч спали на сухому. Там ми були разом, в одному бараці жили кілька місяців. А восени сорок четвертого нас роз'єднали. Я залишився в цій болотяній каторзі, а Семена з великою групою полонених кудись погнали. Куди? Там у будь-якому випадку ніхто й ніколи нічого не пояснював, спитати не було в кого. Поширювалися чутки, що через фінський кордон їх погнали, в Норвегію... Прощатися з призначеними в транспорт не дозволяли, тим, що залишалися, забороняли виходити з блока. В порушників стріляли без попередження. Я лише знайшов можливість гукнути Семенові через віконні ґрати: «До побачення!» Він оглянувся й відповів: «Прощай, брате...» Так я бачив його востаннє... Коли наприкінці сорок четвертого радянські війська прорвали фронт у Заполяр'ї й підійшли до Рованіємі, Семена там уже не було...

Коли він змовк, Анна Михайлівна схлипнула:

— Наташенько! Що випало йому на його долю! Чого завдати довелося!

* * *

Ночував Зубов у самотній квартирі Полікарпа Кружиліна. Іван запрошував до себе, але Зубов сказав йому:

— Спасибі, Іване Силантіювичу, я ще, мабуть, тут поживу і в тебе побуваю. А сьогодні ось із Полікарпом Матвійовичем хочу поговорити.

Але в домі Кружиліна ніякої особливої розмови в них не вийшло. Зубов був похмурий, стомлений своїми розповідями про Семена. Побачивши це, Кружилін поклав його на ліжку, а собі постелив на дивані.

— Отак і живете? — спитав Зубов, оглядаючи простеньку кімнату.

— Отак і живу, — відповів він. — Місцеві бабусі мене опікають. Хто прибере, хто обід зварить. Анна Савельєва часто заходить.

Уже лежачи в ліжку, Зубов посміхнувся:

— Дивна річ, коли вдуматися.

— Що ж тут дивного?

— Ось ви мене, сина царського полковника, який ганявся за вашим партизанським загonom, на ліжко поклали, а самі, командир того загону, — на дивані...

— Ет, коли це все було? Тепер ви мій гість.

Зубов помовчав і сказав:

— Ви знаєте, звичайно, що цей Іван Савельєв тоді життя мені, хлопчикові, врятував.

— Знаю. Він був у банді Кафтанова. Іван.

— А тепер голова колгоспу?

— Так, і непоганий. Шанована в районі людина.

Зубов знов помовчав, думаючи про щось, і знову сказав:

— Життя — це якась страхітлива безодня... Ну, гаразд, давайте спати.

Наступного ранку Зубов був такий самий задуманий і похмурий. Вони попили чаю, завареного Кружиліним на електричній плитці, і, закінчуючи сніданок, Зубов попросив:

— Ви не могли б мене повезти на місце останнього бою в батьком? Огнєвські Ключі це місто, здається, зветься.

— Ну що ж, поїхали...

По дорозі, смикаючи віжками, Кружилін говорив:

— Там, коли пам'ятаєте, була заїмка місцевого багатія Кафтанова, згодом атамана банди, що приєдналася до вашого батька, який прибув із своїм полком розгромити наш загін. Ми сховалися в горах, дорогу туди нам показав Іванів батько, старий Савельєв. Полковник Зубов розпорядився його за це повісити. Коли ми вибралися з кам'яного мішка, в якому нас стерегли карателі, ми, перше, ніж податися в тайгу, вирішили напасти на заїмку, де ваш батько спочивав...

— Так, тут уже, як кажуть, хто кого, боротьба класів. Це мені популярно пояснив одного разу на фронті ваш Яків Миколайович Алейников.

— Ви... і з ним зустрічалися там?!

— Трапилося якось. Я вам усе, що знаю про нього та про командира Кошкіна, розкажу ще... А про Алейникова так нічого й не чути досі?

— Ні,— коротко відповів Кружилін.

— Шкода, коли загинув... Так, я пам'ятаю, як тоді бій почався. Нас розбудили постріли, будинок, де ми спали, зайнявся...

— Зайнявся. І дотла згорів. Довгий час на березі озера самі лиш обгорілі головешки валялися. Головешки довго не гниють. Панкрат Назаров — він головував тут до Івана Савельєва,— все хотів спорудити там нову будівлю й відкрити в ній для колгоспників Будинок відпочинку. Але для цього не було можливостей. А потім війна... Іван Савельєв теж хоче це зробити. Але можливостей особливих і тепер нема, поки що поставили на березі озера зруб тільки.

— А будуть ці можливості? — спитав Зубов, обернувшись.

— Обов'язково.

Більше вони до самісіньких Огневських Ключів не розмовляли.

Коли приїхали на місце, Зубов мовчки походив уздовж озера, обійшов довгий сосновий зруб під шиферною покрівлею, сів на купу колод, що лежали біля стінки.

— Ви знаєте, що я, Полікарпе Матвійовичу, ще пам'ятаю? Як батько загинув отут.— Він показав на новий зруб.— Спочатку батько з Алейниковим рубався, черкнув того по обличчю кінцем шаблі. Ще якась мить — і він зарубав би Алейникова. Але в батька почав палити з нагана Федір Савельєв, Іванів брат, як я потім довідався.

Батько впав, здається, але почав підводитися. Тоді Федір той підскочив і вдарив його шаблею...

Кружилін вислухав це мовчки, нічого не сказавши. Вітерець ворухив невеличку хвилю на озері, і обидва вони довго дивилися, як біжать і біжать невисокі круглі водяні валики.

— Мені Семенова дружина казала, що Федір Савельєв загинув на війні.

Кружилін пильно подивився на Зубова і сказав:

— Він не загинув, його Іван застрелив, брат його рідний.

— Що?! — скрикнув Зубов, підводячись.

— Федір цей у німців служив.

— Що-о?! — знову вимовив Зубов, знову сів на колоди. Цього разу він сидів довго, схиливши голову, Кружилін постояв поряд, тоді теж сів.

Вітерець усе гнав та й гнав по озеру хвилі, з негучним сплеском вони розбивалися об піщаний берег.

— Ні, життя — це безодня, — повторив Зубов учорашнє.

Але він ще не знав, за що стара Килина Тарасівна попала на каторгу, вона ще не встигла йому цього розповісти.

* * *

Повертаючись до Михайлівки, Зубов був такий же мовчазливий, а Кружилін не тривожив його, розуміючи, що робити цього не можна, що в ці хвилини триває в ньому робота, яка почалася, певне, давно.

Нарешті, сам Зубов сказав:

— Ви не зрозумієте, Панкрате Матвійовичу, що зі мною діялося, коли в пересильному таборі, вже радянському, мені в усьому повірили і сказали, що я вільний... На той час Фінляндія вийшла з війни, німцям було не до нас, вони просто нас покинули. Охорона, есесівці, повантажилися на машини та й поїхали. Так сталося — несподівано і просто. Фінни передали нас радянським військам. З кожним з нас, звичайно, розбиралися потім досить довго.

— Я уявляю. Мені син розповідав...

— Що?

— Він теж був у полоні. Всю війну.

— Ви жартуєте?

— Чому ж? Ви самі кажете, що життя — безодня.

День стояв веселий, теплий і несильний вітер гойдав гілля дерев та кущів, молоде листя, перекипаючи під сонцем, шуміло стародавніми, як сама земля, звуками.

— Це добре, що вам і моєму синові повірили. Але так, на жаль, не завжди буває, — сказав Кружилін, подумав про щось, гірко посміхнувся. — Живе і благоденствує, може, десь чекіст на прізвище Тищенко. В середині тридцятих років мене доля зводила з ним. І досі я як згадаю про нього, здригаюсь. Цей вам і моєму синові ніколи не повірив би... А по суті ж людині небагато треба — повірити їй.

— Так, Полікарпе Матвійовичу! А я розповів їм теж усе чесно. Все!.. І хто я такий, і що за мої... художництва мене до вищої міри... Справу мою вів літній і стомлений якийсь офіцер, він спитав у мене: «Ну, і павіщо ж вам таке життя?» — «Справді, — кажу, — непотрібне таке, а іншого мені не визначено». — «Ким це не визначено? — питає офіцер. — Хто це чужим життям розпоряджається?» — «А ось такі, як ви», — відповідаю. «Та й дурень же ти, братику, — посміхнувся він. — Життям своїм завжди розпоряджається сама людина. Тільки сама. Істина ця, Зубов, найпростіша, простішої не буває. Та, на жаль, цієї найпростішої істини люди інколи не розуміють».

— Найпростішої... — повторив Кружилін. — За те, щоб люди осягли цю найпростішу істину, і провадить свою нелегку й велетенську роботу партія комуністів.

Зубов кинув погляд на Кружиліна, якусь мить дивився на нього, повільно відвернувся й довго стежив, як пропливають мимо їхніх дрозжок чагарники з іскрометним проти сонця листям, слухав глухий перестук коліс по м'якій, порослій травою дорозі.

— Мені ще доведеться розповісти Семеновій матері в подробицях, як ми жили з ним у німецьких таборах. Вона цього зажадала...

— Виходить, їй це треба знати. Розкажи.

— Мене дивував цей хлопець, Полікарпе Матвійовичу... Звідки він брав фізичні й душевні сили?! Я пройшов вогонь, і воду, і мідні труби, всього зазнав... У радянських тюрмах і таборах не мед, звичайно, що й казати. Але, бже мій, вони мені видалися санаторіями, рівняючи до фашистських! І там навіть я був не витримав, хотів на дріт під током кинутися. І знаєте, що Семен одного разу сказав? «Слинько ти, — посміхнувся він, — і розмазня кисла... Ну то й кидайся! А я, коли вже доведеться вмирати, ще хоч одного фашиста якось приловчусь із собою потягти...»

— Про це ось і розкажи Анні,— повторив Кружилін.

— Атож, обов'язково,— кивнув Зубов, задумався, ні сіло ні впало журливо посміхнувся.— Довго я, дурень, мучився: а що таке батьківщина, яка вона може бути для мене? І тільки там, у фашистських таборах, зрозумів це все. І Семен оцей, і інші допомогли мені в тому... Зрозумів я нарешті, що таке російська земля та її люди...

Кружилін помовчав і спитав:

— А де після звільнення жив?

— По різних місцях... Працював, трудова книжка у мене в порядку. І знаєте, де працював? Я магазини до війни чистив спиртно, по магазинній лінії мене й потягло. Почав з вантажника, був потім і продавцем, і навіть завідував секцією в одному гастрономі. Я одружений, дружина в мене добра, славно, теж з торговельних працівників. Син у мене росте. Загалом, все мовби добре. Але все щось точило мене, точило... І дедалі виразніше я розумів — хочеться мені сюди, до Сибіру, поїхати, де батько загинув... Тільки не думайте, що я вболіваю за ним. Алейников тоді, на фронті, хльоскнув мене: пам'яттю про батька мучишся, не пробачиш за нього, мовляв... Ні, Полікарпе Матвійовичу, не мучився й тоді вже. А після війни — тим паче. Тут щось інше... Все до кінця зрозуміти хочеться...

— Хочете тут залишитися? — спитав Кружилін.— Я поговорю з директором Шантарського заводу Хохловим. Їм, я чув, робітники у відділ постачання потрібні. Або в магазин, у них при заводі великий продовольчий магазин.

На цю пропозицію Зубов ніяк не відізвався, знову спостерігав, як грає молоде листя осяяних сонцем чагарників. Потім підвів голову, почав невідривно дивитися на гостроверхі скелі Звенигори, що пливли під хмарами. Здавалося, хмари стоять на місці, а кам'яні вершини, мало не сягаючи їх синюватих днищ, ледь-ледь не розпорюючи їх, кудись безупинно плывуть і плывуть.

— А справді ж,— несподівано сказав Зубов,— саме за те, щоб кожна людина осягла розумом цю, начебто просту, істину, просте питання — як і навіщо життя своє прожити,— і триває на землі така боротьба.

— Так,— відізвався Кружилін, одразу зрозумівши, про що говорить Зубов.— І тому справа, за яку ми боремося, безсмертна.

Василь Кружилін пробув у колгоспі «Красный партизан» до закінчення сівби. Працював на сівалці, підвозив насіння, вечорами бесідував з колгоспниками про життя-буття. Спершу розмови точилися навколо загальних тем, мали абстрактний характер. Говорили наче про все, і в той же час ні про що. Василь розумів: сокровенне, наболіле колгоспники не поспішали висловлювати, придивлялися до нього. «Хай йому чорт, у цьому ми, здається, домоглися успіхів,— гірко думав він,— навчили людей стерегтися всіляких начальників, представників району. Як же можна так керувати?»

Але одного колгоспника якось «прорвало».

— А що, як уродить нині пшениця на цьому загоні! — спитав Василь, киваючи на масив, виділений було під кукурудзу.— Тоді виявиться, що секретар райкому мав рацію.

— Та що ти нам цією пишеницею вашою тичеш? — зло сказав приземкуватий, давно не голений, літній, років під шістдесят уже, дядько Аркадій Молчанов, котрого всі звали просто Аркашка Мовчун. Звали його так не через прізвище, а тому що він був тихий, непомітний, ніколи не встрявав у розмови. Василь не пам'ятав жодного випадку, коли б Молчанов докинув хоч одне своє слово під час загальних розмов. Він сидів собі десь осторонь, одну по одній крутив товсті самокрутки такими ж товстими пальцями і пускав дим між колін. Інколи його щось, певне, зацікавлювало, зачіпало, він підводив голову, примружившись оглядав співрозмовників. Потім шкріб пальцями по рослу цупким волоссям вилицю, посміхався сам до себе і приймав попередню позу.

Тим несподіваніше видався його вигук. В широко поставлених очах його, в усій кремезній постаті, в голосі, а надто в оцій «пишениці» у сполученні з словом «ваша» було щось образливо зле, нехороше. Василь чув, що колись його несправедливо посадили, і подумав, що саме через це, мабуть, він тепер такий мовчазливий і злий.

Біля польового вагончика, де сиділи колгоспники, запало безгоміння. І в цьому безгоминні Молчанов ще двічі повторив:

— Чого тичеш? Чого тичеш?

— Я не тичу, Аркадію Михайловичу, я просто кажу,— відповів Кружилін.

— Ти кажеш... Тоді і я скажу,— трохи лагідніше, але все одно з люттю вів далі Молчанов.— Ось усі торочать: зіпсувався колгоспник, працювати не хоче, цим, як його... власником став. Все на своєму городі стовбичить та свою худобу доглядає. Мовляв, немовбито колгосп не його. Коли косить, скажімо, колгоспник сіно для своєї корови, то горбачить до знемоги, а тоді все до клаптя збере й вивезе. А на громадських корів так собі робить, з перекурором. І потім — залишилася де копиця в кущах, чорт з нею, не полізе, хай пропадає. Не своє, мовляв. А взимку худоба дохне від безкормиці...

— Що ж, трапляються такі випадки,— промовив Василь,— не лазять.

— А хто винен? Я, може? — хрипло спитав Молчанов.

Такого повороту в міркуваннях колгоспника Кружилін аж ніяк не сподівався.

— Не розумію...— почав був Василь, але Молчанов перебив його глузливо:

— Де вже тобі!

— Даремно ти так, Аркадію Михайловичу.

— Нічого, не даремно. По цю копицю і я, брат, зайвий раз у незручне місце не полізу. Та й ти б не поліз, коли б проробив стільки, як ми, на дядю. А то — пи-ши-ниця...

— Як це зрозуміти — на дядю? І до чого все ж таки тут пшениця?

— А до того! Посіяли б отут кукурудзу — то це для себе. А пишеничку — для дяді. Та ще, коли вона тут уродить. Ось і думай...

Молчанов підвівся й пішов. Поволі, якимось безмовно, порозходилися й інші. А Кружилін залишився думати.

Таких вечорів і ночей для дум у нього було більше ніж досить.

Кілька разів у колгоспі з'являвся Поліпов. «На дядю»...— щоразу згадував слова Молчанова Кружилін. Зустрічаючись з уповноваженим, секретар райкому хмурився, казав майже завжди одне й теж:

— Погано, погано, Василю Полікарповичу. Особистий приклад — це добре. А строки минають. Інші вже відсіялися, а ви... Натискуйте.

Одного разу Поліпов приїхав роздратований дужче, ніж звичайно.

— Чому нічні зміни не по всіх бригадах організовані? По інших сіють цілу добу, а в третій ночами чомусь не

працюють. Що ви тут? Знову «сирі» настрої? Чуєш, Іване Силантіювичу?

— Чую,— відповів голова колгоспу.— Тут ми справді той... закрутилися. Організуємо.

— Ось так. Учи вас. Значить, сьогодні ж виділіть нічних сівачів. Кружилін, ти проконтролюй,— сказав на прощання Поліпов таким тоном, ніби поряд не було голови колгоспу.

А Василь знав, що в третій бригаді сіяти можна ще не скрізь. Лани цієї бригади були переважно в низинних місцях, земля там лежала ще сира й холодна.

— Гаразд, проконтролюю,— пообіцяв Кружилін. Коли ж Поліпов поїхав, сказав Савельєву: — Роби, Іване Силантіювичу, як знаєш.

— А чого тут знати? Спілої землі в третій бригаді майже нема. А в другій триста гектарів пересихає. Половину техніки з третьої в другу треба переганяти.

— От і переганяй.

Відсіявся «Красный партизан» пізніше від інших господарств району, але Василь Кружилін був задоволений: все Іван Савельєв зробив по-хазяйськи, насіння лягло в теплу землю.

— А я гадав, до липня не закінчите сівбу,— сказав Поліпов, коли Кружилін з'явився у райкомі.

— Зведення трохи зіпсували? — якомога байдужіше спитав Василь.

— Он як! І ти туди ж? — скрикнув Поліпов.— Це модно тепер стало — за зведення соромити районних керівників. А час би зміркувати — не в зведеннях справа. В кращих агротехнічних строках. А ви з Савельєвим... та з твоїм батьком їх прогавили.

— Не думаю.

— То думай, хай йому чорт! Час уже звикати до всього. Ось побачиш — урожаю в Савельєва буде нині як кіт наплакав.

— Побачимо.

На тому й розсталися з Поліповим.

* * *

Урожай у колгоспі «Красный партизан» видався того року справді незavidний. Але в інших господарствах — і в тих, що закінчили сівбу раніше, і в тих, що пізніше,— було зовсім кепсько.

«Справді, слід було б таких хазяїв, як Савельєв, берегти, а ми...» — часто думав Василь Кружилін, згадуючи влітку слова свого батька.

— Куди уповноваженим на збиральну поїдеш? — восени спитав Поліпов у Василя. — До батька та до свого улюбленого Савельєва, звичайно?

Кружилін хотів нагадати про ту розмову, що відбулася навесні, хотів сказати, що все ж таки саме Савельєв посіяв у найкращі агротехнічні строки, а тому і врожай колгоспу «Красный партизан» більший, ніж в інших. Але подивився на секретаря райкому й пожалів його. Поліпов за літні місяці змарнів, схуд, очі позападали. Шия і вилиці його почорніли від сонця, губи загрубли, пошерхли від степових вітрів, цілісіньке літо він день при дні мотався по полях району, не ходив навіть у відпустку. Начебто все це могло у якийсь чудодійний спосіб вплинути на врожай того посушливого року.

Ще Кружилін хотів сказати, що уповноважені, здається, взагалі не потрібні в колгоспах. Але уявив, як на це відреагує Поліпов: «Ти розумієш, що кажеш! Ти розумієш, який тепер рік?» — і сказав:

— Що ж, можна і в «Красный партизан».

Того ж дня Василь виїхав у колгосп.

У Михайлівці давно навчилися зберігати весь урожай, до зернини. І хоч урожай був не бог знає який, Савельєв один з перших у районі виконав план продажу хліба державі, навіть продав трохи понад план і засипав чималу кількість фуражу.

Про фураж голова турбувався, як то кажуть, невтомно й неусипно. Він не раз змушував перемолочувати то одну, то другу скирту соломи, перевіювати цілі купи полови, в яких, за його розрахунком, мала залишитися така ось кількість зерна.

З-під сортувалок та інших очисних машин розпорядився старанно замітати відходи — та все в амбари, в амбари.

Василь розумів тривогу й турботу Савельєва. У колгоспі велике тваринництво. А через посуху сінокоси вийшли чахлими, скудними. Добре вродила кукурудза, але її було посіяно малувато. Тільки тепер Кружиліну до кінця стало зрозуміло, що накоїв Поліпов, змусивши навесні засівати пшеницею підготований для кукурудзи масив. І взагалі йому багато що стало зрозуміліше після того, як він, вважаючи, все літо прожив у колгоспі.

Збиральна в районі закінчувалася.

Похмурого і промозклого жовтневого дня Полікарп Кружиків, голова колгоспу Савельєв і Василь сиділи в конторі й підраховували, скільки зерна засипано на фураж. І хоч потреби господарства далеко не були забезпечені, цифра все ж виходила чимала.

— Отак, лічимо.— І Савельєв скинув з конторської рахівниці кісточки.— А перелічувати, відчуваю я, знову буде Поліпов. Наскільки там районне зведення хлібозаготівель?

— На сімдесят процентів,— посміхнувся Полікарп Матвійович.

— От-от... Зловісна для нас цифра. Та невже це ніколи не скінчиться? Скільки ж можна рубати сук, на якому сидимо?

Наступні два тижні Савельєв пропадав у тайзі, стежачи за корчуванням. На цю справу було кинуте всю вільну техніку.

— Не приїжджали з району? — щовечора питав він, повертаючися з тайги.

— Бог милував,— відповідав Полікарп Матвійович.

У повітрі холоднішало з кожним днем.

Але коли вже всім стало здаватися, що з району ніхто не приїде, раннім-рано біля контори спинився райкомівський газик.

— Та-ак...— Савельєв важко сів на підвіконня.— Як по потах усе йде.

Поліпов зайшов до кабінету, галасливий, роз'ятрений, наче всю дорогу біг за власною машиною.

— Ну, здрастуйте, здрастуйте, партизани! — заговорив він весело.— Корчусте, значить, тайгу-матінку? Як же, читав, читав у нашій районці. Частенько, частенько про ваші героїства газета пише. Ось що означав мати редактора власним кореспондентом. То здрастуйте, чи що?

Василь і його батько привіталися, а голова замість привітання спитав, дивлячись у вікно:

— По фураж наш приїхали?

Поліпов неквапно обернувся до нього.

— А йоржистий же ти, брат. Люблю таких. Ні, не по фураж. По тебе, Іване Силантіювичу.

Савельєв запитливо підвів голову.

— Саме так, Іване Силантіювичу. Спеціально по тебе приїхав. Давненько не був ти в районі.

— Особливих справ не було, от і не їздив.

— Та ти, бачу я, сердишся. Негаразд... Ну, свої люди — поквитаємося. Давай збирайся.

— Що таке там сталося?

— З обкому прибув товариш. Попередив: можливо, під'їде сам секретар. О дванадцятій нарада. Збираємо всіх голів.

— І всіх голів колгоспів оповіщає особисто секретар райкому? — подав голос Полікарп Кружилин.

Поліпов посміхнувся.

— Та годі підшпортувати мене, Полікарпе Матвійовичу. Просто яд у тебе в голосі. Заїхав, ну, не буду брехати, не випадково. Я тут у сусідньому колгоспі нічку перебув. Перед нарадою треба було дещо подивитися. Ну, думаю, заверну і в «Красный партизан», а то Савельєв забув дорогу до району, заблудиться ще.

— Збирають у справі хлібозаготівель? — спитав Савельєв.

Поліпов цього разу згасив свою посмішку.

— Відверто кажучи, у справі хлібозаготівель. Становище серйозне, область не додала державі близько двадцяти мільйонів хліба. Це не жарти. Але тобі, Іване Силантіївичу, турбуватися нема чого. Ти понад план нині багато продав. Потрусимо як слід відстаючих. Але ти бути повинен. «Красный партизан» в області не на останньому рахунку. Поїхали.

Василь знову помітив, що, кажучи все це, Поліпов якось ніяково перебігав очима з предмета на предмет, уникаючи дивитися на голову й парторга.

Помітив це й Савельєв.

— Все зрозуміло, — зітхнув він, підводячись. — Парторга й уповноваженого з собою брати? Вони ж теж усі наші ресурси на зубок знають.

— Не треба. — Поліпов сказав це й глянув на Василя.

— Звичайно! — не стримався той. — А то я нерозважно висловлю свою думку, не вивчивши суті справи, не зрозумівши самої серцевини.

Ні батько, ні Савельєв не зрозуміли, про що говорить Василь. Зате Поліпов зрозумів. Він ледь схилив голову, мовби думаючи, що сказати, й вимовив жорстко:

— Саме цього й боюсь. Висловиш — і довго потім шкодуватимеш. А так іще й спасибі мені потім скажеш. І ти, Полікарпе Матвійовичу, теж.

Повернувся з району Іван Савельєв наступного ранку, з люттю жбурнув у куток батіг. Викликав бригадирів, комірників. Ні на кого не дивлячись, кинув:

— Піднімати всіх шоферів. Вантажити фуражне зерно.

Ніхто не рушив з місця, ніхто не прохопився й словом.

— Чого стоїте?! — роздратовано закричав раптом Савельєв. — Чули ж! Все, до зернини, вивезти на заготпункт...

Перший мовчки вийшов з контори Полікарп Кружилін, парторг.

Потім Савельєв і Василь стояли біля вікна, слухали, як ревуть грузовики, виїжджаючи з села з повними кузовами.

— А парторги й уповноважені з інших колгоспів були на нараді? — спитав Василь.

— Ще добре, що хоч посівне зерно вдалося відстояти... Що? Парторги? Були. І дехто з так званих уповноважених. Але це на краще, що ви з Полікарпом Матвійовичем не були. Все одно не допомогли б нічим.

Отак колгосп «Красный партизан», втім як і інші господарства Шантарського району, знову залишився без фуражу.

А після Жовтневих свят, коли настали перші холоди, Поліпов знову взявся за Івана Савельєва і Полікарпа Кружиліна, знову вимагав з них три річні плани по м'ясу. Торішня історія повторилася точнісінько.

— Не можемо ми дати цих трьох планів, — уже стомлено відбивалися Кружилін і Савельєв, яких мало не щодня викликали то до райкому, то до райвиконкому. — Розумієте, не можемо. Нема в нас худоби.

— Вибракуйте всіх малопродуктивних тварин, — казали їм у районі.

— Уже вибракували все, що можливо. І навіть більше від того.

Нарешті Поліпов удався до найбільшої крайності.

— Слухайте! Ви комуністи чи ні?! Вам потрібні чи не потрібні партбілети? Ти, Савельєв, здається, не так давно його й носиш.

— А ось тут не лякайте! — майже закричав Савельєв. — На що натякаєш? Що колись у банді Кафтанова був? За те мав своє — відсидів... Скільки разів лякати цим можна? Він же, партбілет, червоний, кров'ю омийтий. В тому числі й моєю. — І він струснув своїм протезом.

— Не до лиця, мабуть, так, Петре Петровичу, секретареві райкому,— спокійно сказав Полікарп Кружилін.

Поліпов і сам зрозумів, що бовкнув зайве, але, щоб виплутатися з становища і врятувати свій авторитет, кинув, не дивлячись ні на Кружиліна, ні на Савельєва:

— Гаразд, зберемо на тому тижні бюро й поставимо на цьому крапку. Прошу бути без запізнення. О другій годині. В п'ятницю. А поки що за вашу антидержавну практику в м'ясозаготівлях... так, так, а ви ж як думали? Саме за антидержавну... розчухраємо вас на весь район під горіх!

Але коли Поліпов дав таке завдання Василеві Кружиліну, той навідріз відмовився:

— Не буду. Ні під горіх, ні під дуб.

Розмова відбулася по телефону, в трубці щось булькнуло,— певне, Поліпов від несподіванки проковтнув слину.

— Тобто як не будеш?! — прохрипіло в трубці.— З родинних міркувань, чи що?

— Несправедливо це. Я вже одного разу бив Савельєва статтею по голові. Досі цей номер газети пече мені руки. Але тоді я дечого не розумів.

— Тепер, значить, розумієш?

— В кожному разі, намагаюсь розуміти.

— Отож-то, бачу, розшаркуєшся перед Савельєвим оцим.

Незабаром після розмови з батьком Василь надрукував велику статтю про бездоганну організацію роботи на оранці парів у колгоспі «Красный партизан». Батько при зустрічі сказав, посміхаючись: «Гляди-но... А я був певен, що тобі не вистачить сміливості пробачитися перед Іваном... Даруй, синку...» Сам Іван Савельєв, як і після першої статті, нічого не сказав, тільки міцніше, ніж звичайно, потиснув руку. І потім Василь час від часу вміщав позитивні статті в газеті про «Красный партизан». Це Поліпову явно не сподобалося, хоч секретар райкому нічого про них не казав і лише минулої осені, приїхавши до Савельєва в «Красный партизан», весело й мовби дружньо пустив шпильку: «Частенько, частенько про ваші героїства газетка пише». Було ясно, кому й з яким змістом адресуються ці слова. І тепер ось знову: «Бачу, розшаркуєшся перед Савельєвим». Що ж, все стає ще яснішим, чіткішим, визначенішим.

— Я не розшаркуюсь, Петре Петровичу,— якомога спокійніше сказав Василь, хоч усередині в нього все кипіло.—

Я просто знаю, що такий план не під силу «Красному партизану».

— Ну-ну, добре,— багатозначно мовив Поліпов.— Наступної п'ятниці прошу й тебе бути на бюро. О другій годині. Спробуємо роз'яснити тобі, що ти знаєш, а чого ще не знаєш.

...І ось настала п'ятниця.

Дивне це було бюро.

По-перше, Полікарпа Кружиліна, Івана Савельєва і Василя близько години тримали в коридорі перед кабінетом Поліпова. Там, за дверима, перший секретар райкому радився про щось з членами бюро. Інколи крізь оббиті чорним дерматином двері долинали приглушені голоси. І хоч слів розібрати не можна було, всі троє догадувалися, що нарада відбувається досить бурхливо.

По-друге, коли Полікарпа Кружиліна, Івана Савельєва і Василя запросили до кабінету, їм не дали сказати й слова. Просто Поліпов підвівся й почав рівним голосом, який не передвіщав нічого хорошого:

— Ми тут порадилися в бюро й вирішили: дебатів розводити не будемо. Бо це марна річ. Позиції й настрої керівників колгоспу «Красный партизан» ми добре знаємо. Тому просто підіб'ємо підсумки.— Які ж вони, ці підсумки? Ось, будь ласка... Чисті пари товариш Савельєв скорочувати не хотів, у зерновому балансі країни він мовби не зацікавлений. Нинішня весняна історія, коли потрібно було моє особисте втручання в розміщення посівів пшениці в колгоспі «Красный партизан», усім відома. Як і минулого року, голова колгоспу і парторг беруть просто в штики переглянутий районними організаціями план продажу м'яса державі. Здається, тхне визначеною, так би мовити, лінією... А наша шановна районна газета та її редактор товариш Кружилін узяли цю порочну лінію під захист. Це тим паче сумно. Тоді дії редактора можна кваліфікувати, як політичну неспроможність...

Іван Савельєв був усе в тій же старенькій гімнастерці, в якій Василь бачив його вперше, і, як і того разу, він лише часто погладжував вуса.

Батько сидів нерухомо, поклавши на коліна свої великі руки, мовби збирався фотографуватися.

— Ми тут довго говорили зараз про все це,— вів далі Поліпов.— Членам бюро не хотілося б думати, що це свідома лінія.— Помовчав і виразно підкреслив ще раз: — Не хотілося б! Товариші, очевидно, просто помиляються, недо-

оцінюють важливості наших завдань... І товариш Кружилін, наш молодий редактор, помиляється. Ми не думаємо, що він пішов на повіді у Савельєва і свого батька, так би мовити, з родинних спонукань, просто багатьох речей ще не розуміє. І наш обов'язок, обов'язок старших товаришів, пояснити це йому, допомогти йому зрозуміти свої помилки...

Секретар райкому говорив ще хвилину десять. Закінчив тим, що всіх, мовляв, слід було б суворо покарати. Та оскільки в Савельєва догана вже є, можна щодо нього обмежитися цього разу суворим попередженням, зате партторгові тепер уже записати догану, і ваговиту. І нехай обидва добре подумают, чим все це може скінчитися. А редакторів, хоч він заслуговує на суворе покарання, просто зауважити...

Скінчивши промову, Поліпов тут-таки закрив бюро.

— Так і не даси мені нічого сказати? — спитав Полікарп Кружилін. — Не на своє виправдання, а просто ще раз хотів би висловити членам бюро свою думку про тебе...

— Думка твоя про мене всім відома, Полікарпе Матвійовичу, і бюро вже закрито. До побачення, а ти, Василю Полікарповичу, залишись. З тобою я ще хочу поговорити. Ну, чого ти стоїш, Полікарпе Матвійовичу? Все з тобою.

Кружилін, глянувши на сина, повернувся і разом з іншими вийшов, згорбивши спину. Поки люди виходили, Поліпов складав у себе на столі папери. Потім, мовби нічого не сталося, спитав у Василя:

— Як ти гадаєш, чи даремно ми так м'яко з Савельєвим? Може, варт було б йому ще одну доганку? Задля симетрії?

— А ловко це ти мого батька при мені, при його синові, — посміхнувся Василь. — З ним, значить, усе?

— Василю Полікарповичу! Партійна робота — не гра в бирюльки. Доводиться інколи жорстко чинити.

— Ну, звичайно, звичайно, — оглядаючи з якоюсь цікавістю Поліпова, мляво вимовив Василь. — Партійна робота... Доганку для симетрії...

— Дарма, досить з нього й однієї. Тепер обидва покладливішими стануть. Все одно худоби взимку годувати нічим буде.

Василь все дивився, дивився на Поліпова.

— Ти чого це? — не витримав нарешті той.

— Нічого, Петре Петровичу. Думаю ось, що батько мій, з котрим, як ти кажеш, «все», мав рацію.

— В чому? — насторожився Поліпов.

— Та він ще навесні догадався, чим тхне вся ця історія з кукурудзяним полем.

— Чим тхне? Яка ще історія?

— Батько передвіщав, що коли важко буде з кормами, ти ще наполегливіше витрясатимеш з них збільшений план м'ясопоставок.

— Он як! — Поліпов посміхнувся. — Справді, догадливий. — І додав холодніше: — Що він тобі ще передвіщав?

— Здається, більше нічого. Ось тільки одного разу в мене розмова була цікава з одним колгоспником. Є там, у колгоспі «Красный партизан» такий непримітний мужичок Аркадій Молчанов. Він так міркує: на своє особисте господарство колгоспники всі сили кладуть, а на громадських роботах — так собі, з перекурком та дрімотою, за принципом: «Аби день до вечора». «І я, — каже, — інколи так само силкуюсь».

— Ледар він, цей твій мужичок.

— От-от! Я йому приблизно так і сказав. Він тоді мені просто в лоб: «А хто винуватий? Я, може?»

— Час від часу цікавіше стає, — скривив губи Поліпов. — Отже, він ледар, а хто винуватий? І що ти йому відповів?

— Нічого не відповів. Не знав тоді, що і як йому можна відповісти. А тепер ось відповів би: винуватий, Петре Петровичу, ти. Винуваті такі, як ти...

Поліпов якось дивно повів головою вбік, одночасно знижуючи плечима. Потім сильно затарабанив пальцями по столу, але, мовби отямившись, урвав цей стукіт і знову переклав з місця на місце свої папери.

— А з тобою цікаво розмовляти, Кружилін. Дуже цікаво й навіть весело. Виходить, я винуватий?

— Виходить, — підтвердив Василь. — Скільки їх, отаких мужиків, як Молчанов, наплодили ви по всій країні? І як?

— Ну-ну, цікаво! Як же ми їх наплодили? Поясни, будь ласка.

— Дуже просто. Скільки можна колгоспників бити по руках? Р-раз — увесь фураж вигрібають, щоосені змушують корів вирубати. Тобі слава: як же вміє Поліпов справу поставити, онде скільки зерна й м'яса щороку дає район державі. А цьому Молчанову доводиться дірки в колгоспі латати... А він доходу йому дає все менше й менше... Отак от рік, другий, третій — і йому справді нічого не за-

лишається, як працювати аби день до вечора, щоб зберегти сили для роботи на власному городику. Тобі подавай тільки славу, а те, що через твою славу багато колгоспів району починає занепадати, це тобі дарма. Отак держава й «багатіє».

— Все висловив? — спитав Поліпов, коли Кружилін змовк.

— Можна й ще.

— Та ні вже, любий, годі. Слухав я тебе терпляче. Але годі. Ну що ж, багато ти наплів тут дурниць. Ось почнемо хоч би з держави, яка «багатіє»... Знаєш літературних класиків, хвалю. Чи бач, як ти... з яким підтекстом! А вона, держава, хоч би який у тебе був підтекст, справді багатіє. Увесь світ дивують наші економічні успіхи, наші робітники й колгоспники, рядові радянські люди, творять чудеса. Але що до цього таким ідейно незрілим і... сумнівним людям, як твій Молчанов, котрий, здається, свого часу сидів у політичній справі! Йому аби лиш опорочити наш спосіб життя... Запам'ятай, Кружилін, подібні розмови про нас, про комуністів, точаться вже піввіку. Судять про нас і сяк і так... Особливо там, за рубежем. Але свої, доморощені демагоги страшніші. Вони помітили якийсь окремий недолік у нашій роботі — і будь ласка, готовий висновок: не вміємо хазяйнувати, наплодили ледарів. Але нам же з тобою треба не тільки недоліки бачити, треба розуміти історію, бачити все перспективно...

— А ви... перспективно бачите? — спитав Кружилін, мимоволі переходячи на «ви». Поліпов відкинувся на спинку стільця. — Самі ви історію розумієте?

Тоді Поліпов повільно почав підводитися з-за столу.

— Що-о?!

— Самі ви глибоко плаваєте? Ви, Петре Петровичу, ідейно зрілі, незважаючи на ваш вік?

В пальцях Поліпова хруснув олівець. Цей негучний звук мовби повернув Василя Кружиліна до дійсності. Він навіть здивовано оглянувся навкруги — ні, в кабінеті вони були самі.

— Хлопчисько! — крикнув Поліпов і жбурнув у кошик для паперів уламки олівця.

Василь важко сів, а секретар райкому пройшов до вікна і почав дивитися, як падає й падає на землю важкий, лапаний свіг.

Нарешті він повернувся на своє місце й сказав:

— Зрілий чи... твоя воля мати з цього приводу будь-яку думку. А ось мені зараз стало ясно: даремно ми тобі дарували щойно це твоє... індивідуальне опозиціонерство.

— Що-що? — підвів голову Кружилін. — Це щось нове в марксистсько-ленінській теорії.

— Не клоунадничай! — підвищив голос Поліпов. — Ти добре розумієш, про що я кажу. Адже тільки сліпий не бачить, що твоя газета взяла Савельєва під захист.

— Це газета райкому партії...

— Але ж у райкому, здається, трохи інакше ставлення до Савельєва, у зв'язку... з деякими найважливішими питаннями сільськогосподарської політики. І практики.

— Я уточнив би — в секретаря райкому. Ну, припустимо, в райкому. А що як ставлення це неправильне?

— Що-о? — знову сперся був руками об стіл Поліпов, збираючись підвестись. Але не підвівся. Стілець зарипів під ним, погрожуючи розвалитися. — О-он як! І що ж ти маєш намір робити? Вербувати собі прибічників? Давай вербуй! Виступай відверто проти лінії райкому. І взагалі проти лінії...

Сказати «проти лінії партії» Поліпов все ж таки не наважився.

— Що робитиму, поки що не знаю. Але можеш бути певен, Петре Петровичу, не мовчатиму.

Василь Кружилін, син старого більшовика Полікарпа Матвійовича Кружиліна, підвівся, посміхнувся.

— А ще можеш бути певен в одному: нерозважно, поки не вивчу суті справи, самої її серцевини, висловлюватися не буду. Тепер уже тільки напевне. Я пам'ятаю твою дружню пораду. Спасибі за неї.

— Та-ак, — крижаним голосом мовив Поліпов. — А роги не зламаєш?

— Це що, погроза?

— Ну, навіщо ж! Ще одна дружня порада.

— Як сказав ще один класик літератури, за дві поради вдячний вам я вдвоє.

— Гаразд, іди...

Коли Василь був уже біля дверей, Поліпов мовби з жалем сказав:

— Ех, Кружилін, Кружилін! А я ж хотів спитати сьогодні, як ти відносно того, щоб нині в члені бюро райкому тебе... Що ж, думав собі, попередимо на сьогоднішньому бюро про всі його завихрення, подивимось, як він поставиться до наших дружніх порад, та й...

— Тепер, виходить, не спитаєш?

— Не знаю, не знаю...— протягло мовив Поліпов і, мовби в знетямленні, розвів руками.

* * *

«Зламав роги» Василь Кружилін дуже просто. Навесні його викликали в сектор друку обкому партії й запропонували редагувати газету іншого, більшого району. Він одразу зрозумів, у чому тут річ.

— Це що, підвищення, чи як? — спитав Кружилін.— Поліпівська протекція?

— Будемо сподіватися, що такої протекції з нового району вам не буде,— відповіли йому.— Секретар райкому там хлопчина молодий, але тямущий. Тепер обком зміцнює скрізь районні партійні кадри.

— А може, на навчання дозволили б мені, а? Літа ж минають... Колись мріяв вступити до автодорожного інституту. Потім на факультет журналістики. А тепер з'явилося бажання до сільськогосподарського.

— Шкода вас відпускати,— відверто сказали йому.— Хороших газетярів у нас не вистачає. Але ж у сільськогосподарському заочне відділення є...

* * *

Життя людське, як недовговічне вогнище. Спалахне воно, відгорить, відпалахкотить, освітлюючи навколо себе великий чи маленький клаптик вічного і безмежного простору, рано чи пізно вогонь знесилиться, згасне остаточно, дрова перетворяться на золу. Потім і прах цей розвіється по землі, заросте згарище травкою, і цю траву буде хвилювати той самий вітер, котрий роздмухував колись вогонь...

Ще чотири рази падав на землю сніг, засипав літні холодні згарища і чотири рази навесні танув, залишаючи після себе по косогорох, по степових увалах сибірські проліски, надранні квіти. Білі, сині, жовті, мов курчата, і так само, як курчата, вкриті шовковим пухком, ці немудрячі квіти сліпучо горіли під весняним сонцем і коли десь в одному місці їх було багато, здавалося завжди, що сніг там ще не станув.

Димко, Дмитро Савельєв, любив ці квіти. Але він любив не зривати їх, а просто дивитися, як вони ростуть,

погойдуючися ще на холодному вітрі, як проживають недовгий свій вік, день при дні повертаючи слідом за сонцем свій віночок з п'ятьох широких пелюстків. І всю весну з палицею в руках, у міцних селянських чоботях він ходив по степах, по увалах і косогорах, інколи сідав десь на осонні, курив, думав про щось, поглядаючи на мовчазні скелі Звенигори, на кромку тайги, що похмуро чорніла вдалині. До тайги цієї, хоч і там квітли проліски, він не ходив. Там вони були не степові, а лісові. І, крім того, йому потрібен був, певне, тільки простір.

Він приїхав до Михайлівки з Москви ще взимку, коли лежали метрові сніги.

— Поживу я в тебе, мамо, недовго, а може, й до осені.

— Та назовсім залишайся! — благально скрикнула Анна. — І голова колгоспу Полікарп Кружилін онде каже: «Нехай залишається, хату вам поставимо. Нехай живе й нічого не робить, тільки вірші свої пише».

— Ні, назовсім я не можу. А де тепер колишній голова, мій дядько Іван?

— Та він тепер директорує в радгоспі «Степной».

Дмитрові минав уже тридцять четвертий, він був ще не жонатий.

Коли він пожив кілька днів, мати обережно спитала, зітхнувши:

— Все за нею, за Ганкою цією, побиваєшся?

— Все за нею, за Галиною, — відповів він.

— Та скільки ж можна, синку? Вона тобі навіть не пише. Онде скільки дівчат навиростало, та яких...

— Це для інших, мамо. А мені вона потрібна. І вона повернеться, — казав він упевнено.

Анна тільки зітхнула ще раз.

Справді, Ганка-Галина не писала давно, багато, багато років. Вони розлучилися ще навесні сорок четвертого, незабаром після того, як визволили од німців Вінницю. Весняний день той був сонячний, так само, як тепер, цвіли проліски і Громотуха, на березі якої вони прощалися, була вся, до самісінького обрію, в квітчастих барвах.

Там вони й поцілувалися — вперше і востаннє.

— Димок, — сказала вона йому потім зняковіло, — а вдруге ти мене поцілуєш, коли до нас на Україну приїдеш.

— Це коли... сад зацвіте?

— Коли сад, — кивнула вона. — А може, й раніше... Це як вийде. А тим часом листуватися будемо. Часто-часто...

«Часто-часто» вони листувалися не один рік, а згодом,

коли Дмитро закінчував уже Томський університет, а вона — Харківський — і коли вирости й розцвіли, мабуть, уже ті сади, які Ганка обіцяла насадити, листи від неї почали надходити рідше, а відтак зовсім перестали. Він надсилав їй свої, а вона мовчала, він витрачав усю стипендію на телеграми, а у відповідь — анітелень. І нарешті вона відгукнулася: «Димок, Димко, прокляни мене, якщо можеш... Я зустріла одного хлопця...»

Лист був довгий, з слізьми, з нескінченним і жорстоким самобичуванням. Але все це можна було б і не писати, найголовніше було сказано чотирма словами.

І слова ці мало не коштували йому диплома, але він опанував себе, надіслав їй коротку телеграму: «А для мене в світі іншої все-таки не буде», — і з подвоєною силою заходився готуватися до державних екзаменів.

Телеграм він їй більше не надсилав, а писав нечасто й нерідко листи. Такі ось:

Мені привиділось,
Що світ зійшовся клином,
Що інших на землі
Нема —
А є лиш ти одна.
Чи не тому у криках журавлиних
Мені вчувається
Не осінь, а весна.
Та всюди осінь...
Пада листя з клена,
Його очима я
Схвилювано ловлю.
Чи не тому воно
Безмежно дороге для мене,
Що я закоханий
І світ увесь люблю.
Тому, мабуть,
І легіт вітер,
І золотого ранку сивина
Мені говорять,
Що одна ти в світі
Мені павік дарована весна.

Листи ці він надсилав без підпису, але вона знала, від кого вони. Назад вони не поверталися, отже, вона їх одержувала. Одержувала, але не відповідала. А він знову писав їй:

Когуті кричать не дуже,
Літо бабине пройшло.
Третій день дощі байдужі
Ллють, як з луба, на село.

Третій день по всіх дорогах
Ручаї течуть-дзюрчать,
Третій день пастуші роги
На пастовищах мовчать.
Третій день гуде читальня —
Книги, доміно, більярд,—
Третій день шляхом недалекім
Іде кіноапарат.
Небо хмарне, нехороше,
Вітер, холод і сльота...
Знов від тебе листоноша
Не приніс мені листа.

Стороною Дмитро довідався, що вона вийшла заміж і, закінчивши інститут, почала вчителювати в одній з середніх шкіл у Вінниці. І він почав писати їй туди, в школу.

За тобою тужить все на світі:
Молодий черемуховий вітер,
Птиці,
Сонце,
Трави,
Березняк...
Як же ти без них?
Без мене як?

Ти прийди в цвітіння різнотрав'я,
В світ,
Який без тебе потьмянів.
Тішитись життям не маю права я.
Як того б усім еством хотів.

Душу всю
Без тебе туга крас.
Держачі у полі не кричать,
Риба у водоймищах не грає,
Солов'ї безпомічно мовчать.

Ти прийди
І сонце наших весен
Від чужого ока збережи.
Я, мов човен,
Що стоїть без весел
Там, де ріки й береги чужі.

Таких листів протягом останніх десяти-дванадцяти років він написав величезну кількість. Вони не поверталися назад, і жодного разу вона нічим не дала йому зрозуміти, що одержувати їх їй неприємно й щоб із своїми віршами він дав їй спокій.

Його весь час поймало бажання поїхати до цієї Вінниці, що була, як йому здавалося, неуявлено далеко, за сі-

мома морями— поїхати й таємно, хоч би здаля подивитися на Ганку. І якось він не вистояв проти такої спокуси, поїхав потай від усіх і мовби навіть від самого себе.

Він розшукав школу, де вона працювала, наглянув у шкільному скверіку, в сімісінькому його кутку, лаву, звідки було видно вхідні двері. Тримаючи наготові газету, щоб у разі чого нею затулитися, приготувався чекати, поки закінчатся уроки й вона вийде.

Вона вийшла в компанії трьох-чотирьох жінок, очевидно, теж учительок, і він, забувши про свою газету, мов прикипів до лави нерухомий. Це була вона, Ганка, і не вона! Вона стала доросліша і... ще вродливіша. Він здаля побачив її очі, глибина й таємничість яких завжди його вражали, і відчув, як серце його розривається від болю...

Ганка перемовилася про щось з жінками, розсміялась і пішла. А Дмитро сидів та й сидів на скамниці, не відчуваючи часу, не відчуваючи вже, де й чого він сидить. Перед ним стояла її усмішка, він бачив блиск її очей, у вухах дзвенів її сміх...

До Москви він повернувся зовсім спустошений і мовби чимось присоромлений. І більше своїй болісній спокусі ніколи не піддавався.

Нині він приїхав до Михайлівки, коли лежали ще глибокі сніги, тепер вони станули, земля цвіла пролісками, обливало її щедre весняне сонце, і по-весняному весело й несамовито кричали птахи — одні вже звивали свої гнізда, інші ладналися їх влаштовувати, — а на душі в Дмитра, як завжди в такі дні, було сумно й порожньо.

Але йому добре працювалося, в порожній начебто душі народжувалися думки, слова й рядки, вони перетворювалися у вірші, які, він знав, будуть найкращими в його майбутній книжці. Вдень він блукав по полях, розмовляв з головою колгоспу сімдесятидворічним Кружиліним, який напам'ять знав мало не всі його вірші, з безногим бухгалтером Інютіним, з колгоспниками. Дмитро знав тут усіх, і його всі знали. А ночами писав, писав, спати лягав лише на світанні.

* * *

Анну Михайлівну Савельєву ось уже багато років вражало те, що вийшло з її середнього сина. Поет, вірші пише, пісні всілякі, їх онде навіть по радіо інколи співають.

Та з чого ж це?! Звідки це в нього?! І де він знаходить слова такі? Ну, звичайні мовби слова, а так укладені в рядки, що хапає за душу. Особливо подобалась їй оця його пісня:

Тихо яблуна цвіла
За віконечком,
Не розбуджена росла
Я під сонечком.
Мимо зграйкою пливли
Журавлі мої,
Мимо легіні ішли,
Та немилії.

А любов моя жила,
Серце тьохкало...
Я б коханого знайшла
Синьоокого.
Чудо-райдуги в саду
Дожидалась я —
Осієє висоту —
Сподівалася.

Жде мене десь, вірю я,
Мій соколенько,
Ах, дівоча ти моя,
Доле-доленько.
Ти одна у всіх у нас,
Доленько печальна,
Дано нам тебе на час,
Як вбрання вінчальнеє.

Анна плакала, коли слухала по радіо цю пісню, й думала, що він, Димко, написав усе це про неї, про її недоладну й горопашну долю. Ні, він ніколи не розпитував ніяких подробиць про її життя, про її далекі-далекі тепер взаємини з Федором, з Іваном. «Але ж написав, що моя любов жила десь, що я завжди чекала його, коханого, синьоокого... Це ж він, Іван... Очі в нього не сині, а сірі, але це він. І чекала... Сама про те не думала, та було так. А прийшов інший, все розтоптав, розчавив своїми безжальними чоботищами, всю молодість і все життя, яке знову вже не почнеться, не повториться. Ось яка доленька моя... Про це й попереджав колись, давним-давно, отой пелюд (батька свого Анна навіть у думках ніколи не могла назвати батьком). «Встановлять, мовляв, попереджав він, це нове життя, яке ти людським називаєш, за яке ти, разом із своїми партизанами, б'єшся, а тебе в це життя й не пустять, рано чи пізно пригадають, чия ти дочка...»

Одначе ці лихі роздуми тривали, звичайно, недовго. Ніхто й ніколи не нагадував, думала вона потім, чия вона дочка. Життя було тяжке й не солодке, це так, але не тому, що вона дочка колишнього багатія Кафтанова, а тому, що трапився на путі отой пекельний виродок — Федір. З одного гнізда, а різні птахи. Виявилося, шуліка він. А їй орлом уявлявся. Господи, які дівки замолоду дурні всі! Та хоч яка тяжка була її доля, але ж ніхто не викинув її з цього нового життя, навіть Федором ніхто не поприкає. Ні, життя вона прожила недаремно й не безплідно, і синів виховала яких треба. Старший, Семен, бився з фашистами безстрашно, медаллю та орденом Леніна нагороджений, нагороди ці переслали Наталії, дружині його. Загинув Семенко десь, наклав головою за землю свою. Він наклав головою, а менший — Андрій — офіцер Радянської Армії. Вже старший лейтенант, стоїть тепер на сторожі кордонів. А син середульший — Дмитро — розповідає людям про кра-су і привілля цієї землі, за яку полягли десь Семен і багато-багато тисяч таких, як він, молодих і веселих, що набрали б тепер снаги й понароджували б дітей.

Та вона ж, Анна, щаслива, щаслива!

І вона брала синові книжки, яких назбиралося в неї вже півдюжини, гортала їх, спиняла свій погляд на тих рядках і катренах, що надто чимсь її вразили.

Анна знала, що середульшому їй синові живеться не так уже й легко там, у Москві, що в газетах і журналах його частенько лають за якусь там однозначність, монотонність, патріархальщину в його віршах, за сірість та якийсь «квасний патріотизм». Де ця сірість і однозначність, вона не розуміла, чому добрі, що йдуть від самісінького серця синові слова про рідну землю називають «квасним патріотизмом», збагнути не могла. «Вірші — річ не проста, — сумно думала вона інколи. — Може, я в них нічого й не тямлю, а пишуть про Димка, про те, що він komponує, люди розумні, їм видніше...»

Про цей самий «квасний патріотизм» дуже сердито писали в одній газеті, коли Дмитро надрукував такого вірша:

Який незнаний супокій
Мене тепер печалить,
І в невідомий край який
Печаль моя відчалить?

І дорогу мені
До сліз

Знайду я знову волю,
Де жовта заболонь беріз
Дрімає тихо в полі.

Печаль останнього джмеля,
Прощальний крик гусиний
Всім серцем осягне земля
В засмученні безсилім.

Мене,
Ту часточку землі,
Що Руссю величають,
Черкнуть легенько журавлі
Крильми жалю-печалі.

І я, немов забутий сон,
Слідом за журавлями
Перелечу за горизонт,
Розсунутий птахами.

З ключем зажурених птахів
Я буду спозарана,
Роняючи піщинки слів,
Летіти в даль незнану.

Аж раптом в серці біль відчую
І осягну: вона не та —
Далечинна, куди лечу я;
Хоч безконечна висота,
Хоч сонце скрізь і всім сія,
Та рідну мову можу я
Забути й залюбки,
Засвоївши пташину,
Через кордони будь-які
Помчати на чужину.
Та що я — там?
І хто я — там,
Без батьківського краю?
Все нижче, нижче
Висота,
Все вище, вище
Зграя.

І от земля,
Моя земля
Нарешті під ногами —
Горять осичини здаля
Осіnnими вогнями.

І я дивлюся в рідну даль
З любов'ю й винувато...
І вже не зве мене печаль
За горизонт кошлатий.

— Чого ж хоче цей критик? — спитав Кружилін, прийшовши до них з газетою, в якій було надруковано лайливу статтю.— Адже так можна вбити будь-який талант.

— Ну, не скажи...— заперечив Дмитро.— Справжній талант ще ніколи й нікому не вдавалося вбити. Можна вбити поета, але талант його — ніколи.

Кружилін довгий час мовчав, перечитуючи якісь рядки з статті, знову мовчав.

— Так...— ворухнувся він нарешті, кивнув на газету:— Такі ось критики, певне, багато тобі неприємностей завдають.

— Буває,— погодився Дмитро з усмішкою.— Але я до занять таких критиків ставлюсь байдуже, Полікарпе Матвійовичу. Ще Маркс сказав, що тільки з супокою можуть виникнути великі й прекрасні діла, він — той ґрунт, на якому тільки й виростають зрілі плоди.

— Зрілі? — підвів голову Кружилін.

Дмитро посміхнувся.

— Мої вірші, може, й недовершені, я не заперечую. Але вони чесні, в них є справжнє, істинне художнє іскорка. Нещодавно я прочитав у французького композитора Берліоза слова, які мене вразили. Справжній художник, говорив Берліоз, не повинен розраховувати на швидке признание, тому що надто багато навколо нього зручних для слави посередностей... На жаль, Полікарпе Матвійовичу, щось подібне нерідко трапляється і в нас, у нашій літературі. І тут подібні критики роблять свою справу.

— Он воно як! — мимоволі прохопилось у Кружиліна.

— Та чого ви дивуєтесь?! Ви краще за мене знаєте, що боротьба триває і завжди триватиме в усіх сферах людського буття. Бо життя, як цілком точно визначає марксистсько-ленінська наука, це єдність і боротьба протилежностей.

У середині квітня, як звичайно, скресла Громотуха, і Дмитро весь день дивився на льодохід, на могутні води, які, визволившись від крижаних оков, легко й вільно несли на собі вдалину, за Звенигору, великі уламки міцного зимового панцира. Повернувся пізно, повечеряв.

— Ти лягай, мамо, а я попрацюю трошки,— сказав Дмитро, як завжди.

Вона лягла, а він цілу ніч сидів на кухоньці, писав, шелестів списаними аркушиками, часто рвав їх і кидав під стіл. Вранці Анна завжди вигрібала їх звідти.

Вигребла вона їх і на світанку шістнадцятого квітня, коли запалала весело піч, обережно взяла з кухонного стола один з двох аркушків, списаних дрібним синовим почерком, почала роздивлятися. Протягом ночі він написав аж два вірші.

Одним з них був черговий лист до Галини. Дмитро писав у ньому:

Ти знаєш, любя,
Кожен вечір,
Коли на травах ще нема роси,
Мені
Диск сонця опускається на плечі
І кличе вдалину
За нетряні ліси.
Я знаю,
За лісами тими,
За морем синім, десь на чужині,
Жінки є з нетутешніми очима,
Та радісно з тобою лиш мені.
Я чув, що десь,
За горами й морями, в райських кущах,
Є злotosяйні чудо-городи,
Де все навкруг розкішне й багатюще,
Але не пориваюсь я туди.
Моя душа — в душі берези в сукні білій,
Її заморським світлом не зігрить.
А серце й пам'ять
Віддані моїй Росії милій,
І їх ніяке чудо-юдо не вразить.
Я хворий цією пам'яттю навіки.
А сонцю що?
Йому давним-давно
Байдуже — чий той океан,
Чий моря і ріки...
Велике,
Воно на все й на всіх одно.
Що значу я,
Рівняючи з великим
Світилом всіх народів і віків,
Коли люблю я запах голубики,
І вогнищ дим, і тіні від стогів;
Коли берези ровнять сльози,
Мов цюк сокир почули за горбом.
Такої ночі виіривають грози.
Ти спи, кохана, спи спокійним сном.
А я не сплю,
А я бреду безсонно
По сходженій колись тропі.
На грані тіні і на грані сонця,
Належачи Росії
І тобі.

Прочитавши це, Анна змахнула сльозу й подумала не про ту маленьку Ганку, що з'явилася в їхньому домі в перші місяці війни, й не про ту, що поїхала з матір'ю, Марією Фірсівною, перед самісінькою перемогою, а про якусь незнайому, злу й безсердечну жінку, що так мучить її сина. Та, Ганка, не змогла б витримати, в неї було добре серце, вона б давно приїхала. А ця... Ну, та й ця приїде! Раптом щось перемістилося, змінилося в Анні. Віп, Димко, правильно каже — вона приїде, не зможе вона ні з ким жити, крім її сина, кине того, свого...

Вона думала про це не тільки без жалю до того, з ким жила Галина, колишня Ганка, а навіть з пенавістю до нього. Йї і на думку не спадало — чи добре це, чи погано, що вона так думає. Вона була мати, й цієї хвилини для неї ніщо на світі не існувало, крім щастя й супокою її сина.

Другий вірш, написаний Дмитром протягом минулої ночі, її приголомшив.

Ти уяви собі,
Що сонця вже нема.
Джерела висохли, пожухли трави,
А ти — живеш,
Але не маєш права
Повірити,
Що сонця вже нема.

Не віриш ти,
Проте не стало сонця
І навкруги страшна пітьма.
Як тяжко знати,
Що нема на світі
Й тієї заповітної зорі,
Яка в негоду путь освітіть
І радість принесе притьма.

Так, зникло сонце!
Тьма в твоїх очах,
І серце починає лунко битися.
І в тишині німій
Нічна незнана птиця
Ледь чутно промайне біля плеча.

Ні блискавки. Ні райдуги... Лиш змрок
І ворошиччя кричучи злітає,
Та суєтно
У темряві лунає
Недобрих справ жорстокий крок.

Олжа і бруд вилазять на поріг,
І визріла над правдою неправда.
Питаєш ти — що ж буде завтра?
У відповідь неправди хижий сміх.

Переконався ти,
Що сонця мовби й не було?
Та є надія,
Впевнившись у цьому,
Поверни
Землі хоч би частинку світла
Того, що сонце колись тобі дало.

Ну, де ж вона?
Скидається, що ти втерав,
Розтратив світло
Ще при світлі сонця,
Й там, де було осяяне віконце,
Зіяє чорна паща пустоти.

Та світла не розтратили дарма
Ті іскри, що з сердець,
Мов з кременя, їх висікають.

Нема їм ліку,
Як і назви їм нема.
Фантазія...
Але втямки візьми,
Що сонце
Тільки доти буде,
Допоки на землі
До серця людям
Те світло,
Що зробило їх людьми.

Тож не марнуй вогню душі! Либонь,
Настане час —
І він згодиться...

І виникають
Перед мене лиця
Людей,
Що зберегли в душі вогонь.

Приголомшена Анна довго сиділа, зронивши на коліна
руки із затиснутим у них аркушиком, списаним дрібним
синовим почерком. Думку цього вірша вона зрозуміла од-
разу. Сиділа й думала — чиє життя мав на увазі син, коли
це писав — своє, її, Полікарпа Кружиліна, дядька Івана,
батька свого, про якого ніколи не говорив, якого викреслив
з пам'яті раз і навіки, мовби його й не було, не існувало
ніколи? Кожен рядок вірша, коли вона його читала, поро-

джував у свідомості ті чи ті яскраві картини минулого, яке вона пережила сама, свідком якого була... Чи, може, він мав на увазі життя одразу всіх, з ким доводилося їй доводитися жити на цій землі? Мабуть, так. Звичайно, так це. Як воно там в інших було, вона, Анна, не знає, але для неї й уявляти нема чого, сонця для неї часто не було. «Як тяжко знати, що нема на цьому світі й тієї заповітної зорі, яка в негоду путь освітить і радість принесе притьма...» І в очах темно бувало, і недобрі кроки в темряві вона чула, й нерідко думала, що над правдою взяла гору неправда... І син, її Димко, який спить зараз безтурботно й міцно, все це знає. Але він знає й інше — кожне добре серце іскру викрешує, а таких добрих людей сила-силенна. Це знову ж таки й сам Димко, і покійний Панкрат Назаров, і Кружилін, і Семен, її син, і його брат, і його дядько Іван... І скільки, скільки ще живих і мертвих, які колись жили й викрешували для інших іскри світла. Хоч би який страшний сміх неправди лунав на землі, він захлинявся рано чи пізно в безсилій люті своїй, бо ж сила-силенна в тих людей, які вогонь у душі не розтратили, не розгубили...

Отак сиділа Анна й думала, аж поки хтось постукав у вікно. Вона обернулась, у світанковій імлі роздивилася листоношу.

— Лист тобі від сина, з Ленінграда,— сказала та через відчинену квартиру передала конверт.

Лист спочатку був звичайний — Андрій повідомляв про домашні справи, про те, що син і дочка здорові, що служба в нього йде нормально. А потім ішли рядки, які змусили Анну скрикнути.

— Димок, синку! Прокинься!

«Мамо,— писав Андрій,— по-моєму, ми з дружиною натрапили на слід нашого Семена. Рая лікувала одного норвезького туриста на ім'я Сигвард Естенген. Він приїхав до нас у Ленінград з норвезького міста Бреннесунн, і в нього стався приступ гострого апендициту. Рая робила йому операцію і спитала, чому в нього все тіло в рубцях? Це, каже він, від німецьких канчуків. Виявилось, що він сидів у концтаборі біля фінського міста Рованієні. А там же сидів Семен! Це минулого року, коли я приїздив до вас, розповідав нам усім Петро Вікентійович Зубов. Коли норвежець одужав, ми запросили його до себе додому, показали Семенове фото. Так, каже, начебто він схожий на одного в'язня, який був у таборі Рованієні і якого разом з Естенгеном німці в сорок четвертому році вивезли до

Норвегії, але точно запевняти не може, бо скільки ж років минуло, та й вигляд у табірників був зрозуміло який. Потім цей чоловік, як розповідав Естенген, організував втечу ув'язнених, брав участь у русі норвезького Опору, був у якомусь невеличкому партизанському загоні. Ось воно як, мамо, і в Норвегії були партизани! Але звали його, як каже Естенген, не Семен, а «росіянин Савелій». Він, на жаль, загинув поблизу міста Бреннесунн, де його могила. Мамо, мені чомусь здається, що це наш Семен, наш Сьомка! Норвежці могли його й так називати. Що я пропоную, мамо? В червні в мене буде відпустка. Давайте поїдемо до Норвегії! Ти, я, Семенова дружина Наташа, Димко. Естенген каже, що живий ще один борець з норвезького партизанського загону, де був «росіянин Савелій». Ми розшукаємо їх, поговоримо з ними. Треба захопити з собою Семенові фотографії — всі, які в нас є, й ту газетну вирізку з його портретом... Де зараз Димко, у Москві чи там у вас? Повесні він же завжди в Михайлівку приїжджає. Обміркуйте там все й повідомте мене, я постараюсь швидко оформити подорож до Норвегії на чотирьох осіб, мені допоможуть у цьому. Рая у зв'язку з якимись дуже відповідальними операціями поїхати з нами, на жаль, не зможе. Але повертаючись, ми її захопимо і майнемо всі разом до нашої Михайлівки, в гості до тебе, мамо... Чекаю від тебе повідомлень з цього питання. Якщо це наш Семен, хоч будемо знати, де його могила...»

— Димоньку, синку! — підхопилася з місця Анна, на ходу витерла сльози. — Та прокинись, прокинись, вставай же!

* * *

Семен чи не Семен лежить під строгим, невисоким обеліском, що стоїть біля підніжжя спадистого плоскогір'я поблизу міста Бреннесунн?

На темно-сірому гладкому камені строгими буквами було викарбовано: «*Russeren Saveli*»¹ і трохи нижче ще один рядок: — «*Norge takker deg*»².

Андрій Савельєв не дуже високий, широкоплечий, у цивільному одязі, разюче схожий на Семєна. Дмитро, Наташа, Анна і норвежець Естенген довго стояли перед цим

¹ Росіянин Савелій.

² Норвегія дякує вам.

каменем, усі мовчазні і похмурі. Звідси видно було море та острів Ульвенген — довгий, чорний, майже зовсім голий. На острові виднілися коробки невеличких будиночків, теж чорних, з червоними двосхилими покрівлями.

З моря дув вологий і теплий вітер, овівав цей невисокий обеліск, ворухив під ним дерзку яскраво-зелену траву, в якій барвіли крихітні, схожі на ромашки, квіти. Квіти ці ніхто не садовив, вони вирости самі, і траву ніхто не сіяв, не було ніякого могильного горбочка, просто стояв на землі камінь — і все, і за ним здійсалося до пизького північного неба довге плоскогір'я, поросле такою ж травою.

Анна дивилася на цей камінь сухими очима, в міцно ступлених губах її була німа стареча туга. Наташа тримала її понідруч — чи то підтримувала про всяк випадок Анну Михайлівну, чи то спиралася на неї. Вона постаріла, Наташа, що там не кажи, а роки сягали сорока. Але зараз на щоках від хвилювання яскраво горів рум'янець, очі блищали, за недовгу дорогу від Ленінграда до Норвегії вона мовби наполовину помолодшала й тепер залишиться такою вже назавжди. І тільки плечі, хоч і не обм'якли ще по-старечому, як у Анни, мовби говорили — ні, не залишиться. Її плечі завжди були під невидимим тягарем, і в ці хвилини тягар ще поважчав.

— Таких могил у Норвегії багато, вони розкидані по всій нашій країні,— неголосно, досить доброю російською мовою сказав Естенген. Це був усміхнений і добрий чоловік, років під шістдесят, який ходив з костуром.— Є в нас люди, що хотіли б могили радянських людей знищити, щоб їх не було. Норвезький народ цього не дозволить. Ці могили мають нагадувати нашим дітям про спільну боротьбу з фашизмом.

До могили «росіянина Савелія» вони вирушили одразу ж, тільки-но зійшли в Бреннесунні з пароплава, де їх зустрів Естенген. А увечері сиділи в його маленькому будиночку, складеному з тесаного каменю. Дружина Естенгена, з незвичним і красивим ім'ям Інгрід, поставила на стіл велике блюдо з рибою, тарілку з жовтуватим, солодким на смак козячим сиром, масло, тоненько нарізала білу булку, налила всім маленькі чашечки кави, а сам Естенген тим часом розповідав:

— З вашим сином, Анно Михайлівно, я познайомився ще в Рованієні, на заготівлі торфу.

— Ви певні, що це він, Семен? — в котрий уже раз питала Анна.— Подивіться ще!

І в котрий уже раз старий норвежець брав з її рук Семенові фотографії, довго й уважно роздивлявся. Їх не було багато, фотографій. На них він був ще хлопчиком, лише два невеличких фотознімки були зроблені в сорок другому році. Одного разу він сфотографувався для якихось військкоматських документів, Анна перед від'їздом випросила в Шантарському військкоматі це маленьке фото, в Ленінграді вже зробила з нього збільшену копію. А вдруге — перед від'їздом на фронт, разом з Наташею. Мовби знаючи, що вони розлучаються навіки, Наташа умовила його тоді сфотографуватися на пам'ять. На цьому фото Семен був у розстебнутій сорочці, поряд з Наташею він сидів скутий, але обличчя його видно було добре. Це фото було основним. Портрет, надрукований колись у дивізійній газеті, теж був невизначний паперовий клаптик. До того ж дуже потертий.

— Я гадаю, це він,— говорив Естенген роздумливо.— Він був худий до неможливості, як і всі ми,— на щоках брудна щетина... Але очі... Я певен, що це він... Торф цей ми копали до самісінької відправки до Норвегії. Можете уявити, які ми тоді були, коли з ранку до вечора ходили по коліна в холодній болотяній рідоті. Лазні чи там душу і сліду не було. Від холоду руки й ноги в людей несподівано корчило — і таких негайно розстрілювали, бо працювати вони вже не могли. Ми з Савелієм витримали. Так, так, його ще в фінському таборі називали «росіянином Савелієм». Ми з ним витримали, тільки я до кінця життя не вилікую свого ревматизму.

— А Зубова, Петра Зубова ви не знаєте? — спитала Наташа.— У Семена в цьому фінському таборі був товариш на прізвище Зубов. Вони завжди були разом.

— Не знаю,— хитав головою норвежець.— Товариш... Були товариші там у кожного, але ми це таїли... Німці не любили, щоб ув'язнені ставали товаришами. Вони, розумієте, негайно вживали заходів... різних. І товариші навіки розлучалися, Савелій... чи Семен, був мовчазливий, але, по-моєму, в них у таборі була своя підпільна російська секція. Вони готували втечу або повстання, і Савелій брав у цьому активну участь. У нас була своя, норвезька, керівники секцій були якось між собою пов'язані. Але керівників секцій мало хто знав, це було небезпечно. Проте повстання готувалося, це всі знали.

— Так, і Зубов же казав, мамо, що готувалося,— підтвердив Дмитро.— Коли наші прорвали в Заполяр'ї фронт, особливо активно почалася підготовка.

— Справді,— кивнув Естенген,— і німці про це догадувалися. Щоб порушити цю підготовку, обірвати всі зв'язки, вони восени сорок четвертого почали часто переводити великі групи ув'язнених з табору в табір. А нас, нашу групу, в котрій були й ми з Савелієм, погнали до Норвегії. Звичайно, спочатку ми не знали, куди нас ведуть. Ішли багато днів, під ногами була така ж грязюка, як на болоті. Знали тільки, що на північ ідемо, навкруги тундра. Ноги мене вже майже не слухалися, і я все боявся, що їх зведе судорога. Тоді... автоматники з собаками завжди йшли поряд... Але останні кілька днів мене майже тягнув на собі Савельєв. Таким чином він врятував мені життя... І одного разу надвечір всі ми побачили придорожній стовп. На одному боці стовпа напис: «Суомі», на другому — «Норве». Серце мове забилося, в ногах сил додалося... Це було десь у середині жовтня. Савелій мені сказав...

— Чому ви весь час його Савелієм називаєте? — спитав Андрій.

— Еге ж, еге ж, Семен. Але так його ніхто не називав.

— Що ж він, Семен, сказав вам? — Андрій зробив на імені наголос.

— Він сказав: «Держись, Сигварде,— ти на своїй батьківщині. Коли всі норвежці такі славні люди, як ти, ми тут не пропадемо». Він так і сказав: «Коли такі славні, як ти...»

— Я чув, що навіть ваш тодішній король закликав до боротьби з фашистами? — спитав Андрій.— Правда це?

— Правда, правда,— стрепенувся Естенген,— король Хоккон. Він тоді жив у Лондоні.

— Коли небезпека, королі перші покидають свою країну,— посміхнувся Дмитро.

— Це так,— кивнув Естенген,— я людина робоча, рибалка. Я не монархіст, як ви розумієте. Але скажу вам — Хоккона простий люд поважає за те, що він сказав: «Обов'язок кожного норвежця подавати радянським союзникам найбільшу підтримку».

— Союзникам, а не самим росіянам, виходить,— буркнув Дмитро.

— А проте слова короля норвежці зрозуміли як слід,— заперечив Естенген.— Ніяких союзних військ в Норвегії не було. Тільки чимало було радянських полонених.

Багатьом з них, як згодом і Семенові, пощастило втекти. Норвежці їх переховували. Я не пригадую випадку, щоб норвежець, якщо лиш він не квіслінгівець, виказував утікачів.

— Ну, фашисти всюди фашисти, хоч німецькі, хоч норвезькі,— промовив Дмитро.

— Це так,— знову кивнув Естенген.— І король, звичайно, є король. І все-таки ця промова короля по Лондонському радію наприкінці жовтня сорок четвертого року дуже допомогла нам у боротьбі з окупантами. Хоккон говорив тоді, що в національній боротьбі норвезькі комуністи стояли в перших лавах бойових сил народу проти гнобителів і проти тих, хто не хоче розвитку Норвегії на основі конституції... І що шлях до демократичної Норвегії — чесне співробітництво всіх демократичних сил, у тому числі й комуністів.

— А він сам, випадково, не вступив до компартії, король ваш? — знову кинув Дмитро.

— Перестань,— сказав Андрій,— адже тут все ясно. В Норвегії були могутні сили, які підтримували Гітлера, король боявся, що після війни ці сили прийдуть до влади, тому й загравав з народом.

— І це так,— утретє погодився Естенген.— Але тоді ця промова, можливо, врятувала життя Семенові й мені.

— Справді? — спитав Дмитро все-таки насмішкувато.

— Справді.— Естенген лагідно посміхнувся, просячи Дмитра цією посмішкою заспокоїтися й бути розсудливим.— По Норвегії ми йшли багато днів. Наприкінці жовтня нас пригнали до міста Харстад. Уночі під ливним дощем повантажили в трюми барж, що стояли в Анс-фьорді й кудись повезли. Ми були голодні, кілька днів уже німці нас не годували. Але в трюмі ми виявили великий ящик копченої риби. Розумієте, справжньої риби, якої ми не бачили цілу вічність. Не німці ж її туди поставили! І там же, в ящику,— нелегальну листівку порвезьких підпільників з цитами з промови короля Хоккона. Я переклав текст Семенові. Він нічого не сказав з приводу тієї листівки, але... баржі були старі, нікому не потрібні. Ми гадали, що нас одвезуть у відкрите море й разом з баржами пустять на дно. Зчинилася паніка. І тільки Савелій...

— Семен,— поправив Андрій.

— Атож, Семен... Він вийшов на середину трюму й закричав, вимагаючи всім перекласти його слова. У баржі

були й норвежці, як я, і фінни, і голландці, і поляки. І багато інших.

Він закликав до спокою. «Коли б фашисти хотіли нас знищити,— говорив він,— вони зробили б це ще в болотах тундри. Але не зробили — виходить, ми їм навіщось потрібні...» Логіка в його словах заспокоїла всіх. «Слухатися мене!» — зажадав він... Так-так, розумієте, він, виявляється, раніше від інших зрозумів значення цієї промови короля. На другий день він спитав у мене з усмішкою: «Норвежці, Сигварде, слухаються свого короля?» — «Інколи...» — пожартував я. «Зрозуміло,— сказав він.— Саме тепер час тікати, тільки-но трапиться хоч найменша нагода».

— І коли... вона трапилася? — нетерпляче спитала Наташа.

— Днів через три, здається,— подумавши, відповів Естенген.— У дорозі нас зовсім не годували, рибу ж ми, звісна річ, давно з'їли. Аж ось баржа десь пришвартувалася, й ми довго стояли. На палубі лунали кроки охоронників. Судячи з цих кроків, їх було тільки двоє. «Де ми стоїмо? Визначити! — зажадав Семен.— У Норвегії чи ні?» Трюм був глухий, без ілюмінаторів, його освітлювали два гасові ліхтарі. Але це було на початку дороги, потім гас скінчився, й далі пливли в темряві. Ми стукали знизу в міцний люк, вимагаючи їжі і світла,— нам ніхто не відповідав. Один лише раз кроки нагорі наблизилися, люк відчинився, охоронник різонував униз з автомата й люк тут-таки захлопнувся. На щастя, ніхто не був убитий... Так от, Семен зажадав визначити, де ми стоїмо... Його слухалися вже беззаперечно, але як це зробити? І все ж таки зуміли... Я забув сказати, що в ящику з рибою лежав великий міцний ніж, завбачливо кимсь там залишений. Цим ножем ми просвердлили певеличкий отвір, завбільшки з сірникову головку. Я припав оком до отвору, бачу, що Норвегія,— у фіорді відбиваються вогні. Цього було досить. А стояли ми, виявляється, отут, біля Бреннесунна.— Естенген показав за вікно.— Я не міг цього визначити, бо до війни жив не тут, а в Тронхеймі. Я після війни оселився тут...

— І як же ви потім? — спитала Наташа, приймаючи від мовчазливої дружини Естенгена нову чашку кави навзамін попередньої, охололої, але не займаної.

— Семен... Це була безстрашна людина. Він усім пояснив, що вночі треба в охоронників вимагати води й для цього всім кричати, стукотіти в залізні борти дерев'яними

колодками. Води в нас у діжці справді вже не було. «Що-що, а воду вони повинні дати,— сказав він.— А коли надумаються знову втихомирити з автомата, перечекати стрілянину і знову кричати й стукати. І так без кінця-краю. Зрештою вони змушені будуть дати воду. Цієї миті важливо якось оволодіти люком, адже охоронників тільки двоє. А там — у воду й плавом до берега. А далі вже кому як пощастить».

— І що ж? — нетерпляче спитав тепер уже Дмитро.

— Так усе й вийшло,— Естенген відсюрбнув із своєї, теж охололої чашки.— Спочатку Семен, постукавши в люк, ввічливо попросив води. Німці залишили це без уваги. Він попросив ще — такий самий результат. Тоді ми зчинили неувялений галас. Німці, не відчиняючи люка, вдарили з автоматів, ми чули, як цокотять кулі об залізну палубу. Це вони попросили нас замовкнути. Ми змовкли. Німці заgrimіли відром... за якийсь час відчинився люк, охоронник, не випускаючи автомата, подав зверху відро з водою. Але Семен, удаючи, що бере відро, схопив німця за руку й смикнув униз, а сам миттю опинився на палубі вже з німецьким автоматом — коли німець падав, він вихопив у нього зброю.

— А другий... охоронник? — злякано скрикнула Наташа.

— О-о! — посміхнувся норвежець.— Ви не знаєте свого чоловіка. Що для нього один охоронник, коли сам він уже на свободі і в руках у нього зброя. Він його вбив...

— Убив...

— Так, я це бачив... Я вискочив перший, у того, в другого німця, очі вилізли з орбіт, коли він побачив, що замість його товариша на палубі вже полонений. Німець позадкував, стріляючи в Семена, який біг по довгій порожній палубі до рубки й теж стріляв. Вони стріляли один в одного... І німець упав нарешті. «Живо за борт!» — закричав Семен, знову підбігаючи до люка. Звідти безко-нечним ланцюжком з'являлися полонені, бігли до борту й стрибали в холодну воду. Берег був зовсім близько, але там уже завивала сирена й по фіорду нишпорили прожектори. Потім від берега до нашої баржі помчав катер з німцями. «Савелій! — гукнув я.— Час і нам у воду!» Ми з ним стрибнули... Спочатку пливли разом, а потім...

Естенген почав квапливо ковтати свою каву. Цього разу ніхто не виявляв нетерпіння, в кімнаті з білими шпалерами стояла тиша.

— Ви уявляєте картину,— неголосно мовив Естенген, допивши каву.— Чорна ніч, на чорній воді мечуться смуги прожекторів. Між ними з ревом крутиться невеличкий катер, і з обох бортів німці січуть з автоматів по людях, що пливають до берега! Багато хто не доплив... «Пірнай!» — щоразу кричав Семен, коли катер наближався до нас. Це було останнє слово, що я чув від нього. Якоїсь миті ми випустили один одного з очей і вже навіки. Навіки...

Естенген потім довго дивився на свою порожню чашку.

— Коли я, геть увесь задубілий, дістався берега, мене сховав у сараї портовий робітник, батько Інгрід.

Дружина Естенгена, почувши своє ім'я, сказала щось норвезькою мовою й, посміхаючись, закивала.

— А Семена сховала Гюрі Кнютсен, дочка старого рибалки. Кнютсени жили тоді на околиці Бреннесунна — там, у каміннях, Гюрі знайшла його й повела у свій дім. Виявляється, у воді він був поранений у голову і плече. Гюрі жила сама, батька її замучили в концтаборі на острові Ульвінген за те, що син його Харальд був антифашистом і партизаном. Коли Семен трохи зміцнів, Гюрі одвела його в гори, до брата. Все це мені стало відомо після війни. Але ще в лютому сорок п'ятого я довідався, що Семен живий. Тут, у Бруннесунні, цієї зими був підірваний кінотеатр, у якому загинуло багато німецьких фашистів і наших квіслінгівців. По місту були розклеєні об'яви, що зробив це «втеклий бандит, росіянин, на ім'я Савелій». За голову його німці призначили нагороду — п'ятнадцять тисяч марок.

— Стривайте! — перепинив Андрій.— У цій об'яві був його портрет?

— Ні, портрета не було. Тільки, пригадую, прикмети німці вказували — рост середній, очі сірі, волосся світле.

— Це він, він! — скрикнула Наташа, схопила Анну Михайлівну за руку. Але та, мовчазна досі, мов камінь, і цього разу нічого не відповіла, лише хитнула головою чи то ствердно, чи то заперечливо.

— Цієї об'яви чи листівки у вас нема?

— Ні,— сказав Естенген.— Там було ще написано, що той росіянин Савелій... пробачте, оброслий, як мавпа. Так було написано... Може, в Харальда Кнютсена є? Гюрі після війни померла, а він живий. Він живе тепер у Тронхеймі, ми до нього поїдемо, тут не дуже далеко. Він був свідком того, як загинув «росіянин Савелій»... чи Семен.

Анна, тільки-но всі вони сіли на теплохід у Ленінграді, змовкла, всю дорогу до Осло не проходила жодним словом, часто сама-одна стояла на палубі, кутаючись од вітру у вовняну хустку, дивилася на білясті балтійські хвилі, про щось безконечно думала. Сини й Наташа старались її не турбувати, але з очей не випускали.

Майже не розтуляла вона губ і в Норвегії. Її не вразив ні мальовничий Осло-Фіорд з його різноколірними, що сновигали, мов човники, маленькими суденцями, серед яких, мовби розштовхуючи їх, неквапно, величезними крижаними брилами пропливали багатопалубні теплоходи; ні саме місто Осло — галасливе, строкате, велелюдне. Бай-дуже потім дивилась вона, як за вікном маленького вагонного купе на двох осіб мелькають вивіски з неросійськими літерами, — білі — металеві, і червоні — черепичні, — покривлі будинків і будиночків, великі човни з смугастими тентами на якихось озерах. Лише коли поїзд, вирвавшись із міста, врізався в лісовий масив, вона здивовано скрикнула:

— Поглянь, Наташо, берізки!

Поїзд ішов долинами, обабіч яких височіли положисті плоскогір'я, знамениті норвезькі фельди, то зовсім голі, то порослі всіляким різнодерев'ям: іноді до самісінької залізниці підступали густі й похмурі, як у Сибіру, ялинові й соснові ліси. Але Анну це більше не хвилювало. Вона знову була якась самотня й задумлива.

До самого Бреннесунна залізниця не доходила, вони висадилися в Намсусі, невеличкому й похмурому городку, сіли в прокопчений і вертлявий на воді теплоходик, яким і допливли години за три до Бреннесунна. Не справили на неї ніякого враження і казково красиві цієї пори року норвезькі заливи-фіорди, котрим навіть протягом цього короткого відрізка путі не було ліку.

Похмуро дивився на ці заливи, на високі гірські уступи, що врізаються далеко в море, і Дмитро. Та й Наташа теж. Тільки Андрій всю дорогу простояв на маленькій палубі з широко відкритими від захвату очима і перед самісіньким Бреннесунном сказав:

— Чари якісь! Я все це й сам хотів подивитися, і вам показати. А ви...

— Хіба ми за цим їдемо сюди, синку?

— Не за цим, мамо,— зникнув Андрій.— Але за цю красу наш Сьомка життя віддав.

— Він віддав його за свою Батьківщину,— зло промовив Дмитро.— Зрозуміло тобі?

— Зрозуміло. Я ж кажу в умовному розумінні...

— А я — в конкретному. Не люблю умовностей.

— Димко, Андрійку! — попросила Наташа.— Не сваріться.

— А ми не сваримося,— відповів Дмитро. І, з якоюсь погрозою невідомо кому, пообіцяв:— Я вірші про це напишу. Конкретні. Про те почуття, яке було тут у Семена і в таких, як він.

До Тронхейма вони теж їхали морем, уздовж узбережжя. Харальд Кнютсен, попереджений Естенгеном, зустрів їх біля входу в порт. Це теж була сердечна людина. Але російської мови він майже не знав, коли не брати до уваги окремих слів, яких він навчився, за його словами, від «росіянина Савелія». Естенген був прекрасним перекладачем.

Коли Анна подала Кнютсену Семенові фотографії, він просто спалахнув.

— О, безперечно! Це він, наш «росіянин Савелій»! — Потім обм'як, винувато опустил і без того спадисті плечі. Дуже, дуже схожий...

— Схожий чи точно він? — спитала Наташа.

— Ви знаєте, спочатку мені здалося... Але сказати з певністю я не можу. Він, «росіянин Савелій», прийшов до нас у гори неголений. Привела його моя сестра Гюрі. Він був сильно поранений. Рани в нього ще боліли. У нас була партизанська група — семеро чоловік всього. Він був восьмий. Він був дивний, майже весь час мовчав. Ми гадали, через те, що поранений. Але коли рани загоїлися, він продовжував мовчати. І чомусь не голився. Тільки трохи підрізав бороду ножицями.

— Може, він вам... або вам, Сигвард, розповідав щось про своє минуле життя? — спитала Наташа.

— Ні,— відповіли обидва норвежці.

А Сигвард Естенген додав:

— Якось він сказав мені, що родом, здається, з Сибіру. Так, це він сказав, а більше нічого.

— У вас не збереглося листівок, у яких фашисти призначили ціну за його голову? — спитав Андрій у Кнютсена.

— На жаль, ні.

— Розкажіть все, що ви про нього пам'ятаєте. Все, все! — попросила Наташа.

— Я ж кажу — він в основному сидів і мовчав.

— Як же так, сидів і мовчав? Ви ж були партизанами.

— О-о! — протягло мовив Кнютсен. — Я читав, читав про російських партизан. Але в нас було не так. Все не так. Великих загонів у нас не було. У нас були невеличкі групки, по шестеро — дванадцятро чоловік. Ми переховувалися в горах. Ми не воювали, як російські партизани, не скидали з рейок поїздів. Нападали інколи на маленькі німецькі гарнізони, на автомашини — це було. Якщо десь працювали військовополонені, а охорони було мало, намагалися відбити полонених. Але концтабори були в основному на островах. Розумієте? І ми, партизани, випускали підпільні газети та листівки, щоб інформувати населення про становище на фронтах. Для нашої групи це було основним завданням. Ми мали в себе в горах батареїний радіоприймач і записували повідомлення, складали листівки. Савелій сидів і мовчав. Цілісінькими днями. Відтак брав гранати або вибухівку, якщо це в нас було, ставав на ліжжі й кудись ішов.

— Навіщо ж ви його пускали? — скрикнула Наташа.

— Він не слухався.

— Та ви ж командир!

— Але він був росіянином... Ми не могли примусити його залишитися. Він повертався через кілька днів, і ми не знали, звідки, він нічого не пояснював.

— Добрі партизани! — посміхнувся Дмитро.

— Справді, в нас так було, — винувано сказав Кнютсен. — І ми лише потім по радіо дізнавалися, куди й чого він ходив і що зробив... Німці повідомляли, що бандит на ім'я «росіянин Савелій» висадив у повітря кінотеатр у Бреннесунні, чи підпалив у порту теплохід з німцями, або зіпсував кілька паровозів у депо Тронхейма. Виявляється, потім він завжди надсилав поштою листа до німецької комендатури: «Зробив це росіянин Савелій. Я ще доберуся й до тебе, свиня Требовен...»

— Требовен — це рейхскомісар окупованих областей Норвегії, — пояснив Естенген. — Савелій-Семен завжди робив таку приписку... Навіщо він посилав ці листи німцям, я не знаю. Мабуть, не треба було цього робити.

— Так, але він це робив...

— Як загинув... він? — задала Анна запитання, яке ніхто задавати не зважувався. Вона в Норвегії жодного ра-

зу ні в кого і ні про що не питала, задала тільки це єдине запитання.

— Це сталося на початку березня сорок п'ятого, на тому місці, де стоїть йому пам'ятник. Була ніч, мела завірюха. Вчотирьох ми поверталися з Бреннесунна, куди ходили по продукти та батареї для нашого приймача, і попали в засаду. Німці заскочили нас зненацька. Відстрілювалися, поки були патрони. Двох наших товаришів було вбито. Залишилися тільки ми з ним. Аж ось і в нас не стало патронів. Лише в Савелія була одна протитанкова граната. Він узяв її в бреннесуннських підпільників для якоїсь нової диверсії... І він сказав мені: «Зараз я відверну їхню увагу, а ти, Харальде, прикинься поки що вбитим, а тоді йди до товаришів у загін. Помститься потім за мене». ...Я не зрозумів, як він збирається відвертати їхню увагу... А він закричав: «*Shießen Sie nicht! Ich bin Russe, ich heiße Sawjeli. Ich ergebe mich!*»¹.

Ці слова справили магічний вплив, німці стріляти перестали, а Савелій повторив: «*Ich bin allein. Ich ergebe mich*»². Він підвівся, підніс руки, пішов крізь завірюху. Я досі бачу, як він іде з піднесеними руками, а круг нього крутяться хмари снігу... Він ішов, мов оповитий димом, на спині в нього був парусиновий мішок...

— І що ж... далі? — над силу вимовив Андрій.

— А далі... коли німці оточили його... пролунав страхотливий вибух.

Тільки він це вимовив, почувся стогін Наташі, короткий і болісний. Він затих, і в квартирі Кнютсена запала тиша.

— Так це було... На початку березня, під час сильної завірюхи, — порушив нарешті мовчання Кнютсен. — Вибух такий страшний, що, я гадаю, в Савелія була ще якась вибухівка в мішку. Полум'я мало не сягнуло мене... Що ж мені було робити? Я скористався тим вибухом, відповз у темряві за камінь, а тоді побіг крізь вітер і сніг. Німців там живих майже не залишилося, вони не бачили, як я відповзав і побіг... Отак це сталося. Завірюха мела ще дня три-чотири. Німці ховати своїх загинблих солдат не стали, та й ми своїх не змогли — все замело снігом. Ми поховали їх уже навесні, коли трупи відтанули. Це вже наприкінці квітня було. У Бреннесунні тоді ще хазяйнували німці.

¹ Не стріляйте! Я — росіянин Савелій. Я здаюсь.

² Я залишився сам. Я здаюсь.

Але війна наближалася до кінця, німці ладналися з Норвегії тікати, родичі тих двох наших полеглих товаришів привезли їх до міста й відкрито поховали на військовому кладовищі. Фашисти перешкодити цьому не наважилися. А Савелія ми поховали саме там, де він загинув.

— Що ж... від нього залишилося? — знову спитав Андрій.

— Та майже нічого, — непевно мовив Княтусен, помовчав, зітхнув і ще раз сказав, мовби уточнюючи... — Майже зовсім нічого... А через рік поставили на могилі той скромний кам'яний пам'ятник...

* * *

Наступного ранку Анна, подивившись з вузького віконечка готелю на матово-синю затоку, на клапті туману, що здіймалися з водної поверхні, на чорні й мовби мокрі скелясті кручі, що зайшли далеко в море, сказала, звертаючись чомусь до Дмитра:

— Їдьмо звідси, синку. Тяжко мені тут.

З Тронхейма до Осло знову їхали в рипучому й тісному вагончику, в Осло пересіли на теплохід. Теплохід був радянський, ступивши на палубу, Анна знесилено зітхнула й посвітліла обличчям:

— Ось уже наче й удома...

Коли підпливали до Ленінграда, вона несподівано спитала в Дмитра:

— Ти, синку, хотів вірші якісь написати?

— Я їх написав, мамо, — відповів Дмитро.

— Ну, почитай.

Вони стояли на палубі вчотирьох, теплохід ішов Фінською затокою, вже уповільнюючи хід, попереду виднілися обриси міста, яке, здавалось, повільно підіймається просто з води.

— Вірш називається «Почуття Батьківщини», — сказав Дмитро, глянувши на Андрія.

— Це ті, конкретні? — спитав той.

— Ті самі, — підтвердив Дмитро й неголосно почав читати:

Батьківщина за синами млими

Тужить — пам'ятає всі бої.

Виросли діброви над могилами,

Славлять мир в дібровах солов'ї.

Та дарма, що грози насуваються,
Що без ліку у житті турбот,
Все минає,
Батьківщина
Залишається,
А вопа не зраджує народ.

В ній живуть,
Вона голубить, радує
І синів доводить до пуття...
Над грозою торжествує райдуга,
А над смертю —
Вічний рух життя.

Повагом історія гортається.
Жовкнуть стоси літописних книг.
Все старіє...
Батьківщина не схиляється,
Не пускає старість на поріг.

Ми століття йшли та йшли з Росією —
Від сохи в космічну височінь.
А поглянь —
Те саме небо синіє
І за Волгою та сама синь.

І так само соняшник
До сонця обертається,
І сади так само квітнуть навесні,
І так само сваряться й кохаються,
І страждають так, як у днедавні дні.

Ще не раз в негоду й дня погідного
Прокладатимуть в грядущє путь,
Та млішого від краю рідного
Люди зроду-віку не знайдуть.

Повагом історія гортається...
Все ми́на-проходить,
Батьківщина
Залишається.

Він читав неголосно, не поспішаючи й майже без пафосу, тільки роблячи інколи ледь помітні акценти на окремих словах. Але саме така манера читання підкреслювала величезний глибинний зміст вірша, схвильованість самого Дмитра. У Наташі заблищали очі. Андрій думав про щось, схиливши голову. А потім підвів її, сказав майже пошепки:

— Молодець ти в нас, Димко.

Анна, дивлячись, як наближається місто, лише кивнула — чи то погоджуючись з словами молодшого сина, чи то схвалюючи вірші сина середульшого.

Наприкінці червня й на початку липня в маленькому будиночку Анни Савельєвої було тісно й весело. Тут жили Андрій з дружиною, Димко, Наташа з дочкою Леною, яка закінчила другий курс Новосибірського педагогічного інституту і приїхала на канікули. Жінки спали в домі, Андрій і Дмитро у старому прохолодному сараї, що стояв на горі. Вдень усі ходили на Громотуху купатися або ловити рибу, в ущелинах Звенигори збирали величезні обережки гірських квітів.

Одного разу жінки попросили показати їм зловісну Зміїну ущелину, про яку знали всі у Михайлівці та й у Шантарі.

— Та ви що?! — злякалася Анна. — Покусать же гадюки!

— А може, їх там уже й нема, — сказала Лена, — перевелись.

— Не перевелись, донечко. Гади на землі ніколи не переводяться...

Після довгих розмов і суперечок вирішили все ж іти.

— Нічого, мам, глибоко забиватися в ту ущелину ми не будемо, — заспокоїв Андрій матір. — А жінки наші нехай відчують певне хвилювання в крові.

— По дорозі я покажу вам усім ще дещо цікаве, — пообіцяв Андрій. — Не турбуйтеся, мам, ми ж не діти, все буде нормально...

Велетенське кам'яне обличчя, що дивилося в небо, справило на всіх, особливо на Лену, величезне враження. Невеличка на зріст, бистра в рухах, вона біля старої сосни мовби сама скам'яніла, в очах її, облямованих густими віями, застиг подив і якийсь німий крик.

— Дядьку Димко! Він же думає! Він, їй-богу, думає про щось! — прошепотіла вона нарешті.

— Думає, — кивнув Дмитро.

— Він смутний... Він сумує, певне, за всіма, хто жив на цій землі. І кого вже нема, — промовила Раїса, Андрієва дружина.

— Так, так! Він сумує за ними, — скрикнула Лена. — Він думає про них давно. І думатиме вічно.

— У дитинстві я просиджував тут годинами, — сказав Дмитро. — Інколи мені здається — він допоміг мені в чомусь найголовнішому в житті.

— Він допоміг вам, дядьку Димко, зробитися поетом! — захоплено і ствердно сказала Лена.

— Не знаю. Але можливо,— посміхнувся Дмитро.— В кожному разі, він завжди змушував мене думати про твого батька, Лено, а про мого брата... Про щось велике й важливе для мене змушував думати.

— Це ж чудово! Ну просто чудо природи! — ніяк не могла заспокоїтися дівчина.

— Ходімо дивитися на інше чудо...

Звенигору об'їздили з півдня та з півночі. З півдня об'їзд був незручний і тісний, скелі нависали майже над самісінькою Громотухою. У найвужчому місці тут і була поміж двох величезних камінних брил неширока щілина, що вела в Зміїну ущелину — невеличкий і неглибокий розпадок у горі, що пологісто здіймався вгору. Влітку тут, на дорожньому кам'янистому полотні, завжди валялося дві-три розчавлені колесами автомашин гадюки, які виповзали, певно, до води. І зараз, ще здаля, всі побачили дві пласкі сріблисті стрічки, що лежали в пиліці впоперек дороги.

— Ой! — скрикнула Лена, зупиняючись.

Всі були в чоботях, в руках у кожного палиці. Андрій ворухнув своєю палицею засохлу зміїну шкуру.

— Гидота яка! А теж чогось хотіла... Мабуть, напитися з річки?

— Не знаю. Гадюки, по-моєму, не п'ють,— відповів Дмитро.— Але волога їм навіщось потрібна. Я бачив, як одного разу гадюка виповзла звідси, сповзла до річки, поплавала трохи й знову виповзла ось на цю пласку плиту. День був жаркий, камінь гарячий, гадюка до вечора лежала тут, грілася й дивилась на мене...

— На вас?

— Так, Лено. Я ось на тому камені сидів, а вона на цьому,— показав Дмитро палицею.— І мені здавалося, що вона весь час до мене придивляється пильно. Потім вона повільно поплазувала в ущелину...

— Я... боюсь туди,— промовила дівчина, мерзлякувато низавши плечима.

— Та, мабуть, і не треба, ні до чого,— сказала Андрієва дружина.— Наташенько, не треба туди.

Наташа кивнула, погоджуючись. Та Лена тут-таки додала:

— Боюсь, але піду. Бабуся мені казала, що дядько

мого батька, Антон Силантіївич Савельєв, ховався тут від жандармів, коли з каторги втік... І мені цікаво.

— Тут? — обернулася до Андрія дружина.

— Тут, — відповів він.

— Тоді подивимося все-таки. Обереженько.

— Давайте, — посміхнувся Андрій. — Я тут бував, тому буду провідником. Ідіть за мною і слухайтеся мене.

Уважно дивлячись під ноги, він пішов між скелі, за ним усі інші. Через кілька кроків відкрився увесь розпадок, щедро осяяний сонцем, буйно порослий ніколи й ніким не тривоженою рослинністю. Високі, майже в людський зріст, трави, дерева з соковитим листям — глід, калина, черемха... Праворуч одразу починалися зарості малини, величезні червоні ягоди аж пригинали гілки.

— Ой! Давайте покуштуємо, — мимоволі скрикнула Лена.

— Не смійте! — гримнув Дмитро. — Ставайте всі отут, біля мене.

Коли всі підійшли до нього, він сказав:

— Десь отут і ховався дядько Антон. Де — я не знаю.

Якийсь час усі оглядали ущелину. На вигляд вона нічим не відрізнялася від інших розпадків, хіба що трави було рясніше та дерев більше.

— І все-таки, — повторила Лена, — тепер гадюк тут, можливо, не так багато.

— Он як? Ну, тоді дивись... — сказав Дмитро. — Нікому з місця не сходити!

Обходячи куці, він, уважно дивлячись під ноги, рушив до малинника. Буквально через кілька кроків змахнув палицею, кілька разів ударив по землі, а тоді розчавив щось каблуком. Відтак підчепив палицею довгу пліть. Вона ще звивалася.

— Ось... Зараз ще...

— Дмитро, досить! — скрикнув Андрій.

Закричали й інші, вимагаючи, щоб Дмитро повернувся. Він довго просити себе не став.

— Тут їх, тварюк оцих, на кожному кроці... Клубками в'ються. Давайте назад. І слід у слід за мною, як раніше.

Коли вийшли з ущелини на шлях, Наташа з полегкістю зітхнула.

— Уф! Я чула, а все-таки не вірила, що таке буває на землі.

У Анни вдома було тісно й весело від голосів, від гомону і сміху, і вона, мовчазна і подавлена після повернення з Норвегії, поволі відходила, усмішка дедалі частіше торкалася її давно висхлих губ.

Ще в поїзді Ленінград—Новосибірськ Андрій, стоячи в коридорі, сказав братові:

— Мабуть, даремно я сполошив усіх на цю подорож. Що ми дізналися? Нічого. І невідомо, хто лежить під отим каменем. Мамі все це, бачиш, дуже тяжко.

— Так, їй нелегко,— кивнув, дивлячись у вікно, Дмитро.— І невідомо...

— Надто вже разюча зміна в поведінці цього «росіянина Савелія» після того, як він опинився в норвезькій партизанській групі...— сказав Андрій.— Хіба він схожий на того, котрий організував втечу військовополонених з німецької баржі? Той, я був повірив — наш Сьомка... Той, опинившись у партизан, розбудив би їх від сплячки в їхніх горах, налагодив би зв'язок з іншими групами, вони почали б активні дії. А цей — диверсант-одиначка якийсь. Та здебільшого сидів і мовчав.

— Це так, звичайно,— роздумливо мовив Дмитро.— Але ж така зміна в ньому могла статися і внаслідок поранення. Та хіба мало ще чому... І знаєш, я все-таки думаю, що це був наш Семен. І Наташа вірить, і мати.

— Он як?

— Я ще в Ленінграді чув, як мама і Наташа, обнявшись, плакали в твоїй квартирі. «Це він, він, Семенко наш... Наш із тобою!» — казала їй мати.

— А вона?

— «Звичайно...— каже.— Я така рада, що хоч слід його відшукався...»

— Ну що ж, коли так, то... дуже добре,— сказав Андрій.

Анна відходила, ставала такою, як була раніше, а дні летіли, мов птиці, незабаром Андрієві з дружиною треба було їхати.

— Як мені хороше, діточки, з вами,— сказала вона якось уранці, напередодні їхнього від'їзду, обнявши Раїсу і Наташу.— Зараз і я, як Димок, теж мовби чую, як солов'ї росу клюють.

— Як... росу клюють? — здивовано спитав Андрій.

— Вірші у нього про це є,

— Почитай.

— Потім. Увечері, може, на прощання. А тепер ходімо, сонце високо зійшло.

Цього дня до Михайлівки в заготівельних справах для орсівської їдальні Шантарського заводу приїхав Петро Вікентійович Зубов. Зранку він обговорив ці свої справи з Кружиліним і тепер зайшов поздоровкатися з Анною і Наташею.

— Куди це молодь збирається? — спитав він, посміхаючись.

Запитання це викликало невеличку заминку. Потім Дмитро відверто сказав:

— Ми хочемо знову піти ще раз до Звенигори, до тієї зеленої улоговини, куди партизан загнали карателі під командуванням вашого батька.

— Он як!

— Еге ж. Полікарп Матвійович обіцяв показати нам те місце, де партизани спустилися на вірьовках зі скель, напали на сторожовий загін карателів, перебили їх і вивели партизан з кам'яного мішка.

— Зрозуміло, — посміхнувся Зубов. — Тож-то Кружилін, старий хитрун, швиденько випроводив мене з контори. Поспішаю, каже. А мене з собою візьмете?

— А чого ж... Якщо вам цікаво.

За годину вони були край провалля, за яким починалася зовсім тепер пообвалювана гірська стежка, що веде в зелену улоговину.

Край провалля, спираючись на костур, стояв Кружилін, а неподалік його дрожки. Якось винувато глянувши на Зубова, він почав розповідати:

— Ось тут ми й перебралися через провалля. Сюди нас старий Силантій привів, дід ваш, — обернувся він до Андрія і Дмитра. — За це й був повішений...

Андрій і Дмитро це знали, інші теж. Але всі подивилися на Зубова, а той, прищуривши очі і перекочуючи жовна на вилицях, дивився кудись через провалля.

— Тепер цією стежкою вже ніхто не зможе пройти, — бачите, кам'яні карнизи та уступи в багатьох місцях зруйнувалися, пообвалювалися. А тоді ми пройшли. Декілька коней тільки в провалля зірвалося... Це місце, де ми стоїмо, все кров'ю залите. Щоправда, білогвардійською. Тут нас полускадрон карателів стеріг, а потім, коли по скелях спустилися, ми напали на них, усіх перебили. Але це ж все одно була людська кров.

Всі подивилися собі під ноги, на кам'яний осип. Каміння як каміння, темно-сіре, різної величини, нагріте сонцем. І Кружилін, старий і сивий, був дідусь, як дідусь. Важко було навіть уявити, що він колись тримав у руках рушницю або шаблю, стріляв і безжально рубав когось шаблею, що тут, у цьому глухому й тихому місці, вмирали люди, на це гаряче каміння лилася червона людська кров. Лена так і сказала:

— Не можу я собі цього уявити... Цього не було.

— Це було, дочко,— сказав Кружилін.— Ну, ходімо, покажу, де ми на віршовках партизан спустили.

За кілька хвилин всі вони стояли біля голих простовісних скель і, задерши голови, оглядали їх.

— Жахливо, яка височінь! — знову вигукнула Лена, наймолодша й найемоційніша з усіх.

— Був у нас такий розвідник — Яків Алейников,— мовив Кружилін.— Він цієї височини не злякався. Ми його першого спустили зверху одного разу вночі.

— Людина ніколи не повинна боятися височини — ні вночі, ні вдень,— раптом похмуро мовив Дмитро.

* * *

Від Звенигори Кружилін і Зубов їхали разом. Усі інші пішли на прощання скупатися в Громотусі, а вони сіли й поїхали мовчки. Тільки хвилин через десять Кружилін сказав:

— Вранці я не запросив тебе сюди. Я пам'ятаю, там, на Огневських Ключах тобі було не дуже легко й приємно. І я подумав...

— Еге ж, ти мене пожалів, я розумію,— промовив Зубов.— Але бачите, Полікарпе Матвійовичу, я відповім вам віршами. Не Дмитра Савельєва. Нещодавно мені трапилися вірші вірменського поета Ованеса Туманяна. Оці ось:

В цей світ, де тьмуца-тьма людей перебувало,
Приходить знову й знов людей чимало,
Щоб зпехтувати досвідом століть
І починати все спочатку, як попало.

Прочитавши ці рядки, Зубов трохи помовчав і сказав гірко:

— Я один з таких людей... Був одним з таких. Але це, на щастя, вже в минулому. Як здоров'я, Полікарпе Матвійовичу?

— Яке тепер здоров'я? — сумно промовив Кружилін, кивнувши на костур, що лежав на джогках. — З підпоркою ось хожу давно вже. Навесні попросив увільнити мене від роботи. Тяжко стало. Син оце інститут закінчив, одружився нарешті в місті. Агрономом він тепер. З ними ось тепер і житиму десь.

Полікарп Матвійович Кружилін був зовсім сивий, плечі в нього схудли і згорбилися, руки, коли він тримав у них що-небудь, тремтіли.

— Ну, а як ти живеш? — спитав він у Зубова.

— Нормально. Працюю, дружина теж. Син учиться... Я взяв до себе Килину Тарасівну Козодову, стареньку оту, що батькового брата вилами заколола... Я вам розповідав за що. Пам'ятаєте?

— Аякже, пам'ятаю...

— Їй уже десь під дев'яносто. Бадьоренька ще, бігав. Але зір слабнути почав. І ми вирішили з дружиною, що наш обов'язок про неї подбати. Насилу умовив Наталію Олександрівну поступитися нам старенькою.

— У неї був колись чоловік, Філат Філатович... Цікавий старий. Чув про нього?

— Не тільки чув, не раз бесідував з ним про мого батька. Він його теж, виявляється, знав.

— Так, здається. Давно я не бачив старого. Живий ще?

— Помер, Полікарпе Матвійовичу.

Кружилін довго мовчав. Дорога йшла поміж двома ланами жита. Полікарп Матвійович сидів у джогках похмурий, тьманими очима, в яких нічого, крім старечої туги, не було, дивився, як під несильним вітром гоїдається зелене ще, тяжке, квадратне колосся, пропливає назад, а назустріч сунеться все нове й нове. Здавалося, два велетенські зелені колеса, два жорна повільно обертаються назустріч один одному, мало не сторкуючись. Здавалося ще, що не кінь, гладкий і сильний, тягне джогки, а сама собою наближається стіна тайги з правого боку, а Звенигора, що залишилася позаду, сама пливе все далі й далі, що це теж якісь велетенські жорна, що, не спиняючись ані на мить, працюють вічно.

— Може, тому й кажуть: перемелеться — мука буде, — сказав він.

— Так, на жаль, — відізвався Зубов, гадаючи, що Полікарп Матвійович говорить про марність людського існування, про короткочасність перебування людини на землі.

Але Кружилін мав на увазі не це.

— Досвід століть — це і є та сама мука, з якої люди спечуть хліб істини. І все менше й менше в цей світ приходитиме людей, щоб знехтувати цим досвідом і починати все спочатку, як попало. Все менше, а потім і зовсім таких не буде.

— Усе це так, звичайно, — погодився Зубов. — Недешево тільки досвід цей коштує людям.

— Недешево, — відізвався Кружилін. — Ще й як недешево!

* * *

Увечері була прощальна вечеря, на яку Анна запросила і Кружиліна, і Зубова, і Кир'яна Інютіна з Анфісою. Кир'ян теж уже розміняв сьомий десяток, але по-давнішому працював у колгоспі бухгалтером. Пересуватися на своїй каталці ґрунтовою дорогою йому було важко, тому Анфіса привезла чоловіка на возі. Андрій і Дмитро зняли його і з незлобливими жартами та сміхом внесли в дім.

— Тільки віршики твої, Дмитре, і приїхав я послухати, — сказав Кир'ян. — А так тяжко вже мені по гостях. Та й людям возитися зі мною...

— Вані... Івана, шкода, нема, — раз у раз повторювала Анна, розсаджуючи гостей. — Навіщо це люди з рідного села виїжджають...

— Іван ровесник мій, — сказав Кир'ян. — І твій, Анно. От-от на пенсію, мабуть, піде. Тоді й вернеться.

— Не от-от... — подав голос Кружилін. — Бачив його нещодавно в Шантарі. «Нічого, — каже, — сила в ногах є, побігаю ще по ланах...»

— Вірші твої, Дмитре, про війну мені більше подобаються, — знову сказав Кир'ян. — Просто за душу беруть, просвітлюють щось там сльозою. Новенькі які є?

— Пошукати, то, може, й знайдуться.

— Читай давай!

— Для віршів, дядьку Кир'яне, як і для чарчини, дозріти треба.

— Хе! На це діло я в будь-який момент зрілий. Щоправда, тепер більше чвертки не можу...

Анна всіх розсадила, мало не всім сама поклала на тарілки закуску й сіла поміж Дмитром і дружиною Андрія Раїсою, маленькою жінкою з тихим голосом, яку Анна

любила за неметушливість, за якийсь лагідний, домашній характер.

— Дядьку Полікарпе, ти серед нас найстарший,— звернувся до Кружиліна Андрій,— скажи перше слово.

— Що ж сказати вам, діти? — Кружилін, допомагаючи собі костуром, підвівся.— Сьогодні ось, коли стояли ми біля Звенигори, Дмитро казав, що людина ніколи не повинна боятися висоти, ні вночі, ні вдень. Це сказано добре і правильно. Тільки що таке висота? Адже в кожного вона своя. Вона не вимірюється метрами чи там посадами, становищем у суспільстві, вона вимірюється властивостями людської душі, моральною суттю людини, її ставленням до інших та до життя, здатністю кожного з нас побачити в людях найлюдяніше, а в житті — найсправедливіше й тому прекрасне... Як той же Дмитро говорить, здатністю почути, як солов'ї росу клюють. Тому давайте, друзі, вип'ємо за цей слух, що не так уже й просто дається. За цю висоту, на якій не так уже легко і просто триматися...

— Це, правда, не просто! — скрикнув раптом Кир'ян, по суті звівши тост нанівець, і перший випив.

Були потім іще тости — за Аппу, за її синів і невісток, за внучку Лену, було гамірно й весело, і тільки Кир'ян Ілютін п'яно хмурився, а тоді знову сказав своє:

— Не просто... Не всі можуть. У самісіньку суть ти, Полікарпе. Колька мій — зміг. Тепер ось у райкомі партії працює. А Вірка — не змогла. Тільки й змогла... Що вона змогла, Анфіс?

— Помовч, Кир'яне,— попросила Анфіса.

— Ні-і, Полікарп — він правду каже. В самісіньку точку. Виглядала вона в житті, виглядала щось, як шуліка здобич. А її саму Оникій Єлізаров схопив.

— Та нехай живуть, тобі хіба що? — знову сказала Анфіса.

— Та тепер що, нехай,— обм'як і він. Але вперто повторив своє:— Автомобіль купили, їздить на ньому, принцеса. А не змогла... Димко, ти прочитаєш свої вірші чи ні? А то норму свою я вже випив, чвертку спорожнив... Про війну мені, Димко, га?

Попросили й інші, Лена навіть нетерпляче заплескала в долоні.

— Про війну...— Дмитро підвівся.— Я на війні не був, за віком не встиг. А Семен, наш брат, не повернувся з неї, згорів у її ненажерній пащі. Ми тільки що побували в Нор-

вегії, намагалися знайти хоч би сліди його... Там, у Норвегії, та й взагалі, коли я буваю за кордоном... Рідко, але буваю там. І там я особливо гостро відчуваю, яка вона була, війна з фашизмом, чого довелося нашій землі та нашому народові зазнати. З фашизмом билися всі народи нашої країни, багато інших народів світу. І про цю битву з проклятою чумою я задумав написати поему. І присвятити її загиблому братові. Поема складатиметься з монологів людей різних національностей... Я вам прочитаю монолог росіянина, який під час війни був хлопчиком і попав під окупацію. Я спробував уявити себе на його місці.

Сказавши це в цілковитій тиші, Дмитро змовк.

— Ну? — нетерпляче підштовхнув його Кир'ян.

І, мовби підкоряючись цьому вигукові, Дмитро почав:

Лиш заплющу очі...
У російським полі —
Під Смоленськом, Псковом і Орлом —
Смолоскипи розпачу і болю
Спалюючим обдають теплом.

Дерева димують, клопяться безтежно,
Пломеніють хмари у смертельній млі.
Вогняним снопом
Село в безмежжя
Підіймається поволі від землі.
Від землі,
Де неземні тумани,
Де завмерли на скривавлених снігах
Наче з бронзи
Видити слов'яни.
Діти,
Діти плачуть на руках.
Жарко.
Жарко.
Нестерпучо жарко.
Як в марині, як в кошмарнім сні.
Жарко.
Шерсть парує на вівчарках,
Пси пожадливо ковтають сніг.

Плачуть діти,
Матері ридають,
Лиш мовчать похмурі старики
І на сніг нечутно осідають,
Кулаки розкинувши важкі.

Крізь вогонь ненависті й тортури
Долинає невиразний спів,
Осідають сніжні кучугури
Під тілами неживих бійців.

От і все... А в потойбіччі тісно,
Там уже не плачуть,
Не кричать.

Трелі куль,
Мов у тірольській пісні,
Досі ще в ушах моїх звучать.
Досі чорні ще дерева гаю,
Хоч спливла вже не одна зима.
На селі
Ровесників моїх немає
І ровесниць —
Леле! — теж нема.

Чудом виживши, над сніжним полем
Я стою й дивлюсь у далину.
З невимовним, невігойним болем
Розтрикляту
Згадую війну.

Часе, часе!
Як летиш ти бистро —
Мов нестримна злива з висоти.
В Мюнхені
Чи в Гамбурзі
Фашисти
Носять, як при Гітлері, хрести
І коричневу свою одежу
Не ховають більше від людей.
На хрестах відсвічують пожежі,
Кров жінок безвинних і дітей.

Для убивць так само
Сонце світить
І той самий яблуневий цвіт...
І в дітей убивць
Народжуються діти...

...Ну, а дітям — їм належить світ.
Світ з його стежками лісовими,
З піснею дзвінкою солов'я,
З білими хмаринками легкими,
З пролісками біля ручая.
Їм належить сонце на вечірнім пружі,
Вітерець, що мирно
Пролітає скрізь...

...Так моїм ровесникам і друзям
Світ належав геть увесь колись.
Їм належав
Океан зелених
Трав і квітів лугових.
Сплять вони в могилах безіменних,
Не спізнавши радостей земних.

Скільки їх,
Змордованих катами
В сутерегах лютих ворогів,
Юнок,
Що не стали матерями,
Не зродили світові синів.

Попелища поросли лісами...
Під Смоленськом, Псковом і Орлом
Хлопчаки,
Що не були батьками,
Чверть століття сплять могильним сном.

Їх могили не завжди покажуть —
Час і слід від них поволі стер.
І ніякий перепис не скаже,
Скільки росіян було б тепер.

Лиш заплющу очі,
У російським полі —
Під Смоленськом, Псковом і Орлом
Смолоскипи розпачу і болю
Спалюючим обдадуть теплом.

Тане сніг в сумному рідколіссі,
І хоча ліси мої мовчать,
Трелі куль, мов у тірольській пісні,
Досі ще
В ушах моїх звучать.

Поки Дмитро читав це, стояла мертва тиша, лише один раз схлипнула Лена, а слідом за нею Кир'ян — безногий, зовсім посивілий, як і Кружилін, дід. І коли Дмитро змовк, стояла така сама тиша, так само схлипували Кир'ян і Лена, а вголос сказати ніхто нічого не зважувався.

Андрієва дружина дивилася на Дмитра у два ока, мовби ніколи раніше його не бачила. Зубов сидів похнюпившись, Кружилін дивився кудись у вікно...

І в цій тиші, щоб знищити її, Дмитро голосом трохи урочистим, але веселішим, заговорив співливо:

В крові моїй
Набат віків гуде,
Набат тривоги і звияти.
Я знаю, смерть ще десь далеко жде,
І кличу весня й весняні розваги.
Буває так, що світ увесь набрид.
Та ось
З ланів останній сніг зникає,
І я, вікно розкривши в білий світ,
Весни моєї календар гортаю.
В той календар,

Що листям весь пропах,
Характер врізано різьбою голубою.
В характері моєму водночас
Бешкетництво
І витримка солдата перед боєм...
Я чую,
Солов'ї росу кляють
І сонце сходить вище й вище...

Дмитро урвав читання на словах «вище й вище», налив собі з пляшки.

— Ну, далі?! — переставши схлипувати, спитала дочка Наташі й Семена.

— А далі, Леночко, я ще не написав.

— Як не написав?! — Вона ступила до нього, до свого дядька, поклала руки на плечі, зазирнула у вічі. — Ти що це кажеш? Яке ти маєш право не написати далі?

І тільки тепер за столом заворушилися, загомоніли.

— Ти коли, коли їх допишеш, ці вірші?

— Не знаю, Лено. — Він обережно зняв її руки з своїх плечей. — Я цей вірш пишу все життя. І він ніяк не дописується.

— Ти... — дівчина чомусь подивилась на свою матір, на бабусю. — Ти його пишеш для неї, для Галини з Вінниці?

Тепер Дмитро оглянув усіх, посміхнувся.

— Не знаю. Може, для неї, може, ні... Мені просто хочеться передати в ньому відчуття повноти, безкрайності й нескінченності життя.

Анна і Наташа, слухаючи їхню розмову, посміхались, Полікарп Матвійович Кружилін, теж стежачи за Дмитром і Леною, сказав стиха Zubovu:

— Федір Савельєв знехтував тим досвідом століть, про який говорив вірменський поет. Але брат йому цього не пробачив. Старший син, Семен, вчинив би з своїм батьком так само. І обидва менші сини — і Дмитро, і Андрій — не пробачили б. У цьому суть нелегкої історії людства.

* * *

Василь Кружилін м'яко зстрибнув на гравій, поставив чемоданчик, поклав на нього плащ і закурив. Поїзд здригнувся, зарипів, і зелені, до блиску вимиті дощем вагони попливли мимо. З вагонів ще капало.

Там, звідки щойно виринув пасажирський состав, по-давньому бушувала гроза, важко клуботали чорні, аж сині, хмари. А тут небо було чисте, земля зовсім суха, і лише

запорошену покрівлю дерев'яного блокпоста ледь-ледь поцяткували поодинокі дощові краплини.

— Виходить, обманув дощик? — спитав чомусь Василь у дівчини в форменому вбранні, яка стояла неподалік з жовтим, обгорнутим навколо древка прапорцем.

Дівчина не відповідала, аж поки проминув останній вагон. Потім опустила прапорець і сказала:

— А коли, власне, він тут у нас ішов?

І попрямувала до блокпоста.

Поїзд зник за невисокими запорошеними тополями, посадженими уздовж колії, брязкіт заліза утих. Тепер лише чути було, як, віддаляючись за обрій, погуркує гроза.

Василь узяв плащ, підняв чемоданчик і м'яким путівцем пішов слідом за поїздом.

Сонце палило нестерпно. Трава обабіч путівця давно висохла й почорніла, в ній дружно цвірачили коники.

З цікавості Василь ступив крок убік. Трава одразу захрустіла під ногами, як сухарі, з-під чобіт зметнулися хмарки куряви, і коники бризнули навсібіч.

Незабаром путівець повернув убік від залізничної колії, побіг серед лугів. Солодко запахло розімлілими травами, перегрітою землею.

Коників тепер не було чути, і нічого не було чути, крім самотньої пісні жайворона.

Василь підвів голову, подивився в бездонну голубінь пеба, намагаючись відшукати там співливу пташку. Але нічого не побачив, крім висоти, неосяжного простору та плаваючого в цьому просторі кошлатого сонця, яке тут-таки вдарило його по очах — і тоді на небі миттю проступили мільйони чорних цяток. Цятки швидко збільшувалися, перетворювалися на кола, на безформні плями. І все небо затяглося суцільною чорнотою.

А жайворон все ж таки був десь там, у високості. Він, здається, здіймався дедалі вище, намагаючись занести у вись свою пісню. Але, певне стомившись, змовк раптом, пташина пісня мовби беззвучно впала вниз.

«І правильно,— подумав Кружилін, ідучи далі путівцем.— Навіщо заносити пісню в порожнє, безживне небо? Хто її там слухатиме? Хто їй зрадіє? Та й саме небо гарне й красиве тільки тут, над землею, де живуть люди. А вище воно чорне й холодне.— Подумав і зніяковів.— Що це я? Думки якісь такі... як у дівчиська».

Василь тільки-но закінчив Новосибірський сільськогосподарський інститут, у чемоданчику в нього лежав щойно

одержаний диплом агронома. Рік він провчився заочно, одночасно працюючи редактором газети сусіднього з Шантарським району, а потім перевівся на стаціонар.

Навчання в інституті, що й казати, діалося йому нелегко. Те, що однокурсники — молоденькі дівчата і хлопці — засвоювали жартома, йому доводилося інколи просто-таки втовкмачувати собі в голову. Над ним, траплялося, посміювалися, брали його на кпини, але він, не ображаючись, сліпав та й сліпав над книжками.

Хоч би там що, інститут він закінчив не гірше від інших.

Коли розподіляли випускників, Василя хотіли направити агрономом в одне з сільських виробничих управлінь, але він, вирішивши, що управління нікуди від нього не втече, зайшов до обкому партії й попросився в радгосп або колгосп.

— У будь-яке господарство піду, — сказав він. — Але з особливим ентузіазмом пішов би в шантарський колгосп «Красный партизан». Останнім часом там головою мій батько...

— У «Красный партизан»... — повільно мовив завідувачий сільгоспвідділом обкому партії. — А це ж буде правильніше. Вам набагато цікавіше, господарство ви це знаєте... До навчання в інституті, я пам'ятаю, уповноваженим там не раз бували?

— Не раз, — посміхнувся Василь. — Рік у рік тримав мене там Поліпов, колишній секретар Шантарського райкому партії.

— Так, так... А що, Василю Полікарповичу, коли трохи інакше зробити? Коли не агрономом, а... головою колгоспу порекомендуємо ми тебе? Полікарп Матвійович просить увільнити його. І ми розуміємо — були б ще сили в нього, не попросив би. Та ви, звичайно, це й самі знаєте... Ну то як? Ми поговоримо з Шантарським райкомом партії — я гадаю, райком не заперечуватиме.

Василь був людиною дорослою, пропозиція ця його не здивувала, й він відповів просто, без будь-яких застережень:

— Якщо обком і райком партії довірять і колгоспники мене приймуть, я докладу всіх сил, щоб таке довір'я виправдати.

— Отже, домовилися. Полікарп Матвійович... я гадаю, буде радий цьому. Передайте йому від мене уклін і привіт. Ми готуємо... Про це мовби й не належить говорити,

але ж як у нас буває? Ми не говоримо, а все одно всім відомо. Ми готуємо представлення Полікарпа Матвійовича до звання Героя Соціалістичної Праці. За сукупністю, як то кажуть, за всю його діяльність... З Москвою це погоджено, і, я гадаю, до Жовтневих свят Указ буде. Чого це ви так гірко посміхаєтеся?

— Бачите... пізеньенько іноді до людей їхні заслужені нагороди приходять.

— Таке життя, — посміхнувся і завідувачий сільгоспвідділом. — Іноді нагороди пізно приходять, іноді й інше, дещо протилежне... Ось Поліпова Петра Петровича ми змогли позбутися лише позаминулого року.

— Де ж він тепер?

— Рік він працював у радгоспі «Степной» секретарем партбюро.

— Це у Івана Савельєва?

— Так, у його радгоспі. Савельєв чудовий господарник, прекрасна людина, чесний комуніст. «Добре, — каже, — нехай працює, але попереджаю: люди в нас прямодушні, і через рік вони відверто висловлять свою думку про Поліпова. Якщо він зрозуміє щось у житті, ставитиметься до справи як належить, наші комуністи його підтримають. А пі — заболотують на чергових виборах парткому».

— І що ж?

— Минулої осені заболотували. Навіть до парткому не обрали. Він сюди, в обком, із скаргою. На кого б ви думали?

— На Савельєва, я думаю.

— От іменно, на директора радгоспу. І на одного з секретарів райкому партії — Інютіна. Настроїли, мовляв, комуністів проти. Але ж ми знаємо, що це не так. Що ж з ним робити? На пенсію жити не хоче. «Я, — каже, — комуніст з дореволюційним стажем». І за анкетою це так... «І сили, — каже, — незважаючи на літа, ще є». Вибирай, вирішили ми, будь-яке інше господарство, ми ще раз тебе підтримаємо. І він вибрав. Що, гадаєте? Радгосп «Первомайський». Там директором Малигін, той, що одружений з колишньою дружиною Поліпова.

— Цікаво...

— Так. «Зручно це вам буде?» — питаємо. «Малигін, — відповідає, — людина порядна і державна, а для комуністів вайгодовніше — доручена партією справа, а не особисті взаємини та побутові протиріччя».

— Побутові протиріччя?

— Так він висловився.

— Малигін, я пам'ятаю, надто запопадливий виконавець був, увесь час Поліпову в рота дивився.

— Я розумію, про що ви говорите. Але бачите, Василю Полікарповичу... Малигін, не скажу, що з передових директорів. Але... життя йде, чогось навчає тих, хто хоче й може навчитися. Повільно, але вчить воно і Малигіна. Нас це радує. Одне слово, подзвонив я в Шантару, попросив райком порекомендувати комуністам «Первомайського» обрати Поліпова секретарем парткому. Але, здається, й там у нього не клеїться.

Перебираючи в пам'яті всю цю розмову в обкомі партії, Василь Кружилін ішов луговою стежкою. Згадував і сьогоднішню ранкову розмову з Миколою Інютиним у Шантарському райкомі партії.

— Хо! — в захваті вигукнув Микола Кир'янович, до якого, незважаючи на його тридцять п'ять чи тридцять п'ять років, на ім'я й по батькові зверталися лише в офіційній обстановці. А так — просто Микола, чи й того простіше — Коля. — Та це ж так здорово, що ти на цей колгосп! Це мій улюблений колгосп!

— У тебе не повинно бути любимчиків, — сказав Василь.

— Та це правда, — зітхнув Микола, — але ж у кожної людини є чимало вад.

І він зніяковіло потер свого горбатого носа.

— Але я з ними борюсь. І дружина моя, Дарія Іванівна, всі мої ваді всякчас пригноблює, як польовий бур'ян. Ну, гаразд, Васю, значить, так... Ти коли в колгосп поїдеш?

— Та, я гадаю, в день зборів і поїду.

— Ти що, ти що, Василю Полікарповичу?! — Інютін зробив круглі очі. — Ні-і, це буде непорядок. Людина ти для михайлівців не з вітру, це зрозуміло. За роки редагування з усіма перезнайомився, на капікулах у Михайлівку щороку до батька приїздив. Це правда, тебе знають... Але ж являтися туди за кілька годин до обрання на голову — це... це нечесно. І незручно. Так я кажу?

— Мабуть, що так.

— От іменно. Тому рушай сьогодні ж. Нехай колгоспники про все дізнаються заздалегідь, нехай не поспішаючи обговорять і вирішать, а за день-два до зборів я туди приїду... Нічого, Васю, все буде гаразд! Дати тобі машину?

— Спасибі. Я зйду на першому полустанку, а там пішки.

— Далеко ж...

— А я хочу пройтись, як поміщик, по майбутніх своїх володіннях.

— Поміщик! — Інютін весело зареготав. — Ну, давай, поміщику... Чим більше ти дбатимеш про людей, чим більше зерна, м'яса, молока та всього такого іншого даватимеш державі, тим більше народ тебе підтримуватиме. Це ж здорово — бути таким поміщиком, правда ж?!

— Здорово, — погодився Василь, посміхаючись, і це радісне почуття, викликане ранковою розмовою з Інютіним, все ще жило в ньому.

Василь добре знав ці місця, ішов то шляхом, то навпростець, через луки й насовиська, обходячи переліски, то ледь примітними стежками. Він ішов кілька годин, іноді сідав не так відпочити, як посидіти й подумати про щось. Про сім'ю, що залишилася поки що в Новосибірську, — він одружився на останньому курсі, й під осінь у нього мала з'явитися дитина. Влаштується ось з усіма справами, привезе дружину — нехай вона породить дитину тут. Про свого батька, яким він завжди пишався, який прожив не легке, але чесне й корисне для людей життя. Про себе, про те, що і йому своє життя треба прожити не гірше, що йому треба надолужити багато прогаяного через кошмарні літа фашистської неволі.

Одружився він не з Льолькою Станіславською, а з іншою. Де вона, та Льолька, вродлива й палка полячка, про яку він часто згадував у фашистських таборах, про яку багато думав і після війни? Чи жива вона? А коли жива, де та як її знайти? Перемишль, де вона жила до війни, відійшов до Польщі. Там вона лишилася чи переїхала до якогось міста Радянського Союзу? Незаміжня ще чи давно вийшла заміж?

Спочатку він хотів поїхати до Польщі, щоб якось спробувати знайти її сліди і все в'яснити. Але в його стані зробити це було не так просто. А потім поволі — таке життя! — риси її почали в пам'яті тьмяніти, він згадував їх дедалі рідше... Війна і все те, що вона принесла з собою, розлучила і роз'єднала їх навіки.

По-давнішому співали та й співали жайворони.

Коли до центральної садиби «Красного партизана» заліпалося кілометрів зо три, попереду на дорозі показався велосипедист. Коли вони порівнялися, Василь

відсторонився, щоб дати дорогу. Але велосипедист несподівано загальмував і зліз з машини.

— Кружилін?! Василь... От зустріч! Не впізнаєш хіба?

Впізнати Петра Петровича Поліпова, колишнього секретаря райкому партії, було справді нелегко: на Василя Кружиліна дивився глибоко запалими очима стомлений, згорблений, давно не голений старик. М'який, потертий піджак, вигорілий на сонці кашкет, стоптани, запорошені чоботи...

— Багато хто не впізнає тепер Поліпова, — з гіркою усмішкою мовив колишній секретар райкому. І Кружиліну стало неприємно, хоч він і не міг збагнути, чому.

— Навіщо так... — сказав він. — Я дуже радий. Здрастуй, Петре Петровичу.

— Здрастуй, — сказав і Поліпов, але знехотя, певне, вже шкідуючи, що зупинився.

І справді, ні тому, ні тому розмовляти загалом не було про що. Обидва розуміли це і зніяковіло тупцяли один проти одного.

— Ну як... — у Кружиліна мало не прохопилося подальше: «...живеш, Петре Петровичу?» Але в останню мить промайнуло: та Поліпов же витлумачить по-своєму таке запитання. І тому, мимоволі запнувшись, Кружилін закінчив: — ...як життя йде у ваших краях? Що нового?

Але навіть і в такому зміненому вигляді запитання Кружиліна не сподобалося Поліпову.

— Чого йому, життю? Іде, як і у ваших, — промовив він.

Поліпов не вирізняв останні слова — «як і у ваших», та все одно Кружилін звернув на них увагу, і знов йому стало неприємно. Певне, тому, що при цих словах по губах Поліпова перебігла кислувата посмішка. А втім, він тут-таки зігнав її і спитав:

— Ти, здається, відучився? Аякже, користувався чутками... Не збагну тільки, чому зрадив журналістику?

— Поки що начебто відучився, Петре Петровичу! Тепер знову сюди, на роботу, у свій район. — І Кружилін витяг напірси. — Ну, сядьмо, чи що? Візьми ось плащ.

— Нічого, я звик без підстилки, — сказав Поліпов, опускаючись на обочину. Кружиліну здалося, що сухі, запорошені губи Поліпова й цього разу скривило усмішкою. І, глянувши на нього, навіть відчув знецінення, — усмішки не було.

Він сів на свій чемоданчик і спитав, щоб спитати щось:

— Куди ж путь держиш, Петре Петровичу?

— Куди? Та, здається, геть з району держу! — раптом з люттю вигукнув Поліпов.

— Як це — геть? Виганяє тебе хтось, чи що?

Поліпов якось чудно подивився на Кружиліна, мовби запідозрив його в якомусь обмані, і Василь зрозумів на-решті, чому йому були неприємні усмішки Поліпова. За-раз, без усмішки, ця підозріливість проступила особливо чітко. Виходить, він маскував її усмішками.

— Цього разу поки що не встигли з радгоспу вигнати. У радгоспі «Первомайський» я тепер секретар парткому. Але — сам іду звідти геть.

— Чому?

— Е-ет... — тільки махнув рукою Поліпов.

Якийсь час обидва сиділи мовчки. Дим від цигарки Кру-жиліна довго висів над ними в теплому повітрі, розвію-вався знехотя.

Літня гроза того дня все ходила й ходила десь непода-лік, за обрієм, звідти долинали інколи поодинокі й неви-разні розкати грому, знесилені відстанню.

Поліпов сидів край дороги, незграбно згорбившись, спер-ши лікті на коліна широко розставлених ніг. Час від часу він мотав головою, наче хотів клюнути свої коліна, і спльо-вував на землю.

«Та годі бо — чи Поліпов це?» — подумав Кружилін, мимоволі порівнюючи його з тим Поліповим, якого знав колись. Той, колишній Поліпов, завжди вдягнений, як то кажуть, з голочки, щодня чисто поголений, підтягнутий, розсівав круг себе владність і самою своєю появою викли-кав у присутніх поштивість. Він був людина огрядна, й ко-ли походжав у райкомі по кабінету, під ним угиналися й порипували мостини. Василь завжди чомусь звертав на це увагу. Йому здавалося, що й сам Поліпов з приємністю прислухається до цього порипування.

Коли що й залишилося зараз у Поліпова від колишньої роботи, то це незастебнутий, широко розхристаний комір сорочки. І будучи секретарем райкому, він рідко носив гал-стуки, мовби підкреслюючи цією деталлю в бездоганному одязі свою простоту і демократичність.

Жарота пекла й пекла. Привиджувалося, що там, у лу-гових глибинах, була розжарена, неймовірного розміру кам'янка лазні, і на неї хтось лив та й лив цілі ріки води. Пар розтікався в усі боки, сягав путівця, обдавав Кружи-ліна й Поліпова важкими гарячими хвилями.

— Не спрацюємося з Малигіним. Тому й вирішив піти від нього,— сказав Поліпов.

— На чистих парах не зійшлися, мабуть? Я чув, Малигін теж їх завів, зрозумів, що не можна без них...

— Злий ти, виявляється,— жовчно сказав Поліпов.— Злопам'ятний. Чому це більшість людей злопам'ятні?

— Ти гадаєш, більшість?

На це запитання Поліпов не відповів.

— Не знаю, Петре Петровичу, злопам'ятний я чи ні,— вів далі Кружилін,— але твої не такі вже й давні міркування про доморощених демагогів, про ідейно незрілих людей, які не бачать, що наші колгоспники і робітники творять чудеса, й тільки кричать, що ми не вміємо хазяйнувати, я, мабуть, ніколи не забуду.

Поліпов поторкав велосипедне колесо, перевіряючи, чи добре його накачано.

— Так, звичайно, ми з тобою не дуже дружньо жили,— сказав він.— Особливо після тієї розмови. Але слова що! Головне не слова, а діла. Признайся, зло на мене держиш не за ці слова, а за те, що я поставив вимогу усунути тебе з району? Хіба ні?

І в голосі Поліпова виразно прозвучали навіть торжествуючі нотки.

А Кружилін дивився, дивився на нього на все око, дедалі більше дивуючись. Справді, власне так воно й було. Поліпов, істиний, справжній, як йому здавалося, Поліпов тільки зараз, після свого останнього запитання, постав перед ним раптом в усій своїй наготі. «Та він же, незважаючи на свої літа, неприторенний дурень! — думав Кружилін.— Як я раніше цього не помічав?»

— Ну, то чого ж ти мовчиш? Відповідай,— тим же голосом мовив Поліпов.

«І як інші не помічали? — невесело розмишляв Василь.— А втім, чому не помічали? З секретарів райкому партії усунули. З радгоспу «Степного», від Савельєва, теж. А від Малигіна тепер сам тікає. Навіть від Малигіна!»

Кружиліну стало якось легше, вільніше, дарма що Поліпов знову скривив губи.

— Ах, Поліпов, Поліпов! — мимоволі вихопилося в нього.

Губи Поліпова стенулися, він швидко провів по них рукою й мовби стер свою посмішку.

— Ну що Поліпов, що Поліпов?! — двічі скрикнув він. Голос сухо потріскував і було помітно, що він стримуєть-

ся, побоюючись зірватися. Кружилін не без цікавості стежив — чи опанує Поліпов себе. — Ну, слухай, на чому я не зійшовся з Малигіним. На кукурудзі. Її, як ти знаєш, рекомендують сіяти квадратно-гніздовим способом. А Малигін цього року посіяв вузькорядним.

— І правильно зробив, — сказав Василь. — У тутешніх місцях тільки так і треба сіяти кукурудзу на силос. Тільки при цьому способі посіву на наших землях виходить найвищий урожай!

— А хіба я не розумію?! — вигукнув Поліпов. — Справді, якщо посіяти кукурудзу вузькорядно, врожай буде вищий. Справді, іноді хліб вигідніше косити напрому, ніж роздільно збирати. Розумію, не дурень. А що робити? Адже зверху вимагають кукурудзу сіяти тільки квадратами, а хліб збирати роздільним способом — спочатку у валки його класти, а потім підбирати й обмолочувати. Мене ж не умовляють, а вимагають. Так, вимагають у беззастережному порядку. Забезпечити лінію партії в питаннях сільськогосподарської практики — і точка! Забезпечити посів такої от кількості зернових культур! Забезпечити у таких от розмірах хлібозаготівлі! І доводилося вигрібати насіннєве зерно і фураж у колгоспах, доводилося... Ось і ота історія з кукурудзяним полем у колгоспі «Красный партизан»... Ти цю історію пам'ятаєш, звичайно. Твій батько випалив мені тоді по телефону: «Не сподівався, мовляв, такої підлоти від тебе, Петре Петровичу». Що ж, я навіть можу й погодитися... Підлота не підлота, а... неприємно загалом. Але доводилося й на це йти. Всі так робили... чи приблизно так.

Поліпов, дивлячись кудись убік, кілька секунд важко дихав. Потім, заспокоївшись трохи, дістав носовичок і втер спітніле обличчя та шию.

— Отак воно, шановний Василю Полікарповичу, — сказав він, ховаючи носовичка. — А Малигін, цей недоносок... мною ж вигодуваний! І ззаду, і спереду, і з боків я підпирав його, щоб не впав... А тепер він, бач, надумав популярно мені пояснювати, що я зашкарубла й відстала людина, що такі методи керівництва людьми й сільським господарством давно, мовляв, засуджені партією. Мені, комуністові з дореволюційним стажем!

Василь Кружилін безмовно сидів навпроти Поліпова.

— То чого ж ти мовчиш, Василю Полікарповичу?

— Справді. Не враз і зміркуєш, що відповісти... на таке одкровення, — мовив Кружилін.

— Правильно. Життя — воно складне.

І в голосі Поліпова знову прозвучав якийсь торжествуючий поблажливий відтінок.

— Складне, Петре Петровичу. І кінець-кінцем тобі доведеться відповісти самому собі на одне-два запитання.

— Відповімо. Хоч на десять. І хоч зараз, — промовив Поліпов. Одначе в голосі його вже не було й натяку на торжествуючі нотки. Він знову поліз по носовичка, хоч тепер у цьому не було потреби.

Василь посміхнувся, і це чомусь підхльоснуло Поліпова.

— Давай ці самі запитання! Коли нарешті зметикував дещо...

— Навіщо ж з такою, делікатно кажучи, іронією? А запитання? Ну що ж. Це правда, комуніст ти з дореволюційним стажем. Але ось ти не задумався поки що, чому воно так буває... Ти переконаний, що правильно керував людьми в сільському господарстві. Ти відстоюєш одне, відстоюєш друге. То прогресивний метод збирання, то передовий прийом агротехніки. Ти, за твоїми словами, завжди борешся за лінію партії в цих питаннях, завжди проводиш її неухильно. А тебе звідусіль... увільняють. А люди, перед якими ти «відстоюєш», проти яких «борешся», ідуть собі та й ідуть уперед і далі. Про всіх я не говоритиму, візьмемо для прикладу хоч би двох — Савельєва Івана і Малигіна. Савельєв — директор одного з найбільших в області радгоспів, у Малигіна радгосп трохи менший, але, судячи з усього, розумнішає людина, набирає сили. Нещодавно я був в обкомі партії, про Малигіна зайшла мова. Добре там говорять про нього, цінують і підтримують. Не за красиві очі, очевидно. І вже не за те, мабуть, що Малигін цей іде проти партійної лінії в сільському господарстві. Чому ж воно так?

Поліпов вислухав усе це мовчки і зовні спокійно. Він тільки знову відвернувся од Кружиліна і з якоюсь тугою дивився в той бік, де все ще ходила й ходила літня гроза, куди попливли чорні важкі хмари, що захарастили недавно весь горизонт.

Кружилін чекав терпляче. І, відчуваючи, що чим далі, тим нестерпніше буде його мовчання, Поліпов смикнув щокою, хрипло видавив з себе:

— Так... катай уже далі.

Кружилін похитав головою і підвівся з чемоданчика.

— Важко, виходить, відповідати.

— А я вже на всі запитання одразу.

— Навряд чи зумієш одразу, коли й на одне не можеш... чи не хочеш. Чому ось від Малигіна йдеш?

— Я пояснював.

— Незрозуміло ти пояснював. А можливо, навіть нечесно.

— Тобто як нечесно?

— Бачиш... Справді, я пам'ятаю, як батько мій тоді відносно підлоти говорив. Я в той час, коли ти не забув, перебував у колгоспі в ролі нікому не потрібного уповноваженого. Одне слово, чув вашу телефонну розмову. Я стояв поруч нього. Батько тобі ще й про совість сказав. Пригадуєш, він радив тобі боятися її? Так от, думаю собі, чи не прокинулася вона нарешті в тебе? Чи не вона погнала тебе з радгоспу?

Поліпов відірвав своє тіло од землі, підхопився. Губи й щоки в нього тіпалися, все обличчя було спотворене. Він стиснув кулаки і ступив крок до Василя Кружиліна, сина Полікарпа Матвійовича Кружиліна. Але тут-таки отямився, відступив назад, засунув руки в кишені піджака.

— Хлопчисько! — вигукнув він, як колись у своєму секретарському кабінеті.

* * *

Сам того не відаючи, влучив Василь Кружилін у найбільшє місце Поліпова. Той ніколи не знав і ніколи не розумів, що це таке людська совість, але коли йому про неї говорили, зеленів і геть увесь заходився злістю. А під старість просто почав вибухати порохом, як це сталося й зараз.

І не тільки совісті — багато чого не розумів Петро Петрович Поліпов. Наприклад, що йому казав тоді в Шестакові отой виходець із пекла, Лахновський. Про які такі сили, що можуть нібито підм'яти під себе увесь світ, торочив йому й чому випустив його живого і здорового, чому його, Поліпова, покинула дружина, чому кінець кінцем, йому обережно почали натякати, чи не хоче він, мовляв, піти на відпочинок?

— Спасибі за турботу, товариші! — з усмішками відмагався він. — Я відчуваю, що сили ще є. На здоров'я не скаржусь.

— Людина, Петре Петровичу, завжди переоцінює свої сили, — делікатно говорили йому. — І закон передбачає, що в шістдесят років...

— Він передбачає, але нічого не визначає категорично. Нарешті йому відверто сказали, що пора йти на пенсію. Він, тепер розгублений, щосили намагався якось утриматися на поверхні.

— Товариші! Дорогі товариші! Та хіба мало секретарів райкомів у моєму віці... Може, в інший район? Я в Шантарі справді засидівся.

— І в нашій області, і повсюди в країні відбувається омолодження керівних партійних кадрів.

Насилу він домігся, щоб його порекомендували хоч би секретарем парторганізації колгоспу або радгоспу...

Потім він не розумів, чому через рік комуністи радгоспу «Степной» не обрали його навіть до парткому. Не розумів, чому цієї весни директор іншого радгоспу Малигін роздратовано сказав йому:

— Не літами ти здрихнів, Петре Петровичу, а розумом. Хто тепер так керує людьми? Ніколи нікого не вислухавш, кричиш на них...

— Це ти мені?! — аж задихнувся Поліпов. — Мені, який тебе... з оцієї ось руки вигодував?

— Ти вигодував! — ще роздратованіше заговорив Малигін, який часто хворів після фронтових поранень. Невисокий на зріст, з обличчям глибоко переораним зморшками, він стояв серед щойно засіяного кукурудзою поля вперто і міцно. І Поліпову здалося, що коли штовхнути його, він навіть не похитнеться. — Не так вигодовують його, він навіть не похитнеться. — Не так вигодовують, якщо вкласти в це слово путній зміст. Птахи онде вигодовують своїх пташенят, а потім літати навчають. Так і Кружилін робив, шмагав, коли треба, коли за діло... Розуму вчив людей. А ти — не розуму, а дуракам та безглуздю!

— Спасибі! — жовчно сказав Поліпов. — Гаразд, побачимо. Це поле ти засіяв вузькорядно. Побачимо, які шишки на тебе за це посиплються.

— Ну то й що ж? За те з силосом будемо. Буде чим узимку худобу годувати.

— Виходить, ти за відсталу агротехніку?

— Ні, я за передову. Це ти за відсталу...

Так вони поговорили цього теплого весняного дня та й поїхали з поля на село. Їхали мовчки. І вже біля самісінької садиби Поліпов спитав:

— З усього видно, не приживусь я у вас? Восени, на звітно-виборних, не оберете мене до парткому?

— Це справа комуністів, — сухо відповів Малигін.

— Комуністи тобі, директорів, в рота дивляться.

— Даремно так гадаєш,— посміхнувся Малигін.— У кожного своя голова на плечах.

— Ну, а ти сам? Ти... за чи проти мене голосуватимеш? Чесно тільки.

— А чого ж нечесно? Я — проти.

Отак вони й перемовилися перед самісіньким селом. І коли під'їхали до стайні, Поліпов зронив смішок:

— Все зрозуміло. Ти з мою колишньою дружиною живеш. І тобі незручно, що я поряд.

— А ось тут ти зовсім дурень,— сказав Малигін і пішов геть, наказавши конюхові розпрягти коня.

Ще минулої осені, коли Поліпов разом з Миколою Інютиним уперше приїхав до радгоспу, Малигін спитав:

— Мені, Петре Петровичу, відомо — ти сам попросився до нашого радгоспу. Я не заперечую, але скажи, чому саме до нашого?

— Та я ж тебе скільки знаю! Ми з тобою спрацюємося.

— Я, кажу, не заперечую... Але пробач, Петре Петровичу... зручно тобі буде? Я одружений з Поліною Сергіївною.

— Це питання виникало в обкомі партії і в нас...— промовив Микола Інютін.

— Виникало,— кивнув Поліпов.— І я відповім так, як відповідав в обкомі і в райкомі, дослівно. Ось що я відповів: «Малигін людина порядна і мислить масштабно, державному, а для комуністів найголовніше — доручена партією справа, а не особисті взаємини та побутові протиріччя». Так я відповів... А особисті взаємини — що ж, нормальні, по-моєму. Хіба ти відчув щось проти себе, коли я був секретарем райкому?

— Та ні, нічого,— сказав Малигін.

— Ну ось! А Поліна Сергіївна... Та скільки ж років минуло? Два десятки років з того дня, як я пішов на фронт, як ми розлучилися! Ціле життя, й ми давно чужі...

Справді, вони були чужими й, зустрічаючись, тільки віталися. Один лише раз Поліпов поговорив трохи з своєю колишньою дружиною. Це сталося цього року в квітні, коли станув сніг, але земля була ще холодна. Поліпов їхав у поле, а дружина Малигіна поверталася звідкілясь у плетеному коробі, і, порівнявшись, як завжди, лише кивнула головою. Але Поліпов натяг віжки:

— Поліно Сергіївно! Можна на хвилинку?

Вона зупинила мерина, він зліз з дрозжок, підійшов до неї.

— Ще раз здрастуй! Звідки ти?

— До Шантари їдила. Дочці гроші переказала. Вона в Москві вчиться, як ти знаєш... Ще сякі-такі свої старечі справи зробила.

Справді, їй теж уже підходило під шістдесят, шкіра на обличчі, на шиї в неї давно приплюскла, навколо очей густа сітка зморщок. Але очі дивилися на світ весело, не стомлено.

— То чого тобі? — спитала вона, бачачи, що Поліпов мовчить.

— Ось бачиш, як доля мене під кінець... у грязюку вмісила? Не здивувалася, що я тут, у цій дірі опинився?

Вона оглянула його, зітхнула, але нічого не відповіла.

— Згадуєш... чи хоч якось думавш про мене інколи?

— Ні,— відповіла вона.

— Спасибі за відвертість.— У голосі його була образа.— Все-таки й зі мною ти пережила чимало.

— Чимало... А згадати нічого. Я жити коли почала? Коли Малигіна зустріла. Ось тоді й почала жити.

— Фізично, чи як? — посміхнувся він.

В очах у Поліни Сергіївни стелулися злі цятки.

— І фізично теж! — сказала вона різко.— Зійшлася я з ним спершу від туги за людиною. А коли завагітніла... Від тебе не могла — ти безплідний. Коли це сталося... і матір'ю потім зробилася, світ мені відкрився. Зовсім інший. І Малигін сам відкрився... Він лагідна й добра людина.

— Ну, звичайно... А я злий,— сказав Поліпов, дивлячись у землю, переступивши з ноги на ногу.— Дітей лякають такими.

— Ти? — глузливо перепитала вона.— Ти — гірший... Ну, не роби такі невинні очі. Ти людина страшна. Ніхто ж не знає, який ти... А я знаю. Тільки я на всій землі. Лахновський знав, але його тепер, звичайно, нема в живих. Єлизавета Никандрівна, дружина Антона Савельєва, знала...

Поліпов підвів на неї одразу посіріле, мовби скам'яніле обличчя.

— Так, вона догадувалась, була переконана, що це ти виказував царській охранці її чоловіка. Перед смертю вона працювала в бібліотеці... Вона й працювати там почала, щоб змусити мене признатися, щоб я підтвердила, що це ти його виказував... І я підтвердила!

— Ти-и? — простогнав він, ступив ближче, схопив тремтячими руками віжки, мовби намагаючись вирвати їх у неї.

— Забери руки! — строго сказала вона. — Що, злякався? Так, я в запалі кинула їй це в обличчя... Підтвердила все! Але вона цього не перенесла, тут-таки й померла... Таким чином я, виходить, винна в її смерті.

Поліпов ступив крок назад, подивився на брудний, ще не прочахлий шлях.

— І дуже кається в тому? — спитав він тепер неголосно.

— Начебто я винна... А насправді — ти, ти! — скрикнула вона замість відповіді на його запитання. — І в її смерті ти винен!

Крик її, злетівши під холодне небо, десь там змовк, загубився.

— Не кричи, будь ласка, — попросив він, уже остаточно заспокоєний. — Не будемо уточнювати міру вини одне одного... Скажімо, за Кошкіна там, за Бауліна, за Сухіна. Ти все підштовхувала мене, щоб посадити їх.

Колишня дружина Поліпова слухала, зневажливо вигнувши висохлі губи. І коли він змовк, розтулила їх:

— Ось що, голубе... Моя частка вини нехай зі мною й залишиться. А свою ти вже собі візьми. Моя совість нехай мене й мучить. А твоя нехай з тобою живе! — вона підбрала віжки, але перше ніж торкнути коня, додала з усмішкою: — Хоча що я кажу! Тобі ж невідомо, що вона за штука така совість. Ось у каменя її нема, в колоди нема. І в тебе так само... Нещасний!

* * *

Ось чому спалахнув, як порох, Петро Петрович Поліпов, коли Василь нагадав йому слова свого батька про совість. Він топтався на пожухлій траві, не виймаючи рук з кишень. Він тримав їх там, як палиці, відтягаючи кишені піджака вниз, мало не продираючи їх.

— Еге ж, еге ж, хлопчисько! — ще раз вигукнув він. — Ти з якого року в партії?

— З п'ятдесят першого, — відповів Василь Кружилін. — Але що це змінює?

— А я... з часів організації РСДРП! З тих часів, коли щойно виникла в підпіллі Російська соціал-демократична робітничка партія. За часів першої російської революції я вже в царських тюрмах сидів. Тебе ще на світі не було,

а я вже по тюрмах насидівся! І потім... весь час у боротьбі, весь час у вогні! Як порох пахне, ти хіба лише на газетних шпальтах нюхав. А я пів-Вітчизняної... з сорок третього року на фронті! Поранення маю... Дві бойові нагороди! Небагато, але я їх заслужив. А скількох товаришів бойових я втратив!

Справді, поранення в Петра Петровича було, це він сказав правду, правду він сказав і про нагороду, і про втрату бойових товаришів... Не сказав лише й ніколи нікому не скаже, як він там, на фронті, зустрівся й розпрощався з Лахновським Арнольдом Михайловичем, теж товаришем своїм по давніх ділах. Тоді, в липні сорок третього, кривоплечий Олексій Валентик перевів його назад за лінію фронту, на радянський бік, сказав на прощання: «Увесь фронт в русі. Іди, дурню, в будь-яку частину, подзвони звідти в свою редакцію, живий, мовляв, матеріали збираю для статті, незабаром повернусь... З якою б насолодою я тебе, ідіота, пристрелив би, та Лахновський, старий пенюк, заборонив». Поліпов так і зробив. На другий день об'явився в редакції, мов нічого й не сталося... Не сказав про все це Петро Петрович Поліпов, а Василь Кружилін цього, зрозуміла річ, не знав. І ніхто інший не знав. І Поліпов, певний цього, кричав на весь голос:

— То яке ти маєш право говорити про мою совість?! Цього я й твоєму батькові не пробачу. А тобі... який всю війну просидів у полоні...

Василь пополотнів, стиснувши кулаки, повільно підвівся. Але Поліпов цього не злякався, стояв і чекав з усмішечкою. «Що за чортівня? — промайнуло в Василя. — Невже він на провокацію викликає! Цього ще бракувало...»

По вилицях у нього прокотилися жовна. Але він опанував себе, спокійно сказав:

— Що ж, пороху стільки, скільки ти, я, може, й не нюхав. Але я іншого нанюхався... Фашистських батогів, фашистської неволі, і тому я відчуваю, як і чим земля рідна пахне, оцей вітер, оце небо! Тобі цих запахів, здається, ніколи не відчутти, хоч ти й сидів у царських тюрмах. Отже... не дуже вдало в наступ ти перейшов.

— У який ще наступ?

— Ну, не прикидайся. На запитання мої сам напросився. А відповідати, певне, не готовий ще.

Поліпов нахилився, підняв свій запарований велосипед.

— Просто пропало бажання відповідати.— Поліпов поставив одну ногу на педаль велосипеда, ладнаючись сісти в сідло, і додав насмішкувато: — Але чого-бо тобі так уже вболівати за цим? Тобі ж важливо, щоб я самому собі відповів.

— Звичайно, це важливіше,— погодився Кружилін.— Та, мабуть, не скоро це станеться.

— Тобі звідки знати, скоро чи не скоро? — чомусь зацікавлено спитав Поліпов і навіть зняв з педалі ногу.

Кружилін підняв плащ, перекинув його через руку.

— А звідти... Спершу мені здалося, що совість у тебе...

— Знов про мою совість?

— А ти помовч! — гримнув Кружилін.— Еге ж, здалося, що вона в тебе ворухитися почала. Але я, здається, помилився.

Поліпов, мовби виконуючи наказ Кружиліна, тепер стояв і мовчав.

— Ти, Петре Петровичу, одного не можеш зрозуміти. Або не хочеш. Остаточню гору беруть такі, як Іван Савельєв, як Малигін. Вони тебе витіснили звідусіль. Ось чому ти неспроможний відповісти на мої запитання. А коли спроможний, та свідомо цього уникаєш, то ще гірше.

Кружилін сподівався, що Поліпов заперечуватиме, виправдуватиметься. Але той тільки спитав з холодною відчуженістю:

— А ти заодно вже й пояснив би — неспроможний чи свідомо, коли... коли такий у тебе... талант психолога.

— Цього пояснити поки що не можу.

Стоячи один проти одного, кожен тепер розумів, що краще було б їм скоріше розійтися. Проте Кружиліна затримувала цікавість: чим же закінчиться ця їхня випадкова зустріч?

Зволікав і Поліпов. Він одвів очі й потирав долонею нікельований руль велосипеда. Потім рішуче струснув машину, наче смикнув коня за вудила.

«Все одно не піде,— подумав Кружилін.— Він все-таки розуміє, що це скидатиметься на втечу, на ганебний відступ. Не піде, не спробувавши взяти якомусь гору. Але цікаво, як?»

Кружилін вирішив чекати до кінця й навіть поклав назад на чемоданчик плащ, дістав цигарки.

Поліпов добре розумів усі думки Кружиліна. Зрозумів і навіть зміряв його очима з голови до ніг з відверто по-благливою зверхністю.

Але й Кружилін зрозумів, що цей погляд колишнього секретаря райкому цього разу якийсь штучний, показовий.

— Отже, гадаєш, притис мене в куток? — стиха спитав Поліпов. Василь тільки знизав плечима. — І чекаєш, як я з нього... з цього становища вийду?

— Ну що ж, це теж цікаво.

— Так... Тільки мені виходити нізвідки не треба. І нікуди ти мене не загнав. Звичайно, останні роки доля не тішить мене, тут ти маєш рацію. Довелося... роботу в райкомі, а потім і в радгоспі «Степной» залишити...

— Обережні, одначе, формулюваннячка. Жалієш себе, чи що? А колись не добирав виразів. Ніколи, мовляв, добирати, діло робимо...

— А ти не перебивай! — підвищив голос Поліпов. — Я твої запитання слухав спокійно.

— Добре, — коротко сказав Кружилін.

— Ну от... Тільки рано ви зібралися ховати Поліпова. Живий ще Поліпов! А формулювання — я й сам розумію, — наламав дров чимало, тут уже як не формулюй. Партія поправить...

— Скільки ж можна поправляти тебе? — не витримав все-таки Кружилін.

— О-он ти який, виявляється! — вже крізь зуби видавив Поліпов. — А ми ж до вас ставилися терплячіше.

— Стривай, стривай... Хто це — ми? І до кого це — до вас?

— Ач, як ти за слова хапаєшся! До тебе ось, зокрема. А ми — це старше покоління.

— Гаразд, Петре Петровичу, кінчаймо марну розмову.

— Справді, — погодився Поліпов. — Тільки, повторюю, не поспішайте скидати з рахунку нас. Хоч би як працювали, хоч би яких допускалися перегинів, ми свято вірили в справу партії, і велику справу...

— Слухай, Поліпов, ти це всерйоз проводиш поділ на «вас» — і «нас»? — перепинив його Кружилін і подивився йому просто у вічі.

— Який... поділ?! — спалахнув Поліпов, і через те, що спалахнув, Кружилін зрозумів: цього разу Поліпов трохи розгубився. — Не хапайся, кажу, за слова.

— А хіба ні? І коли вже ділиш, то дозволь спитати: ви, старше покоління, вірили в справу партії, а ми, ваша зміна, по-твоему, не віримо?

— О-хо-хо! — зітхнув Поліпов. — Он які далекі висновки, виявляється, можна зробити, зачепившись за одне сло-

во. Он як можна повернути. Але, по-перше, ніякого поділу я не проводжу. По-друге, я просто хотів сказати, що ми, ті, що зробили сімнадцятого року революцію, воздвигли ще й Дніпрогес і Магнітку, непогано справилися з колективізацією, з індустріалізацією, побудували, чорт забирай, соціалізм! Ти що ж, заперечуватимеш це?

— Ні.

— Я вважаю, що в цьому є частка й моєї праці. А коли так, то чому ж ми покидні люди?

— Я тобі цього не казав.

Поліпов втупив очі на Василя Кружиліна, довго на нього дивився, майже не моргаючи. Очевидно, він і сам уже сумнівався, говорив чи не говорив Кружилін такі слова.

— Це ти сам вигадав,— посміхнувся Василь.— І ось чому вигадав, я це нарешті зрозумів. Ні-і, ти, виявляється, дещо тямиш. Ти відчуваєш, що нові часи настали, що ти й тобі подібні цілковито себе...

— А й справді, давай-но припинимо цю суперечку,— не дав йому договорити Поліпов і глянув на годинника.— Того й гляди, спізнюєш.

— Куди поспішаєш?

— До райцентру. Відносно того, що я з району хочу геть, це в запалі прохопилося. Роки й роки тут прожив, зріднився. Як же рвати живе?! Хочу самостійної роботи попросити.

Кружилін ворухнув бровами.

— І щось дадуть, я гадаю. Попрошусь, скажімо, в «Красный партизан», на місце твого батька. Він збирається на відпочинок. А в мене порох ще є. І, коли довірять, доведу, що до чогось здатний ще... Ну, прощай.

І Поліпов швидко вивів велосипед на середину дороги.

— Стривай, стривай! Ти це серйозно? — отямившись, спитав Кружилін.

— Чому ж ні?

— Але ж... ти за один рік колгосп угробиш. Ти ж одразу чисті пари ліквідуєш.

— Ні, навіщо ж... Я розумію: на парах все господарство «Красного партизана» тримається. Нехай мої парторги догани одержують, а я тільки голову схилитиму, як бугай. Як батько твій, як Савельєв або Малигін теж.

— Та-ак! — скрикнув Василь і з люттю схопив з землі ні в чому не винуватий чемоданчик.— Нічого ти, Поліпов, не зрозумів, виявляється, за ці роки... з тих пір, як

тобі довелося, за твоїм висловом, роботу в райкомі партії, а потім і в радгоспі «Степной» залишити.

— Ач! Твої слова, я сказав би, теж ущипливі, але ж не повіриш.

— А щодо «Красного партизана»... Що ж, їдь, спробуй.

— І спробуємо! Якщо не заперечуєш,— насмішкувато кинув Поліпов. Але усмішка в нього на обличчі раптом почала танути.

Поліпов мовби вперше помітив у руках Василя Кружиліна плащ, дорожний чемоданчик і дивився й дивився на них не відриваючись.

— Стривай, Кружилін. Це що ж...— голос його змінився.— Ти ж агроном тепер. Чи не тебе... в «Красный партизан»?

— Мене,— відповів Кружилін.— І теж на моє прохання. Щоправда, я просився агрономом, а мені запропонували головою бути.

— А-а... а чому? — промовив Поліпов, не помічаючи, що його запитання повисло в повітрі безпомічно й безглуздо.

— Чому мені довірили цю роботу, не знаю,— сказав Василь.— А чому я попросився в колгосп — це я можу тобі пояснити. Тільки здалеку доведеться. Пригадуєш, ти розпикав мене колись за статті про колгосп «Красный партизан», про його голову Івана Савельєва, обвинувачуючи, що районна газета бере його під захист, а я займаюсь якимсь «індивідуальним опозиціонерством»?

Василь помовчав, чекаючи відповіді. Але Поліпов, схиливши голову, роздивлявся носки запорошених чобіт Кружиліна.

— Я тоді справді намагався якось допомогти батькові і Савельєву в їхній боротьбі проти тебе... А ти не осміхайся, Петре Петровичу. Саме в їхній боротьбі проти тебе! Я знаю, що допомога ця була мізерна. Але як допомогти краще, я тоді не знав.

— Тепер, виходить, знаєш? — хрипло кинув Поліпов.

— Знаю. І — можеш вірити, можеш ні — я вперше догадався, яка допомога найбільше їм потрібна проти таких ось, як ти, тієї миті, коли ти читав мені лекцію про доморощених демагогів, про вміння бачити перспективно. Щоправда, згодом тоді промайнув невизначно. Мені здалося, що найкраще буде стати поряд з такими, як мій батько, як Іван Савельєв, в один запряг і тягти, скільки сил вистачить... Потім дедалі більше прояснювалася ця думка. І я пішов у сільськогосподарський.

Поліпов роздивлявся тепер носки своїх чобіт, мовби порівнюючи їх з кружилінськими. Губи в нього були міцно стулені, на скроні напружилися і проступила синювата жилка.

— Ну що ж,— розтулив він губи,— допомога, я гадаю, можуть наспіла. І, найголовніше, вчасно.

— Знаєш, Петре Петровичу, мене ж аніскілочки не зачіпають твої усмішечки. Чи справлюсь я з колгоспом, чи ні, я ще не знаю. В кожному разі, працюватиму чесно.

— Я хіба не...— підніс був голову Поліпов, але тут на-решті зрозумів, що заперечувати збирається за звичкою, що Василь Кружилін стріне його слова сміхом, і тільки махнув рукою й схилився над велосипедом.

— Прощай, Петре Петровичу,— сказав Кружилін.

Поліпов не відізався, не поворухнувся. Вся його зігну-та фігура зробилася жалюгідною, тужливою і в якийсь дивний спосіб виражала незаслужену образу.

Василь Кружилін повернувся й пішов своєю дорогою.

Ішлося йому легко, може, тому, що спека трошки спа-ла, а може, тому, що тяжка, неприємна розмова з Полі-повим нарешті закінчилася.

У високому небі по-давньому співали жайворонки. «Дивно,— подумав Василь,— чому ж вони не співали під час зустрічі з Поліповим? Чи, може, розмовляючи з ним, я просто не звертав на них уваги?»

Василь зробив зусилля, щоб згадати, співали жайворон-ки, поки він сидів на чемоданчику, чи ні.

Але згадати не міг.

Дорога вибігла на пагорок, і одразу ж унизу, в лощови-ні, показалися покрівлі будинків і господарчих прибудов «Красного партизана».

Зійшовши на цей пагорок, Василь Кружилін оглянувся. Оглянувся просто так. Поліпова побачити він не сподівав-ся, гадаючи, що той уже поїхав. Але Поліпов, виявляється, сидів на тому ж місці, де Василь його залишив. Він сидів, поставивши лікті на коліна зігнутих ніг, обхопивши доло-нями схилену до землі голову.

Поряд валявся його велосипед.

* * *

Десь у жовтні, коли зажовтіло верхів'ття берез, коли на стомлену від літньої спеки землю, відживши свій не-довгий вік, уже падало перше листя, в новому, нещодавно

відбудованому шантарському готелі оселилися дві жінки — одна років приблизно сорока, трошки обважніла, з неприродно чорним, очевидно, фарбованим волоссям, друга зовсім юна, тендітна, з великими світлими очима, що радісно дивувалися кожній дрібниці.

Влаштувавшись у номері, приїжджі попили чаю в буфеті готелю, потім до вечора ходили вулицями Шантари, з цікавістю роздивляючись дерев'яні й невисокі муровані будинки, підійшли до прохідної заводу, що димував височенними червоними димарями.

— Тут він працював... батько? — спитала дівчина.

— Так, Ірочко. Іншого заводу тут нема. Він розповідав, що цей завод евакуювали сюди в роки війни.

— А може, й тепер тут працює?

— Можливо...

— Мамочко, я хочу... хоч на одну секундочку побачити батька.

— Ірочко... я стомилася, мене вже ноги не держать, ходімо до готелю. І — як побачиш? І взагалі навіщо ця безглузда поїздка сюди?

Це були Ольга Корольова та її дочка. Дочка її і Семена Савельєва. Але обидві вони не носили цього прізвища. Обидві вони були Алейникови.

Після трагічної загибелі Якова Миколайовича, що стала восени сорок четвертого, Ольга кілька років жила з дочкою в Тернополі, а потім переїхала до Харкова, почала працювати на тракторному заводі рядовим бухгалтером.

Ще в Тернополі вона зробила операцію. Молодий, усмінений армійський хірург вдало зрізав потворний рубець у неї на щоці. Якийсь час на місці рубця була лише червоняста смужка, але поволі червонястість зникла, й тепер уздовж щоки, анітрохи не псуючи виразу обличчя, пролягав лише неглибокий і майже непомітний шрамчик. Волосся на спаленій кислотою голові теж відросло, на місцях колишніх проплішин воно було, щоправда, трошки обрідніше, та Ольга чудово обходилася без перуки. Воно тільки побіліло, її волосся, як сніг, і тому вона його фарбувала.

Заміж Ольга Яківна не вийшла, хоч траплялося двоє чи троє чоловіків, у котрих було до неї справжнє почуття. Не вийшла не через те, що кохала Семена, ні, вона його ніколи не кохала. Те, що було в них один-єдиний раз, сталося під впливом пережитого, під впливом незвичайних обста-

вин, які важко було б пояснити сторонньому. Від цього одного-єдиного разу народилася Ірина, і Ольга, Ольга Яківна, не жалкувала, що це сталося, навпаки, вона була за це вдячна Семенові. Життєві шляхи їхні так несподівано, випадково перетнулися й розійшлися навіки, живий він чи згорів у полум'ї війни, вона не знала, але думала іноді про все це якось байдуже. Замість вона не вийшла тому, що перед очима, тільки-но вона замислювалася про майбутнє подружнє життя, незмінно виникала мати, розіп'ята німцями на підлозі. Вона бачила звернені до неї очі, збезумілі і вже неживі, чула її жахливий останній крик: «Донечко, кидай!», в ушах виникав гуркіт вибуху гранати, яку кинула вона, Ольга. Бачила це, чула це,— не могла подолати в собі огиду, що неминуче виникала на саму лише думку про фізичну близькість з ким-будь.

Отак вплинула на неї ця страшна трагедія, одна з багатьох тисяч і мільйонів людських трагедій у той страшний воєнний час.

У Харкові Ірина закінчила десятирічку — закінчила з золотою медаллю, але, завжди вперта й незрозуміла для матері, вступати в інститут або університет навідріз відмовилася, заявивши:

— Вищу освіту я матиму, мамо. Я буду інженером по сільгоспмашинах, але вчитимусь заочно. А зараз піду працювати на ваш завод. Учнем токаря. Спочатку стану токарем.

— Боже мій! Чому... токарем?!

— Я так хочу!

— Ірочко! Ну гаразд, нехай заочно... Але чому ти хочеш бути інженером по сільгоспмашинах? Це ж не дуже... не дуже якось і підходить жінці.

— помиляєшся, мамо, чудово підходить,— відповіла вперта дочка, і Ольга Яківна Алейникова зрозуміла, що сперечатися з нею, як завжди, річ марна.

Ірина тепер справді вчиться в інституті при заводі, працює токарем. Вона комсорг цеху, минулого року ще й записалася в заводську секцію альпіністів.

— Ну хоч би вид спорту могла обрати для себе який-небудь інший! — незадоволено сказала мати, допомагаючи їй збиратися на перші альпіністські збори. — Не жіноча справа по горах лазити.

— А жіноча справа розвідкою в тилу ворога займатися?

— Тоді була війна, Іро.

— Тепер війни нема... Та людина завжди з чимось воює. Коли я стою на балконі, в мене голова паморочиться.

— Тим більше я тебе не пушу!

— Мамо! Ти ж знаєш, я хороша дочка тобі. Але тут я не послухаюсь. Я хочу перемогти в собі цю ваду і зроблю це. Навіщо мені, щоб голова паморочилася?

Така була вона, Ірина, тендітна, ясноока дівчина, вона не хотіла, щоб у неї на височині паморочилася голова.

Увесь світ вона сприймала здивовано й захоплено, на кожну людину дивилася так, мовби хотіла спитати: а звідки ти, що з тобою було в минулому, навіщо ти живеш тепер і чи не знаєш, що з тобою станеться в майбутньому?

Хотіла, але не питала, а в матері своєї спитала давним-давно, ще коли була школяркою:

— Мамо, а хто мій тато? Чому ми живемо самі?

Задавши ці два запитання, вона подивилась на матір очима зовсім недитячими. В погляді її були і страх, і туга, і попередження якесь: правду, мовляв, тільки правду скажи, для мене дуже важливо знати цю правду, інакше я не знаю, навіщо жити... А ще в очах у неї було сподівання якоїсь радості.

— Ірочко, коли ти станеш трошки доросліша, я тобі все розповім про твого тата,— сказала Оля, зрозумівши, що тут обманювати дочку не можна, що правда потрібна їй як повітря.— Він був хороша людина, твій тато.

— Чому був? Він помер?

— Не знаю, Ірочко. Він був на фронті. Може, він загинув, а може, й живий... Я тобі розкажу про нього все... І про своє життя.

— Добре, мамо. Я чекатиму.

Більше дочка нічого не питала протягом багатьох років, але Ольга відчувала, що її обіцянки розповісти про батька вона не забувала й чекала цього.

І в день закінчення десятирічки розповіла дочці все, не затаївши навіть найменшої подробиці. Пояснила й те, чому вона не вийшла потім заміж.

Ірина вислухала все мовчки, потім, відвернувшись до вікна, довго стояла нерухомо, дивилась на гомінку, сповнену життям вулицю.

— Ти мене... осуджуваш, Іро? — порушила нарешті мовчання Ольга Яківна.

— Ні, мамо.— Вона обернулась.— Тисячу разів ні... Скільки ж тобі довелося пережити!

Потім вони обидві довго плакали. А під кінець Ірина сказала:

— Я стала доросліша тепер на ціле життя!

На тому вони закінчили й ніколи більше до цього не поверталися, жили так, ніби ніякої розмови й не було. А цієї весни Ірина сказала:

— Мамо, я хотіла б... побачити мого батька. Їдьмо до цієї Шаптари, в Сибір.

Ольга Яківна так і сторопіла.

— Іро, та, може, він там уже й не живе!

— А ми довідаємося, де він живе. І туди поїдемо. Розумієш, мамо, дуже мені це потрібно!

Отак вони опинилися в Шаптарі.

* * *

На другий день Ольга Яківна прокинулась і побачила, що доччине ліжко порожнє. Вона не дуже стурбувалась, подумавши, що Ірина вийшла погуляти перед сніданком. Ранок був ясний і веселий, вікна готельного номера проламували смуги сонячного світла.

Минуло кілька хвилин — дочка не поверталась. Ольга Яківна вмилася, опорядила себе. Дочки все не було.

Ірина з'явилася за годину. І просто з порога сказала:

— Мамо! Я про все дізналася. Батька в живих немає... він загинув.

Ольга Яківна, яка підвелась була при появі дочки, повільно опустилася на ліжко.

— Я це відчувала,— мовила вона неголосно.— Від кого ти про це дізналася? Як?

— А я просто в райком партії зайшла і спитала!

— Божевільна!

— Тут живе його... дружина, Наталія Олександрівна, і дочка Олена. Моя сестра.

— Ні, ти справді збожеволіла! — скрикнула Ольга Яківна.— І що... як ти про них...— розпитувала? Що говорила?

— Та заспокойся, мамо. Я ж не сказала, що я дочка Семена Савельєва. Я назвала своє прізвище. А там, у райкомі, симпатичний такий дядечко зі мною розмовляв, на ім'я Микола Кир'янович Інютін. «Пробачте, каже, яка Алейникова? Дочка Якова Миколайовича Алейникова?» — «Ні, кажу, це моя мама його дочка. Прийомна. А я її дочка. А сам Яків Миколайович загинув у сорок

четвертому на Буковині». Інютін цей довго не міг нічого зрозуміти... Він і сказав, що батько мій загинув. Здається, в Норвегії.

— Як у Норвегії?! — скрикнула Ольга Яківна. — Чому в Норвегії?

— Ах, мамо, ну хіба я знаю? Але про все це мені й треба дізнатися... Більше того — я розмовляла з його дружиною по телефону. І запросила її... і дочку її до нас у номер.

— Ірино?! — болісно простогнала Ольга Яківна. — Ти ж... ти ж обіцяла тільки здаля подивитися!

— Так, на батька... Але його нема в живих.

— Що ж тепер буде?!

Ірина рішуче ступила до матері, поклала їй на плечі долоні.

— Ну що буде! Нічого не буде... Я просто сказала їй, що ти жила тоді в прифронтовій смузі, в тому селі Лукашівці, й випадково познайомилася з її чоловіком, коли копали окопи... Так воно й було насправді. І тому ти можеш розповісти дещо про той час... і про Семена Федоровича. Вона хотіла негайно бігти до тебе. Але я попросила прийти увечері. Щоб нам з тобою трошки підготуватися... Все буде гаразд, мамо, як вони можуть догадатися? Я сказала, що приїхали ми сюди просто подивитися, де жив твій названий батько Яків Миколайович. Я збрехала, що ти була одружена, а чоловік помер. Я ж розумна, мамо, я все передбачила.

Ірина зняла руки з материних плечей, задумливо дивлячись собі під ноги, пройшла по номеру, стелула головою з короткою стрижкою.

— І, здається, мати його, мати мого батька, буде... І брат. Інютін цей сказав, що треба й матері Семена Федоровича, і братові його про ваш приїзд повідомити... Вона живе, як я зрозуміла, деś у колгоспі.

— О-о! Мати!?

— А брат у нього поет, сказав Інютін. Я навіть читала деś його вірші. Тільки й на думку не могло спасти якось... Хіба мало Савельєвих на землі?

— Ну, а що як... що як ти схожа на його дочку, па свою сестру? — зовсім втративши голос, прошепотіла Ольга Яківна. — Що тоді буде? Ти подумала?

— Що ти, мамо! Я на тебе схожа, — сказала Ірина. — І ось що, мамо. Ти ж у мене безстрашна розвідниця. В таких бувальцях бувала, а тут... Візьми себе в руки!

Ольга Яківна в руки себе взяла, але весь цей день, зокрема вечір, були для неї нелегкими.

По-перше, зустріч з Семеновою дружиною і дочкою відбулася не в готелі, а на їхній квартирі.

Коли настав час зустрічі, у двері номера неголосно постукали, Ольга Яківна здригнулася й навіть трохи зблідла.

— Мамо! — застережливо прошепотіла Ірина.

Семенова дружина, зайшовши, впритул оглянула Ольгу Яківну, густі брови її при цьому почали стелатися, а в чорних стомлених очах забриніли сльози:

— Здрастуйте, — сказала вона і, так само пильно оглянувши Ірину, притулила до очей хустку. — Боже мій, боже мій! Ходімо, будь ласка, до мене й там все розкажете, все-все... Нам же дороге, ви розумієте, все... Навіть найменша подробиця про нього.

«Чого вона так дивилася на Ірину? — всю недовгу путь до квартири Семенової дружини мучилася Ольга Яківна. — Схожа Ірина на її дочку чи ні?»

По-друге, в невеличкій двокімнатній квартирі Наталії Олексіївни, крім її дочки Олени, Семенової матері, Анни Михайлівни, та його брата Дмитра, про яких говорила Ірина, була ще одна людина — Іван Силантієвич Савельєв.

Про нього, про те, що рідний Семенів дядько — Іван Силантієвич, котрий влітку сорок третього ходив разом з групою Алейникова в тил до німців, у Шестаково, і котрому Ольга призналася, що вагітна від Семена, вона перед від'їздом до Шантари якось і не подумала. А він — з протезом замість правої руки, пошарпаний часом, з поріділим і майже зовсім білим волоссям — був ось він! Він сидів у кутку кімнати в м'якому кріслі і, коли вони з Іриною з'явилися, швидко підвівшись, якийсь час дивився то на неї, то на Ірину. Ольга Яківна стояла перед ним заціпенівши.

— Не впізнаєш? — спитав він неголосно.

— Дядя... Іван? — прошепотіла вона. — Іван Силантієвич.

— Здрастуй, Олько!

І через те, що він назвав її таким ім'ям, горло їй перехопило, якась сила підштовхнула її до нього, вона зробила два-три кроки і, тяжко заривавши, впала йому на груди, раз у раз повторюючи:

— Дядю Ваню... Іване Силантіївичу!

— Ну-ну, Оленько... Чого ти? Годі, не треба,— невміло, стиха говорив він, однією рукою підтримуючи її.— Ось коли зустрілися! Неждано-негадано. А це... дочка твоя?

— Так... дядю Ваню! — благально вимовила вона.

— Ну-ну,— заспокоїв він її.— Як звуть?

— Іра... Ірина.

— Добре... Хороше ім'я.

Усі — Анна Михайлівна, Наташа, Дмитро, Лена — мовчки дивилися на Івана і Ольгу Яківну, слухали їхні уривисті слова, але не розуміли, звичайно, про що вони говорять. Тільки Ірина розуміла, вона стояла трохи осторонь від своєї матері, оглядала якийсь час присутніх у кімнаті, відтак рішуче ступила до Лени, простягла їй одразу обидві руки, сказала, трохи хвилюючись:

— Здрастуйте... Давайте познайомимось. Мене звуть Ірина.

— Давайте. А мене — Лена,— сказала та.

— Я знаю... Мені сьогодні у райкомі партії товариш Інкютін сказав... І про вас,— Ірина обернулася до Дмитра.— Він сказав мені, що ви ушлавлений поет.

— Це правда,— серйозно сказав Дмитро. І, ледь схилившись до неї, додав з такою ж серйозністю: — А ви знаєте, в чому я вам признаюсь?

— У чому?

— По секрету. Тільки ви нікому більше не кажіть...

Ірина ледь хитнула головою, промовила очікувально:

— Ну, гаразд...

— Слава, бачите, прийшла, а грошей нема.

Ірина голосно, на всю кімнату розреготалась, скрикнула:

— Мамо, мамо! Ти тільки послухай, що він каже!

Вона скрикнула це ще й для того, щоб розрядити обстановку. Її мати й цей чоловік з протезом, Іван Силантіївич, тепер мовчали, а всі інші пильно дивилися на них, мовби чекаючи, коли вони заговорять знову. І для всіх це чекання було болісне.

Після її вигуку всі мовби одразу скинули з себе заціпеніння, заворушилися, загомоніли. Семенова дружина Наталія Олександрівна почала поратися коло накритого для вечері столу, а Ольга Яківна підійшла до Семенової матері:

— Здрастуйте, Анно Михайлівно!

— Здрастуй, дочко! — відповіла та, подивившись їй просто у вічі. Подивилась так, що Ольга Яківна знову зіжовтіла й мимоволі мовила:

— Я така рада...

— Чого? — спитала Анна.

— Семен багато тоді розповідав про вас... і про свою дружину.

— Ну, а тепер ти розкажи всім нам про нього. Давайте до столу. Наташенько, садови гостей.

...Потім Ольга Яківна неголосно згадувала, як вона познайомилася з Семеном, коли копали окопи неподалік від станції Лукашівка під Курськом, про зустрічі й розмови з ним, сумлінно переповідала всі подробиці, крім, звичайно, однієї. Розуміючи, що Іван Силантіївич теж часто розповідав про той час, вона раз у раз зверталася до нього, просячи уточнити день або які-небудь обставини.

Він пригадував, уточнював, і її розповідь робилася ще переконливішою.

Розповідаючи, Ольга Яківна час від часу поглядала на свою дочку та на Олену, які сиділи поряд. Ні, вони зовсім не були схожі одна на одну. Одна була трохи вища, друга нижча, волосся в Ірини темне, в Олені — русяве; у дочки Наталії Олександрівни обличчя було кругле, брови густі й розкидисті, губи тонкі, окреслені різко, ніс горбкуватий, а в її дочки ніс прямий, губи припухлі, брови круто вигнуті, рідкуваті, а обличчя довгасте. Але очі! Очі в обох були однакового кольору — світло-сірі, з голубуватим відливом, як у Семена, їхнього батька! Навіть розріз очей був однаковий, і Ользі Яківні здавалося, що всі — і Семенова мати, і його дружина, і брат Дмитро, і дядько його Іван — всі дивляться на Лену та на Іру і всі давно помітили, що очі в них однакові.

Коли Ольга Яківна розповіла все, що могла, й вони вже закінчували вечерю, до будинку під'їхало авто. Грюкнули дверцята машини, потім за дверима по бетонній підлозі пролунав негучний стукіт костура. Наталія Олександрівна, не чекаючи дзвінка або стукоту в двері, пішла відчиняти.

— Ану ж, ну... Дуже хочу я подивитися на прийомну дочку Якова Миколайовича, — пролунало з коридора. Відтак до кімнати увійшов огрядний дід з широким відкритим чолом. — Здрастуйте, Кружилін Полікарп Матвійович, колишній секретар тутешнього райкому партії...

— Здрастуйте,— підвелась Ольга.— Батько часто говорив мені про вас...

— Так, не один рік ми з ним разом працювали,— сказав Кружилін,— і всіляке бувало між нас...

— Сідайте, Полікарпе Матвійовичу,— Наташа підсунула до столу вільний стілець.

— Спасибі, Наташенько... Значить, загинув Яків Миколайович?

— Загинув,— неголосно відповіла Ольга Яківна.

— Усі ми так і вважали. Інакше він повідомив би про себе, написав би... Коли та як це сталося?

— Восени сорок четвертого на Буковині. Є там невеличке місто Вишня, а під ним гірський хутір Базилін, неподалік від румунського кордону. Там він... там його...— голос їй урвався.— Бандерівці його, українські націоналісти, стратили.

За столом запала мертва тиша. Вона тривала довго. Всі дивились на Ольгу Яківну, а та, діставши з сумочки посочок, витирала очі.

— Як же це... стратили? — спитав нарешті Кружилін.

— Вони його, мов колоду... пілкою на козлах... розпиляли.

Підхопившись, дико скрикнула Лена. Пополотнів Іван. Анна і Наташа сиділи нерухомо, обличчя кожної з них мовби скам'яніло. У Дмитра Савельєва перекошилися брови, потім права брова почала тіпатися. Він дивився на Ольгу Яківну якось спідлоба, вороже, мовби вона була винна в страшній загибелі Алейникова, якого він трохи пам'ятав.

— Пілкою...— прошепотів Кружилін, драглисті щокни його порожевіли, до них прилинула кров.— Розкажіть.

— Не треба! — видихнула Лена, схопилась за Дмитрове плече, мовби боялася впасти.

— Треба,— хрипло вимовив той.— Це, Лено, всім треба знати, як і за що вмирали люди, якою ціною сплачено за все, що нам залишено...

— Правильно,— кивнув білою головою Кружилін.— Розповідайте.

— Це жахливо! Це жахливо! — двічі схлипнула Лена.

— Заспокойся, мамочко, і розкажи,— рівним голосом сказала Ірина.— Все, що знаєш.

Наприкінці вересня сорок четвертого на Північній Буковині, під гірським хутором Базилін, що приткнувся біля скель неподалік від перевалу Шурден, знову зішлись путі Якова Миколайовича Алейникова і колишнього його підлеглого Олексія Валентика.

У першій половині серпня сорок третього, незабаром після визволення Орла, прифронтову оперативну групу Алейникова наказом керівництва ліквідовано, самого його призначено начальником нової спеціальної групи. Майже півроку вилочлював він в Орловських і Брянських лісах поліцаїв, зрадників і всіляку іншу пегідь, що заплямляла себе співробітництвом з окупантами, а також залишених фашистами в нашому тилу диверсантів. Засади й погоні, перестрілки й найсправжнісінькі бої із застосуванням кулеметів та гранат — все це було для Алейникова звичайною повсякденною справою, але жодна куля, жоден осколок, як і раніше, його не зачепили, як і раніше, він був наче заворожений.

Там же в Орлі він удочерив Ольку. Вона оселилася в невеличкому, напівзруйнованому бомбою будиночку, на подвір'ї якого росла обгоріла берізка.

Перед цим у них відбулася така розмова.

— Якове Миколайовичу? Навіщо вам... щоб я вашою дочкою стала?

— Бачиш, Олю,— відповів він, помовчавши,— життя моє не дуже склалося... Все один я, все один... Була в мене дружина, взяв я її з дитиною. Але... на біду, хлопчик потонув у річці. Я його дуже любив. А дружина мене покинула... Одружуватися знову мені наче й пізенько, та я й не хочу. А ти теж одна, Олю. Удвох нам буде добре.

— Отак нікого-нікого й нема з рідних?

— Батьки давно померли. І єдиний брат перед війною помер у Владивостоці, а його дружина — вже під час війни. Вона була сердечниця. У них залишилося четверо дітей.

— От їх і візьміть після війни.

— Де вони, невідомо. Чув, що їх віддали до якогось дитячого будинку, але до якого — не знаю.

— Розшукаєте після війни.

— Звичайно. Але то все хлопчики. А я хочу, щоб у мене була дочка.

— Якове Миколайовичу, та я ж доросла. Незабаром у мене в самій буді дитина.

— Що-о?! — здивувався він.

Тоді вона розповіла йому все про Семена.

Він вислухав її, жодного разу не перепинивши, і сказав:

— Виходить, і дочка, і внук у мене будуть одразу! Це ж просто здорово!

— Чому внук? Може, внучка...

— Нехай внучка. Ах, Оленько, розумниця!

Розумниця вона чи ні, Ольга тоді цього не знала й не думала про це, але, прислухаючись до життя, що зароджувалося в ній, чомусь часто й безпричинно плакала.

Після виконання завдань Алейников повертався стомлений, пропахлий гаром, як береза на подвір'ї, але завжди веселий і часто говорив:

— Закінчиться війна, Оленько, знайду я братових дітей, і заживемо! І стану я батьком великої родини. Все життя про це мріяв.

На початку сорок четвертого його перевели до Харкова, де він робив те саме, що й у Орлі. Там Ольга й породила Ірину. А наприкінці літа, його, як спеціаліста по ліквідації антирадянського підпілля, направили з спеціально сформованою групою в Чернівецьку область, де надто сваволили банди оунівців.

Начальник Чернівецького управління державної безпеки підполковник Решетняк сам зустрів його і Ольку з дочкою на руках. Приховуючи подив, спитав:

— Дружина?

— Дочка, — коротко відповів Алейников.

З вагона вийшов незмінний супутник Алейникова Гриша Єременко, взяв у Ольки дівчинку. Алейников пояснив:

— А це мій шофер. Ми давно разом.

І хоч остання фраза була не дуже зрозуміла, Решетняк не перепитував.

За годину Яків сидів у нього в кабінеті, і начальник управління, поблизкуючи памороззю на скронях, розповідав:

— З Радянською Україною Північна Буковина возз'єдналася за рік до війни. Протягом усього лиш одного року життя при Радянській владі чимало буковинців по суті ще не розібралися, що й до чого, а тут майже трирічна окупація. Чернівці визволено, як ви знаєте, лише тепер, наприкінці березня. Які сприятливі умови для розгулу всілякої антирадянщини! І фашистська розвідка скористалася з цього — сформувала на території області кілька

банд українських націоналістів. Скільки їх, ми навіть не знаємо. Вони переховуються в горах і в лісах. Їхні правила — жорстокий, нещадний терор. «Тут влада не Рад, а наша,— залякують вони населення.— А наша влада найжорстокіша». Першого-ліпшого, кого оунівці запідозрять у співчутті Радянській владі, вони нещадно знищують, піддають бузувірським тортурам. Якщо вважають, що Радянській владі співчуває більшість населення якого-небудь села або хутора, знищують селище цілком, усіх до одного вбивають, жінок і дівчат перед тим гвалтують. І знову зникають у горах. Особливо відзначається банда такого собі Кривого. Нещодавно ці бандити захопили трьох наших чекістів, прилюдно жорстоко стратили їх. У всіх, у мертвих уже, повіривали серця... Так, мовляв, буде з кожним, хто прийме й захищатиме Радянську владу.

— Все це я знаю,— поморщився Алейников.

— Звичайно, знаєте,— сказав Решетняк.— Але я кажу це, Якове Миколайовичу, щоб ви відчули, що обстановка тут інакша, ніж, скажімо, в Орлі чи в Харкові, де ви працювали. Тут поряд кордон, звідти фашисти координують діяльність усіх банд. Звідти ж бандити одержують гроші, обмундирування й навіть продукти харчування. А головне — зброю та боеприпаси. І туди в разі чого сподіваються втекти. Тому й нахабніють неймовірно. Ось...

Решетняк витяг із шухлядки столу добре намілену шворку з невеличким нікельованим кільцем на кінці.

— Що це?

— Бандерівська удавка. Спритно вони нею діють. Накинуть — і готовий. Скрикнути не встигнеш. Усім нашим чекістам порозсилав такі Кривий.

— І як? Боїтесь?

— Лісових боятися — до лісу не ходити, кажуть у нас,— посміхнувся Решетняк.— Але зухвалість яка! І тобі пришлють, коли дізнаються, з чим прибув.

— Що ж, з банди цього Кривого й почнемо,— сказав Алейников.— Що він за один? Є про нього які-небудь відомості?

— Які відомості? — Решетняк, кинувши удавку на стіл, підвівся й пішов до сейфа, що стояв у кутку.— Переховується банда десь у горах та в лісах, неподалік од Вижниць. Понакопували там схронів і живуть у землі, як лисиці. Через це місцеве населення і зве їх лісові. В банді у нього близько сотні людей. А сам Кривий... Під час війни

тут в одному з сіл Путивльського району була фашистська розвідувально-диверсійна школа. Її називали «Меструпі-24». Готувала диверсантів з місцевих бандерівців та всіляких кримінальників. Останнім часом фактичним хазяїном школи й був цей тип на прізвисько Кривий. Справжнього прізвища його ми не знаємо. Але в нас є його фото.

Решетняк вийняв з сейфа папку, взяв з неї фото, простяг Алейникову з словами:

— Сам він рідко з гір виходить. Обережний.

У Якова, тільки-но він глянув на фото, брови полізли вгору, а шрам на лівій щоці затіпався.

— Що? Знайомий? — спитав Решетняк.

— Та-ак! Ось де виявився слід іуди... — протягло мовив Алейников. — По спеціальності, сволоцюга, працював. Одне плече в нього нижче від другого, кривобокий він, через це, певне, і кличка Кривий. Олексій Валентик це, колишній воронезький чекіст.

— Що?! — здивувався Решетняк.

Алейников, усе посмикуючи від хвилювання шрамом, коротко розповів про Валентика, про те, як прогавив його в липні сорок третього.

— Це стріляний вовк, — закінчив він. Поки розповідав, думки його вже чітко і ясно працювали в одному напрямі, і слова, які він вимовляв, цим думкам не заважали. — Ну що ж, ну що ж... Тим більше, з нього й почнемо. Можете повідомити Валентикові, що я сюди прибув. Не сюди, власне, а до Вижниці. Туди я зараз і поїду із своєю групою.

— Та це неважко. У нас багато бійців добровільних озброєних груп з місцевого населення для боротьби з бандитами. Ну, дехто вступає в ці групи і за завданням бандитів. Усіх таких ми знаємо. Використовуємо їх як треба до пори...

— Усіх знаєте?

— Які питання задаєш, Якове Миколайовичу! Старасмося, в усякому разі, про всіх дізнатися. Але, звичайно, хто може поручитися... Один з таких у Вижниці й живе. Прізвище його Савченко. Михась Савченко.

— Чудово. Сьогодні ж треба якось обережно його повідомити — хто я й чого приїхав. Спеціально, мовляв, Валентика спіймати... Дізнавшись про моє прибуття, Валентик неминуче почне полювати на мене. Ось за цим полюванням і стежитимуть прибулі зі мною люди та чекісти з Вижниці. Треба якось виманити банду з гір і знищити, а Валентика по можливості взяти живого. Але як? Гаразд,

побачимо, на місці буде видніше. На які сили місцевих чекістів я можу числити?

— Ви що ж, хочете зіграти роль підсадної качки? — спитав Решетняк.

— Запропонуйте інший план, — холодно сказав у відповідь Алейников. — Чи, може, будемо до кінця війни сидіти й стежити, як бандити розправляються з населенням? Та він і після війни тоді звідси не забереться... Дарма, перехитруємо цього лісового.

* * *

Коли в бункер, викопаний під скелею в горах неподалік від перевалу Шурден, з'явився з стійки, тобто з посту, зв'язковий і передав Валентикові штафету, чи інакше грипс, тобто коротку записку, він схилився до акумуляторної лампочки, неквапно прочитав донесення. В ньому була тільки одна фраза: «До Вижниці чи то з Чернівців, чи то з Харкова приїхав майор безпеки Алейников Я., щоб познайомити провідника з «Катюшею».

«Катюша» по-бандерівські — шибениця, «провідник» — командир загону, а «майор безпеки» означало майор державної безпеки.

Зарослий брудною щетиною Валентик усміхнувся, почував під сорочкою спітнілі груди, потім своїми добродушними голубими очима подивився на зв'язкового.

— Від кого цей грипс?

— Від Савченка Михася.

— А-а, це добрий хлопець, — протягло мовив Валентик, скособочившись дужче, ніж звичайно, в задумі пройшовся по підземеллю. — Поклич чотового Гната Данильченка та есбіста.

Зв'язковий пішов, а Валентик узяв бритву, розколов у блюдці мильну піну і, сівши до грубо збитого столу, заходився зшкрібати з щік багатоденну щетину. Коли з'явився командир чоти Гнат Данильченко, а слідом за ним есбіст, тобто начальник служби безпеки оунівців, обидва росляві й похмурі, Валентик кивнув на записку.

Ті, прочитавши по черзі повідомлення, не захопилися й словом.

Поголившись, Валентик споліснув над відром обличчя, обтер його брудним рушником.

— Що скажете?

— Та що скажемо? — промовив Данильченко. — Михась — людина наша, не бреше.

— Не бреше?! — прохрипів Валентик. — Це і я знаю, що не бреше. А от я питаю: Савченко цей не на гачку в них?

— Навряд, — сказав другий оунівець. — З бідняків, батько його за Ради на фронті загинув. Михась давно в них у добровільній дружині, в «яструбках» отих, брав участь у двох чи трьох облавах на наших.

— Та воно так, — спокійно сказав Валентик, ще походив по схрону, взяв донесення, покрутив папірець, оглядаючи його з усіх боків, мовби сподіваючись відшукати в ньому ще щось. — Ну, ось що... Перевірити для початку, чи є в цього майора шрам на лівій щоці. Коли є, значить, це мій друг Яша. І дуже хотілося б мені з другом моїм побачитися. А як — це ми обміркуємо. Пиячити припинити зовсім. Поопухали, сволоцюги, від пияцтва!

— Це є, — зітхнув чотовий Гнат. — Горілку добряче вживають люди... Я скажу.

— Завтра ж зранку кого побачу п'яного або дух почую, на найближчій смереці повішу. Усім і передай наказа. Тобі, Данильченко, завдання — день і ніч стежити за Алейниковим, доповідати мені про кожний його крок. Якщо деь рота роззявить, хоча це навряд, — посміхнувся Валентик, — взяти живого! А так не займати, живий він мені потрібен. Доповідай, а там видно буде. Все одно попадеться в тенета, як перепілка.

* * *

Михась Савченко, хитруватий хлопчина з Вижниці, був під неослабним наглядом чекістів з того моменту, як його через третю особу повідомили про мету прибуття такого собі майора безпеки Алейникова з Харкова. Гриша Єременко, якого у Вижниці і в околицях ніхто не знав, безшумно рушив за ним, коли тої надвечір подався кудись із Вижниці і провів до самісінької оунівської стійки. Поки він розмовляв з дозорним, Григорій, затаївшись, лежав у кущах. Проводжати Савченка назад він не став, це вже було ні до чого, цілу ніч так і пролежав на одному місці, не поворухнувшись. З уривистих розмов дозорних він зрозумів, що стоянка банди була розташована в якомусь гір-

ському смерековому гаю поблизу хуторів Базилін та Меніліно.

На другий день по обіді Яків Алейников на трофейному «опелі» з Гришею за рулем та з трьома чекістами на задньому сидінні відкрито приїхав спочатку в Базилін, а тоді в Меніліно, пройшовся вулицями, намагаючись поговорити з місцевими жителями про бандерівців. Хуторці були маленькі, селяни до смерті залякані оунівцями, відповідали уникливо. В кожному з селищ Яків був недовго, буквально за півгодини з усіма своїми супутниками їхав далі. Тим часом на околицях кожного хутора в заростях ліщини залишалися переодягнені в селянський одяг чекісти, які прибули туди заздалегідь.

Того ж вечора вони сповістили у Вижницю, що з обох хуторів, тільки-но Алейников там з'явився, в гори вирушили гінці, щоб повідомити Валентика про появу чекістів. За обома гінцями пощастило простежити до самісіньких оувівських дозорів. Неквапно ходи до цих дозорів горами й лісом від Меніліно година, від Базиліна дві з половиною. Вночі в обидва хутори приходили люди від Валентика, по п'ятеро в кожний хутір, до світанку пішли в гори.

— Дуже добре, — потер руки Алейников.

В найближчі дні він продовжував роз'їжджати в такий же спосіб по селах і хуторах, розташованих неподалік від двох перших і теж заздалегідь узятих чекістами під нагляд. І майже з кожного селища надходило повідомлення, що звідти до бандерівців негайно вирушали зв'язкові. Поволі вимальовувалася загальна картина. Всю округу Валентик тримав у чіпких руках, майже в кожному населеному пункті були в нього свої люди, але більшість служила йому не з націоналістичних спонукань, а під страхом смерті. Усунути Валентика — означало визволити людей від цього страху, але як усунути? З таємної інформації було ясно, що сам він ніде не з'являється, сидить невилазно десь у своєму схроні, день і ніч охоронюваному дозорам, порозставляваними по всіх гірських і лісових стежках. А час ішов.

І Алейников зважився. Він поїхав до Чернівців, доповів свій план в управлінні і дістав «добро». На допомогу його групі — вижницьким чекістам, міліції та збройним бійцям добровільної групи з місцевого населення, які давно були готові до майбутньої операції, — був приданий невеличкий підрозділ з чернівецьких чекістів.

Олька — вона з немовлям жила в чернівецькому готелі — нічого не питала в свого названого батька про його справи. Вона знала, які це справи, і, прощаючися з ним, коли він їхав назад до Вижниці, тільки припала йому до грудей гарячим обличчям і попросила:

— Тату... ти пам'ятай про нас і будь обережний.

— Буду, дочко, — відповів він.

— Коли б не Ірочка, я не покинула б тебе тут самого ані на мить. Я була б з тобою.

— Звичайно... Ну звичайно, ти ж у мене така, Оленько.

І це були останні слова, які він їй сказав.

Повернувшись до Вижниці, Алейников наказав негайно і безшумно, щоб жодна жива душа не знала, арештувати Михася Савченка. З перших же хвилин допиту, той, смертельно переляканий і зламаний, виказав місця бандерівських схронів і на вимогу Алейникова накреслив схему місцевості, позначивши в ній відомі йому пости.

— Тільки це не всі. Всіх я не знаю, повірте! — благально сказав Савченко.

— Віримо, — сказав Алейников. — Та всі нам і без потреби.

— Тільки до них не підберешся... Ну, ніяк. Там вузьке міжгір'я, а в них кулемети, гранати, — додав, витираючи мокрі губи, хлопчина.

— Отож-бо й воно, що кулемети та гранати, — зітхнув Алейников.

Сили, що були в його розпорядженні, були явно недостатні, щоб упоратися з бандою. Тому Яків вирішив застосувати ту саму тактику, що й минулого року при захопленні й розгромі абвергрупи в селі Шестаково — розбити банду частинами, з тією лише різницею, що тепер наступатиме не він, а нападатимуть на нього. Він вирішив з невеличкою групою чекістів виїхати на хутір Меніліно й чекати там нападу. Як він розумів, напад буде неодмінно, бо Валентик не дозволить собі пропустити нагоду захопити або знищити його, Алейникова. І щоб зробити це напевне, кине в Маніліно чималу кількість своїх сил, але, про всяк випадок, досить людей залишить і для оборони схронів. А коли зав'яжеться бій, на хутір повинна підспіти група чекістів та бійців добровільної збройної групи, яка заздалегідь розташувалася в околицях, і оточити селище з усіх боків, щоб не випустити назад у гори жодного бандита. Одночасно друга група чекістів і міліціонерів повинна напасти на табір бандерівців. А потім та група,

що швидше впорається із своїм завданням, прийде на допомогу іншій, яка ще б'ється.

Такі були плани й розрахунки, і Яків Алейников розумів: як усі плани й розрахунки, вони могли й не виправдатися. Але він вірив у свою удачу і в свою зірку.

* * *

У Меніліно було близько тридцяти хат. Хутір стояв на березі гірської річечки, з півдня за ним здіймався височений кряж, густо порослий ліщиною та грабом. З півночі обтікала його ця річечка, за нею було горбкувате й теж глухе, майже непролазне місце, поросле кизилом, з якого тутешні жителі робили довге руків'я своїх знаменитих гуцульських топірців, красивих і невинних на вигляд, але страшних у дії.

На хуторі була одна лише вулиця, західний край її вів на Вижницію, а східний, огинаючи гірський кряж, ішов у гори, до хутора Базилін.

Алейников і з ним тринадцять чоловік приїхали в Меніліно на двох машинах вже увечері, коли й гірський кряж, і пагорби за річкою вкрилися густою синню. Річка весело й квапливо подзенькувала, над хутором стояла тиша, що мала мовби віковичний настій. Тут німці не спалили й не зруйнували жодної хати, але й нових тут давно не ставлено, будівлі всі були пооблуплені, непривітні.

Населення — діти та жінки, кілька підлітків, — як і під час першого приїзду Алейникова, зустріло чекістів похмуро, мовчазно: насторожено поглядали на них, близько не підходячи, поспішали сховатися по хатах.

— Гей, молодичко, — окликнув Алейников жінку, що вийшла з відром до річки, — лісові давно не з'являлися тут?

Жінка, не стара ще, але брудна й неохайна, зупинилась розгублена.

— Ні, — мотнула вона головою. А потім кивнула: — Так...

— Що так? А що ні? Давно їх нема? Після того як я приїздив, з'являлися?

— Ні...

— Зрозуміло, — посміхнувся він. — Боятися. А може, за кордон подалися, до Румунії. Не знаєш? Не чула?

— Ні...

— Зрозуміло. Де переночувати нам можна? Цілісінький день мотаємося, потомилися.

— А в оцій хаті,— показала жінка відром на порожній будинок у центрі хутора.

Алейников і без того знав, що під приводом ночівлі вони влаштуються в цьому будинку. Ще під час першого приїзду він розвідав, що будинок порожній з ранньої весни. В ньому жив хутірський староста і син його, поліцай. Поліцай подався з німцями, а старосту, злобного й безсердечного діда, винного в смерті багатьох хуторян, дядьки, коли наша армія прийшла в ці місця, зв'язали й передали властям. Тих, хто це зробив, уже нема в живих — оунівці, наскочивши сюди серед білого дня, порубали їх гуцульськими топірцями просто на вулиці.

Алейников не мав сумніву, що коротка ця розмова з жінкою за годину буде відома Валентикові. Повірить чи не повірить він, що всього лиш тридцятаро чекістів, зараховуючи сюди й двох шоферів — усіх, звичайно, давно вже перелічили,— залишаться почувати на хуторі. Чи, може, хитрий лісовий запідозрить підступ і засідку? Служба безпеки у Валентика теж діє, бандерівці можуть виявити і чекістів, які затаїлися серед пагорків за річкою. І що ж тоді? Насміляться напасти чи ні? І коли насміляться — якими силами? Скількох людей залишать охороняти свій барліг і скількох кипуть сюди? А коли ні, як йому, Алейникову, діяти далі, яких заходів вживати, щоб ліквідувати банду?

Про все це міркував Яків, лежачи на лаві, біля стінки. Будинок був міцний, мурований, ззовні обмазаний цементною штукатуркою, у вікно світив щербатий місяць, пливучи до вершини кряжа, що теж виднів з вікна. Місяць був навіть трошки нижче гірської вершини, і Алейникову здавалося, що він ось-ось вріжеться в гірський масив і, маленький, рівняючи до нього, розіб'ється, як яйце об стінку, осколки посиплються вниз, на хутір. Дивлячись на вершину цього буковинського кряжа, Яків згадав Звенигору, й те, як над гранітними стрімчаками на світанку спочатку синіло небо, як увечері із-за скель блискало проміння невидимого ще сонця і як, нарешті, з'являлося воно саме, завжди веселе й гаряче, осяваючи щедрим світлом і Шантару, і Громотуху, і всі околиці. Тільки тут, на війні, він зрозумів і гостро відчув, що кожного ранку над Звенигорою відбувалося, розігрувалося справжнє чародійство, але тоді ні сам він, ні мешканці Шантари, як йому тепер здавалося, цього не розуміли і, займаючись своїми

повсякденними й нудними справами, краси цієї не помічали.

— Все хочу спитати в тебе, Гришо, чому ти до війни не одружився? — спитав Алейников у Єременка, який мовчки кутив біля протилежної стінки. Він сидів так, щоб у разі чого куля з вікна не могла його дістати. Біля нього, в кутку, стояв ручний кулемет. — Тобі ж незабаром під тридцять.

— А дурнем був, — відповів Григорій. — Погуляти хотілось на волі. Все думалося — встигну.

Він помовчав і сказав, затираючи ногою недокурки:

— Ось війна, книжок майже не читаємо тут, а розуму вона додає. Ох, ду-урень був! Повернувся з війни — одразу жінку нагляну...

— Так, ти ще встигнеш дітей викохати.

У цій кімнаті було ще двоє чекістів — лейтенант Стрижов і старшина Митяєв, за національністю якут. Ім обом Алейников наказав поки що спати. В сусідній кімнаті на підлозі спали ще троє. А шестеро інших були поза домом. Вони стежили за хутором, який мовби занурився в сон. Один лежав на покрівлі будинку за димарем, другий — на покрівлі стодоли. Стодола була простора й довга, одним краєм майже сягала річки. Двоє дозорців лежали в каміні біля дороги на західній околиці хутора, а ще двоє затаїлися на східній, у кизиловому чагарнику. Начебто весь невеличкий хутір, всі підходи до нього були під неослабним наглядом чекістів, підібратися непоміченими оунівці не могли.

Минуло понад п'ять годин, відколи чекісти сюди приїхали. Часу більше ніж достатньо, щоб бандити могли підійти до хутора. Та поки що все було тихо.

— Є він, є час, щоб діточок викохати, — неголосно мовив Єременко, — та особливо й тягти не можна. Люди — вони ростуть повільно. Це вбити людину легко і швидко. Раз — і нема. А рости їй... Якове Миколайовичу, а ви... взяли б мене в зяті?

— Що? — спершу Алейников навіть не зрозумів.

— А хіба що?

— Ти... — Яків підвівся. — Це ти... про Ольку?

— У вас же дочка одна.

— У неї ж дитина!

— Он як? — посміхнувся Григорій. — А я й не знав...

Алейников постояв дві-три секунди і, мовби тільки тепер до нього дійшло, здивовано присвиснув.

— Ти... і з Ольгою розмовляв про це?!

— Ні. З вами ось тільки насмілюся. З вами якось простіше, товаришу майор.

І в цей час у дальньому кінці стодоли різко клацнув постріл.

Звук його, здавалося, ще не змовк, а Алейников, крикнувши: «Ось вони!» — зірвав з стінки автомат, побіг до виходу. Слідом за ним з кулеметом у руках рвонувся Бременко.

Вискочивши, вони на мить побачили в місячному світлі таку картину: у дальньому кінці стодоли, на самісінькому краю покрівлі, стояв на одному коліні чекіст і безнастанно стріляв з пістолета в купу людей, що бігли від річки. В нього теж палили з пістолетів і автоматів, але чекіст стояв неушкоджений. Аж раптом він квапливо підхопився, витягся на весь зріст і колодою рухнув униз.

— Сволоцюги! — прохрипів Алейников, падаючи на порослу травою землю двору поряд з Григорієм, котрий якимсь чудом випередив його і, стоячи, як щойно вбитий чекіст, на одному коліні, тримаючи кулемет напереваги, поливав бандитів, що бігли до нього. — Вони ж уздовж річки непомітно підібралися! Ти що?.. Лягай!

Кажучи це, Алейников теж полоснув з автомата. Частина бандитів попадала на відкритому просторі двору, частина розтеклася по чорній пащі стодоли. З освітленого місяцем двору їх там не було видно, в темряві піддашся вони могли підбігти зовсім близько. Зрозумівши це, Алейников крикнув:

— Митяєв! Стрижов! Гранати туди!

За спиною Алейникова стріляли в когось чекісти, які недавно спали в кімнаті, а потім чути було, як вони побігли через ворота на вулицю, а той, що був на покрівлі, гукнув до них:

— Товариші, і зліва, зліва біжать! Ляга-ай, я граватою їх...

Що діялося там, за спиною, було незрозуміло, але оглянутися вже ніколи — бандити у дворі підвелися. Гриша Бременко — він лежав тепер за кулеметом — і Алейников знову притисли їх вогнем до землі.

— Митяєв, Стрижов, я що сказав! — несамовито загорлав Алейников. Йому здалося, що з моменту, коли він наказав закидати темний простір стодоли гранатами, минуло чимало часу. Насправді ж це було всього лиш кілька секунд тому.

Навколо нього і Єременка клацали кулі, довбали, як великий важкий град, землю, вгвинчувалися в неї. Але Алейников не звертав на кулі ніякої уваги, наче це й справді був звичайний град.

Гранатні розриви під піддашшям і дець на вулиці за будинком гахнули одночасно. І крізь їхній гуркіт чекіст з покрівлі будинку прокричав:

— Товаришу майор! Вони нас оточили! Справа і зліва... І від річки ще... багато.

Прокричав і захлинувся, покотився по гладкій солом'яній покрівлі, важким мішком упав на землю.

Алейников і без цього розумів, що вони оточені. І розумів, як це сталося. Личаком Валентика не накривш, він зміркував, що чекісти візьмуть під нагляд усі можливі підходи до хутора, і провів чи наказав провести своїх людей річкою. Бурхлива, вона до того ж заглушала всі звуки. Частина бандитів вибралася на берег, не доходячи до будинку, де було укриття Алейникова та його людей, городами вийшла на єдину вулицю хутора. Частина кинулася в двір, порівнявшись з будинком. Інші обминули його й теж городами, що сходили до річки, дісталися вулиці, коли вже почався бій. Таким чином будинок було оточено.

На саму думку, що він не врахував єдиної можливості непомітно підібратися до будинку і навальпо оточити його, і що з цього єдиного його прорахунку скористався Валентик, Алейников у безсилій люті застогнав.

— А що ж наші там, серед пагорків, ушима хляпають? — прокричав він, звертаючись мовби до Григорія, а насправді до самого себе. — Як же вони не помітили, прогавили?

— Не з-наю... Що т-тепер, — чомусь заїкаючись, прохрипів Григорій і застрочив з кулемета.

Це знову з ревом підвелися бандити. Їх було більше, ніж раніше. Вони металися під вогнем Єременка і Алейникова по подвір'ю та під піддашшям, солом'яна покрівля стодоли, що зайнялася, певне, від гранатних розривів, розгорялася дедалі яскравіше. У півтемряві піддашшя промайнув, перебігаючи кудись і на бігу стріляючи з автомата, якут Митяєв, потім, змахнувши обома руками, впав поперек довгої колоди.

За спиною, на вулиці, судячи з тріскоту пострілів справа і зліва від будинку, чекісти стримували пасідаючих бандерівців. Стримують чи ні, було невідомо, а тут, у дворі, їх не стримати, це вже було ясно. Бандитів надто багато,

а їх залишилося тільки троє — він, Алейников, Єременко та Стрижов.

— Відходимо, Григорій! — прохрипів Яків.— Стрижов! Давай на вулицю! Єременко, ти чуєш?!

— Ч-чую,— з трудом видавив Григорій, відірвавши од землі голову. Алейников досі на нього не дивився, а тут глянув — вся ліва сторона обличчя Григорія і плече були залиті кров'ю. Кров струмочком збігала з рани на голові, трохи вище скроні. У відсвітах палаючого піддашшя вона здавалася густою і чорною.— Я ч-чую...

І він ткнувся головою в пожухлу траву, теж залиту його кров'ю.

— Григорій! — Алейников, не звертаючи тепер уваги на бандитів, по яких стріляв один Стрижов і які позалягали зовсім неподалік, схопив Єременка за плечі, трохи підвів, несамовито затряс.— Гришо-о!? Гришо!

Гришина голова моталася важко, очі були відкриті й мертві.

Скориставшись з цієї миті, оунівці знову піднялись. Яків побачив, як збоку й трохи попереду від нього лейтенант Стрижов, задкуючи від наседаючих бандерівців, валить їх з автомата. «А здається ж, Валентик половину своєї банди сюди кинув, дурень,— промайнуло в Алейникова. І думка ця була радісна, заспокійлива.— Таж зараз усі наші підоспіють, з хвилини на хвилину. Кінець банді... Чують же бій. Тільки довго чогось вони...»

Це так здавалося йому, що бій триває довго. Насправді, з моменту нападу бандерівців минуло хіба що три-чотири хвилини.

«Ах, Гришо, Гришо...» — зітхнув він і, втрачаючи найдорогоцінніші секунди, які, може, й коштували йому життя, обережно й неквапно, мовби побоюючись завдати болю вірному своєму шоферові й другові, поклав його на землю. І поки клав, бандерівці опинилися зовсім поряд. Він це бачив і розумів. Поклавши Григорія, схопив свій автомат, розгинаючись на весь зріст, кругома полоснув по бандитах. Вони віялом сипонули від нього в різні боки.

— А-а-а! — дико закричав він, страхітливо поводячи білками очей і задкуючи до воріт.— За Григорія в-вам! Стрижов, на вулицю!

Але Стрижов лежав уже посеред двору долілиць, судорожно дряпаючи пальцями землю.

Побачивши це, Яків ще несамовитіше натиснув на автоматний спуск. Та автомат мовчав. Замінити спорожні-

лий магазин на свіжий не було часу, але поряд з мертвим Григорієм лежав його кулемет. Алейников, кинувши автомат собі на шию, нахилився, схопив ручний кулемет і в цей час почув:

— Це ж сам Олійник! Живцем узяти наказано!

— Узя-ати?! — загорлав Алейников скаженіючи. — Наказано?!

І він знову кругома різонув по ворогах. Але й кулемет, потіпавшись у нього в руках кілька секунд, змовк — скінчився диск. І цієї ж миті наче колодою вдарило по ногах. Болю він не відчув, але, мов підрубаний, упав на коліна, впав, розуміючи, що зараз його схоплять. Стаючи навколішки, він лівою рукою миттю скинув з шиї вже непотрібний автомат, а правою вихопив пістолет.

— Взяти?! Взяти?! Взяти?! — вигукував він, вициривши зуби, і з кожним вигуком стріляв по бандитах, які тепер бігли до нього, ставши на весь зріст, і краєм свідомості ясно й чітко визначав відстань до ворога та кількість патронів у пістолеті. Останній для себе, а решту треба встигнути використати.

— Встигнути, встигнути... — відлічив він ще два постріли. І, побачивши, що бандити зовсім поряд, підніс пістолет до скроні. Але донести не встиг, власну кулю випередила ворожа, в голові в нього вибухнуло вогненно-оранжеве світло...

Втрачаючи свідомість, Алейников відчував і розумів, що йому зв'язують за спиною руки. Відтак потягли кудись по землі. Він зрозумів — на вулицю. Там була якась метушня, лунали поодинокі постріли. «Ще якось тримаються мої хлопці, — промайнуло у Якова. — Де ж це інші наші, чорти?» І тільки-но подумав про це, почув тривожний вигук:

— Чотови-ий! З-за річки безпеки пруть! Засідка-а! І шляхом! З обох кінці-ів!

«Ага!» — подумав Алейников, з останніх сил утримуючи свідомість і намагаючись почути звуки відновленого безжального бою. І почув — на подвір'ї будинку й десь з обох країв вулиці дедалі частіше заляскали постріли, почала наростати хвиля звуків з автоматних черг і людського ревища. Хвиля ця наче й не посилювалася, але, Яків відчував, наближалась. «А коли наближається, значить, посилюється. Це просто мозок у мене гасне, — подумав Яків. — Зараз відіб'ють мене, відіб'ють... Якщо лиш

вони, сволюючи, не пристрелять. Тепер треба мертвим прикинутися, нехай вважають, і тоді, може...»

Але прикидатися йому нічого було. Свідомість у нього швидко згасала сама собою, лише в небагатьох якихось клітинках мозку ще ледь жевріло, і ця остання, слабенька життєва енергія миритися з смертю та небуттям не хотіла й навіть в оцих обставинах чіплялася за неможливе, працювала в одному напрямі — чи не можна й тепер обдурити смерть.

Що ж, людина народжена для життя, й вона ніколи не хоче вмирати...

— Олійника цього в гори, швидко! Провідник наказав — живого чи мертвого. Ось ти й ти, тягніть його! — осиплим голосом розпорядився хтось. Двоє оунівців схопили Якова під пахви й поволокли через город до порослої буком і ліщиною гори.

Але цього Яків Алейников уже не чув і не відчував.

* * *

Опритомнів він на другий день, лежачи біля якогось тину. Розплющив очі, подивився в білясте небо, де плавало нежарке вже сонце. Голова й половина обличчя в нього були в засохлій крові. Він трохи повернув голову, побачив гірські хребти, залиті голубим туманом.

Свідомість його прояснилася, він згадав майже все, що сталося в Меніліно. Не міг тільки зміркувати, коли це було — вчора, позавчора, тиждень тому — та де він — у бандитів чи у своїх.

Ворухнувся — затерплі, зв'язані за спиною руки обпекло, мовби їх занурили в окріп.

«Зрозуміло», — посміхнувся він сам до себе.

Він лежав на якомусь подвір'ї, біля козел для розпилювання колод. Під піддашням стояло кілька осідланих коней, а біля ганку — довгий стіл. За ним, спиною до нього, сиділо п'ятеро чи шестеро бандитів, п'яно варнякали. Відтак один з них обернувся, виліз із-за столу, пішов до Якова.

Підійшовши, схилився над ним. Обличчя в нього було землисте, опухле, давно не голене, на розхристаних грудях синіла зловісна наколка — тризуб, емблема бандерівців. Але Алейников подивився на неї байдуже й тепер посміхнувся.

— Зрозуміло...

— Ні-і, друже... Нічого тобі поки що не зрозуміло, — блиснув прокуреними зубами оунівець. Обернувся до столу, гукнув: — Провідник! Він очухався.

— Дуже добре, — долинув від столу спокійний голос. — Прив'язуйте. І женіть люд на вулицю.

Алейников не розумів, що означає оте «прив'язуйте». Та що жити йому залишилося лічені хвилини, це зрозумів. Голос належав Валентикові. Яків цей голос упізнав одразу.

Усвідомлення близької смерті його не лякало. Він тільки подумав: «Олько, Олько... Даремно я взяв сюди Гришу, даремно!» Та за мить думав уже про інше: чи удався до кінця його задум — знищили банду чи ні?

Двоє бандерівців, підійшовши, мовчки схопили його за плечі й за ноги. Перебиті кулями ноги були чомусь нечутенні, і болю в голові він не відчував, а зв'язані за спиною руки знов обдало вогнем. Якова, мов колоду, поклали горілиць на козли — й заходилися прикручувати.

«Зрозуміло, — втретє посміхнувся він, прикривши очі. — Хочуть привселюдно забити батогами. Забити на смерть. Задля настрашки іншим... — І впевнено зробив висновок: — Значить, розбили банду, знищили».

Навіть знаючи про немислимі бузувірства бандерівців, він не догадувався, не міг уявити, яка страшна страта чекає на нього.

— Здрастуй, Якове Миколайовичу, — пролунало над ним.

Він розплющив очі. Біля нього в потертому гуцульському кептарі стояв Валентик, як завжди опустивши одне плече нижче від другого.

— А-а, ходиш іще по землі? — промовив Алейников у відповідь.

— А ти своє відходив уже.

— Так, це мені ясно.

Голос Алейникова був рівний і спокійний, останню фразу він вимовив так, начебто висловив думку з приводу якоїсь дрібниці. Криві Валентикові плечі ворухнулись, і в очах перебіг подив.

— Странною смертю помреш, Якове Миколайовичу. Ми тебе пилкою розпиляємо. Як колоду, на кілька частин.

Алейников, прив'язаний до козел, лежав недвижно, не поворухнувшись навіть головою. Він лежав і дивився вгору, на прозоре осіннє небо, в якому не було жодної хмаринки.

Лише на блідих від втрати крові, змарнілих щоках та на зморшкуватому лобі проступили краплисті випотини.

— Ну, спітнів усе-таки? — насмішкувато спитав Валентик.

Яків повернув трохи голову, подивився йому просто у вічі, сказав:

— Звичайно, не думав я, що отак... доведеться...

Він заплюпив очі й довго мовчав. А Валентик стояв поряд і терпляче ждав: чи не скаже Алейников ще чогось? Але, не дочекавшись, заговорив, так само насмішкувато попервах:

— Герой ти, чого тут розводитися. Перехитрував мене. Виманив мій загін з гір. Собою пожертвував, а загін мій перебив... Герой! За це й стратимо тебе привселюдно. Щоб знали, що ми живі і знову зберемо армію визволяти від більшовизму багатостраждальну Україну. І вічно ми будемо... і наші ідеї будуть жити. А ти подохнеш. Усіх тих, що проти нас, ми жорстоко знищимо, жорстоко й безжально!

Під кінець цієї промови голос Валентика налився тяжкою, свинцевою люттю, горло йому стискало, і слова йому важко було виштовхувати.

Алейников усе лежав із заплющеними очима.

— Але скажу тобі відверто, Алейников,— передихнувши й трохи заспокоївшись, заговорив Валентик,— можу я тебе й помилувати. Тільки з однією умовою — якщо ти перейдеш до нас. Життя, кінець кінцем, у тебе, як у кожного, одне. Отож вирішуй сам за своє життя.

Яків ще помовчав, розтулив вії, знову довго дивився вгору, в безмежне небо.

— Ну,— спитав Валентик.— Рани в тебе незначні, а лікарі в нас добрі.

— Загін, ідеї,— ворухнув Алейников сухими губами, глянув на Валентика.— Банда в тебе була, а не загін. А ваші ідеї...

За парканом на вулиці вже чути було метушню, голося — туди зганяли людей.

— Ви намагаєтесь залякати народ,— Алейников ледь помітно кивнув на ворота,— з допомогою жаху хочете втовкмачити людям свої ідеї. І самі розумієте, що це марно, ніщо вам не вдасться...

— Отже, це твоя відповідь?

— Я все життя борюся проти таких, як ти, Валентик. І знищив їх чимало.

— Чув я від Лахновського — і своїх непогано давив, — ущишло сказав Валентик.

— Що ж, траплялося й таке. Помилково.

— Легко як! Помилявся, а тепер усвідомив...

— Не легко, — заперечив Алейников. — Тяжче це, ніж свою страту прийняти... І зрозумів я нарешті багато що.

— Що ж саме? — знов насмішкувато спитав Валентик.

— Один розумний чоловік пояснив мені колись, що добро і зло споконвіку стоять одне проти одного. Це велике протистояння, казав він. І між світлом і тьмою, істиною і несправедливістю, добром і злом триває постійна боротьба — страшна, нещадна, безжальна... Не дуже якось тоді й дійшли до мене ці слова. Звичайна і загальна, мовляв, філософія. Але поволі почав розуміти і зрозумів, кінець кінцем, — не звичайна й не загальна... Мовби прозрів я й побачив — боротьба ця між добром і злом триває всякчас і в усіх формах, здебільшого прихованих. А з літа сорок першого почалася відкрито, врукопашну. Почалася не просто чергова війна. Не просто сама фашистська Німеччина воює з нами, усі світові сили зла і тьми вирішили, що настав їхній час, і кинули в бій... обрушили на нас всю свою потугу... І ти, Валентик, один із зловісних солдат цієї злобною і похмурою сили.. Та рано чи пізно ці вашій силі... всім вам настане кінець... Настане кінець!

Валентик слухав усе це, здавалося, з цікавістю, він то чухав спітнілі груди під брудною сорочкою, то припиняв своє заняття, дивився на Алейникова, прив'язаного до козел, спідлоба, холодно і зловісно, але все одно очікувально.

— Ну, так... — ворухнув він недавно поголеними, а тепер знову зарослими жорстким волоссям губами. — Що ж ти ще зрозумів?

— Що ще? — перепитав Алейников. — А ось що... Складний час був у нас після революції. Нелегко було налагодити нове життя. І такі, як ти, Валентик, все зробили для того, щоб такі, як я, помилялись.

Алейников, стомившись від розмови, зітхнув і знов заплющив очі.

Валентик стояв нерухомо, мовби осмислюючи останні слова Алейникова. Відтак мерзлякувато повів плечима, роздратовано подивився вбік паркана, за яким посилювалися голоси, лунала лайка й жіночий плач. Люди знали, на яке видовище їх зганяють, хтось із його підлеглих, звичайно, не стерпів, давно пробовкнув. Валентик уявив собі, як жінки хапають дітей і ховають у темні кутки, а їх

там розшукують, витягають і женуть на площу посеред хутора. Уявив — і скривився, груди в нього почали наливатися люттю. Але сам відчував — ця лютя додається й додається в грудях не так від криків і плачу за парканом, як від останніх слів Алейникова.

— Більше нічого не скажеш, Алейников? — видавив він крізь зуби. — Поспішай, останні хвилини живеш.

І почув у відповідь:

— Помилки були в мене, Валентик. Були... Але більше я не повторив би їх ніколи. Недаремно кажуть: коли б запово на світ народитися, знав би, як постарітися.

Яків Алейников, виявляється, думав не про страту. Він думав про своє...

* * *

— ...Наступного ранку один з тих бандерівців, що були в Меніліно, з'явився в Чернівці, просто до Решетняка. «Садовіть, — каже, — в тюрму, я більше не можу...» Він і розповів, як... що там було. Потім я їздила в це Меніліно, розмовляла з багатьма з тих, кого на хутірський майдан пригнали того дня... — зміненим, постарілим голосом закінчила Ольга Яківна і змовкла.

Приголомшені її розповіддю, всі сиділи нерухомо, у кожного мовби давно спинилась і давно прохолола вся кров у жилах.

— Ось, значить, як загинув Яків Миколайович, — серед мертвого мовчання хрипло сказав Кружилін.

І ці слова були, здавалось, найстрашнішими з усіх, які вимовила тут дочка Алейникова, вони боляче вдарили кожного, мовби розсікли до кісток живе м'ясо. Але всі промовчали, тільки Наташина дочка Олена болісно застогнала й кинулась геть з кімнати. Наталія Олександрівна обернула услід їй голову, а Ірина підвелась і сказала:

— Не турбуйтеся, я зараз приведу її.

І, ступаючи обережно й безшумно, пішла до дверей, так само обережно, не грюкнувши, причинила їх за собою.

Дмитро під час усієї розповіді сидів згорбившись, дивився в підлогу. Коли двері за Іриною причинилися, він повільно, з трудом розігнувся.

— Страшно й уявити... Це вже за межами людського.

— Багато з того, що робиться на землі, за межами людського, — відізвався Кружилін. — Ми крізь роки йдемо, мов крізь пліті. Але йдемо, бо знаємо, куди і в ім'я чого.

— Крізь роки, мов крізь пліті...— глухо повторив Дмитро.— Я напишу про все це гіркі... і тяжкі, можливо, вірші.

— Пиши. Обов'язково. Люди завжди повинні пам'ятати, що є багато такого, що за межами. Тільки не треба, Дмитре, щоб твої вірші були гіркими або тяжкими. Нехай вони будуть просто тривожними,— сказав Кружилін.

Іван Силантіївич Савельєв, який скам'яніло сидів край столу, нічого не сказав.

* * *

Ірина і Ольга Яківна прожили в Шантарі ще півтора тижні. Побували і в Михайлівці. Кружилін возив їх, як і Зубова, на Огневські Ключі, до Звенигори, показав брід через Громотуху, яким переходив колись його партизанський загін. Ольга Яківна була мовчазна і задумлива, а Ірина слухала розповіді колишнього командира партизанського загону захоплено, раз у раз скрикуючи:

— Подумати тільки, як усе це було!

Останню ніч гості почували в домі Анни Савельєвої. Ольга Яківна спершу намагалася відмовитися од цього запрошення, носилаються на те, що треба їхати додому, але Ірина рішуче сказала:

— Мамо, на один день затримаємося ще. Я хочу... вірші Дмитрові послухати.

Анна з усією гостинністю пригощала їх, Дмитро читав багато віршів, Ірина вголос схвалювала їх, обоє вони багато розмовляли і сміялися... Ольга Яківна знов і знов розповідала про Семена. Але, розповідаючи, вона з острахом думала: а що, як Анна догадалася, хто така Ірина й чого вони сюди приїхали! І цю думку чекала, що хтось про це спитає, і це було б катастрофою, бо хоч би як вона відповідала на це — все буде зрозуміло.

Але ніхто про це не спитав.

Наступного дня гості виїздили. Проводжали їх на станцію знов усі — і Кружилін, і Наташа з Леною, і Анна, і Дмитро. Приїхав із свого радгоспу навіть дядько Іван.

— Іван Силантіївич,— мовби більше від усіх зраділа йому Ірина.— Спасибі, що ви приїхали! І взагалі спасибі всім! Мені це дуже, ну просто дуже потрібно було. Мені тепер буде легше жити.

Ці її захопливі, палкі слова всі сприйняли з доброю усмішкою, і Наташа посміхнулася, й Анна.

Потім Ірина, виткнувшись із вікна, махала всім, аж поки поїзд зник за пристанційними будівлями.

— Хороше яке дівча,— сказав Іван, коли всі йшли до залишених на привокзальній площі підвід.— Не ходить по землі, а наче літає по ній.

— Хороше дівча,— погодилася й Анна. Вони з Іваном трохи відстали від інших. Потім Анна взагалі зупинилась.— Все, що вона розповідала про Семена, правда. Я з твоїми розповідями порівняла.

— Ну от,— кивнув Іван.

Анна ступила кілька кроків і знов зупинилася, подивилась туди, де зник поїзд. І раптом сказала:

— Тільки в неї... і в Леночки однакові очі.

Іван ледь ворухнувся посивілими, як і волосся, бровами.

— Хіба мало на землі людей з однаковими очима?

Анна все дивилася й дивилась у той бік, куди пішов поїзд, мовби сподіваючись, що він повернеться. Потім мовила стиха:

— Та воно так...

І вони пішли далі.

* * *

Гіркі, тяжкі чи тривожні, як рекомендував Кружилін, вірші в Дмитра не писалися. І ніякі не писалися. Він не спав ночі, сидів за столом, виводив на папері рядки, потім рвав аркуші й клапті кидав під стіл. Брав новий аркуш, записував інший катрен, що раптом виникав у голові:

Тіпає планету гарячково,
Сліз на ній без ліку люд пролив.
Мушу я цю втілити у слово
В мстущіні бистroteкучих днів.

І знову рвав.

На землі стояла суха і жовта осінь, вечори були теплі, Дмитро сидів перед відчиненою квартиркою, до нього долинали звуки поволі затихаючого села. Коли змовкло все — і рипіння закриваних воріт і глухий стукіт запізнілих дροжок, і останні голоси, довго ще лунало далеке триндикання балалайки або звуки гармошки, час від часу безтурботний дівочий сміх. Потім змовкали, припинялися й ці звуки, минулий день з усіма своїми справами й турботами, радіщами й жалями, відшумівши, навіки провалювався в чорну ніч, у небуття, провалювався, здавалося Дмит-

рові, дедалі глибше й глибше. Над усією землею стояла тепер тільки чорна тиша, і нічого більше, і стоятиме вона, ввижалось, вічно.

Та раптом типу уривав, завжди несподівано, півнячий крик. Першому півневі відгукувався другий, третій, десятий. Стародавній, як сама земля, півнячий передзвін попереджав людей про наближення світанку й нового дня.

Зануривши пальці у волосся, Дмитро Савельєв слухав півнячі пісні й похмуро думав: чому це він повинен розповідати про всі лиха та всі сльози на планеті? За яким правом він бере на себе цей обов'язок? І відповідав собі: за правом поета, за правом художника... Як тоді, в домі Наталії Олександрівни, говорив Кружилін? Люди завжди повинні пам'ятати: багато з того, що робиться на землі — за межами людського. Ось той же Алейников. Жахлива доля... А внучка його не ходить по землі, а мовби літає над нею. Він, Дмитро, чув ці слова дядька Івана, а потім вони з матір'ю відстали. Заради того, щоб вона літала, і прийняв Алейников таку смерть. Це так... Про це художник теж повинен усім розповісти. Щоб таким, як оця Ірина, як Семенова дочка, щоб тим парубійкам і дівчаткам, що безтурботно сміються десь у нічній тиші, не зламали крил. Це не тільки його право. Це його обов'язок.

Без будь-якого мовби зв'язку з його розмислами в голові самі собою складалися рядки:

...Знов зі мною тут,
На цьому світі,
Сльози вдів
І лемент немовлят.
Все — мов...
І бродить по планеті
Давніх і прийдешніх років
Кат.
Я іду крізь роки,
Мов крізь пліті,
В сивині,
Як в попелі й золі.

Але все це не те, не те, болісно думав він. А коли й те, то не знайдений поки що той єдино можливий і необхідний для цього вірша художній ряд, той самий ключ, котрий повернеш і ввійдеш у свій вірш, як у свій дім, у свою кімнату, де все знайоме і все необхідне. А потім туди входять і звідти виходять інші і кожного вражатиме ця краса і гармонія, і кожен очищатиметься високими думками, закладеними в творі.

Але ключа не було, і знову клапті паперу летіли під стіл. Вранці, як завжди, Анна звично вигрібала їх звідти.

Одного разу на пом'якалому клаптикові паперу вона прочитала:

...Ти прости,
Що я тебе придумав,
Ти мені, прошу тебе, прости...
Ні весною, ні в осінню стужу
Шлях до тебе, певне, не знайти.

Анна зітхнула, розглядила паперовий клаптик і навіть щось поклала в кишеню фартуха.

А коли Дмитро того дня, як завжди, мовчазливо закінчував сніданок, вона, прагнучи якось полегшити синові його багаторічний біль і в той же час побоюючись завдати йому ще більшого болю, неголосно сказала:

— Синку... А може, ти її і справді придумав?

Дмитро зрозумів, про що вона говорить. Він одвернувся до вікна, довго дивився на обліті жовтим полум'ям берези, що росли вздовж вулиці. Він начебто й хотів щось сказати, але так і не сказав. Замість цього рвучко підвівся й троххи зблід.

— Що? — тривожно спитала мати.

— Не знаю. Листоноша...

Анна визирнула з вікна й побачила на подвір'ї листоношу. За спиною в неї, як завжди, висіла сумка, а в руках вона тримала конверт.

— Від Андрюші й Раї,— сказала Анна спокійно й впевнено. Адже більше ні від кого листів не одержувала. Сказала й вийшла назустріч листоноші. І за якусь мить звідти, з-за дверей, закричала злякано і квапливо: — Синку-у! Димок!

І тут-таки, грюкнувши дверима, з'явилася в кімнаті, розгублена й збентежена. Дмитро стояв нерухомо на тому ж місці.

— Синку...— простягла йому конверт.— Від неї. З Вінниці.

Зрушити з місця він не міг, ноги в нього наче приросли до підлоги. В обличчі не було тепер ані кровинки.

Похитуючись, Анна пройшла по кімнаті. Вона йшла до нього, але Дмитро дивився не на неї, а на конверт у неї в руках.

Вона мовчки простягла йому конверт. Та замість того, щоб узяти його, він ступив крок назад.

Анна поклала лист на стіл. Відтак хитнулась до сина, припала йому до грудей і заридала, як від непереборного горя. Дмитро однією рукою підтримував матір, а другою погладжував їй плече.

Конверт голубою плямою вирізнявся на столі й різав Дмитрові очі.

Заспокоївшись, Анна сказала:

— Тільки тепер, синку, я зрозуміла твоє кохання... Тільки тепер ось... до кінця. І який ти сам! Ну, читай.

— Не можу, мамо,— мовив він ледь чутно.

— Дурнику... Це хороший лист, я материнським серцем відчуваю. Інакше навіщо ж вона писала б? Через стільки років! Навіщо?

— Ось через це й страшно!

Вони ще помовчали. Потім вона сказала:

— Тоді я сама.

Вона хотіла взяти листа, простягла до нього руку.

— Мамо! — скрикнув він благально і, випереджаючи її, схопив конверт. — Не треба...

Конверт під йому пальці, вони тремтіли, й сам він був збуджений, в очах гарячкове збентеження...

— Не треба,— повторив він, ступив до вішалки, зірвав піджак, одягнув його, лист поклав у внутрішню кишеню, взяв свою похідну палицю, що стояла в кутку, і кванливо вийшов з дому.

Небо над землею було розхилене на всю широчінь, теплий осінній день, про настання якого людей ще в темряві сповістили стародавні птахи, тільки-но розгорявся. Вийшовши на ганок, Дмитро оглянув усе небо з краю в край, і його мовби вперше вразила його безмежність. І він відчув у собі бажання іти та йти кудись у цю безмежність і нести туди своє незвичайне почуття... Дмитро ступив зі сходинок і пішов.

Пройшовши всю вулицю до кінця, подався полем до Звенигори. Поглядаючи на її гострі гранітні стрімчаки, він чомусь думав, що споконвіку вони борознять і борознять простір над землею. Земля обертається, і вони борознять... І він, Дмитро, часточка цієї землі, обертається разом з нею. І ті дівчата, що безтурботно реготали минулої ночі за околицею. І півні, що провістили наближення світанку, і ті маленькі пташки — солов'ї, що клюють росу, щоб промити горло для своїх пісень... Ці випадково виниклі думки змусили його зупинитися. Він раптом подумав: як же це він не може дописати того вірша про безмежність життя

й неминучість людської радості! Того вірша, котрий так сподобався Лені, дочці його загиблого в ім'я всього цього брата... Це ж напрочуд легко і просто! Як там, на чому уривається?

Дмитро чітко згадав:

В крові мойй
Набат віків гуде,
Набат тривоги і звитяги.
Я знаю, смерть ще десь далеко жде,
І кличу весні й весняні розваги.
Буває так, що світ увесь набрид.
Та ось
З ланів останній сніг зникає,
І я, вікно розкривши в білий світ,
Весни моєї календар гортаю.
В той календар,
Що листям весь пропах,
Характер врізано різьбою голубою.
В характері моєму водночас
Бешкетництво
І витримка солдата перед боєм.
Я чую,
Солов'ї росу клюють
І сонце сходить вище й вище...

Далі не народжувалося жодного рядка, жодного слова.
«А вони ж мають бути такі...»

І Дмитро без будь-якого зусилля, немовби слова й рядки він знав давним-давно і лише забув тимчасово, а тепер раптом згадав, подумки вимовив:

...За сотні верст
Я чую на світанні:
Знов за пригорками півні піють
За сотні всерст...
Ідуть дівчата знов
Зорю стрічати променисту.
О, як у них тече по жилах кров!
Тіль-тіль, як сік по дереву до листу.
Іде весна,
Всміхається здаля,
Дзеркальними
Міняється лемешами.
І обертається,
Радіючи, земля
З дівчатами,
З півнями
Й ручаями.

У Дмитра були і олівець, і блокнот, але він нічого не став записувати, знаючи, що слова й рядки, які хоч раз

спали на думку, ніколи не забудуться. Він тільки подумав, з якимсь радісним подивом відзначаючи в мислях: «Осінь ось, а я про весну! Хотів написати гіркі, важкі вірші, а вийшли радісні й веселі.

Він подумав так, ще не розуміючи, що причиною цього є сьогоднішній лист. Що в ньому? Він боявся про це думати. Боявся, але вірив, що в ньому його щастя і смисл усього його подальшого життя. «Я материнським серцем відчуваю...» Раз у раз спливали у нього в пам'яті материні слова. А материнське чуття не обманює.

Дмитро постояв і пішов далі.

Він ішов та йшов безкінечними жовтими перелісками, шурхотячи сухим опалим листям.

Куди йшов — не думав, це йому було байдуже. Головне — іти та йти...

Від жовтих берез було світло на землі, і вона, пофарбована цим світлом, летіла серед зірок кудись у пітьму, у вічність.

**Анатолий Степанович Иванов. Вечный зов.
Роман.**

Книга вторая

Часть пятая

Перевод с русского Д. Н. Бобиря

Серия «Сокровищница братских литератур»

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор
Л. О. Носенко

Художник
А. В. Гета

Художний редактор
І. М. Гаврилюк

Технічний редактор
Л. М. Смоляннюк

Коректор
Т. В. Грушинська

Информ. бланк № 1110.

Здано до складання

30.04.80.

Підписано до друку

28.08.80.

Формат 84 × 108¹/₃₂

Папір друкарський № 3.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 23,1.

Обл.-вид. арк. 25,77.

Тираж 50 000.

Зам. 1013.

Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Київська
книжкова фабрика
республіканського
виробничого
об'єднання

«Поліграфкнига»

Держкомвидаву УРСР,

252054, Київ,

вул. Воровського, 24.

Іванов А. С.

ВІЧНИЙ ПОКЛИК: Роман. Кн. 2., ч. 5.— Перекл.
І-20 з рос. Д. Бобиря.— К.: Дніпро, 1980.— 439 с.—
(Скарбниця братніх літератур)

Друга книга відомого російського радянського письменника, лауреата Державної премії РРФСР А. Іванова — продовження розповіді про дальшу долю героїв твору, про їхню участь у Великій Вітчизняній війні, у відбудові країни в перші післявоєнні роки, у піднесенні сільського господарства в Сибіру.

I 70302—216
М205(04)—80 15.81.4702010200

P2